

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№2 (90) 2023

СӘУІР, МАМЫР, МАУСЫМ 2023

АПРЕЛЬ, МАЙ, ИЮНЬ 2023

APRIL, MAY, JUNE 2023

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

АЛМАТЫ

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2023. №2
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А. Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н. Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т. Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З. Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З. Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д. Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н. Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В. Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж. Мұсаев**, И. Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б. Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А. Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ. Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ. Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демир Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбаков М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gies- sen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arbaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи
23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of
the Information Committee of the Ministry of Information
and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Н. Абдикарим^{1*}, О. Махсут¹, Б. Ысқақ¹

¹Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Астана, Қазақстан
*e-mail: nursana@yandex.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНТАКСИСТІК ТӘСІЛМЕН ЖАСАЛҒАН ТЕРМИНДІК ТІРКЕСТЕР (ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада Республикалық терминология комиссиясы бекіткен жасанды интеллект саласының терминдері негізінде қазақ тіліндегі синтаксистік тәсілмен жасалған терминдердің ерекшелігі, құрылымы, тілдік табиғаты қарастырылады. Терминдік сөз тіркестері туралы ғалымдардың пікірлеріне, әдебиеттерге шолу жасалады. Синтаксистік сөз тіркестерін топтастыруға негіз болатын критерийлерді көрсете отырып, оның терминдік тіркестерге қатыстылығы сараланады. Еркін сөз тіркестері мен терминдік тіркестердің ұқсастығы мен айырмашылығы көрсетіледі. Терминдік тіркестердің лексикалану барысында мағынасының айқындалуы мен сақталуы, тұрақты сөз тіркесі сипатындағы басқа да тіркестерден ерекшеленуі зерделенеді.

Жасанды интеллект саласының мемлекеттік тілде қабылданған барлық терминдер құрамына статистикалық талдау жасалады. Бинарлық терминдік тіркестердің тілкомпоненттеріне қарағанда, ал терминдік тіркестердің саны дара терминдерге қарағанда көп екендігі анықталады. Терминдік тіркестерді лексика-синтаксистік тұрғыдан ғана емес, морфосинтаксистік тұрғыдан да қарастырудың маңыздылығы сөз болады және оның заманауи лингвистикалық зерттеулер үшін қажеттілігі аталып өтіледі. Терминдік тіркестердің мәнін, табиғатын ашатын бірқатар ерекшеліктер көрсетіліп, сөз болып отырған мәселеге қатысты терминдік атаулар мен түсініктер ұсынылады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, терминдік сөз тіркестері, синтаксистік тәсіл, гипотаксис, паратаксис, бинарлық және көпкомпонентті тіркестер, терминдік синтагма, түйдекті тіркестер.

Н. Абдикарим^{1*}, О. Махсут¹, Б. Ысқақ¹

¹Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова,
Астана, Казахстан
*e-mail: nursana@yandex.ru

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ, ОБРАЗОВАННЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИМ СПОСОБОМ (НА ОСНОВЕ ТЕРМИНОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности, структура, языковая природа терминов, образованных синтаксическими способами в казахском языке на основе терминов сферы искусственного интеллекта, утвержденных Государственной комиссией по терминологии. Авторы представляют обзор литературы и мнений ученых по терминологическим словосочетаниям. С указанием критериев, лежащих в основе группировки синтаксических словосочетаний, дифференцируется их относительность к терминологическим сложным сочетаниям, указываются сходства и различия между произвольными фразами и терминологическими фразами. В процессе лексикализации терминов исследуется определение и сохранение значения в отличии от других выражений, носящих характер устойчивых словосочетаний.

Авторами представлен статистический анализ состава всех принятых на государственном языке терминов сферы искусственного интеллекта. В результате данного анализа, установлено, что количество бинарных терминосочетаний больше, чем многокомпонентных, а количество терминосочетаний больше, чем одиночных терминов. А также подчеркивается важность рассмотрения терминосочетаний не только с лексико-синтаксической, но и с морфосинтаксической точки зрения, и отмечается их значимость для современных лингвистических исследований. Демонстрируется ряд особенностей, раскрывающих сущность, природу терминологических выражений, предлагаются названия терминов и понятия, относящиеся к рассматриваемой проблеме.

Ключевые слова: искусственный интеллект, терминологические словосочетания, синтаксический способ, гипотаксис, паратаксис, бинарные и многокомпонентные сочетания, терминологическая синтагма, узловое сочетание.

N. Abdikarim^{1*}, O. Mahsut¹, B. Isak¹

¹National scientific and practical center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetova,
Astana, Kazakhstan
*e-mail: nursana@yandex.ru

KAZAKH TERM PHRASES DERIVED VIA THE SYNTACTIC APPROACH (BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE TERMS)

Abstract. The research paper discusses the features, structure, and linguistic nature of the syntactically created Kazakh terms on artificial intelligence approved by the State Commission on Terminology. An overview of the opinions provided by scholars and research papers on terminological phrases is given in the paper. Taking into account the criteria underlying the grouping of syntactic phrases and terminological expressions, their similarity and differences are indicated. The correlation of terminological expressions with the syntax of phrases, the definiteness, and preservation of meaning in the process of lexicalization, and the ways of isolation from free and other stable expressions are studied.

A statistical analysis of the content of artificial intelligence terms adopted in Kazakh is carried out. It is determined that the number of binary term combinations is greater than that of multicomponent ones, and the number of term combinations is greater than that of single terms. The importance of considering term phrases not only from the lexical-syntactic point of view but also from the morphosyntactic point of view is mentioned and its need for modern linguistic research is mentioned. A number of features that reveal the definition and nature of term phrases are shown, and term names and definitions are offered.

Keywords: artificial intelligence, terminological phrases, syntactic approach, hypotaxis, parataxis, binary and multicomponent phrases, syntagma term, and nodal phrases.

Кіріспе

Қазіргі геосаяси жағдай мен IT-технологиялар күнделікті өмірімізге ғана емес, ғылым-білім саласына айтарлықтай әсерін тигізіп, табиғи тілді автоматты өңдеу, компьютерлік және корпустық лингвистиканың дамуы және т.б. факторлар қазақ терминологиясын көптеген жаңа түсініктер, ұғымдармен толықтыруда. Бір сөзбен айтқанда, «терминологиялық көшкін» жүріп жатыр. Алаш арыстарынан басталған «терминологиялық дүмпу» төл тіліміз мемлекеттік мәртебесіне қол жеткізгеннен кейін қайтадан белсенді бола бастады. Мұндай жағдайда арнаулы лексиканың дамуы мүлде қадағалаусыз «терминологиялық тасқын» орын алмас үшін жаңадан пайда болған, шет тілдерден еніп жатқан терминдерді дер кезінде саралап, игеріп отырудың қажет екені белгілі. Ол үшін қазақ тілінің терминжасамдық әлеуеті, амал-тәсілдері, қағидаты және т.б. мәселелерді жан-жақты зерделеп, бірізге түсіру маңызды. Сондай мәселенің бірі – лингвистика ғылымында мәртебесі әлі де толық ашылып, айқындалмаған, бірақ терминжасам үдерісінде өнімді тәсіл болып табылатын синтаксистік тәсіл арқылы жасалған тіркесті терминдер. Аталған терминдерді арнайы қарастыра отырып, олардың жалпы сипатын, ерекшелігін, құрылымы мен лингвистикалық мәртебесін анықтау біздің мақаламыздың мақсатын айқындайды. Бұл мақсатқа жету үшін белгілі бір ғылым (жасанды интеллект) саласының терминдері құрамына лингвистикалық, статистикалық, морфосинтаксистік, синтаксистік талдау жасай отырып, тіркесті терминдердің жалпы санын, негізгі ерекшелігін анықтау; терминдік сөз тіркестерінің лексикану барысында негізгі мағынасының сақталуы, құрылымдық синтаксиске, сөз тіркесі синтаксисіне қатыстылығын сараптау және т.б. сұрақтарға жауап іздейміз. Бұл мақсат-міндеттердің қазақ тіл білімінде арнайы сөз болмағандығы зерттеуіміздің өзектілігін арттыра түседі.

Материал және әдістер

Республикалық терминология комиссиясының 2021 жылғы 30 сәуірдегі I отырысында және аталған жылдың 3 қыркүйегіндегі II отырысында Назарбаев университетінің ұсынысымен бекітілген жасанды интеллект саласының 933 термині зерттеу материалы ретінде пайдаланылды.

Мақала жазу барысында синтаксистік тәсілмен жасалған терминдердің зерттелу тарихын зерделеу үшін шолу, әртүрлі көзқарастар мен пікірлерді, қарама-қайшы тенденцияларды бөліп көрсету үшін талдау және оның негізінде зерттемеге қажетті ұғымдар мен түсініктерді біріктіріп тұжырымдау үшін синтез әдістері, ал жасанды интеллект терминдерінің формалдық-құрылымдық сипаты бойынша сандық көрсеткішін анықтау үшін статистикалық әдіс, терминдік тіркестердің синтаксистік қатынасын анықтау барысында оның морфологиялық тұлғасын тану үшін деривациялық талдау, сонымен қатар қазақ тілі терминдерінің құрылымдық сипатын орыс тілінің терминдік тіркестерімен және осы бағыттағы терминолог-ғалымдардың пікірлерімен ұштастырып тұжырымдау барысында салыстыру әдістері кеңінен қолданылды.

Әдебиетке шолу

Көптеген тілдердің терминдік сөздік қорының 60%-тен жоғары үлесі синтаксистік тәсілмен жасалған терминдерге тиесілі екендігі зерттеулердің нәтижесінде анықталған. Орыс және шетел тілдерінің осы бағыттағы зерттеулерінің теориялық және әдістемелік базасы О.С. Ахманова,

С.В.Гринев-Гриневиц, В.П. Даниленко, Р.Ю. Кобрина, А.В. Суперанская, Е.С.Пешехонова, Т.А.Косаревская, Т.В. Дроздова, Е.А. Худинша, И.Г.Кудрявцева және т.б. ғалымдардың лексикология, сөзжасам, грамматика, терминтану саласындағы еңбектеріне негізделеді. Бірқатар зерттеулер ағылшын тілінің терминдік сөз тіркестеріне немесе оны басқа тілдермен салыстыру, сондай-ақ есептеу техникасы, биология, ботаника, молекулярлық физика, радиоспорт және қысқа толқынды байланыс, әскери сала, Интернет жүйесі т.б. жекелеген ғылым салаларының көпкомпонентті терминдерін сараптауға арналғанына қарамастан, олардың ешқайсысынан көпкомпонентті терминдер туралы нақты анықтаманы таба алмаймыз (Хайдарова, 2016: 31). Мысалы, ағылшын-орыс тілдерінің терминологиялық сөз тіркестерінің формалдық құрылымы мен семантикалық сипатының ерекшеліктерін (Интернет терминдері бойынша) салыстыра зерттеген еңбекте ағылшын тіліндегі мұндай тіркестердің құрылымдық сипаты бірнеше зат есімнің бірін-бірі анықтау арқылы, біріккен немесе дефис арқылы берілетін күрделі сөздер, құрамында аббревиатуралар бар сөз тіркестері ретінде болатындығы көрсетілген. Сондай-ақ тіркесті терминдердің жасалған сөз табына қарай шартты таңбалармен белгіленген екі, үш, төрт компонентті модельдері ($N+N \sim \Pi+C$; $N+N+N \sim \Pi+\Pi+C$; $N+N+N+N$), олардың екі тілдегі пайыздық сәйкестігі анықталған (Кудрявцева, 2010: 11-13). Ал түркі тілдерінің зерттеулерінде эзербайжан тілінің әскери терминдері бойынша қорғалған диссертацияда синтаксистік тәсілмен жасалған терминдерді күрделі және құранды бірлік ретінде қарастырады (Бағышов, 1990: 14). Чубаш тілінің компьютер және интернет-технологиясының мұндай терминдері аналитикалық деривация, түркі изафетінің II заңдылығы, құрылымдық-семантикалық калька (терминдік синтагма) жолымен жасалатындығы (Дегтяров, 2011: 87) көрсетілген.

Қазақ тілінің терминжасамында бірнеше сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер арнайы зерттеу нысанына ілінбегенімен, жекелеген еңбектерде, монографияларда, ғылыми мақалаларда *күрделі терминдер* (Ө. Қайдар), *сөз тіркесі түріндегі терминдер* (Ө. Айтбаев), *тіркесті терминдер*, *терминологиялық сөз тіркесі* (Ш. Құрманбайұлы), *терминологиялық тіркес* (С. Әлісжанов), *сөз тіркесі арқылы жасалған терминдер* (Ә. Әміров) және т.б. атаулармен беріліп, олардың аналитикалық немесе синтаксистік және морфологиялық-синтаксистік тәсілмен жасалатындығы сөз болады. Ө. Қайдардың еңбектерінде аналитикалық немесе синтаксистік терминжасам тәсілі арқылы жасалған терминдік тіркестердің (*көлбақа*, *кемпірқосақ*, *кезқұйрық* және т.б.) бұрыннан бар екендігін және қазіргі кезде аралас терминдерді (*аппаратхана*, *машина тану* т.б.) жасаудың белсенді тәсіліне айналғандығы, олардың басым бөлігі 2, 3, 4 және одан да көп жекелеген компоненттерден тұратын, бір ғана күрделі терминологиялық түсінікті беретін, синтаксистік тәсілмен жасалған терминологиялық тіркестер екендігі айтылады (Қайдар, 1998: 177). Ө. Айтбаевтың түсіндіруі бойынша: «Терминжасаудың бұл тәсілі термин біріктірумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге ол сөздердің немесе терминдердің тіркесімі арқылы да жасала береді, бұл арқылы кілең күрделі тіркестер жасалды. Төл түбір мен кірме сөздердің бірігуінен жасалған модель де осы қатарда қарастырылуға тиіс (*киножарнама*, *кинотаным*). Бұл ретте кейін күрделі термин жасауға септігі тиген байырғы қоссөздер қатары есте болуға тиіс. Мәселен, *орақ-балға*, *тәлім-тәрбие*, *үгіт-насихат*, *қоғамдық-саяси*, *оқу-ағарту* тәрізділер осы ретпен келіп қосылған терминдер ... қосарлы қалпында тұтас қабылданған *марксизм-ленинизм*, *философиялық-методологиялық*, *саяси-экономика* тәрізді күрделі сөздер де терминжасамның бір түрі есебінде әңгімеленуге хақы бар» (Айтбаев, 1988: 179-180). Ғалым терминдердің бұл тәсілін *морфологиялық-синтаксистік біртұтас тәсіл* ретінде қарастырған жөн деп есептейді. Ал баспасөз терминдері қарастырылған монографияда тіркесті терминдер *есімді сөз тіркестері* (қабыса және матаса байланысқан); *етістікті сөз тіркестері* (қабыса және меңгеріле байланысқан) (Әміров, 2015: 79-84) ретінде топтастырылады. «Жалпы қазақ терминологиясында ең аз зерттелген мәселенің бірі осы көп сынарлы терминдердің тілдік табиғаты.

Терминологиялық сөз тіркестерінің бәрін тіркесті күрделі атаулар деу қиын. Олардың арасында сөз тіркесі түрінде келетін, төрт, бес немесе одан да көп сөзден тұратын терминдер бар. Сондықтан тіркесті күрделі атаулар мен терминологиялық тіркес деп аталып жүрген терминдерді арнайы зерттеп, олардың өзіндік ерекшеліктері мен ортақ қырларын анықтаудың маңызы зор» (Құрманбайұлы, 2014: 578-580). Негізінен, бұл мәселе қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы лингвистикада шешімін таппаған мәселенің бірі. Мұндай сөз тіркестерінің атқаратын қызметі

(номинативтік, сигнификативтік), байланыс формалары (гипотаксистік, паратаксистік), лексика-синтаксистік тұтастықтың құрамындағы компоненттердің арақатынасы мен сипаты (сөздің сөздік қордағы негізгі мағынасы, сөз таптарына қатыстылығы, байланыс тәсілдері) және т.б. мәселелерді талдап, зерделеуді, жаңаша түсіндіруді қажет етеді. Ендеше терминологиялық мұндай құрылымдарды лингвистиканың дәстүрлі ұғым-түсініктері мен заманауи тенденцияларын ұштастыра отырып қарастырған дұрыс деп ойлаймыз.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ терминологиясында 2-ден 7 сөзге дейін аналитикалық тәсілмен тіркесіп, семантикалық тұтастыққа еніп, белгілі бір ғылыми түсініктің, ұғымның атауы, яғни термин ретінде жұмсалуды – тілдік факт. Олар құрамындағы сөздердің лексикалануы немесе тіркесу амалына қарай кейде сөзжасамдық-лексикологиялық, кейде морфологиялық-синтаксистік тәсіл ретінде немесе олардың графикалық сұлбасына қарай «тіркесімдік қабілетінен айырылған» сөздер – біріккен, кіріккен, қосарланған, қайталанған тіркестер ретінде де қарастырылып жүр. Осылардың барлығының басын қосып тұрған амал – тіркестердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы. Алайда, аналитикалық тәсіл, бір жағынан, сөздерді қосарлау, тіркестіру, қысқарту арқылы жаңа сөз – лексикалық бірлік жасау тәсілі болса, екінші жағынан, сөйлемнің «құрылыс материалдарын» байланыстыратын синтаксистік тәсілі ретінде де қарастырылады. Сондықтан оны лексикалық күрделі бірлік немесе синтаксистік тәсіл арқылы жасалған терминдік сөз тіркестері ретінде түсіндірудің біржақты екендігін аңғарамыз.

Жалпы сөз тіркесі ұғымы синтаксисте кең және тар аяда қарастырылады. Сөз тіркестерін кең мағынада түсіндіру формалдық грамматика мектебінің өкілдерінің еңбектерінде баяндалады. Олардың пікірінше, сөз тіркесі – екі немесе одан көп сөздердің өзара мағыналық және грамматикалық жағынан тіркесіп келуі. Сөйлем мен сөз тіркесінің арасына қатаң түрде жік қойып, сөйлем – коммуникативтік бірлік, сөз тіркесі – номинативтік бірлік деп таныған ғалымдар да болды; мұндай жағдайда салаласа байланысқан сөздердің қызметі қалыс қалады да, номинативтік сөз тіркестері сөзбен теңестіріледі. Аталған көзқарастар соңғы кездегі синтаксистік еңбектерде шешімін тапты деуге болады: сөз тіркесі сөйлемде немесе сөйлемге дейін пайда болады, әсіресе, номинативтік сөз тіркестері сөйлем құрамына енбей-ақ қолданыла береді. Сөз тіркесінің бұл қызметі терминология үшін маңызды болып табылады. Өйткені әрбір күрделі терминнің артында белгілі бір факт, құбылыс, объективті шындықтың жиынтық бейнесі – ұғым тұрады, сондықтан тұтасқан күйінде жұмсалуды қабілетіне ие болып келеді. Бұл оның грамматикадан гөрі лексикологиялық сипатының басым екендігін көрсетеді. Сол себептен де тіркестерден жасалған терминнің бәрін тек қана байланысу тәсіліне қарай *синтаксистік тәсілмен жасалған терминдік сөз тіркестері* деп қарастыру – біржақты пікір. Оны жан-жақты салмақтау үшін дәстүрлі грамматикада сөз тіркестерін топтастыру критерийлерін басшылыққа алу керек. Синтаксисте орныққан түсінікке орай, сөз тіркестері: 1) сөз тіркесі құрамындағы атауыш сөздердің саны және олардың құрылымдық ерекшелігіне; 2) басыңқы сыңарының қай сөз табынан жасалғанына; 3) сөз тіркесіндегі сыңарлардың тұтастық дәрежесіне; 4) сөз тіркесінің компоненттері арасындағы синтаксистік қатынастарына; 5) синтаксистік байланыстарына қарай (Акимова, 2008: 37) топтастырылады. Осыған орай сөз тіркестерін грамматикалық қатынасы бойынша субстантивтік, адбервиалдық, адъективтік т.б.; есімді-етістікті сөз тіркестері; сабақтасу байланыс түрлеріне қарай қабыса, матаса, меңгеріле, жанаса байланысқан сөз тіркестері деп бөледі. Аталған топтастырудың ішіндегі 3-ші критерий (сөз тіркесіндегі сыңарлардың тұтастық дәрежесі) бойынша жіктеу «... қазақ тіл білімінде ғана емес, түркологиялық лингвистикада, тіпті әлемдік тіл ғылымында толыққанды болмай отыр» (Қазақ грамматикасы, 2002: 585). Себебі зерттеулерде синтаксистік қатынасты білдіретін сөздер тобының – сөз тіркестерінің әрбір сыңары толық мағыналы сөздер және олардың өзара сабақтаса байланысуы шарт болуы керектігіне басымдық беріліп келді. Ал тілдің ішкі заңдылығымен ұйымдасып, байланысқан бірнеше сөздердің тіркесі болып табылатын біріккен сөз, қысқарған сөз, фразалық тіркестерде де синтаксистік байланыстың негізгі заңдылықтары сақталғанымен, олар лексикалық бірлік ретінде қабылданды.

Ғалым М. Балақаевтың сөз тіркестерін *сыңарларының тұтастық дәрежесіне қарай*: 1) біріккен сөздер; 2) кіріккен сөздер; 3) қос сөздер; 4) түйдекті тіркестер деп төртке бөледі. Түйдекті тіркестердің қатарына *күрделі етістіктерді, күрделі есімдер тобын, идиома мен фразалар тобын*

және көмекші сөздер мен есімдер тобын енгізеді. Ғалымның пікірінше, мұндай тіркестердегі « ... сөздердің синтаксистік байланысы (анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық мағынасы) екінші орынға ысырылады да, лексикалану үдерісіне (қоюлатқан – авторлар) жол беріледі» (Балақаев, 1987: 180). Бұл, бір жағынан, сөз тіркесін кең аяда қарастыруға жол ашады, екінші жағынан, тілімізде толық мағыналы бірнеше сөздің тіркесуі арқылы лексикаланған айрықша тіркестердің қатары бар екендігін аңғартады.

Сөздер тіркесіп лексикалану барысында оның денотативтік, сигнификативтік, эмотивтік, құрылымдық деген төрт түрлі лексикалық мағынасының қайсысы белсенді қызмет атқарады деген сұрақ туындайды. Біздің ойымызша, сигнификативтік және құрылымдық мағынаны сөз тіркестеріне қатысты қолдануға болады. Өйткені сигнификативтік мағына сөздің концептуалды мазмұнын береді, ал құрылымдық мағына сөздің басқа да сөздермен қатынасқа түсу қабілетімен айқындалады. Бұл ең әуелі еркін сөз тіркестеріне қатысты, оның үлгісінде терминдік тіркестер жасалады. Бірақ олар ұғымдық-логикалық түсінікке негізделетіндіктен, синтаксистік құрылымға түскен арнайы сөздердің тіркесінен туындайтын шектеулі мағынаға тәуелді. Мысалы, компьютерлік көру терминін етістікті тіркес деп қабылдауға болмайды, өйткені қатыстық сын есімді етістіктің тікелей меңгеруі немесе қабыса байланысуы – қазақ тілінің табиғатына жат құбылыс. Дей тұрғанмен жақсы көру, жақсылық көру т.б. тіркестер семантикалық өрісте кездеседі: 1-іншісі, үстеу-етістік, 2-іншісі, зат есім-етістік қатынасымен қабыса байланысып, тіркескен. Формалдық тұрғыдан солай болғанымен, олар құранды етістіктер екені белгілі. Ендеше компьютерлік көру (компьютерное зрение) термині формасы жағынан етістікті, функционалдық жағынан субстантивтік тіркес болып табылады. Мұндай жағдай зат есімдерден жасалған терминдер тіркесінде де кездеседі, нақтырақ айтсақ, семантикасында сапалық (заттық, процессуальдық) реңкі бар зат есімдер келесі бір терминдік зат есіммен тіркескен кезде атрибуттық қызмет атқарады (Кислухина, 2018: 85). Бұл терминдік сөз тіркестерінің құрылымдық-шартты мағыналы әрі синтаксистік тұрақты тіркестер сипатында болып келетіндігін көрсетеді.

Терминдік тіркестердің күрделі сөздер, фразалық тіркестер және т.б. тіркестерден ерекшеленетін негізгі белгілерін анықтап алуымыз керек. Қазақ ғалымдарының еңбектерінде еркін сөз тіркестерін аталған тіркестерден ерекшелейтін белгілердің қатарына семантикалық тұтастық (тіркестер құрамындағы сыңарлардың мағыналық және грамматикалық дербестігінің сақталуы), морфологиялық тұтастық (күрделі сөздер тұтас, ал сөз тіркесі ажыратыла тұлғаланды), синтаксистік тұтастық (олардың сөйлем мүшесі болу қабілеті) белгілері жатқызылады (Сайрамбаев, 2014: 40-41). Терминдік тіркестерде сөздердің семантика-синтаксистік тұтастығы сақталғанымен, морфологиялық тұтастығы жартылай сақталады деуге болады. Айталық, компьютер термині 27 терминдік тіркесте қолданылған. Оның ішінде, бағыныңқы сыңарда (компьютер жады, компьютерлік техникалық құралдарын криминалистикалық зерттеу және т.б.) көбінесе қатыстық сын есім жұрнағымен, арақидік түркі изафетімен тұлғаланған, ал басыңқы сыңарда (тасымалды компьютер, дербес компьютер және т.б.) қабыса байланысқан. Қай-қайсысында да басыңқының сөз табына қарай есімді сөз тіркестері болып табылады. Бірақ бұларды еркін сөз тіркестері сияқты бөліп жаруға келмейді, ондай жағдайда құрылымдық тұтастығы бұзылады да, тіркесуден туындаған шартты мағынасы жойылады. Бірақ бұлардың арасындағы байланыс фразеологиялық тұрақты тіркестер немесе күрделі сөздерге қарағанда біршама еркін болып келеді. Егер тұтастық дәрежесі берік (тұтас күйінде тұлғаланатын) күрделі тіркестердің құрамындағы сөздердің орнын ауыстыратын болса, олардың тұтастығы бұзылып, мағынасына нұқсан келетіні (көз қорқақ, қол батыр – қорқақ көз, батыр қол; уәде берді – берді уәде) сөзсіз. Және де жоғарыда мысалға алынған компьютерлік көру терминінің бағыныңқы сыңарын септіктермен компьютерді, (-ден, -мен) көру ретінде тұлғаландыруға болғанымен, олар терминдік шартты мағынаны бере алмайды; әрі еркін сөз тіркестері, сондықтан әрбір сыңары сөйлем мүшесі болуға қабілетті. Басқаша айтқанда, терминдік тіркестердің бағыныңқысын морфологиялық деривация заңдылығы бойынша өзгертуге болғанымен, олардың кез келген тіркесі терминдік атау бола бермейді, яғни морфологиялық тұтастығы жартылай сақталады.

Сонымен қатар сөз тіркестерінің мағынасы мәнмәтін аясында немесе одан тыс ашылу қабілетіне қарай тұрақты, еркін сөз тіркестері деп бөлінетіні белгілі. Терминдік тіркестер

мәнмәтіннен бұрын сараланған, дайын қалпындағы тұрақты тіркестерге ұқсас. Алайда олар еркін сөз тіркестерінің үлгісіне тәуелді болғанымен, грамматикалық емес (сөйлем мүшесі болу қабілеті бойынша), функционалдық қызметтегі, тұтасқан күйінде бір лексикалық бірлік әрі тұжырымдалған ұғымның формуласы іспеттес *лексика-синтаксистік категория* болып табылады.

Терминдік тіркестердің тіркесімділік қабілетін көру үшін олардың *формалдық-құрылымдық сипатын* анықтау қажет. Осы мақсатпен жасанды интеллект саласының бекітілген терминдерінің құрамына статистикалық талдау жасап көрдік:

1-кесте – Жасанды интеллект саласы терминдерінің құрамы

Құрамы бойынша	Бірқұрамды			2 сыңарлы	3 сыңарлы	4 сыңарлы	5 сыңарлы
	мкт ¹	қтт ²	гт ³				
933 термин	114	226	3	346	216	16	2
Проценттік үлесі	38% (353 термин)			37%	23%	1,9%	0,1%

Статистикалық мәліметтен белгілі болғандай, барлық терминдердің 38%-і бір сөзден жасалған дара термин болса, 2-5 сыңарлы күрделі терминдердің үлесі 62%-ті құрады. Күрделі терминдердің басым бөлігі 2-3 сыңарлы болып келеді. Алайда тіркестің құрамындағы сөздердің саны мен компоненттердің саны сәйкес келмейтіндері де кездеседі. Мысалы, құрамында 3 сөз болғанымен, 2 сыңарлы деп есептелетін терминдер (*кеңістіктік-уақыттық ойлау*); сөз саны – 4, компоненті – 3-еу болатын (*дүниенің тұйықтығы туралы жорамал, бизнес-қағидаларды орындау сервері, құрылымдалған жарықтың 3d-сканері, тұзу сызық бойымен арақашықтық және т.б.*) терминдік тіркестер де кездеседі. Себебі олардың құрамын фразеологизмдер (*«шағын әлем»* графы, «бөліп ал да билей бер» алгоритмі), қос сөздер (белгілерді *масштабты-инвариантты* түрлендіру), күрделі немесе құранды етістіктер (барынша бейімделгендердің *тірі қалуы*), модаль сөздер (шектеулері *бар* логикалық бағдарламалау), септеулік шылаулар (вирусқа *қарсы* бағдарлама), үстеулер (*ең* қысқа жол проблемасы) күрделендіретіндігін байқадық. Оған қоса *салаласа байланысқан (паратаксистік)* сөз тіркестері келесі бір сөз тіркесінің бағыныңқысы ретінде (*адам мен роботтың* өзара әрекеті) жұмсалып жасалған терминдік тіркестер де кездеседі. Бір сөзден жасалған шет тілдік терминдердің мәнін ашып көрсететін кейбір терминдерге де осындай салалас байланыстар тән: *mino* – көпше кіру және көпше шығу, *gigo* – кіреберістегі қоқыс, шыға берістегі қоқыс және т.б. Сөз тіркесін тар аяда қарастырушылар салаласа байланысқан тіркестерді сөйлемді құрайтын материал емес, оның көлемін ұлғайтушы деп есептейді. Осы ізбен терминдік тіркестердің құрамындағы паратаксистік құрылымды алып тастасақ, ол шарттылығынан, сигнификативтік мағынасынан ажырайды. Яғни терминдік тіркестер тек қана *гипотаксистік (сабақтас байланыс)* емес, *паратаксис-гипотаксистік* амалмен де жасалады. Құрамында паратаксистік байланысы бар терминдік тіркестерді бағыныңқы-басыңқы қатынастың сыңары емес, *синтагмалық жік* ретінде қарастырған жөн.

Дәстүрлі синтаксистікте салаласа байланысқан сөз тіркестері сөйлемнің құрылыс материалы бола алмайды деген түсінік бар. Алайда «... көптеген сөйлемнен әлде бір үзінді алғанда, тең функциональды сөздердің байланысы көзге ұрып тұратыны анық» (Серғалиев, 2006: 347). Бірақ мұнда да сөз тіркестері сөйлемге қатысты қарастырылып отыр. Негізінен сөйлемді талдау дегеніміз «... сөйлем табиғатын тану үшін қолданылатын гносеологиялық қажетті, бірақ жасанды әрекет» (Гречко, 2003: 255). Оны жоғарыдағы статистикалық талдаудың нәтижесінен де аңғаруға болады. Ең қарапайым түсінік бойынша толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысуы сөз тіркесі болатын болса, терминдік тіркес құрамында 2-5-ке дейін толық мағыналы сөз немесе күрделі сөздер, тіркестер, фразалық тіркестер де бір ғана тірек ұғымға ұйысып, негізгі терминнің мағынасын ашып тұрады. Мысалы, *белгілерді масштабты-инвариантты түрлендіру* деген терминді *белгілерді түрлендіру* немесе *масштабты-инвариантты түрлендіру* деп бөліп-жарып

¹ мкт – материалдық кірме термин (шет тілінен ешбір өзгеріссіз дайын қалпында алынған терминдер)

² қтт – қазақ тілінің төл сөзінен жасалған термин

³ гт – гибрид термин

талдауға болмайды. Егер ондай жағдай болса, онда ол терминдік қасиетінен айырылады немесе басқа бір ұғымды білдіреді. Осы тұрғыдан келгенде, терминдік тіркестер морфосинтаксистік құрылымға негізделетін, синтаксистік тұрақты тіркестер сипатындағы модельдер қатарын құрайтыны сөзсіз.

Жасанды интеллект саласының терминдері морфосинтаксистік құрылымы бойынша екі сыңарлы терминдік тіркестердің ең өнімді тәсілі – сын есімнің (-лық, -лы) жұрнақтары арқылы зат есіммен немесе қимыл есімімен қабыса байланысқан адъективтік қатынастар екендігі анықталды.

Тіркесті термин жасаудағы өнімді тәсілдің бірі – түркі изафеті, оның ішінде анықтауыш сөз нөлдік тұлғада, анықталатын сөз тәуелдік жалғаудың III жағындағы матаса байланысқан тіркестер. Ал түркі изафетінің I, III заңдылығы үлгісінде жасалғандар II түріне қарағанда әлдеқайда аз кездеседі. Сонымен бірге субстантивтік қатынастағы екі компоненттік тіркестердің септеулік шылаулар арқылы байланысқан түрлері (әлем туралы жорамал) немесе іс-әрекеттің орындаушысын білдіретін зат есімдердің қабысуы (іздеуіш робот, жүргізушісіз автомобиль), яғни түркі изафетінің I заңы бойынша жасалғандары аз да болса кездеседі. Терминдік тіркестерді тұлғалық-құрылымдық тұрғыдан зерделей келгенде, мұндай тіркестердің басыңқысы зат есім мен қимыл есімінен, ал бағыныңқысы зат есім, сын есім, үстеу, есімшеден болатындығы; байланыс формасын айқындайтын грамматикалық тұлғалардың саны шектеулі, көбінесе ілік, табыс, кейде шығыс, көмектес септіктері немесе функционалдық жұрнақтар екендігі анықталды. Сондықтан да *байланыс формасы бойынша* қабысу, меңгеру, арақидік матасу арқылы жүзеге асырылады.

Терминдік тіркестердің жасалуы еркін сөз тіркестеріне негізделетіндіктен, олардың компоненттері арасындағы қатынас қандай болады деген сұрақ туындайды. Дәстүрлі синтаксисте сөз тіркестері лексика-грамматикалық қатынасы бойынша басыңқы сөзіне қарай *есімді* (субстантивтік, адъективтік, сан есімді, есімдікті) және *етістікті, адвербиальдық* деп бөлінетіні белгілі. Осыған орай анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынастар анықталады. Және бағыныңқы сөзіне қарай *субстантивтік-етістікті, адъективтік-субстантивтік, субстантивтік-субстантивтік* қатынас ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, терминдік тіркестерді соңғы топтастыру бойынша қарастырған маңызды. Себебі, біріншіден, мұндай тіркестердің формалдық жағы (сөз таптары) сақталғанымен, термин семантикасының әсерінен тіркес компоненттерінің бір бөлігі функционалдық сипатқа (құрылымдық-шартты мағынаға) ие болады, оны бөліп-жаруға болмайды; екіншіден, олар фразеологизмдер тәрізді мәнмәтіннен тысқары тұрып, сараланған мағыналы болады. Дей тұрғанмен терминдік тіркестердің құрамы бағыныңқы және басыңқы сөздің арасындағы синтаксистік қатынаспен ғана айқындалып қоймайды, бірнеше тіркестің қатар келуі арқылы тұтастық сипатқа енеді. Яғни тіркес құрамы негізгі ұғымды анықтайтын бірнеше сөзбен толықтырылу нәтижесінде жасалады. Сонда тіркестердің екі сыңарының да (бағыныңқы-басыңқы) формасын есепке алудың, бір жағынан, болашақта терминдерді автоматты түрде анықтауға және т.б. заманауи тілдік өңдеуге мүмкіндік беретін типтік модельдерін жасауға мүмкіндік туады. Екінші жағынан, терминдік тіркестер синтагматикалық тұрғыдан толымды болып келгенімен, сигнификативтік тұрғыдан толымсыз болып келеді. Басқаша айтқанда, терминдік тіркестер сөз тіркесі синтаксисінің негізгі сипаттары бойынша түрлене алғанымен, құрамындағы сөздер бірігіп барып негізгі тірек ұғымның мазмұны ашылады. Мұндай жағдайда 1970 жылдардағы академиялық оқулықтарда сөз тіркесі құрамындағы сөздердің арасындағы қатынастың «...толықтауыштық та, анықтауыштық та мәнге ие емес, бағыныңқысы тек қана басыңқы сөздің мазмұнын толықтырып, ақпараттық жағынан айқындай түсетін ақпараттық толықтыру немесе толықтырушы қатынас» (Шведова, 1980: 19) бар екендігін назарға алуымыз керек. Ондай қатынас грамматикада *комплетивтік қатынас* деп аталады. Бірақ бұл, біздің түйсінуімізше, грамматикалық-синтаксистік қатынас емес, тіркестің мазмұнын толықтыруға қызмет ететіндіктен, семантикалық-синтаксистік қатынас болып табылады. Терминдік тіркестерді осы қатынас аясында тану өзіндік маңыздылыққа ие, себебі терминдік тіркестер – тек қана толық мағыналы сөздердің тіркесі емес, одан әлдеқайда кең әлі күрделі құрылымдардың тіркесі. Терминдік тіркестердің табиғатын ашу үшін сыңарларының немесе синтагмалық жіктерінің қызметі есепке алынуы тиіс деп отырғанымыз да осыған байланысты.

Көпкомпонентті (3 сөзден жоғары) терминдік тіркестердің құрамындағы сөздердің ішіндегі сигнификативтік жиынтық мағына қай сөзге тиесілі деген мәселеге келетін болсақ, оның қазақ

тілінің жалғамалы табиғатына сай соңғы зат есім немесе қимыл есімі болары сөзсіз. Оны тіркестерді синтагмалық жікке ажырату арқылы айқындау керек. Мысалы, төмендегі терминдерді мынадай жіктерге бөлуге болады: *өздігінен өндіретін /мәшине, жергілікті жерді /сәйкестендіру, нәлдік талыныспен/ үйрену* және т.б.; бұл терминдерде негізгі мән соңғы зат есім, қимыл есімдерінің мағынасын толықтырып тұрса, *веб-парақшаларды /қарап шығу тарихы, айнымалы /импедансты жете* т.б. терминдерінде соңғы күрделі тіркестер алдындағы күрделі тіркестердің мағынасын толықтыру арқылы бір терминдік мәнге ие болған. Дәстүрлі құрылымдық синтаксис тұрғысынан, мысалы, *өздігінен өндіретін мәшине* тіркесін *өздігінен өндіретін, өндіретін мәшине* ретінде ажыратып, әрбір сөздің синтаксистік мәнін ашу көзделеді. Терминдік тіркестердің табиғатын айқындау үшін әрі олардың шартты-құрылымдық тұтастығына нұқсан келтірмес үшін мағыналық-синтагмалық жіктері бойынша ажыратып тану керек. Жоғарыда атап өткеніміздей, чубаш тілінің осы типтес құрылымдары *терминдік синтагма* жолымен де жасалатындығы айтылған, бірақ оның нақты қалай жүзеге асырылатындығы көрсетілмеген. Біздің пайымдауымызша, құрамында үштен жоғары сыңары бар немесе салаласа байланысқан еркін сөз тіркесі, фразалық тіркестер, фразеологизмдер, қысқарған сөз және т.б. күрделі сөздер болса, олар синтагмалық жікке бөлінеді. Басқаша айтқанда, көпкомпонентті терминдік тіркестер грамматикалық тұрғыдан синтагматикалық қатынас негізінде жүзеге асырылады және синтагматикалық тұтастық қасиетіне ие деуге болады. Жалпы бұл қатынастың негізінде парадигматикалық (ассоциативтік) қатынас жүзеге асыралатындығын ескерсек, семантикалық мәндері әртүрлі, бірақ грамматикалық жағынан ұқсас конструкциялардың қатары түзілетіндігін аңғару қиын емес. Осы жағынан келгенде, терминдік тіркестерді дәстүрлі құрылымдық синтаксис тұрғысынан емес, формалдық грамматика тұрғысынан зерделеу маңызды. Өйткені біріншіден, бұл көпқұрамды терминдік тіркестерді синтаксистік сөз тіркесі жайындағы қасаң түсініктен босатып, терминдік тіркестерді кең аяда алып қарастыруға жол ашады; екіншіден, «... тілдің лексикалық және үстірт синтаксистік қасиетін көрсететін құрылымдық үлгісі» (Захаров, 2013: 19) негізінде терминдерді автоматты тануға мүмкіндік беретін лексика-синтаксистік шаблон әзірлеуге болатындығын айта кеткен жөн. Және де терминдік тіркестерді термин ретінде ұстап тұрған негізгі механизм – олардың синтагматикалық және комплетивтік қатынастары деуге болады.

Жасанды интеллект саласының бекітілген терминдерінің әрбір компонентінің сөз табы мен морфологиялық тұлғасы шартты таңбалармен (корпустық лингвистикада қолданылатын) белгіленіп, ол EXCEL кестесіне орналастырылды. Нәтижесінде кестенің «Сүзгі» функциясы арқылы аталған сала терминдерінің құрылымдық-формалдық тұлғалары анықталып, типтік түрлері бойынша статистикалық көрсеткішіне қол жеткізілді. Төменде бағыныңқысы табыс септігімен тұлғаланған зат есім, басыңқысы тұйық етістікпен тұлғаланған объективтік қатынастағы (Nacc+INF моделі) терминдердің саны 29 екені анықталды. Мұндағы N – зат есім, acc – аккузатив (табыс септігі), INF – тұйық етістік.

Осы айтылған мәселелерді тұжырымдай келгенде, *терминдік тіркестер* дегеніміз еркін сөз тіркесінің синтаксистік үлгісінде, грамматикалық тұрғыдан синтагматикалық, семантикалық жағынан комплетивтік қатынасқа негізделген, екіден жоғары сөздердің лексика-грамматикалық тұтастық дәрежесі сақтала отырып лексикаланған, сигнификативтік-құрылымдық мағынаға тәуелді лексика-грамматикалық категория болып табылады. Олардың лингвистикалық мәртебесі бойынша грамматикалық емес, функционалдық сөз тіркестері әрі құрылымдық-шартты мағыналы синтаксистік сипаттағы тұрақты тіркестер екендігін ескере отырып, *терминдік түйдекті тіркестер* деген атауды ұсынамыз.

Казак тілінде	Морф. тұлғасы	Материалдық калька терминдер	Бір сөзден құралған терминдер	Екі сөзден құралған терминдер	3 және одан көп сөзден құралған терминдер	түркіизафеті бойынша жасалған терминдер	Гибридтерминдер	Морфологиялық белгіленімдер
27					1			Nacc+INF
31					1			Nacc+INF
117					1			Nacc+INF
122					1			Nacc+INF
205					1			Nacc+INF
210					1			Nacc+INF
249					1			Nacc+INF
346					1			Nacc+INF
369					1			Nacc+INF
376					1			Nacc+INF
377					1			Nacc+INF
402					1			Nacc+INF
142					1			Nacc+INF
171					1			Nacc+INF
192					1			Nacc+INF
362					1			Nacc+INF
363					1			Nacc+INF
364						1		Nacc+INF
378					1			Nacc+INF
325					1			Nacc+INF
326					1			Nacc+INF
337					1			Nacc+INF
343					1			Nacc+INF
398					1			Nacc+INF
710					1			Nacc+INF
768					1			Nacc+INF
774					1			Nacc+INF
813					1			Nacc+INF

1-сурет – Nacc+INF моделі бойынша жасалған терминдер

Қорытынды

Синтаксистік сөз тіркестері мен терминдік сөз тіркестерінің бағыныңқы-басыңқы сыңарларының болуы, грамматикалық байланысу типтері, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік тұтастықтарының сақталуы және т.б. жағынан ұқсас болғанымен, екіншісі ғылыми контексте сигнификативтік мағынасымен адамзат іс-әрекетінің белгілі бір саласының арнаулы нысанына таңылып, саналы түрде таңдалған дефиницияға сәйкес келетін ұғымдар мен түсініктердің құрылымдалған жиынтық атауы болып табылады. Терминдік тіркестерді осы типтес (фразалық тіркестер, күрделі сөздер және т.б.) басқа да тіркестерден ажырататын белгілері ретінде мыналарды атауға болады:

- терминдік тіркестерге құрылымдық-шартты мағынаның тән екендігін;
- синтагматикалық тізбекте гипотаксистік және паратаксистік байланыстың қатар келуін;
- терминдік тіркестің құрамында (бағыныңқы сыңарында) күрделі етістік, біріккен сөздер, қос сөздер, қысқарған сөздер, фразалық тұрақты тіркестер де кездесетіндігін;
- құрамындағы толық мағыналы сөздер мен терминнің компоненттік саны сәйкес келе бермейтіндігін.

Терминдік түйдекті тіркестердің сөз тіркесі синтаксисіне қатыстылығы сараланып, төмендегі жайттар анықталды:

- терминдік түйдекті тіркестер сөз тіркесі синтаксисінің кең аядағы түсінігі бойынша қарастырылуы қажет, онсыз оның табиғаты ашылмайды;
- терминдік тіркестердің табиғатын тануда оның сыңарларының тұтастық дәрежесіне баса назар аударылуы қажет;
- еркін сөз тіркестерінің қызметі белгілі бір мәнмәтінге тәуелді болса, терминдік түйдекті тіркестер мәнмәтіннен бұрын сараланған құрылымдық-шартты мағынаға ие болып келетіндіктен, тұтасқан күйімен сөйлемде бір ғана мүшенің қызметін атқарады;
- сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынасы бойынша анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық емес, терминдік тіркестегі ақпаратты толықтыруға негізделген «комплетивтік қатынас» деп таныған дұрыс;

- екіден жоғары компоненттен тұратын терминдік тіркестерді бағыныңқы-басыңқы сыңар ретінде емес, синтагмалық жікке бөлу арқылы мағынасын саралауға болады;

- түйдекті терминдік тіркестердің жасалу жолдары мен амалын, тәсілін толыққанды ашу үшін ондағы әрбір компоненттің морфосинтаксистік тұлғасын есепке алу керек.

Біздің зерттеуімізге жасанды интеллект саласының бекітілген терминдері қамтылып, олардың лексика-синтаксистік категория ретіндегі лексикалану үдерісі, мағыналық бүтіндігінің сақталуы, тіркесімділік қабілеті, негізгі қатынастарына талдау жасалды. Сондай-ақ мұндай тіркестердің морфосинтаксистік құрылымын есепке алудың маңыздылығы сөз болды. Аталған сала терминдерін құрылымдық-формалдық тұрғыдан жіктей отырып, олардың тіркесу ерекшеліктеріне синтаксистік, семантикалық, лексика-семантикалық және т.б. кешенді талдау жасау алдағы зерттеу еңбектерінде қарастырылмақ. Бұл болашақта IT-технологиялар көмегімен ғылыми мәтіннен терминдік тіркестерді автоматты түрде тануға мүмкіндік беретін типтік модельдер мен шаблондарды әзірлеуге қажет болып табылады. Зерттеу нәтижесін басқа да ғылым салаларының терминдік тіркестерін саралап, зерделеу үшін пайдалануға болады.

Әдебиеттер

Хайдарова С.А. (2016) Сопоставительный анализ формальных моделей терминологических словосочетаний в английском и таджикском языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Душанбе, – 144 с.

Кудрявцева И.Г. (2010) Особенности формальной структуры и семантические характеристики терминологических словосочетаний (на материале английской и русской специальной лексики научно-технической области «Интернет»): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Москва, – 22 с.

Багышов Д.Г. (1990) Военная терминология азербайджанского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук – Баку, – 25 с.

Дегтярев Г.А. (2011) Современная компьютерная и интернет-технология на чувашском языке: проблемы формирования и способы образования // Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі (терминжасам және өзара терминалысым, көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселесі)» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Астана, – 256 б.

Қайдар Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, – 304 б.

Айтбаев Ә. (1988) Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, – 208 б.

Әміров Ә.Ж. (2015) Қазақ терминологиясы және баспасөз: монография. – Алматы: Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, – 96 б.

Құрманбайұлы Ш. (2014) Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, – 928+16 б.

Синтаксис современного русского языка. (2008) Учебник /Г.Н. Акимова и др. СПб: Факультет филологии и искусств СПбГУ, – 347 с.

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис.(2002) /Бас ред. Жампейісов Е. – Астана, – 784 б.

Балақаев М. (1987) Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, – 272 б.

Кислухина М.В. (2018) Терминологическое словосочетания подъязыка сельскохозяйственной и почвенной микробиологии в английском, украинском и русском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, №6(84). – Ч.1. С. 83-88.

Сайрамбаев Т. (2014) Қазақ тіл білімінің мәселелері /Құраст.: Әнес Ғ., Шаймерденова К. – Алматы: Абзал-Ай, – 640 б.

Серғалиев М. (2006) Синтаксис мәселелері: Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, – 367 б.

Гречко В.А. (2003) Теория языкознания. Москва: Высш. Шк., 2003. – 375 с.

Русская грамматика. (1980) Том 2. Синтаксис. / Ред. Шведова Н.А., Арутюнова Н.Д., Бондарко А.В. и др. – М.: Наука, 1980. – 717 с.

Захаров В.П., Хохлова М.В. (2013) Автоматическое выявление терминологических словосочетаний [электронный ресурс] URL: <https://www.academia.edu/8587168> дата обращения 12.01.2023

References

Hajdarova S.A. (2016) Sopostavitel'nyj analiz formal'nyh modelej terminologicheskikh slovosochetaniy v anglijskom i tadzhikskom jazykah: dis. ... kand. filol. nauk [Comparative analysis of formal models of terminological phrases in English and Tajik languages: dis. ... cand. philol. Sciences. – Dushanbe, 2016. – 144 p.] (in Russian).

Kudrjavceva I.G. (2010) Osobennosti formal'noj struktury i semanticheskie harakteristiki terminologicheskikh slovosochetaniy (na materiale anglijskoj i russkoj special'noj leksiki nauchno-tehnicheskoy oblasti «Internet»): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Features of the formal structure and semantic characteristics of terminological phrases (on the material of English and Russian special vocabulary of the scientific and technical field "Internet"): author. dis. ... cand. philol. Sciences. – М.:, 2010. – 22 p.] (in Russian).

- Bagyshov D.G. (1990) Voennaja terminologija azerbajdzhanskogo jazyka: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Military terminology of the Azerbaijani language: author. dis. ... cand. philol. Sciences – Baku, 1990. – 25 p.] (in Russian).
- Degtjarev G.A. (2011) Sovremennaja komp'juternaja i internet-tehnologija na chuvashskom jazyke: problemy formirovanija i sposoby obrazovanija // Túrkitildes elderdiń terminqor qalyptastyry tájiribesi (terminjasam jáne ózara terminalysym, kóptildi terminologialyq sózdikter jasy máselesi)» aty halyqaralyq ғылыми-teoralyq konferensia materialdarynyń jinaғы [Modern computer and Internet technology in the Chuvash language: problems of formation and methods of education // The collection of materials of the international scientific-theoretical conference "Experience of terminological formation of Turkic-speaking countries (terminization and mutual terminology, problem of creation of multilingual terminological dictionaries)". - Astana, 2011. - 256 p. – Astana, 2011. – 256 p.] (in Russian).
- Qaidar Á. (1998) Qazaq tiliniń ózekti máseleleri [Current problems of the Kazakh language: Aktual'nye voprosy kazakhskogo yazyka. - Almaty: Mother tongue, 1998. - 304 p.] (in Kazakh).
- Aıtbaev Ó. (1988) Qazaq terminologiasynyń damýy men qalyptasýy. [Development and Formation of Kazakh Terminology. - Almaty: Ғылым, 1988. - 208 p.] (in Kazakh).
- Ámirov Á.J. (2015) Qazaq terminologiasy jáne baspasóz: monografiya. [Kazakh terminology and press: monograph. - Almaty: Kazakh National University named after Al Farabi, 2015. - 96 p.] (in Kazakh).
- Qurmanbaruly Sh. (2014) Qazaq terminologiasy: zertteýler, oqýlyq, sózdik, bibliografiya. [Kazakh terminology: studies, textbook, dictionary, bibliography. - Almaty: Sardar, 2014. - 928+16 p.] (in Kazakh).
- Sintaksis sovremennogo russkogo jazyka (2008) uchebnik /G.N. Akimova i dr. [The syntax of the modern Russian language (2008) textbook. St. Petersburg State University, 2008. - 347 p.] (in Russian).
- Qazaq grammatikasy. (2002) Fonetika, sózjasam, morfologiya, sintaksis. [Phonetics, word formation, morphology, syntax. / Chief ed. Zhampeyisov E. - Astana, 2002. - 784 p.]
- Balaqaeв M. (1987) Qazaq ádebi tili. [Kazakh literary language. - Almaty: Science, 1987. – 272 p.] (in Kazakh).
- Kisluhina M.V. (2018) Terminologicheskoe slovosochetaniya pod#jazyka sel'skohozjajstvennoj i pochvennoj mikrobiologii v anglijskom, ukrainskom i russkom jazykah [Kisluhina M.V. (2018) Terminological phrases of the sublanguage of agricultural and soil microbiology in English, Ukrainian and Russian // Philological Sciences. Questions of theory and practice. - Tambov: Diploma, 2018. No. 6 (84). - Part 1. pp. 83-88.] (in Russian).
- Sairambaev T. (2014) Qazaq til biliminiń máseleleri. [Sayrambaev T. (2014) Problems of Kazakh language education / Compiler: Anes G., Shaimerdenova K. - Almaty: Abzal-Ai, 2014. - 640 p.] (in Kazakh).
- Sergaliev M. (2006) Sintaksis máseleleri: Monografiya. [Sergaliev M. (2006) Problems of Syntax: A Monograph. - Astana: L.N. Gumilev Eurasian National University, 2006. - 367 p.] (in Kazakh).
- Grechko V.A. (2003) Teorija jazykoznanija [Grechko V.A. (2003) Theory of Linguistics. Moscow: Higher. Shk., 2003. - 375 p.] (in Russian).
- Russkaja grammatika (1980) Tom 2. Sintaksis. [Russian Grammar (1980) Volume 2. Syntax. /- M.: Nauka, 1980. - 717 p.] (in Russian).
- Zaharov V.P., Hohlova M.V. (2013) Avtomaticheskoe vyjavlenie terminologicheskikh slovosochetaniy [Automatic detection of terminological phrases <https://www.academia.edu/8>] (in Russian).

Sh.G.Abdirova^{1*} , K.K.Sadirova¹

¹Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Kazakhstan
*e-mail: abdirova_83@mail.ru

CHARACTERISTICS OF KAZAKHSTAN IDEOLOGICAL DISCOURSE IN THE PANDEMIC

Abstract. Ideological discourse refers to the new areas of linguistics that have been studied recently. This problem has been sufficiently investigated by foreign scientists, but as we see, it has not become an object of special study in the works of Kazakhstani scientists.

The purpose of the scientific work is to analyze the nature of ideological discourse during the pandemic. To this end, the article examines the role of Kazakhstan's ideological discourse during the pandemic, its form, and distribution channels. During the scientific work, the authors applied the following research methods: the method of *discourse analysis* (analysis of texts constructed for ideological purposes, with extralinguistic factors in a communicative situation) and *linguistic analysis* of the text of ideological content as a product of ideological discourse. *During the research*, the following features peculiar to the Kazakh ideological discourse during the pandemic were identified: 1) updated genres of Kazakh oral literature, including conspiracy songs "badik zhyr", which is proved by the analysis of conspiracy songs of this period); 2) the dissemination of ideological discourse was carried out mainly through the media (TV channel, newspaper, magazine) and the Internet; 3) forms of dissemination were mainly of the nature of various videos on social networks, sound recordings, mixed format recordings, etc.; 4) it was noticed that due to the restriction of direct communication, people had a feeling of loneliness, so the participants of the discourse preferred artistic discourse (including poetry); 5) it was determined that in accordance by the goal of protecting and saving the population from the disease, the discursive strategy of the authorities changed; 6) alternative metaphors of the coronavirus appeared: *taz tazhal, kesel, zhaman auru, aty oshkir auru, zhaman virus, tazhal*.

The scientific value of the article is associated with the separation of ideological discourse from political discourse as a separate type of discourse, the proof and classification of its specific features, the provision of scientific conclusions following its changes during the pandemic, the practical value is determined by the significance of the analysis of the structural and discursive nature of this discourse for use in such scientific research.

Keywords: ideological discourse, ideology, text, a product of discourse, national worldview, metaphor, discursive appeal

Ш.Г. Абдирова^{1*}, К.К. Садирова¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: abdirova_83@mail.ru

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Идеологиялық дискурс тіл білімінің соңғы кездері зерттеле бастаған бағыттарына жатады. Бұл мәселе шетел ғалымдары тарапынан біраз қарастырылған. Бірақ қазақстандық зерттеушілер идеологиялық дискурсты арнайы зерттеу нысанына айналдырмағандығы байқалады. Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты – идеологиялық дискурстың пандемия кезіндегі сипаты мен оның әсеріне талдау жасау. Осы мақсатқа сай мақалада пандемия кезеңіндегі қазақстандық идеологиялық дискурстың рөлі, оның таралу арнасы мен формасы талданады. Авторлар ғылыми зерттеулерін орындау барысында *дискурстық талдау* (идеологиялық мақсатта құрылған мәтіндерді коммуникативтік жағдаятта экстралингвистикалық факторлармен қоса алып талдау) әдісін, идеологиялық дискурс өнімі – идеологиялық мазмұндағы *мәтінді лингвистикалық талдау* әдістерін қолданған. *Зерттеу барысында* пандемия кезеңінде қазақстандық идеологиялық дискурсқа тән мынадай ерекшеліктер анықталған: 1) қазақ халық ауыз әдебиеті жанрлары, оның ішінде, бәдік жыры жаңа сипатта жаңғырған, мақалада бұл ой сол кезде туған бәдік жыры мәтініне талдау жасау арқылы дәлелденген; 2) идеологиялық дискурстың таралуы, негізінен, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы (телеарна, газет-журнал), интернет арқылы жүзеге асса, 3) таралу формалары, негізінен, әлеуметтік желілердегі түрлі бейнероликтер, дыбыс жазбалары, аралас форматтағы жазбалар т.б. сипатында жүзеге асты; 4) тікелей қарым-қатынас шектелгендіктен, адамдарда жалғызсырау сезімінің пайда болу көрінісі анық байқалып, дискурсқа қатысушылардың көркем дискурсқа (оның ішінде, поэзияға) басымдық бергені анықталды; 5) биліктің халықты сақтандыру мен індеттен аман алып шығу мақсатына сай дискурстық стратегиясы өзгергені айқын байқалды; 6) коронавирустың метафоралық баламалары қалыптасты: *індет, тәж тажал, кесел, жаман ауру, аты өшкір ауру, жаман вирус, тажал*. Мақаланың *ғылыми құндылығы* идеологиялық дискурсты жеке дискурс түрі сапасында саяси дискурстан бөліп, оның өзіне ғана тән ерекшеліктерін дәлелдеп, жіктеуімен, оның пандемия кезеңіндегі өзгерістеріне сай ғылыми тұжырым беруімен байланысты болса, практикалық құндылығы аталған

дискурстың құрылымдық және дискурстық сипатына талдау жасау үлгісін осы тәрізді ғылыми зерттеулерде пайдалануға жарамдылығымен анықталады.

Тірек сөздер: идеологиялық дискурс, идеология, мәтін, дискурс өнімі, ұлттық дүниетаным, метафора, дискурстық айналым.

Ш.Г. Абдирова^{1*}, К.К. Садирова¹

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актюбе, Казахстан

*e-mail: abdirova_83@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотация. Идеологический дискурс относится к новым направлениям языкознания, изучаемым в последнее время. Данная проблема достаточно исследована зарубежными учеными, но как видим, не стала объектом специального изучения в трудах казахстанских ученых.

Цель научной работы – анализ характера идеологического дискурса в период пандемии. С этой целью в статье рассматривается роль казахстанского идеологического дискурса в период пандемии, его форма и каналы распространения. Во время выполнения научной работы авторами были применены следующие методы исследования: метод *дискурсного анализа* (анализ текстов, построенных в идеологических целях, с экстралингвистическими факторами в коммуникативной ситуации), *лингвистический анализ текста* идеологического содержания как продукция идеологического дискурса. *В результате исследования* определены следующие особенности, свойственные казахстанскому идеологическому дискурсу в период пандемии: 1) обновлены жанры казахской устной литературы, в том числе песни-заговоры «бәдік жыры», что доказано посредством проведенного анализа песней-заговоров, этого периода); 2) распространение идеологического дискурса осуществлялось, в основном, через средства массовой информации (телеканал, газета, журнал), интернет; 3) формы распространения носили, в основном, характер различных видеороликов в социальных сетях, звукозаписей, записей смешанного формата и т.д.; 4) замечено, из-за ограничения прямого общения у людей появилось чувство одиночества поэтому участники дискурса отдавали предпочтение художественному дискурсу (в том числе, поэзии); 5) определено, что в соответствии с целью по защите и спасению населения от болезни дискурсивная стратегия властей изменилась; 6) появились альтернативные метафоры коронавируса: *індет, тәж тажал, кесел, жаман ауру, аты өшір ауру, жаман вирус, тажал*.

Научная ценность статьи связана с выделением идейного дискурса из политического дискурса в качестве отдельного типа дискурса, доказательством и классификацией его специфических особенностей, предоставлением научных выводов в соответствии с его изменениями в период пандемии, *практическая ценность* определяется значимостью проведенного анализа структурного и дискурсивного характера данного дискурса для использования в подобных научных исследованиях.

Ключевые слова: идеологический дискурс, идеология, текст, продукт дискурса, национальное мировоззрение, метафора, дискурсивное обращение.

Introduction

There is a continuity of language and society. Any event in society is embodied in the language. And Emergency all over the world has caused excitement among the population. With the infection rapidly spreading, people were greeted with a stream of positive and negative information. Systematization and distribution of the information containing the unified requirements for the population and providing for monitoring the situation have become one of the most critical issues. It has become obvious that the influence of the ideological discourse on information perception and response to it is very significant. The information is transferred at extreme rates in the age of advanced technologies.

The article analyses the information genres in the ideological discursive reference (space) and influences on addressers, the forms of efficient bringing of information, specific contents of the ideological discursive means, the most common expressions, keywords, and mastering of the information contained in the Internet. The variety of types of emergency-related information formats has increased. For example, the speech of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Kemeluly Tokayev, the speech of the doctors addressed to the population, information messages in newspapers, videos, poems, incantations, charms in a new format, songs, agitation calls, etc.

In this regard, the purpose of scientific work is to analyze the nature of ideological discourse during a pandemic. The tasks arising from this goal are 1) the accumulation of discursive materials in the internet space of the authorities and the population to combat the epidemic; 2) the determination of the nature of genres and language units of Kazakhstan's ideological discourse during the pandemic by analyzing the collected materials.

Materials and methods

Regarding research materials, materials were obtained on the epidemic published in the social network. In the process of carrying out scientific work, theoretical and analytical methods were used. In the article, new format songs, video clips, songs and poems related to the epidemic were taken from the Internet. In the course of the research, discourse analysis was used in the communicative situation of texts created for ideological purposes, and linguistic analysis methods were used in the analysis of ideological texts.

Literature review

Kazakh linguistics considers ideological discourse as a component of political discourse. In the scientific circle, there are known special studies of scientists on this issue, particularly, Zh.K. Ibrayeva (Ibrayeva, 2010) concerning the problem of a linguistic person in the political discourse of Kazakhstan, B.A. Akhatova (Akhatova, 2006) concerning the interaction of political discourse and linguistic consciousness, G.G. Burkitbayeva (Burkitbayeva, 2005) concerning business discourse, K.O. Yessenova (Yessenova, 2015), B.S. Karagulova (Karagulova, 2016), K.K. Sadirova (Sadirova, 2018,2020) concerning peculiarities of media discourse.

The ideological discourse is considered to be an integral part of the political discourse, however, we offer to review it as an individual type of discourse due to its common use, applied nature, integration with other discourses, and relevance of the study object when determining the linguistics development trend.

According to the reference sources, ideology is a system of political, legal, moral, religious, and aesthetic ideas and views that studies and determines the attitudes of and people's attitudes to reality and reflects the interests of social groups.

Ideology is a system of ideas, notions, and concepts embodied in various forms of public consciousness (philosophy, political views, law, morals, art, and religion). Ideology is an image of social existence in the human consciousness promoting for active development of society (progressive ideology) and its disintegration (Ter-Minasova, 2018: 216).

Ideology is a main public management means. Ideology is reflected in the political space and is called an ideological discourse in science. Ideological discourse is a communication space consciously or unconsciously organized by an addresser for a specific ideological purpose. If the ideological discourse is a result of political programs, speeches, information messages, and other consciously performed acts, the unconscious discourse is that reproduced when a person is asleep based on information recorded in the subconscious mind. Ideological discourse is the main political means and power forming the human capital. Ideological discourse is considered a political means because using it provides for the formation of the political process and implementation of the country's development programs. The kinds of activities aimed at achieving these purposes make up the ideological discourse. We think the ideological discourse is the power forming the human capital as it is a moral spirit motivator. Depending on the purpose of the ideological discourse developer, using it may have a positive or negative influence on the formation of spiritual and moral qualities of a person. The ideological discourse is realized in the integrative environment. For example, during the Soviet period, newspapers, journals, and fiction were serving the ideology. In the age of globalization, the ideological discourse has expanded its boundaries. Correspondingly, the degree of integration has increased. Integration is a connection of ideological discourse with science and society in the system of discursive reference.

Ideological discourse is a persistent stream of information aimed at the realization of ideology. Its structure does not necessarily include political terms, but the content is aimed at ideology. Specific features of ideological discourse are as follows: ideological content from the side of the addresser; functions of ideological discourse; distribution of ideological information; formation of ideological opinion; management of public consciousness; enchantment; emotional richness; motivation effect; critical attitude to the activity of governmental structures; key words. Discursive reference is a cognitive process implemented by an addresser in the process of discourse mastering (Sadirova, Abdirova, 2020:133-141).

According to foreign researchers, ideological discourse is characterized by specific features at the regional and state levels. In countries with democratic traditions, the main objects of ideological discourse are the current political and social problems. Today, one of the most pressing political and social issues

for each country is the emergency with COVID-19. The national policy of each country in fighting against this pandemic, provision of psychological support to the population, efforts to maintain political stability, and national unity facilitated the creation of texts of different genres of ideological discourse. According to the objective of this article, similar texts spread on the Internet were studied as the ideological discourse product. The main study methods are analysis and comparison. As a result of analysis, we find out that the texts created in the ideological discourse during the pandemic facilitated the appearance of new forms of oral literature of the Kazakh people. This genre is syncretical. Its syncretism consists in that the text contents include the elements of ceremonialism, and beliefs of fortune-tellers, and healers.

Incantations and charms are one of the traditional domestic ceremonial songs. Initially, we intended for healing a sick human or animal. The incantatory charms begin and end with the words “kosh-kosh” [“go”]. “*Asqar, asqar tauga kosh, agyny qatty suga kosh, iesiz qalğan jurtqa kosh*” [“Go to high mountains, go to swiftly flowing waters, go to deserted wifes”], people charmed attempting to hunt the disease by songs and incantations. According to the beliefs of fortune-tellers and healers, any disease and ailment had its “iesi” [“host”]. The song usually was sung in the evening when darkness falls. Then the groups of girls and boys sang this song. As time passed, the purpose of incantatory charms drastically changed and turned out to be an entertainment, aytys [song contest] between girls and boys. In the incantatory charms written by A. Divayev: “*Saying, keep repeating, charming away, Enwrapping in my black plush fir-coat. Without meals, without water lying - not being healthy. Charming pains, ailments! Letting go with the free wind! Get away to high mountains, To powerful waters, To tumultuous whirlwinds. You say, “Go!” - gone. Go! Go!*” the first line “*Ai, kosh!...*” [“Go!”] this is the verse and the last seven ones are similar to the chorus. Such group recitative preserved the traditional features of oral literature (Konyratbayev, 1991).

During the emergency due to COVID-19, the authorities strive for calming down the people, allaying concerns. The revised *badik* song matches the national worldview of the Kazakh people and revives the traditions of ancient ceremonial charms that appeared in the Kazakh consciousness (Sadirova, 2019:102). This was embodied in the song by Marat Omarov “Koronavirus, ket, ket!” [Coronavirus, go, go!..] that became a hit going the rounds and included into the greeting song for bride shows. Let’s analyze the song content:

Beautiful songs I sing
 Let them support those who are afraid
 Virus fabled
 Go away from Kazakh people
Coronavirus, go, go, go!
 Coronavirus, go!
 Don’t approach, keep away!
 Coronavirus, go!
 Don’t approach, keep away!
Coronavirus, go, go, go!

This song can be considered a kind of *badik* song as the purpose of the singer is to make the fabled virus go away and allay the concerns of the frightened people. The text of the song with the frequently repeated word “go” is also subordinate to the purposes of incantation and driving out the disease. It can be concluded that the revived genre of oral literature that corresponds to the national character and that inspired and calmed down the ones and set laughing the others has become the basis for the formation of the ideological discourse of Kazakhstan. In any case, in the communication situation during the pandemic, it was used as a means to ensure the stability of the society.

There is a system of hints, orders, and references to something in the Kazakh worldview (Abdirova, 2019:2358-2361). This feature of our nature also evidences the richness of our language. The Kazakh people introduced language taboos prohibiting telling the direct names of hazardous items and events (for example, diseases) as mentioning them might cause what even, they believed. Young women mentioned the husband’s relatives not by name but by the so-called assumed names that were a custom of naming. Because of this, the term “euphemism” is formed in the Kazakh language, and such a stylistic technique is called an allusion in the literature. This has occurred about the virus. In the song analyzed above, this is

expressed by a word combination “*atyzhaman*” [“fabled”, “ill-fated”]. The metaphoric equivalents of “coronavirus” has become frequent *indeed* [pandemic], *tazh tazhal* [coronamonster], *kesel* [disease], *zhaman auru* [bad ailment], *atyoshkir auru* [damned disease], *zhaman virus* [malignant virus], *tazhal* [disease]. The words *indeed* [pandemic] and *kesel* [disease, illness] are characteristic for medicine only and the word *tazhal* [disease] used in the literature as a synonym to *azhal* [death] has become actively used.

Because of this situation, we noticed on the Internet that the poetry genre could quickly adapt, be perceived by addressers, become common, and have a wide audience. Several poems appeared in the discourse.

Let us analyze:

Stay at home!!

Stay at home, dear, stay at home.

Think of your great Earth,

Many people set their sights on it.

Stay at home, dear, stay at home,

If you don't want clouds over your head, the clouds of sorrow.

By protecting your head,

You protect your Earth!

To strengthen to state body's work on population insurance, the campaign «*Uingde bol!*» [“Stay at home!”] was held. From the side of the discourse participants, this content was moved to the folk poetry genre. In this genre, the obligation is not direct, the communicant perceived the information wilfully, without any order, and this is facilitated by a discursive way of life in the national consciousness: “Native land - your breathing”. As for the Kazakh people, surviving in the pandemic conditions, staying the host of the native land, and transferring the heritage to future generations are the top-priority tasks. The idea of national duty is not just a line of the poem by the main cross-cutting idea of the poetry of the current and previous periods. It is expressed like this: *Think of your great Earth, Many people set sights on it. Stay at home, dear, stay at home, If you don't want clouds over your head, the clouds of sorrow. By protecting your head, You protect your Earth!*” The poetic rhythm promotes recording the ideological information in the memory of the discourse participants by a 6-time repetition of the expression “*Stay at home*” over the poem.

The warning information on Facebook: According to the Sharia law, “*Ignoring the warning is tantamount to suicide*”. *If you get sick through negligence and leave, you are a danger to others*. The addresser by actualizing the morality of Sharia believes that infecting the disease is tantamount to a hostile attitude towards people. “*Patience and patience again. Soon everything will fall right into place, the clouds will go, the sun will come out and the next trial will be a thing of the past. Insha Allah*”. The disease is dangerous for all of humanity. This is why propaganda words published in other languages are also widely used by the people. These words call for patience and acceptance of illness as a trial. *The clouds going, and the sun coming out* are related in the literature to transition from evil to good. *Panic is half of the disease*. Calling for patience, we ask for good from the Maker. Noted as positive by the discourse participants (Counting the likes). *Calm is half of health. Patience is the beginning of recovery. Avicenna*. In the expression starting from the cold and threatening *panic*, the idea that calm and patience lead to victory is fairly presented that is undoubtedly reflected in the memory of the participant. *An ill-mannered person cannot set an example for others*. Abai Kunanbayev. The addresser posted this statement in protest against those who disobey the rules and neglect precautions. In the discourse, the words of Abai Kunanbayev are like an appeal for patience, tolerance, and discipline. For motivational content, another group of information is created.

Currently, any information about the emergency is being disseminated for ideological purposes. In this regard, the addresser must effectively and competently use the ideological discourse. The ideological discourse should encourage the recipient to act, and take precautions (Sadirova, 2020:175-182).

At the same time, the information is recognized by the human brain and stored in the subconscious. According to psychologists, the flow of positive information leads to positive events. Therefore, the information sent by the addresser should not be too scary. The fact that Kazakhs use the expressions “a

good word is half the wealth” and “no good without saying bad” before reporting negative information is probably explained by the wide range of our people’s knowledge about the energy of words.

Changes in society primarily influence the use of language, and therefore hashtags have become popular in our language. For example, #bizbirgemiz [#we’re together], #uide okytamyn[#learnathome].

Among these expressions, #uideokytamyn [learnathome] which had been rarely used before has become the most popular on the Internet. Students and teachers also changed the statuses of their pages to this phrase. All these phenomena are the means of ideological discourse. The number of videos under these headings has also increased on the Internet. As a result of the analysis, it was found that the video materials had a very high discursive reference on the Internet. Although all of them are disseminated with a similar ideological purpose, depending on their content, they can be considered as speeches, informational, cognitive, etc. Since these videos deal with a global problem, they are quickly spread and mastered by the addresser regardless of the language or country of creation.

The video begins with words “Arkim oz uinde otyrsa, bul aurudy toktatuga mumkindik bar. – *If everyone stays at home, there is a chance to stop this disease. May our country be safe and the people calm.*”

The video shows famous singers and entrepreneurs handing out food boxes to low-income families. The participants call for unity and ask people to stay at home.

During the pandemic, the relationship between the government and the people became closer. The main goal of the authorities was to save the people from the epidemic. That is why discourse texts of authorized bodies were created to promote medical information about insurance ways in mass media. A curfew has been imposed during the pandemic. At that time, the discourse texts of the authorized bodies were created into structures in the form of persuasion of the people and discourse units in the structure of coercion in the discourse texts related to curfew. It can be seen that the discourse texts of the authorized bodies were created with the aim of being understandable to the public during the pandemic, so their discourse texts were quickly disseminated and understandable.

Results and discussion

1. The general nature of the discourse has changed during the pandemic. As a result of the distancing of human relations, feelings of loneliness, longing, and helplessness have appeared. This has led the discourse participants to the need in seeking peace of mind in poetry. Accordingly, the nature of the ideological discourse has changed, the primary goal was to save the country and people from the epidemic. The general communicative goal of the authorities was to use a discursive strategy that would induce the population strictly to comply with precautions and not provoke protests. For this purpose, new works in the genre of poetry have been created. Their common feature is that the discursive structure corresponds to the structure of folklore genres, the content is based on the national worldview.

2. All information has been assimilated and recognized through the ideological discourse. Consequently, ideological discourse is recognized as a means of politics.

The following features are inherent in ideological discourse: propaganda of ideology, the teaching of ideology, formation of a common opinion in social groups, managing public consciousness, and rapprochement of the authorities and the people. Ideological discourse is a cycle of information created for a specific ideological purpose and implementing this ideology. We found that the distance between the authorities and the population was approaching during the pandemic. Due to the situation in society at that time, the authorities' main goal was to survive in the country, to suppress the people's fears. Instagram Facebook, WhatsApp, and other media outlets have been actively distributing ideological content to insure against diseases and increase the country's confidence. During the pandemic, various genre products served as a means of ideological discourse. It was based on the national nature of the product content. In addition, thanks to the ideological information disseminated in connection with the pandemic, the people's memory was spiritually revived. Every person who has accepted this ideological information, who has thought about avoiding an epidemic, avoiding a disease, has come closer to the values that he values highly, in which he believes. On the Internet, against the background of the mass action "badyk aitu", a revived version of the genre "badyk" appeared, rituals "alastau", "ushyktau" were created. The products of ideological discourse revived the hopes of the country, strengthened faith in the future, and united people.

The formation of the ideological discourse during the pandemic has been expressed in the following:

- 1) the information provided, to a certain extent, has encouraged the addresser to act for the intended purpose;
- 2) the expressed anxiety has decreased the psychological state of the population has been regulated;
- 3) the predominance of information accuracy, strong discursive effect, and emotional and expressive vocabulary have been obtained;
- 4) the keywords that constituted the core of the semantic field of the ideological discourse during the pandemic have been identified.

Ideological discourse has positively performed its function during the pandemic in the quality of the junction of language and ideology. Language marked the expression of the ideology of the time and ensured the unity of power and people in ideological discourse.

Conclusions

Any information is located in the "text library" and, as it is necessary for ideological purposes, is transferred to the "library of meaning" and becomes an ideological discursive structure. This is reflected in the revival of the *badik* song during the pandemic (text library - "*badik zhyr* in oral folk literature in consciousness", meaning library - *badik zhyr* in the pandemic period).

During the pandemic, the goal of the authorities was to save the population from the epidemic. Following this, a stream of various information about the epidemic has spread. To avoid the epidemic, the population turned to the "National immune force" (*badik, alastau*), which was preserved in the national consciousness. As a result, the songs of the *badik* were revived, turned into ideological discursive unity, and instilled in the nation confidence in overcoming the epidemic.

1. The ideological discourse product during the emergency due to COVID-19 has formed in the folklore genre. This indicates a high degree of actualization of the structures of national identity.
2. Various ways and forms of dissemination of ideological discourse. Particular activity has been observed in social networks, and interactivity prevailed.
3. The purpose of the relationship in the ideological discourse has also changed during the Emergency due to COVID-19.
4. In the ideological discourse of the pandemic period, the equivalents of the word "coronavirus" are more actively used in metaphorical meaning.

Әебиеттер

- Ахатова Б.А. (2006) Политический дискурс и языковое сознание: Алматы: Экономика, 2006. с.302
- Әбдірова Ш.Г. (2019) Идеологиялық дискурстың ерекшеліктері // «Ғылым және білім» XIV Халықаралық конференцияның материалдары – 2019, Нұр-Сұлтан. – 2358-2361 б.
- Balakhonskaya, L.V., Gavra, D.P., Beresneva, I.V., Sadirova K.K., K.K. Markers of Manipulation in the Electoral Communication in a Digital Environment (Conference Paper) // Proceedings of the 2020 IEEE Communication Strategies in Digital Society Seminar, ComSDS 2020. April 2020, Article No. 9101306, Pages 91-98. 2020
- Буркитбаева Г.Г. (2005) Деловой дискурс. Онтология и жанры. Алматы: Ғылым, 2005. 232 б.
- Есенова Қ.Ө. (2015) Медиалингвистика: мерзімді баспасөз тілін зерттеудің проблемасы. Алматы: 2015. – 215 б.
- Ибраева Ж.Қ. (2010) Қазақстанның саяси дискурсындағы саясаткерлердің тілдік тұлғасы // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2010, № 2 (32). – 43-46 бб.
- Karagulova B., Kushkimbayeva A., Sadirova K., Mukhtarov S., Saduakas N, Trusheva A. (2018) The linguocultural nature of the Turkic metrological names // Man in India Volume 96, Issue 7, 2016, Pages 2267-2281.
- Karabaev M., Sadirova K., Tektigul Z. (2018) The Conversion Of Syntactic Units Into Bashkir And Kazakh Words // Modern journal of language teaching methods 7 Том 8. 113-123 bb. - 2018
- Қоңыратбаев Ә. (1991) Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 191 б.
- Садирова К.К., Әбдірова Ш.Г. (2020) Идеологиялық дискурс және ықпалдастық мәселесі // Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің хабаршысы. – Филология сериясы, №3(132)/2020. - 133-141 бб.
- Садирова К.К. (2019) Дискурсология мәселелері.- Ақтөбе: Колибри, 2019. – 198 б.
- Садирова К.К. (2020) Полиглот-тұлғаның жазбаша дискурстық құзыреті // Қазақстан ғылымы мен өмірі. № 1, 2020. – 175-182 б.
- Tektigul Zh., Bayadilova-Altybayeva A., Sadirova K., Kushkarova K. Transmissional and Magical Nature of Naming System // Sys Rev Pharm 2020; 11(4): 445 - 450 pp.
- Тер-Минасова С. (2018) Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. 624 с.

References

- Abdirova Sh. (2019) Features of ideological discourse // Materials of the XIV international scientific conference "Science and education" –2019. – Nur-Sultan. – 2358-2361 pp. (in Kazakh)
- Akhatova B.A. (2006) Political discourse and linguistic consciousness: monograph – Almaty: Ekonomika, 2006. 302 s. (in Russian)
- Balakhonskaya, L.V., Gavra, D.P., Beresneva, I.V., Sadirova K.K., K.K. Markers of Manipulation in the Electoral Communication in a Digital Environment (Conference Paper) // Proceedings of the 2020 IEEE Communication Strategies in Digital Society Seminar, ComSDS 2020. April 2020, Article No. 9101306, Pages 91-98. 2020 (in English).
- Burkitbayeva G.G. (2005) Ontology and genres. Almaty: Gylym, 2005 – 232 b. (in Kazakh)
- Yessenova K.O. (2015) Medialinguistics: the problem of studying the language of the periodical press. Almaty: 2015. – 215 b. (in Kazakh).
- Ibrayeva Zh.K. (2010) Linguistic personality of politicians in the political discourse of Kazakhstan // Abai atyndagy KazUPU Khabarshysy. Philology of Sciences series. – 2010. – № 2 (32). 43-46. (in Kazakh)
- Karagulova B., Kushkimbayeva A., Sadirova K., Mukhtarov S., Saduakas N, Trusheva A. The linguocultural nature of the Turkic metrological names // Man in India Volume 96, Issue 7, 2016, Pages 2267-2281 pp. (in English).
- Karabayev M., Sadirova K., Tektigul Z. The Conversion Of Syntactic Units Into Bashkir And Kazakh Words // Modern journal of language teaching methods. T 8. 113-123 bb. - 2018. (in English).
- Konyratbayev A. (1991) History of Kazakh folklore. – Almaty: 1991. – 191 p. (in Kazakh)
- Sadirova K.K., Abdirova Sh.G. Ideological discourse and the problem of integration // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. - Series philology, №3(132) /2020. - 133-141 –pp. (in Kazakh)
- Sadirova K.K. (2019) Tables of discoursology.- Aktobe: Kolibri 2019. – 198 p. (in Kazakh)
- Sadirova K.K. Written discursive competence of a polyglot-person // Science and life of Kazakhstan. № 1, 2020. – 175-182-pp. (in Kazakh)
- Tektigul Zh., Bayadilova-Altybayeva A., Sadirova K., Kushkarova K. Transmissional and Magical Nature of Naming System // Sys Rev Pharm 2020; 11(4): 445 - 450 pp. (in English).
- Ter-Minasova S. (2018) Language and intercultural communication. M: Slovo, 2000. 624 p. (in Russian)

А. Алдаш*

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aimank51@mail.ru

ДЕРЕКСІЗ ЗАТ ЕСІМДЕР: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА ЛЕКСИКАЛЫҚ МЕТАБЕЛГІЛЕНІМДІ АНЫҚТАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Дерексіз зат есімдер – қазақ тілтанымында және түркологияда аз зерттелген лексикалық қабаттың бірі. Дерексіздік категориясына енетін зат есімдер – абстрактілі ұғымдарды, қасиет пен сапаны, іс-әрекет пен жай-күйдің әртүрлі деңгейін танытатын, қазақ тілінің сөздік құрамындағы ауқымды қабат. Дерексіз зат есімдердің басты ерекшелігі сонымен қатар тілді қолданушының қоршаған орта мен ақиқат дүниеге қарым-қатысын білдіретіндігіне байланысты.

Зерттеудің мақсаты – Қазақ тілінің Ұлттық корпусына тіркелетін дерексіз зат есімдердің лексикалық-семантикалық метабелгіленімдерін анықтау, ажырату жолдары бойынша ұсыныстар жасау.

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының және өзге де белгілі ғалымдар мен түркологтардың жіктелімдері негізінде қазақ тіліндегі дерексіз зат есімдер құрылымдық, мағыналық жағынан топтастырылып, оларды тану, дерексіз зат есімдердің мағыналық ерекшеліктері, олардың лексикалық-семантикалық метабелгіленімдерін анықтау жолдары қарастырылады. Дерексіздікті білдіретін лексемалардың ұлттық философияға, ұлттық мәдениетке қатысы, интегралды және сараланатын семантиканың тілді қолданушының санасында концептуалдануы талданады.

Тірек сөздер: дерексіз зат есім, Ұлттық корпус, метабелгіленім, ажырату, тану.

А. Алдаш*

Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: aimank51@mail.ru

АБСТРАКТНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ МЕТАРАЗМЕТКИ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Абстрактные существительные являются одним из мало изученных лексических слоев в казахском языкознании и тюркологии. Существительные, подпадающие под категорию абстрактности, включают в себя огромный словарный пласт казахского языка, которые обозначают абстрактные понятия, отвлеченные свойства и качества, различный уровень действия и состояния. Отличительной чертой абстрактных существительных являются также передача отношений носителя языка к окружающему миру и миру истины.

Цель исследования – в целях снабжения Национального корпуса казахского языка лексико-семантическими метаразмечками выработать предложения по способам выявления, различения структурно-семантических особенностей абстрактных существительных в казахском языке.

В статье на основе классификации Ахмета Байтұрсынова и других ведущих ученых-тюркологов рассматриваются пути структурной, семантической классификации абстрактных существительных в казахском языке, распознавание семантических особенностей и определение их лексико-семантических метаописаний. Анализируется отношение абстрактных существительных к национальной философии, национальной культуре, концептуализация интегральной и дифференциальной семантики в сознании пользователя языка.

Ключевые слова: абстрактное существительное, Национальный корпус, метаразмечка, различение, распознавание.

А. Aldash*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aimank51@mail.ru

ABSTRACT NOUNS: SOME ISSUES OF DEFINING LEXICAL META-TAGS IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Abstract nouns are one of the little-studied lexical layers in Kazakh linguistics and Turkology. Nouns that fall under the category of abstractness include a huge vocabulary layer of the Kazakh language, which denote abstract concepts, abstract properties and qualities, and different levels of action and state. A distinctive feature of abstract nouns is also the transfer of the native speaker's relationship to the surrounding world and the world of truth.

The purpose of the study is to develop proposals on ways to identify, distinguish structural and semantic features of abstract nouns in the Kazakh language in order to supply the National Corpus of the Kazakh language with lexical and semantic meta-tags.

Based on the classification of Akhmet Baitursynuly and other leading Turkologists, the article examines the ways of structural, semantic classification of abstract nouns in the Kazakh language, recognition of semantic features, and definition of their lexico-semantic meta-descriptions. The relation of abstract nouns to national philosophy, national culture, and conceptualization of integral and differential semantics in the consciousness of the language used is analyzed.

Keywords: abstract noun, National Corpus, meta-designation, distinction, recognition.

Кіріспе

Қазақ тілтанымында, әлемдік лингвистикада да грамматикалық категориялардың қатарында мейлінше назар аударылған қабат – зат есім деуге болады. Жалпы тіл дегеніміз қарым-қатынастың басты құралы деген аксиомаға тоқталмағанның өзінде, тұтастай алғанда, тіл қоршаған ортаны бейнелеудің, ақиқат дүние туралы білімнің сақталуының, қоршаған орта мен ақиқат дүние жөнінде жалпы білім алудың негізгі және бірден-бір формасы екендігі белгілі. Ал бұл ретте қоршаған орта мен ақиқат дүниедегі зат, құбылыс атауларын нақты атайтын сөздердің рөлі зор. Осы себепті лексикология, сөзжасам, синтаксис, стилистика салаларындағы зерттеулерде эмпирикалық дереккөз ретінде зат есім қабатының мағыналық, құрылымдық түрлері – деректі және дерексіз зат есім, дара және жинақтық зат есім, жалпы және жалқы зат есім деп аталатын семантикалық категориялар талданады. Зерттеулерде зат есімнің дербес сөз табы екендігі, қандай сұрақтар арқылы анықталатыны, сөйлемдегі атқаратын қызметі, түрлі топтары қарастырылады. Тұжырымдар жасауда негізінен деректі зат есімдердің сипаттамалары таратылып айтылады. Бұған да негіз бар деуге болады; өйткені нақты зат есімдер сын есіммен, сан есіммен тіркеседі, өзара тіркеседі, сөзжасамның түрлі амалдары арқылы жаңа мағына, жаңа сөз жасауға қатысады, қосымшалар арқылы түрленеді. Бұл – талдаудың құрылымдық жағы. Талдауға алынатын еңбектерде екі ерекшелік негізге алынады: қазақ тілтанымындағы зерттеулерде шетел тілдеріндегі *plan of expression and plan of content* (ағыл.), «*план выражения және план содержания*» (орыс тілінде) дегендерге сәйкес келетін *сөздің сыртқы тұрпаты, мазмұн тұрпаты* немесе *ішкі мазмұны, тұрпат межесі, мазмұн межесі* сияқты аталымдар қолданылып келеді. Әрине, бұл арада *сыртқы тұрпаты* деген сөздің әріптер (айтылу кезінде дыбыстар) кешені, жиынтығы, яғни сөздің сыртқы қабығы дегенді білдіретіні анық. Ал *мазмұн тұрпаты* әріптер кешеніне қарағанда анағұрлым күрделі. Сондықтан тіл ғылымындағы жаңа бағыттардың әдіснамалары тіл қорындағы зат есімдер тек қана грамматикалық категория емес, тілдің нақ осы қабатының ерекшеліктері тілдің төлиесінің когнитив өрісіне, адамның әлемнің бейнесін қалай қабылдап, қалайша жеткізетіндігіне байланысты. Бұл әсіресе дерексіз зат есімдерді зерделеудің өзектілігін байқатып отыр.

Қазақ тілінің Ұлттық корпусы (әрі қарай – Ұлттық корпус) үшін зат есімдердің семантикалық метабелгіленімін анықтау барысында алдымен аңғарылғаны, мәселен, тек АБА – БАРМАҚ сөздері арасында (4200 сөз) дерексіз зат есімдер шамамен 30-40%-ға жуық. Бұл – танымның, биік санадағы ойлаудың айқын көрінісі, өйткені дерексіздік заттар мен құбылыстардың қасиет-сапаларының өзара қарым-қатысы арқылы сол заттар мен құбылыстардың аса мәнді қасиет-сапаларының сипатталуының, нақтылануының нәтижесі болып табылады. Екіншіден, адамның санасында және жадында заттың, ұғымның визуалды образын танытпайтын, белгілі бір бейнені бере алмайтын, алайда тілді қолданушының қоршаған орта мен ақиқат дүниеге қарым-қатысын білдіретін «дерексіз» (өзара мағыналас - интеграл мағына) болып танылғандардың өзін құрылымдық сипаттамадан шығып, танымдық негізде анықтаудың өзектілігі анық байқалды. Ал танымдық негізде анықтап алу үшін, сөз жоқ, сөздің грамматикалық тұрпатымен қатар лексика-семантикалық мағыналарын (дифференциал мағына) танытудың маңызы зор.

Материал және әдістер

Нысананы талдау және ұсыныстар жасау үшін қазақ тілтанымының көрнекті өкілдері А. Байтұрсынұлының, Е. Омарұлының, Қ. Жұбановтың, Р. Сыздықтың, А. Ысқақовтың, Н. Оралбайдың А. Жұбановтың, Э. Сүлейменованың, А. Жанাবেкованың, сондай-ақ орыс, татар тілдері бойынша бірқатар шетел ғалымдарының зерттеулері қарастырылды. Лексикографиялық еңбектер (Орфографиялық сөздік, 2013; Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі, 2012, Қазақша-орысша 30 томдық терминологиялық сөздік), энциклопедиялық анықтамалықтар мен қазіргі жазба

коммуникациядағы тілдік фактілер іріктеліп, топтастырылды. Жұмыста жүйелеу, сипаттау, тілдік фактілерді іріктеу және ішінара интегралды және дифференциал семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Алдымен біздің тарапымыздан басшылыққа алынатын, нысанаға негіз болатын анықтамаларды мүмкіндігінше толық таныстырамыз.

Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы зат есімнің түрлеріне нақты анықтама берген: «Зат есім – нәрселердің атын көрсететін сөздер. Нәрсе де не түрлі де болса заттарды айтамыз. Зат, тегінде, екі түрлі. Біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіс келетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар. Екіншілері – *көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар*» (Байтұрсынұлы, 1992: 199-200). Осылайша ғалым *жер, су, ай, күн, дауыс, дыбыс, ән, күй, иіс-қоңыс, дәм, ащылық, тұщылық, жылулық, суықтық* тәрізділерді деректі деп, ал *бақ, бәле, жан, өлім, ой, мінез, ұят, реніш, қуаныш* дегендерді дерексіз зат есімдер деп ажыратып көрсеткен.

Зат есімдердің лексика-грамматикалық сипатын профессор, белгілі ғалым А. Ысқақов жан-жақты баяндаған. ғалымның тұжырымы бойынша: а) абстракті (дерексіз) ұғымдар *көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайтын, ойлау, топшылау қабілеті арқылы танылатын* сөздер, олар: *ақыл, сана, ой, ықпал, әсер, жақсылық, адамгершілік, кіріс, зұлымдық, пікір*; ә) дерексіз зат есімдер нақты зат есімдердің негізінде жасалған; б) адамның ойлау қабілеті дами келе, абстракті ұғымдардан конкретті ұғымдар да жасалады; в) осы себепті қазіргі тілдегі абстракті ұғымдарды білдіретін көп сөздердің мағыналары конкретті ұғымдармен түйісіп отырады; г) сөз мағынасының деректену және дерексіздену жолдары әрқилы және әртүрлі болады (Ысқақов, 1974: 142-143). Академиялық грамматикада берілетін анықтама төмендегіше: «*адамның тек ақыл-ой қабілетінің жәрдемі нәтижесінде ғана түсінілетін түрлі ұғымдар: наным, шама-шарық, ынсап, парық, мінез-құлық, кәде-жора, ырым, пікір, тентектік, ұялшақтық, ырыс*» (Қазақ грамматикасы, 2002: 442).

Татар тілінің зерттеушісі А.Р. Нургатинаның пікіріне қарағанда, түркологияда дерексіз зат есімдер жеке зерттелмеген, тек белгілі түркологтар М. Казем-Бектің, Н.К. Дмитриевтің, Н.А. Баскаковтың, А.Н. Кононовтың, М.З. Закиевтің, Ф.А. Ганиевтің, Д.Г. Тумашеваның, Г. Ибрагимовтың, М. Курбанғалиеваның және басқа да бірқатар зерттеушілердің еңбегінде морфология аспектісінде қарастырылған (Нургатина, 2012: 6). Шындығында да дерексіз зат есімдерді талдауға арналған жеке-дара, кешенді, жүйелі түрдегі зерттеулер жоқтың қасы, оның үстіне түркологтардың барлығы дерлік әсіресе сөзтудырушы *-лық* (варианттарымен *қоса* алғанда) форманты арқылы жасалатын дерексіз зат есімдерге кеңінен тоқталғанын байқаймыз. Профессор Қ. Жұбановтың зерттеулерінде де бұл мәселе сөзтудырушы қосымшалардың өнімділігіне қатысты талданады (Жұбанов, 2010: 379). Арнаулы зерттеу жүргізген А.Р. Нургатинаның өзі де сөзтудыру форманттары арқылы жасалған дерексіздерді ғана негізгі нысана етіп алған.

Орыс тіл білімінде еңбектер бар. Бірақ оларда да дерексіз зат есімдердің туынды тұлғалары (қосымшалар арқылы жасалғандары) көбірек айтылады. Осыған байланысты шетел ғалымы Е.С.Кубрякованың «күрделі категория ретінде сөз таптарын ажыратудың, топтастырудың принциптерін белгілеудің байырғыдан келе жатқан дәстүрі бар десек те, бұл саланың әлі түйінді тұстары бар» деуі әбден орынды (Кубрякова, 1996: 7). Шындығында да, қазақ тілтанымында сөз таптарына, оның ішінде зат есімдерге қатысты тұжырымдардың берік, ғылыми іргетасы қаланған, дей тұрсақ та тіл ғылымындағы жаңа бағыттардың әдіснамаларына сүйене отырып, әлі де болса жетілдіретін, нақтылайтын тұстары бар екендігі анық.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеулердің негізгілеріне шолу нысанаға алынған проблеманың аса күрделі екендігін көрсетеді. Осы себепті Ұлттық корпуста дерексіз зат есімдердің метабелгіленімді нақтылау мақсатында алдымен бірнеше мәселе баяндалады:

- дерексіз зат есімдерді тану.
- дерексіз зат есімдердің топтастырылуы.

Дерексіз зат есімдерді тану. Дерексіздік – философия, психология, логика ғылымдарының негізгі аспектісі. Осы салалардың дерексіздікті ажырату, тану бойынша негізгі әдіснамаларымен

танысу негізінде біз үшін маңызды болғаны – дерексіздік деректілікке қарама-қарсы қойылып анықталады. Аса күрделі құбылысқа қатысты барлық пікірлерді ықшамдап көрсеткенде, ғалымдар «қарапайым сезімдік абстракция, қорытындылайтын абстракция, оқшаулайтын абстракция, мазмұндық абстракция деп аталатын түрлі-түрлі бөліністерді атайды. Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде сондай-ақ абстрактілі және нақты емес зат есімдер (отвлеченные существительные) деген де таратулар кездеседі, яғни честь, долг, отвага – абстрактілі түсініктер; ал бег, учение, выступление дегендер – нақты емес зат есімдер. Осының өзінен-ақ дерексізденудің де, дерексіздіктің де аса күрделі құбылыс екендігін аңғаруға болады. Логика, философия, психология салалары бойынша «дерексіздік дегеніміз не» дегенге анықтама да осы бөліністерге негізделеді. Сөйтіп, «дерексіздену – нысанның (заттың немесе құбылыстың) мәнді, заңдылық болып саналатын белгілерін айрықшалап көрсету мақсатында жүретін ойлау операциясы, дерексізденудің нәтижесі – дерексіз ұғымдар, мысалы, *түс, қисық, салмақ, сұлулық*» (Новоселов, 2010: 106).

Алдымен айтарымыз – А. Байтұрсынұлы мен А. Ысқақовтың анықтамалары «Қазақ грамматикасындағы» «адамның тек ақыл-ой қабілетінің жәрдемі нәтижесінде ғана түсінілетін түрлі ұғымдар» деген түсіндірмеге қарағанда, барынша нақты әрі өзара мазмұндас. Әрине, А. Ысқақовтың анықтамасы шектеулі; көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайтын, ойлау, топшылау қабілетінен пайда болғандар ғана – дерексіздер. Оның үстіне осы еңбектердегі мәселенің анығырақ түсіндіруге болатын тілдік фактілер де шектеулі, өзара ұқсас. Бұлай деуімізге себеп – Ұлттық корпуста дерексіз зат есімдердің лексика-семантикалық метабелгіленімін анықтау мақсатында жинақталған материалдар мазмұн тұрпаты жағынан сан түрлі. Бұл ретте дерексіздік туындататын *-лық (варианттарымен қоса алғанда)* форманты арқылы жасалатын дерексіз зат есімдерге тоқталмауға да болады. Өйткені *-лық (варианттарымен қоса алғанда)* қосымшасының грамматикалық мағынасы, функционалдық қызметі, жоғарыда атап өткеніміздей, түркологияда да, қазақ тіл білімінде де әбден қарастырылған. Кезінде А. Байтұрсынұлының өзі осы формантты басқа нәрселерге өлшеу болатындығын білдіретін мағынасын ажыратқан, сөйтіп, «ай» деген сөзге *-лық* жұрнағын жалғап «айлық» дейміз, айдың өлшеу болатындығын көрсету үшін» деп жазған болатын (Байтұрсынұлы, 1992: 212-213). Кейінгі кезеңдердегі еңбектерде сөз тудыру қабілеті аса құнарлы қосымша болып саналатын «*-лық* жұрнағының (варианттарымен бірге) деректі және дерексіз заттық ұғым атауларын өнімді жасайтындығы тұжырымдалған: *белдік, мойындық, кездік, орындық; тұздық, уыздық; патшалық, ұлықтық, билік; батырлық, құпиялық, қастықтық; қажығандық, түңілгендік*» (Ысқақов, 1974: 34-35); Оралбай 2014: 211-218). Дәлелдеулер барынша анық болғандықтан, *абыройлылық, абыройсыздық, абайсыздық, абзалдық, абыржушылық, адалдық, ажарлылық, әдемілік, айбындылық, ақжарқындық, әбестік, әбігерленушілік, әсірешілдік, баққұмарлық, бақыттылық* дегендердің дерексіз зат есім тобына енетіндігі шек келтірмейді. Демек, осы типтес сөздердің сөзжасам құрылымы олардың морфо-семантикалық белгіленімін, «дерексіз» екендігін анықтауда қиындық жасамайды. Бұлар А. Байтұрсынұлынан бастап беделді зерттеушілердің еңбектеріндегі «көзге көрінбейтіндер, құлаққа естілмейтіндер, иісі сезілмейтіндер, денеге татылмайтындар, қолмен ұстауға, көзбен көруге болмайтындар, тек ақылмен ғана ажыратылатындар» делінген анықтамаға толық сәйкес келеді, сөйтіп, Ұлттық корпуста сенімді түрде «*дерексіз*» деген метабелгіленім көрсетіледі.

А. Байтұрсынұлы *дауыс, дыбыс, ән, күй, иіс-қоңыс, дәм, ащылық, тұщылық, жылулық, суықтық* дегендерді деректі зат есімдер тобына енгізген. Ал А. Ысқақовтың жіктелімінде және кейінгі еңбектердегі фактілер қатарында осы сөздер жоқ. Осы баяндалғандардан шығатын бастапқы екі қорытындыны көрсетуге болады:

– дерексіздікті тудыратын *-лық (варианттарымен бірге)* қосымшасы арқылы жасалған туынды сөздер – дерексіз (*әдемілік, адалдық, атаққұмарлық, әсірежағымпаздық, ақкөңілділік*);

– А. Байтұрсынұлының жіктелімі бойынша *жер, су, ай, күн* дегендер сияқты қолмен ұстауға, көзбен көруге болмайтын болса да, құлаққа естілетін, иісі сезілетін ұғымдар мен түсініктерді білдіретін сөздер – деректі (Байтұрсынұлы, 1992: 199-200); демек, біздің тарапымыздан жинақталған тілдік фактілер қатарындағы *ажыл (желдің гуілі), ән, әуен, әуен-саз, арпыл, әупіл (иттің үруі), ән-күй (жасынтық атау), әнұран, айтыс (өнер үлгісінің үдерісі кезінде), абхаят*

(*діни; өмір суы*), *ажар*, ажар-көрік, ажар-сымбат, *айғай, айқай, айғай-шу, айғай-сүрен, айқай-шу, айғай-думан, айқай-қиқу аят (діни), ағуа (діни; уағыз)* тәрізділер деректі зат есімдер қатарында;

– профессор А. Ысқақовтың анықтамасына сүйенсек, көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайтын, ойлау, топшылау қабілетінен пайда болғандар, яғни *ән, дауыс, айғай, ажыл (желдің гуілі)* іспеттестер – дерексіздер;

– зерттеулерде нысананы анықтап, тануға септігін тигізетіндей тілдік фактілер аз.

Ұлттық корпуста лексика-семантикалық метабелгіленімі көрсетілетін тағы бір топ көлемді түбір және күрделі сөздер анықталды: *абырой, абырой-атақ, абырой-бедел, ағым, адам-күн, адам-сағат, ажар, айбар, айбат, айбар-қоқай, айла, айнабесін, ақиқат, ақпар, ақшам, ауа, әбігер, әдеп, әдеп-иба, әдет, әдет-ғұрып, әдиса, әділет, әдіс, әдіснама, әдіс-тәсіл, әдістеме, әжір, әзіл, әзіл-әжуа, әлем, әлеует, әл-ауқат, баға, бағыт, бақ, бақ-талай, бақыт*.

Жинақталған материал дерексіздер тобына жататын сөздердің құрылымы жағынан да күрделі екендігін көрсетеді: түбір сөздермен қатар (*атақ, әдеп, әділет*), түптөркіні араб-парсы тілдеріне барып тірелетін лексемалар (*әдиса, аят*), сөз біріктіру және сөз қасарлау арқылы жасалып, бірақ бір сыңары деректі болатын күрделі сөздер (*адам-күн, адам-сағат*), көне және жергілікті тіл ерекшеліктері (*ай-зайра, әжір, әдірет*), актуалды терминдер (*әдістеме, әдіснама, абайтану, әуезовтану*). Сонымен қатар дерексіз зат есімдердің ақиқат дүние болмысын, қайсыбір ұғымды атауы, қасиет-сапаны танытуы жағынан жинақтық мағынасы бар екендігі аңғарылады. Мәселен, айтыс – бір жағынан белгілі бір ғылым саласының термині, жанр түрі ретінде ұғымның атауы, сонымен қатар «айтысты тындап отырмын» деген сөйлемде «құлаққа естілетіндіктен» деректі мазмұнға ие деп тану керек болады.

Дерексіз зат есімдердің мағыналық ерекшеліктері. Дерексіздікті білдіретін сөздер – ең алдымен тілдің төлиесінің жеке өзінің пайымдауы мен ұлттық мәдениеттің, ұлттық философияның арасындағы тығыз сабақтастықты көрсететін, бірегей (уникалды) тілдік бірліктер. Екіншіден, материалдық заттарды атайтын деректі зат есімдерге қарағанда, ауызша сөзде және жазбасөзде де берілетін ақпараттың логикалығын, әсерлі болуын, адресатқа ықпал ету күшін арттыратын, мәтіннің басты құралы болып табылатын актуалды қолданыстағы сөздер тобы деп бағалауға болады. Өйткені осы сөздер – тобы адамның ойлау қабілетінің жемісі. Ал тілдік қарым-қатынасқа түсу когнитив санадағы үдерістерге байланысты екендігі белгілі. Бұл жөнінде Ұлт ұстазы – А. Байтұрсынұлы былай дейді: «Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда иә нәрсеге тиісінше ойлайды, иә көңілінің түйісінше ойлайды. Нәрсе түрлі сипатты болады. Ол сипаттарының біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады (Байтұрсынұлы, 1991: 394).

Дерексіз зат есімдер мағынасы жағынан ақиқат дүниені, қоршаған ортаның, материалдық заттардың күллі сипатынан, оларға адамның қарым-қатысынан туындайтын құндылықтарды, қасиет пен сапаны ұлттық философия деңгейінде, ұлттық мәдениет, ұлттық психология, әлеуметтік көзқарас тұрғысынан бағалайды, сөйтіп, ақиқат дүниенің барлық ерекшеліктерін сипаттап береді.

Мәселен, *абырой, әдеп, әдет, иба, әжір (көне)* ұлттың рухани мәдениетінен бастау алатын құндылықтардың қатарына жатады. *Абзалдық, әдептілік, әдемілік, айбындылық, ақжарқындық, адалдық, ажарлылық, ақкөңілділік, айтыскерлік, айтысқыштық* әлеуметтік баға берудің жағымды жағы болса, *абыройсыздық, абайсыздық, әбестік, әсірешілдік, айлакерлік, әсірежағымпаздық, баққұмарлық* бағалаудың жағымсыз жағы болып табылады, ал *абыржушылық, әбігерленушілік* тәрізділер әрекет нәтижесі; *әлеует, әл-ауқат* – сапаның деңгей көрсеткіштері. Осылайша дерексіздердің ең негізгі интеграл мағыналарын құндылық, бағалау, сапаның деңгей көрсеткіштері деп анықтауға болады.

Дерексіз зат есімдердің лексикалық метабелгіленімінің үлгілері. Ұлттық корпуста, тұтастай алғанда, сөзді лексикалық семантикалық метабелгілеу, метасуреттеу, метамәлімет беру өте маңызды әрі күрделі. Өйткені әрбір төл сөз – мәдени-ұлттық код. Қазақ халқының мәдени-ұлттық коды – ұлт болып қалыптасқан кезеңнен бастап халықтың атау беру, образ жасау, баға беру сияқты стереотиптері сөздің бойына жинақталады. Осындай күллі ақпаратты жеткізудің, сақтап қалудың маңызы зор. Профессор Э.Д. Сүлейменованың көрсетуінше, жалпы Ұлттық корпустың жасалуы «тілді зерттеудің күшті қаруы ғана емес, сондай-ақ жаңа идеология, ол тілдің нақты

қолданылуын зерттеуге, корпусстық тілдік жоспарлауды жүзеге асыруға ғана емес, сонымен бірге қазақ әдеби тілін нығайтуға көмектеседі (Сүлейменова, 79). Әрине, бұл ретте түрлі лексикографиялық еңбектер, әсіресе қазақ сөзі түгенделген Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздік [Орф. Сөздік, Түс сөздік] айрықша орын алады. Дегенмен заманауи технология ақпарат алу мен ақпарат берудің күшті құралы болып отырған қазіргі кезеңде Ұлттық корпус – «бұл тіл мамандары мен лексикографтардың көптеген ұрпақтарының еңбегімен жасалған сөздіктер мен грамматикаларды қоса алғандағы мүмкіндіктерінен асып түсетін тіл туралы тамаша, бірегей, жаңаша анықтама» (Сүлейменова, 2011: 78). Әсіресе қазіргі жаһандану заманының негізгі қарым-қатынас құралы болып келе жатқан өзге тегеурінді тілдердің қатарында ұлт тілінің өміршеңдігін сақтап қалу, толық әлеуетін таныту ісінде әрбір сөздің семантикалық сипатын метабелгілеу өте маңызды. Лексика-семантикалық метабелгіленім әрбір сөздің мағынасын ашу арқылы тіл мен ұлт тарихының, тіл мен ұлт мәдениетінің, тіл байлығы мен сөздің функционалды қызметінің арасындағы байланысты танытады, тілді қолданушының тіл байлығы жөніндегі ақпаратын кеңітеді. Бұл жөнінде ғалым А. Фазылжан нақ тұжырым жасайды: «раскрытие этих культурных кодов, сокрытых в этномаркированных (лингвокультурологических, неэквивалентных, лингвокогнитологических и др.) языковых единицах имеет не только чисто научную значимость, а также высокое практическое значение для казахской этноязыковой общности в целях цементирования его идентичности, а также сохранения духовной безопасности и укрепления иммунитета национальной культуры и духа против вестернизации, девальвации духовных ценностей. И именно корпус как инновационно-информационная открытая система, доступная в онлайн-режиме, предоставляющая пользователю массив казахских аннотированных текстов, был бы мощным и эффективным проводником таких – лингвокультурологических знаний, сокрытых в культурной семантике языковых единиц. раскрытие этих культурных кодов, сокрытых в этномаркированных (лингвокультурологических, неэквивалентных, лингвокогнитологических и др.) языковых единицах имеет не только чисто научную значимость, а также высокое практическое значение для казахской этноязыковой общности в целях цементирования его идентичности, а также сохранения духовной безопасности и укрепления иммунитета национальной культуры и духа против вестернизации, девальвации духовных ценностей. И именно корпус как инновационно-информационная открытая система, доступная в онлайн-режиме, предоставляющая пользователю массив казахских аннотированных текстов, был бы мощным и эффективным проводником таких – лингвокультурологических знаний, сокрытых в культурной семантике языковых единиц» (Фазылжан, 2016: 103).

Демек, Ұлттық корпус – тіл дамуының барлық кезеңдеріндегі тіл туралы мәлімет жинақталатын, нақты анықтамалар (белгіленімдер) арқылы реттелген, теңгерімге түскен тілдік бірліктердің ерекше қазына-қоры.

Ұлттық корпусстың әлемдік тәжірибесіне қарағанда, метабелгіленім немесе метасуреттеу – сөздің мәнмәтіннен тыс та, дискурс ішіндегі де барлық табиғатын танып-білуге айрықша көмек көрсететін, корпусстық лингвистика саласының негізгі түсінігі. Метабелгіленім мәтінге қатысты бүкіл дереккөзді қамтиды, мәтіннен тыс берілетін метасуреттеулер сөздің құрылымдық сипаттамасын ашып береді. Бұл атрибуттар, сөз жоқ, маңызды.

Ұлттық корпуста дерексіз зат есімдерді метабелгілеу күрделі. Біріншіден, лексикалық метабелгіленім тілді пайдаланушыларға сөздің негізгі мағынасынан толық хабардар етуі керек. Бұл жағынан алғанда, түсіндірме сөздіктің мүмкіндіктері кең. Ал Ұлттық корпусстың құрылымдық талаптары бойынша метабелгіленім барынша қысқа, әрі нақты болуы керек. Қазақ корпусстық лингвистикасының негізін қалаған профессор А. Жұбанов пен профессор А. Жанабекова белгі-код терминін қолданған (Жұбанов, Жанабекова, 2016). Жалпы, *код* термині информатика саласында ақпарат беретін сан алуан символдардың шартты таңбасы деп түсіндірілетіні белгілі. Демек, лексикалық-тақырыптық метабелгіленімді – белгі-кодты беруде қазақ сөзінің күллі мағынасын жиынтықтап беретін сөз алынуы тиіс. Сонымен қатар бір тақырыптық топқа енетін тілдік бірліктердің метамәліметі әртүрлі болуы да мүмкін. Сөзтудырушы *-лық* (*варианттарымен бірге*) форманты арқылы жасалған дерексіз зат есімдерге ықшам метабелгіленім беру мұндайда жеңіл: өйткені осы қосымшаның өзі дерексіз зат есім жасайды; түбір сөздің өз мағынасы да метабелгіденімді анықтап береді. Мысалы, *адалдық, ақкөңілдік, әдемілік, ажарлылық, әдептілік,*

әдепсіздік сөздерін *қасиет/сапа; жағымды /жағымсыз* деген метабелгіленім арқылы шектеуге болады. Дегенмен, екіншіден, бірыңғай мағыналас (интеграл мағыналас) дерексіз ұғымдардың атауларының өзіне әртүрлі метабелгіленім таңдау қажет болады. Өйткені дерексіз зат есімдердің ауқымды тобы ұлттық мәдениетке тән рухани құндылықты, қасиет пен сапаны, психологиялық, эмоциялық, экспрессивтік, әлеуметтік жай-күйді, мағына арқылы танылатын деңгей көрсеткіштерін, әртүрлі бағалауды білдіреді. Шын мәнінде, әсіресе дерексіз зат есімдердің метабелгіленімін анықтауда дереккөздердегі (түсіндірме және нормативті сөздіктердегі, жазба нұсқалардағы) қолданысын зер сала отырып, стилдік тарамдалуына, ұғымдық аппаратына шығармашылық ізденіспен қараудың маңызы зор. А. Жұбанов пен А. Жанабекова қазақ тілі мәтіндерін туындату моделінде қолданылатын зат есімнің семантикалық топтарын ақиқат дүниенің сегменттеріне ажыратады. Олардың қатарында ғалымдар көрсеткен *жалпыфилософиялық ұғымдар, психологияның негізгі ұғымдары, адам және оның әлемі, адамдардың арақатынасына қатысты ұғымдар* (Жұбанов, Жанабекова, 2016: 149-150) деген семантикалық топтар дерексіз зат есімдерге тікелей қатысты.

Әділет сөзі – ақиқат дүниенің сегменті. Бұл сөзге берілген анықтама төмендегіше: «әділет [ар. *عدالة*] зат. қоғ.-әлеум. Қоғам өміріндегі адамдық қарым-қатынас, заң мен тәртіп, құқықтар мен міндеттер, қоғамдық, табиғи мүліктің бөлінісі сияқты т.б. әлеуметтік маңызды тіректердің тұрақты қалыптасқан ахлақ нормаларына сәйкестігі» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Сөз жоқ, түсіндірме сөздің мағынасын анық, нақты көрсеткен. Алайда метабелгіленім үшін «ақиқатқа сәйкестік» анықтамасын (барлық түсіндірмені топтастыратын интеграл мағына) ғана беруге болады.

Әдеп сөзі – стилдік тарамдалу жағынан алғанда, әрі қоғамдық-саяси, әрі ұлттық психологиялық, ұлттық философиялық, әрі әлеуметтік термин; адам және оның әлемі, адамдардың арақатынасына қатысты іргелі ұғымдардың бірі. «Белгілері бір халықтың әдет-ғұрпында тұрақтанып қалыптасқан этикалық тәртіп» (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997). Жалпы қоғамға ортақ әдеп нормалары бар, жеке адамның өзінің де әдеп нормасы деп танытын қағидалары болады. *Әдеп* ұғымы, тұтастай алғанда, адамдардың мінез-құлқын реттеуші ережелердің жиынтығы. Ал *әдеп-иба*, Түсіндірме сөздіктегі дереккөздерге қарағанда, көбінесе ортаға түскен жеке адамның тарапынан танылатын норма. *Есенейге: – Сен зой, өз үйіңде Есенейсің! Күйеу дегеннің әдеп-ибасынан хабарың жоқ, – деді (Ғ. Мүсірепов)* (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011) деген сөйлемде өзара байланысқан күрделі сөздегі мағыналардың ұйымдасуы жеке адамның ортадағы статусына қатысты норманы анықтайды. Бұл мағынаға *иба* сөзі тірек болады; «*Иба – адамның мінезінің әдеп сақтап, ізет етуін, ұялу сезімін білдіретін ұнамды әрі жағымды қасиетін білдіретін ерекшелігі* (Жарықбаев, 2006: 37). Яғни *әдеп* нормалар жиынтығы болса, *иба* – жеке адамның ерекшелігі; жалпыға ортақ ізгілік нормасы, демек, екі лексеманың мағынасы ұлттық мәдениетке, ұлттық этикаға негізделген. Сондықтан өзара интеграл мағыналас осы анықтамаларды негізге ала отырып, корпустың *әдеп, әдеп-иба* сөздері үшін Ұлттық корпуста ортақ ықшам түрдегі, нақты лексикалық анықтаманы (*құндылық*) шығаруға болады.

Дерексіздікті білдіретін сөздердің метабелгіленімі негізінен: а) қасиет, ә) сапа; б) құндылық; в) жағымды / жағымсыз; г) деңгей көрсеткіштері арқылы анықталады. Дегенмен тілдің қазіргі төлиесінің тіл байлығы жөніндегі ақпарат өрісін кеңейту, тіл байлығын таныту мақсатында кейбір көне, сирек қолданыстағы сөздердің, түптөркіні кірме сөз болып келетіндердің, әдеби тілге ене бастаған, көркем туындыларда қолданылатын жергілікті тіл ерекшеліктерінің ішінара синонимін, кей реттерде барынша ықшам түсіндірмесін беру қажет. Мәселен, *АЙ-ЗАЙРА – төл/көне; мифологиялық термин; фантастикалық ұғым*; мағынаны дәл көрсету үшін микротобы ретінде *періште* сөзі беріледі. *ӘЖІР төл / көне / жерг.*; стилдік таралымы әлеуметтік деп анықталады; рухани мәдениет, құрмет сөзімен мағыналас; алайда негізгі мағынасын ашатын лексема – *разылық*. Сол сияқты *ӘБЖІЛДІК* сөзі де *жағымды /ширақтық* деген метабелгіленімді, яғни жағымды қасиетті танытатын актуалды, концептуалданған синонимді (ширақтық) беруді қажет етеді. Бұған себеп – көркем шығармаларда және көсемсөзде қолданысқа түсе бастағанына қарағанда, *әбжілдік* жергілікті тіл ерекшеліктері қорынан әдеби нормаға ене бастаған сөздердің қатарында деп танымыз.

Талқылаудың нәтижесінде Ұлттық корпуста «көзбен көруге, қолмен ұстауға болмайтын» ұғымдарды атайтын дерексіз зат есімдер топтастырылған үлгі ұсынылады.

1-кесте – Дерексіз зат есімдердің лексикалық метабелгіленімінің көрінісі

Дерексіз зат есім	Лексикалық қабаты	Терминдік қолданысы	Тақырыптық-семантикалық тобы	
			Макротоп	Микротоп
абырой	төл	әлеум.	құндылық	жағымды бедел
алабауыр	төл	түйешар. вет.	мал ауруы	індет
ай-зайра	төл, көне	миф.	фантастика	періште
айла-қулық	төл	әлеум. психол.	қасиет әрекет	жағымсыз
аңызқ	төл	табиғат	құбылыс	аптап жел
әдемілік	төл	әлеум. психол.	құндылық	сапа деңгей көрсеткіші
әдеп	төл	мәд. этика	рухани мәдениет	құндылық
әдепсіздік	төл	қоғ.-саяси психол. әлеум.	қасиет	жағымсыз
әдиса	төл	психол. поэт.	сапа	құпия сыр
әділет		әлеум. психол.	құндылық	ақиқатқа сәйкестік
әдіснама	төл	пед. оқу-ағарту ғылым	жүйе	әдіс-тәсілдер жүйесі
әлеует	төл	қоғ.-саяси әлеум.	сапа	деңгей көрсеткіші
әл-ауқат	төл	қоғ.-саяси әлеум.	сапа	деңгей көрсеткіші
ән	төл	мәд. муз.	рухани мәдениет	Жанр
әуезовтану	төл	әдеб.	ғылым	сала
байғазы	төл	этн. мәд.	ұлттық мәдениет дәстүр	Жоралғы
бақыт	төл	филос.	жай-күй сапа	жағымды деңгей көрсеткіші
баққұмарлық	төл	психол	қасиет	жағымсыз

Қорытынды

Адамның ойсанасында қоршаған орта жөнінде ақпарат жинақталады, сақталады және өңделеді, ал өңделу процесі тіл қолданысқа түскен кезде жүріп отырады, адамның ойсанасындағы тілдік бірліктің семемасы немесе семасы да қайта құрылады. Ақпаратты логикалық тұрғыдан анық, адресіне ықпалды жеткізу мүддесінде ойсанадағы бар сөз «прототип» ретінде алынады; бұл жаңа сөз ойлап тапқаннан гөрі, басқа тілдің сөзін қолданғаннан гөрі әсер туғызу, ықпал ету үшін ыңғайлы болады. Осындай күрделі құбылыс әсіресе дерексіз зат есімдерге қатысты. Сондықтан деректілікті білдіретін зат есімдерге қарағанда, дерексіз ұғымдарды метасуреттеу философия, психология, логика, психолінгвистика, тілтаным салаларының әдіснамалары арқылы зерттеу елегінен өткізуді қажет етеді. Сонымен қатар әлемдік лингвистикадағы, қазақ тіл біліміндегі

зерттеулер дерексіздікті білдіретін тілдік бірліктердің әлі де болса тереңірек қарастырылатын мәселелері бар екендігін көрсетті. Мәселен, «ойлау, топшылау қабілеті арқылы танылатындар», «адамның тек ақыл-ой қабілетінің жәрдемі нәтижесінде ғана түсінілетін түрлі ұғымдар», мазмұндық абстракциялану, сезім абстракциясы, қорытындылаушы абстракциялану тәрізді анықтама-бөліністердің нақты түйіні, эмпирикалық дәлелденуі әлі де айқын емес. Бұл ретте дерексіз ұғымдарды білдіретін түрлі лексемалардың стилдік қолданысы, макроптоптық және микроптоптық мағыналарының жинақталып, Ұлттық корпуста берілуі, біріншіден, тіл мен мәдениеттің арасындағы сабақтастық, сөз мағынасының күрделілігі туралы мәліметті қамтып, тілді қолданушының лингвистикалық өрісін кеңейтеді, қазақ тілінің байлығына тұшындырады. Сонымен қатар Ұлттық корпуста әр сөздің лексика-семантикалық мағынасының ашылуы әсіресе білім беру жүйесінде, лексика-грамматикалық минимум, басқа да лингводидактикалық база жасауда айрықша маңызды дерекқор болып саналады.

Зерттеу ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің 2022-2023 жылдарға арналған BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» деп аталатын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. (2008) Словарь социолингвистических терминов / Сүлейменова Э. және т.б. – Астана. «Арман-ПВ» баспасы, 2008 – 392 б.
- Байтұрсынов А. (1991) Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.
- Байтұрсынов А. (1992) Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, 1992. – 448 б.
- Жарықбаев Қ.Б. (2006) Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік словарь баспасы, 2006. – 387 б.
- Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. (2016) Корпустық лингвистика – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 336 б.
- Жұбанов Қ. (2010) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет.
- Кубрякова Е.С. (1996) Когнитивный взгляд на природу частей речи // Словарь. Грамматика: сб. ст. – М.: Ин-т рус. языка им. В.В.Виноградова, 1996. – С. 218-224.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011) 2 т. – Алматы, 2011.
- Қазақ грамматикасы. (2002) Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. (1997) – Алматы: "Сөздік-Словарь". 1997.- 368 б.
- Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік (2000) // Жалпы редакциясын басқарған п.ғ.д., профессор А.Қ. Құсайынов. 31 томдық. – Алматы, Рауан, 2000 (Философия және саясаттану- 23-том; Мәдениет және өнер – 26-том; Әскери іс – 12-том; Заңтану – 30-том; Әдебиет және лингвистика – 27-том; Іс жүргізу және мұрағат ісі – 29-том).
- Новосёлов М.М. Абстракция (2010) // Новая философская энциклопедия: в 4 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 2010. — 2816 с.
- Нургатина А. Р. (2012) Абстрактные имена существительные в татарском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2012. – 27 с.
- Оралбай Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. (2014) Қазақ тілінің сөзжасамы: оқулық. – Алматы: Инжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 290 б.
- Орфографиялық сөздік. (2013) Алтыншы басылым / Құраст.: Уәли Н., Күдерінова Қ., Фазылжанова А., Исаева Ж., Әміржанова Н., Әмірбекова А. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 720 б.
- Сүлейменова Э.Д. (2011) Қазақ тілі үшін ұлттық корпус керек пе? // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №1(131). 2011. – 76-79 бет.
- Тіл білімі сөздігі. (1998) – Алматы, Ғылым: 1998. – 544 б.
- Фазылжан А. (2016) Национальный корпус казахского языка как инновационно-информационная база государственного языка (об особенностях и задачах первого этапа разработки и создания). // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – Научный журнал Международного университета Ала- тоо. – 2016. – №3 – 103-109 с.
- Ысқақов А. (1974) Қазіргі қазақ тілі: жоғарғы оқу орындарының филология факультеттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1974. – 407 б.

References

- Aleumettik lingvistika terminderingin sozdigi (2008) [Dictionary of social linguistics terms]. Astana. 2008. 392 p. (in Kazakh-Russian)
- Baiursynov A. Aq jol: Olenqder men tarjimeler, publ. maqalalar jane adebi zertteu (1991) [The White Road: poems and poems, journalistic articles and literary research]. Almaty. 1991. 464 p. (in Kazakh)

- Bartursynov A. Til tagylymy (1992) [Language lessons]. Almaty. 1992. 448 p. (in Kazakh)
- Jaryqbaev Q.B. Jantanu ataularynyng tusindirime sozdigi (2006) [Explanatory Dictionary of names of Soul studies]. Almaty. 2006. 387 p. (in Kazakh)
- Jubanov A.Q., Jańabekova A.A. Korpustyq lingvistika (2016) [Corpus linguistics]. Almaty. 2016. 336 p. (in Kazakh)
- Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler (2010) [Research on the Kazakh language]. Almaty. 2010. 608 p. (in Kazakh)
- Kýbriakova E.S. Kognitivnyi vzgliad na prirodu chastei rechi (1996) [Cognitive view of the nature of parts of speech]. Moscow. 1996. P. 218-224.
- Qazaq adebi tilining sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty. 2011. (in Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologiya, sintaksis (2022) [Kazakh grammar: phonetics, word formation, morphology, syntax]. Astana. 2002. 784 p. (in Kazakh)
- Qazaq dasturli madenietining entsiklopediyalyq sozdigi (1997) [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture]. Almaty. 1997. 368 p. (in Kazakh)
- Qazaqsha-oryssha, oryssha-qazaqsha terminologiyalyq sozdik (2000) [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminological dictionary]. Almaty. 2000. (in Kazakh-Russian)
- Novoselov M.M. Abstraktsiya (2010) [Abstraction]. Novaya filosofskaya entsiklopediya [The New Philological Encyclopedia]. Moscow. 2010. — 2816 p.
- Nurgatina A.R. Abstraktnye imena suestvitelnye v tatarskom yazyke (2012) [Abstract nouns in the Tatar language]. Kazan. 2012. 27 p.
- Oralbay N., Qurmanaliev K., Baltabaeva J. Qazaq tilining sozjasamy: oqulyq (2014) [Word formation of the Kazakh language: textbook]. Almaty. 2014. 290 p. (in Kazakh)
- Orfografiyalyq sozdik (2013) [Spelling dictionary]. Almaty. 2013. – 720 p. (in Kazakh)
- Suleimenova E.D. Qazaq tili úshin ulttyq korpýs kerek pe? (2011) [Do you need a national corpus for the Kazakh language?]. QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of KazNU. Philological series]. 2011. No1 (131). P. 76-79. (in Kazakh)
- Til bilimi sozdigi (1998) [Dictionary of linguistics]. Almaty. 1998. 544 p. (in Kazakh)
- Fazyljan A. Natsionalnyi korpus kazahskogo yazyka kak innovatsionno-informatsionnaya baza gosudarstvennogo yazyka (ob osobennostyah i zadachah pervogo etapa razrabotki i sozdaniya) (2016) [The national corpus of the Kazakh language as an innovative information base of the state language (about the features and tasks of the first stage of development and creation)]. ALATOO ACADEMIC STUDIES. 2016. No.3 P. 103-109. (in Russian)
- Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili (1974) [Modern Kazakh language]. Almaty. 1974. 407 p. (in Kazakh)

А. Аманбаева^{1*} , Ж. Жұмабаева¹

¹ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: aaisaule@mail.ru

АУЫЗША ПРОСОДИКАЛЫҚ КОРПУС: МӘТІННІҢ ФОНЕТИКА- ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

Аннотация. Мақалада фонетика-фонологиялық транскрипцияның қазіргі тіл біліміндегі рөлі мен оның қолданыс аясы сөз болады. Сондай-ақ мәтіннің транскрипциясы мен просодикалық ерекшелігін анықтау және үлгі ретінде ұсыну зерттеудің мақсаты болып отыр. Өйткені қазіргі тіл білімінде мәтіндерді транскрипциялау барысында просодикалық жағы ескерілмей келеді. Жалпы қазіргі қазақ тіл білімінде просодика мен интонацияның ара-жігі ажыратылып, ерекшелігі анықталған болатын. Зерттеу барысында ең алғаш қазақ тіл біліміндегі интонация мәселесін жан-жақты зерттеген академик З.М. Базарбаеваның зерттеу еңбектері басшылыққа алынады. Сондай-ақ мәтін талдау барысында, негізгі 8 интонома модельдері беріледі. Яғни фонетикалық транскрипциямен қатар просодикалық ерекшеліктерді анықтау мақсатында мәтіннің интонациялық транскрипциясы да берілетін болады. Сондай-ақ мәтінді транскрипциялау барысында әрбір сөйлем синтагмаға, ырғақтық топқа бөлініп, дауыс үдемелігі, әуен, кідіріс, қарқын сияқты компоненттері арнайы белгілермен беріліп, сипаттама жасалады.

Мақалада әрбір сөйлемнің интономаларының модельдері жасалды. Зерттеудің нәтижесі ауызша подкорпус базасының просодикалық әзірлемесін жасауда зерттеу жүргізу үшін және магистранттар мен докторанттардың зерттеу жүргізуі үшін тиімді болмақ.

Тірек сөздер: фонетика, фонология, буын, бунақ, интонация, синтагма, транскрипция, әуен, просодика.

А.Аманбаева¹, Ж.Жұмабаева¹

¹ Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
e-mail: aaisaule@mail.ru

УСТНОЙ ПРОСОДИЧЕСКИЙ КОРПУС: ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ И ИНТОНАЦИОННАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ ТЕКСТА

Аннотация. В статье рассматривается фонетико-фонологическая транскрипция в современном языкознании и области ее применения. Целью исследования также является выявление и представление в качестве образца транскрипции и просодической специфики текста. В современном языкознании просодическая сторона не учитывается при транскрипции текстов. В целом в современном казахском языкознании было различно соотношение просодики и интонации. Наше исследование опирается на труды академика З.М.Базарбаевой, которая впервые всесторонне изучила проблему интонации в казахском языкознании. Также в процессе анализа текста даются 8 основных интономных моделей. Т. е. наряду с фонетической транскрипцией будет передаваться и интонационная транскрипция текста с целью выявления просодических особенностей. Также в процессе транскрипции текста каждое предложение делится на синтагму, ритмическую группу, в которой выделяются и описываются такие компоненты, как интенсивность, мелодия, пауза, темп.

В статье созданы модели интоном каждого предложения. Результаты исследования будут полезны для проведения исследований просодического развития базы данных устных подкорпусов и для исследований магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: фонетика, фонология, слог, интонация, синтагма, транскрипция, мелодика, просодика.

А. Amanbayeva¹, J. Zhumabayeva¹

¹ Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
e-mail: aaisaule@mail.ru

ORAL PROSODIC CORPUS: PHONETIC-PHONOLOGICAL AND INTONATIONAL TRANSCRIPTION OF THE TEXT

Abstract. The paper discusses the role of phonetic-phonological transcription in modern linguistics and its scope of application. The aim of the study is also to identify and present the transcription and prosodic specificity of the text as a sample. After all, in modern linguistics, the prosodic side is not taken into account when transcribing texts. In general, the ratio of prosody and intonation was different in modern Kazakh linguistics. The research is guided by the research works of

academician Z.M. Bazarbayeva, who for the first time comprehensively studied the problem of intonation in Kazakh linguistics. Also, in the process of analyzing the text, 8 main intonemic models are given. I.e., along with phonetic transcription, intonation(al) transcription of the text will also be transmitted in order to identify prosodic features. Also, in the process of transcription of the text, each sentence is divided into a syntagma, a rhythmic group in which such components as intensity, melody, pause, tempo are distinguished and described.

In the study, models of intonemes of each sentence were created. The results of the research will be useful for conducting research on the prosodic development of the oral sub-corpus database and for the research of master's and doctoral students.

Keywords: phonetics, phonology, syllable, syllable, intonation, syntagma, transcription, melodica, prosodica.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тіл білімінде фонетикалық транскрипция мен (фонологиялық) фонематикалық транскрипцияның ара-жігі ажыратылып, ерекшелігі анықталған болатын. Ғалымдар дыбыс пен таңбаның бір-бірімен үнемі сәйкес келе бермейтіндігін, яғни сөздің жазылуы мен айтылуына қатысты пікір білдіріп, лингвистикалық тұрғыдан арнайы транскрипция қолданылатынын айтады (Мырзабеков, 1999: 201 б.). Фонетикалық транскрипция ауызша айтылған сөздің дыбысталуын неғұрлым дәл беруді көздесе, ал фонематикалық транскрипцияда дыбысталууды емес фонеманы қолданады. Жалпы мәтінді транскрипциялауда дыбыстық ерекшеліктермен қатар просодикалық көрінісін де берген жөн. Яғни ол интонациялық транскрипция арқылы жүзеге асады. Жалпы ғалымдар интонация мен просодика ұғымын бірге қарастырады. Алайда іштей айырмашылығы да бар. Мысалы, просодиканың ұғымы интонацияға қарағанда кеңірек. Яғни просодикада буыннан бастап, сөз, ритмикалық топ, синтагма, сөйлесім деңгейін қамтыса, ал интонацияда синтагма мен сөйлесімді (высказывание) ғана қамтиды. Интонациялық транскрипция туралы айтпас бұрын ең алдымен интонацияның зерттелу тарихына тоқталған жөн.

Материал және әдістер

Зерттеу барысында сипаттамалы, аудиторлық және формалды-сипаттамалық әдіс қолданылады. Формалды-сипаттамалық әдіс бұл интонацияның графикалық ұғымымен тікелей байланысты болады. Зерттеудің просодикалық жағынан ерекшелігі, яғни әуені, қарқыны, дауыс үдемелігі, кідірісі, тоналды диапазоны электроакустикалық талдау негізінде көрініс табады. Зерттеу барысында аудиторлық және электроакустикалық әдістері пайдаланылады.

Интонация – күрделі құбылыс. Зерттеушілер зерттеу жасау барысында интонацияның дыбыстан бұрын пайда болғандығын анықтаған. Оған дәлел ретінде хайуанаттардың қарым-қатынас жасауындағы дауыс интонациясының құбылуын байқауға болады. Сондай-ақ, жаңадан туған нәрестенің анасының дауысын, интонациясын сезе алуы, яғни анасының ұрысқаны мен еркелеткенін білуі дәлел бола алады. Осы орайда академик З.М. Базарбаева интонацияның адам сезімімен байланыстылығын, дауыс ырғағына байланысты қалыптасатын күрделі құбылыс екенін айтады (Базарбаева, 2002: 202). Осымен байланысты А.М. Пешковскийдің де зерттеулерінде сөзден гөрі интонацияның атқаратын қызметінің ерекше екені көрсетілген (Пешковский, 1959: 453). Ғалымдар интонацияның өте ерте кезден басталғанын айтып, оны сахна өнерімен және шешендердің сөздерімен байланысты қарайды. Интонация туралы алғашқы дерек Греция мен Римде пайда болып, сөйлеу актісінде әуен, ырғақ, қарқынның болатыны көрсетілген.

Әдебиетке шолу

Интонацияның ең алғаш теориялық жағынан зерттелуі XIX ғасырдан бастау алады. Г. Суит және Д. Джоунз интонацияның белгілі бір функция атқаратындығын ойлап, ең негізгі функциясы ойдың тиянақталуы мен тиянақталмауы дейді (Бондарко, 2000: 160). XX ғасырдың 70 жылдарына дейін интонацияны зерттеуде сипаттамалы әдіс қолданылды. Сипаттамалы әдіс интонация компоненттерін анықтауға, әсіресе әуеннің контурын анықтауға негіз болды. Кейін келе тек сыртқы сипатын қарастырып қана қоймай, оның табиғи заңдылығын анықтау мақсатында инструменталды әдіс арқылы зерттеу қолға алынды. Ең алғаш рет ғалымдар интонациялық транскрипцияны мысалдар арқылы көрсеткенде тек әуенді ғана бере алған.

Алғаш рет интонацияны қағаз бетіне салған ағылшын ғалымы Д. Стил болатын. Осы орайда ғалымның «Prosodia Rationalis» атты еңбегі жарық көрді. Ғалым еңбегінде тонның жоғарылығын, дыбыстың ұзақтылығын, буынның екпінділігі мен екпінсіздігін, дыбыстың акустикалық сипаты мен кідірісті көрсету үшін ноталық символдарды ұсынады. Ғалым ноталық символды өлең

жолдарында қолдана отырып, ондағы екпінді, кідірісті және дауыс үдемелігін белгілеп берді. Осы ізбен орыс, испан, неміс ғалымдары да ноталық символды қолданды. Алайда ғалымдар кейінгі ғылыми-зерттеу барысында ноталық транскрипцияның интонацияны оқыту әдістемесінде де, ғылыми-зерттеу талдауларда да тиімсіз екенін көрсетті. Ноталық транскрипция тек әуеннің сан қырлы реңктерін анықтау үшін өте тиімді әдіс болды. Ғалымдар ноталық транскрипцияны беру үшін ноталық білімнің де қажет екенін алға тартты. Кейін келе акустикалық құралдар пайда болып, дамуының арқасында инструменталды зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туды да арнайы фонетикалық зертханалар құрылды. Онда инструменталды және электро-акустикалық зерттеу жүргізілді (Сатыбалдинова, 2011: 110-114 бб.).

Электро-акустикалық зерттеу әдісі әуеннің компоненттерін, яғни негізгі тон жиілігінің бағыты мен формасын және өзгеру жылдамдығы мен диапазонын дәл анықтауға мүмкіндік туды. Кейбір ғалымдар интонация модельдерін беруде бұл әдістің тиімсіз екенін атты. Сөйтіп ағылшын ғалымы Д. Джоунздың әдістемелік құралы жарыққа шығып, интонацияның транскрипциясын беруде графикалық бейнелеу әдісінің тиімді екенін айтып, ұсыныс білдірді (Сухарева, 2003: 178). Ғалым тонның жоғарлауы мағынаның маңыздылығын көрсететінін білдіріп, жоғарғы тонның тиянақсыз екенін, ал төменгі тон ойдың аяқталғанын білдіретінін, яғни тиянақты екенін айтады.

Әрі қарай Х. Пальмер интонациялық транскрипцияның жол үсті белгілерін беруді жөн деп санаған. Мысалы, екпін белгісін / ' /, әуен көрсеткіші бойынша тонның бағытының жоғарылауы мен төмендеуін көрсету үшін (/↓/ төмендеу /↑/ жоғарылау) белгісін қолданады. Бұл белгілер фразаның аяқталуына қарай сөздің соңына, екпінді сөз алдына қойылады. Ғалымдар барынша интонемаларды дәл беру мақсатында әртүрлі әдістерде қолданғандығы белгілі болып отыр. Тіпті америкалық интонолог ғалым К. Пайк интонеманы, яғни әуен көрсеткішін дәл беру мақсатында санмен белгілеуді жөн көрген. Мысалы, өте жоғары (1), жоғары (2), орта (3) және төмен (3) деп нақты етіп береді.

Қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов 1920 – 1930 жылдары интонация туралы алғаш рет пікір білдіреді. Әрі қарай интонация жайында С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев, Ә. Нұрмаханова, З. Базарбаева зерттеу жүргізеді. Қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы интонацияның ерекше сипатын, яғни дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын «кілемге салған түрдей» деп көрсетеді. Қазақ тіл білімінде интонацияны арнайы сөз еткен ғалым Ә. Нұрмаханованың еңбегінде интонацияның ерекше көрінісі жан-жақты зерттеліп, интонацияға тән әуені, қарқыны, дауыс ырғағы мен диапазоны, тембрі, екпіні сөз болады (Нұрмаханова, Жүнісбекова, 1982: 181). Сондай-ақ академик Р. Сыздықтың еңбегінде сөйлеу мәнерінің өзі біркелкі болмайтындығы, яғни сөздің көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен әртүрлі айтылатындығы сөз болады. (Сыздықова, 2000: 532)

Академик З. Базарбаева алғаш рет интонацияның қазақ тіл біліміндегі көрінісін жан-жақты зерттеді. Ғалым интонацияның компоненттеріне әуен, үдемелік, қарқын, кідіріс, ырғақ, екпін, дауыс реңкін жатқызып, қазақ тілінде 8 интонома бар екенін эксперименттік зерттеу барысында анықтады. Олар: тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті сөйлем, қыстырма сегмент интонемалары (Базарбаева, 2002: 202). Яғни ғалым осы интонация тәсілдерінің сөйлеу барысында жүзеге асатындығын айтады. Біз қайсібір сөйлемді алсаңыз да просодикалық тәсілдер арқылы жүзеге асатындығын және жағдаятқа қарай өзгеріп отыратындығын байқаймыз.

Нәтижелер және талқылау

Интонациялық транскрипциялардың әртүрлі болуы мүмкіндігінше түпнұсқаға жақын сөйленістің моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Н.Д. Светозарованың еңбегінде «Интонациялық транскрипцияның мақсаты – интонацияны сипаттаудағы теория шеңберінде бірден-бір сөйлеу сегментінің интонациялық суретінің негізгі белгілерін жеткізу» (Светозарова, 1982: 173). – дейді. Яғни жалпы мәтінді транскрипциялауда фонетикалық және интонациялық транскрипцияны қоса берген жөн. Зерттеуге көркем әдебиет стилінен Ә. Нұршайқовтың «Ақиқат пен аңыз» атты шығармасынан үзінді алынып, оған фонетикалық және интонациялық транскрипция жасалады. Мұнда фонетикалық транскрипция жасауға дыбыстардың акустика-артикулярлық өзгерісі, сөздердің ассимиляциясы (прогрессивті, регрессивті, тоғыспалы), үндестік заңына сай берілуі жатса, ал интонациялық транскрипцияда сөйлемді синтагмаға,

ырғақтық топқа және бунақтық топқа бөле отырып, қазақ тіліне тән 8 интонеманы қою және дауыс үдемелігін, кідіріс пен қарқынын көрсету негізге алынады.

[>] *Сонұмен* → | - 1933 → жылдың айағында, /[<] ↑ - қақаған ғыста, /[<] ↑ | - шийнелімнің →[>] / ек' етегі делеңдеп, -[<] ↑ | шілемімнің →[>] / ек' ғұлағы → салпандап, -[<] ↑ | Бұурныйға тоқтаған пойыздан →[>] / дік етіп ↑ | - жерге түстүм. > ↓ // Пойызда геле жатқанда →[>] - / Тайганың → / алдаң ғашқан > → / ақ түлкүсүнің күйрүғүндай ↑[<] / жеб-жеңіл, > → | жұб-жұмсақ сыйақтанып, -[<] ↑ | дала бетінде - →[>] / бұландап тұрған боранның ↑[<] / жерге түскөнде → - | екпіні →[<] / ер жігітті алып соғардай < ↑ - / қатт'екен. ↓ // Маңдайында ↑[<] - / қызыл жұлдузы жарқыраған → / шошақ шілемнің →[<] / ек' құлағын → | йегіме қамзау етіп ↑[<] - | байладым да, > ↑ | алдымен →[<] / ауұл жаққа ғарадым. > ↓ | Ауұл ғөрүмбейді. > ↓ | Мынау сансыз →[>] | - ақ түлкүнің күйрүғүндай ↑[<] / бұландаған ↓[>] / ақ түтөктердің ↑[<] / ар жағында, - → | төрт-бес шақырым → | жерде ғана тұр. > ↓ // «Жүр-жүрлөп!» < ↑ - / жүрөкті < → / сағыныш жетелейді. > ↓ // «Сабыр, сабыр!» деп < - / санам тартпақтайды. > ↓ | Жас адамға →[<] - / жүрөк - бий. > ↓ | Сана бийлейтін →[<] / шар тартқан → - | кез емес → / еді зой ол. > ↓ // Сақылдаған айаз, →[>] / соғып тұрған →[>] / боранға қарамастан: < ↑ «Қайдасың айаулым, - ↑ | ауұлым? < ↑ Қайдасың < - ↑ | ата-ана, → бауұрұм?!» < ↑ деп, -[<] → / Мынбұлақты бетке алып, -[<] → / жүрдүм де геттім. > ↓ (Нұршайков, 2009: 464)

Зерттеуде интонациялық транскрипцины беру мақсатында арнайы белгілер қойылды.

Әрбір интонеманың сөйлемнің басында көтеріңкі, ал аяғына қарай бәсең интонемамен айтылатындығы арнайы белгілермен берілді. Сондай-ақ мәтіннің интонациясын беру үшін арнайы шартты белгелер қойылды. Яғни қазақ тілінің интонациялық ерекшелігін, яғни әуенін көрсететін 8 интонома мен дауыс үдемелігі, кідіріс, қарқын көрсеткіштері арнайы белгілермен интонациялық транскрипциясы берілді.

Интонациялық транскрипцияның белгілері: Сөз ағымындағы синтагма арасы тік сызықпен (|), фраза арасы қосарланған (||) тік сызықпен белгіленді.

1. Фразадағы кідірісті көлбеу сызықпен (-) белгілеу.

2. Сегменттердің негізгі тон сызығын графикалық түрде белгілеу. Негізгі тон жиілігі (әуені): көтеріңкі (↑), бәсең (↓), бірсыдырғы (→). Қарқын көрсеткіші: баяу (----), орташа (----), жылдам (.....); дауыс үдемелігі: күшею (<), азаю (>) (Аманбаева, Жұмабаева, 2019: 68-76).

Зерттеу барысында мәтіннің интонациялық транскрипциясы аудиторлық талдау негізінде жүргізілді. Сондай-ақ әуені, дауыс үдемелігі, қарқыны, кідірісі анықталып, интонациялық талдау жасалды. Әрбір интонациялық компоненттерінің сөйлемнің мағынасын ашып беруде және ойды нақты жекізуде рөлі ерекше екендігін дәлелдеу үшін мысалдар келтіріледі. Мысалы:

[>] *Сонұмен* → | - 1933 → жылдың айағында, /[<] ↑ - қақаған ғыста, /[<] ↑ | - шийнелімнің →[>] / ек' етегі делеңдеп, -[<] ↑ | шілемімнің →[>] / ек' ғұлағы → салпандап, -[<] ↑ | Бұурныйға тоқтаған пойыздан →[>] / дік етіп ↑ | - жерге түстүм. > ↓ - деген сөйлем он синтагмадан тұрады.

Әуен мен үдемелік. Бірінші, екінші синтагмада бірқалыпты интонемамен басталған сөйлем үшінші және төртінші синтагмада көтеріңкі, яғни тиянақсыз интонемамен айтылып, бесінші, алтыншы синтагмада бірқалыптыдан қайта көтеріңкі айтылып, сөз аяғында бәсеңдеу байқалады. Яғни тұтас бір ойдың аяқталғандығын білдіреді. Әрбір интонома ойды дәл жеткізуде өзіндік рөлге ие. Үдемелігі де сөз басында күшті айтылып, соңына қарай әлсірейді.

Қарқыны. Сөз басы баяу басталып, үшінші мен төртінші синтагмада күшейгендігі, яғни ой екпінінің түсуінен қарқынның күшейгендігі, ал сөйлемнің соңында баяулағандық байқалады. Жалпы қарқын сөздің маңызды, маңызсыз тұстарын ерекшелеп көрсету, ойды нақтылау үшін қажет.

Кідіріс. Сөйлемде алты кідіріс жасалған. Әрбір кідіріс белгілі бір ойдың тиянақталуын, жеке-жеке синтагма арасындағы ойдың мағынасын ажыратуда да өзіндік рөлге ие болады. Кідіріс бір жағынан физиологиялық тұрғыдан жасалса, ал екінші жағынан логикалық тұрғыдан ойдың жинақылығын көрсетеді.

↑ *Пойызда геле жатқанда* →[>] - / *Тайганың* → / *алдаң ғашқан* > → / *ақ түлкүсүнің күйрүғүндай* ↑[<] / *жеб-жеңіл*, > → | *жұб-жұмсақ сыйақтанып*, -[<] ↑ | *дала бетінде* - →[>] / *бұландап тұрған боранның* ↑[<] / *жерге түскөнде* → - | *екпіні* →[<] / *ер жігітті алып соғардай* < ↑ - / *қатт'екен*. > ↓ //

Әуен мен үдемелік. Сөз басы тиянақсыз интонамамен басталғанымен, сөз ортасында бірқалыпты интонамамен жалғасып, бірде көтеріліп, соңына қарай бәсеңдей түседі. Әрбір синтагмадағы ой біріне-бірі жалғасып, даланың көрінісін ерекше әсермен беруде просодикалық құралдардың, әсіресе әуенінің біресе көтеріліп, біресе бірқалыпты айтылатын болса, ал үдемелігі әуенмен қатар жүріп күшейіп, бәсеңдеп отырады.

Қарқыны. Сөйлем басталғанда бірқалыпты қарқынмен айтылып, үшінші синтагмада күшейеді. Бұл сөйлемде қарқынның біресе күшейіп, біресе бәсеңдеуі байқалады. Яғни қарқынның күшеюі сөздің маңызсыз тұстарын көрсетеді.

Кідіріс. Сөйлемде бес кідіріс жасалған. Әрбір кідіріс сөздің мағынасын беру мақсатында жасалады. Сондықтан бұл сөйлемдегі кідірістер логикалық ойды, мағынаны ашып тұр.

Маңдайында ↑[<] – / *қызыл жұлдузы жарқыраған* → / *шошақ шілемнің* →[<] / *екі құлағын* → / *ійегіме қамзау етіп* ↑[<] – / *байладым да,* > ↑ / *алдымен* →[<] / *ауұл жаққа гарадым.* > ↓ – деген сөйлемде сегіз синтагма бар.

Әуен мен үдемелік. Сөйлемнің басында бірінші синтагма көтеріңкі интонамамен басталып, екінші мен төртінші синтагма аралығы бірқалыпты айтылған. Бесінші мен алтыншы синтагма тиянақсыз, яғни көтеріңкі әуенмен айтылғандығы байқалады. Сонан соң бірқалыпты интонамамен жалғасып, соңында бәсеңдей түскен. Үдемелігі сөз басында бәсең айтылып, сөз ортасында күшейіп, соңында қайта әлсіреген. Бұл сөйлемде интонамалар арқылы айтылар ой нақты жеткізілген.

Қарқыны. Сөйлемнің басында қарқыны баяу басталып, ортасына қарай қарқыны күшейе түседі де аяғына қарай баяулай түскен. Эксперименттік зерттеулерден байқалатындығы, қарқын көрсеткішінің баяу айтылуы айтылар ойдың маңызды тұстарын көрсетсе, ал қарқынның жылдамдауы маңызды емес екенін байқатады.

Кідіріс. Бұл сөйлемде жеті кідіріс жасалған. Бұл бір жағынан физиологиялық кідіріс болса, ал екінші жағынан сөйлемнің мағынасын ашу мақсатында және ойдың толық мәнін ашу мақсатында екендігі байқалып отыр.

↑ *Ауұл гөрүмбейді.* > ↓ / *Мынау сансыз* → > / – *ақ түлкүннің құйрұғындай* ↑[<] / *бұлаңдаған* ↓ > / – *ақ түтөктердің* ↑[<] / *ар жағында,* – → / *төрт-бес шақырым.* → / *жерде гана тұр.* > ↓ //

Әуен мен үдемелік. Берінші және екінші сөйлемнің басында көтеріңкі әуенмен айтылып, сөз соңында бәсеңдейді. Дауыс үдемелігі әуенмен қатар жүріп, сөз басында күшейіп, соңына қарай бәсеңдеген.

Қарқыны. Бірінші сөйлемде қарқынды айтылып, екінші сөйлем бірқалыпты қарқынмен басталады да, алтыншы синтагмада қарқыны күшейіп, соңына қарай бәсеңдей түскен. Яғни қарқынның бірде күшейіп, бірде бәсеңдеуі сөйлемнің маңызды және маңызсыз тұстарын анықтауға негіз болады.

Кідіріс. Бұл сөйлемдерде үш кідіріс жасалған. Кідірістер физиологиялық және логикалық жағынан келесі айтар ойды жинақтау мақсатында жасалғаны көрінеді.

↑ «*Жүр-жүрлеп!*»[<] ↑ – / *жүрөкті* < → / – *сағыныш жетелейді.* > ↓ // «*Сабыр, сабыр!*» деп ↑[<] – / *санам тартпақтайды.* > ↓ /

Әуен мен үдемелік. Бірінші және екінші сөйлем лепті сөйлем интонамасымен жасалғандықтан, әуені көтеріңкі леппен айтылған. Сөз ортасынан соңына дейін бірқалыпты әуенмен айтылған.

Қарқыны. Бірінші сөйлемнің басында қарқынды айтылғанымен, сөз ортасынан аяғына дейін қарқыны бәсеңдеді.

Кідіріс. Екі сөйлемде жасалған кідірістер физиологиялық ғана емес, логикалық кідіріске жатады. Өйткені екі сөйлемнің астарында ой мен ерекше сезім жатыр.

Жас адамға →[<] – / *жүрөк – бій.* > ↓ / *Сана бійлейтін* →[<] / *шар тартқан* → – / *кез емес* → / *еді гой ол.* > ↓ // *Сақылдаған айаз,* → > / *соғып тұрған* → > / *боранға қарамастан:* < ↑ «*Қайдасың айаулым.* – ↑ / *ауулым?*»[<]

Әуен мен үдемелік. Екі сөйлемде де бірқалыпты әуенмен басталып, аяғына қарай бәсеңдеген. Дауыс үдемелігі сөз басында бәсеңдеп, сөз ортасында күшейе түседі. Ал үшінші сөйлемнің ерекшелігі сұраулы интонамамен айтылып, көтеріңкі тоналды диапазонмен айтылғандығы көрінеді.

Қарқыны. Бірінші сөйлемде қарқыны бәсеңнен бастап, күшейе түссе, екінші сөйлемде бірқалыптыдан күшейе түскендігі байқалады. Ал үшінші сөйлемде өте баяу айтылады.

Кідіріс. Бұл фразеда кідірістің физиологиялық түрінен гөрі, логикалық кідірістің жасалған көрінеді.

↑ *Қайдасың*[<] – ↑ | *ата-ана*, → *бауұрұм?!*[<] ↑ *деп...*[<] → | *Мыңбулақты бетке алып*, – [<] → | *жүрдүм де геттім*.[>] ↓

Әуен мен үдемелік. Сөз басы сұраулы сөйлем интонемасымен басталғандықтан, көтеріңкі тональды диапазонмен айтылған. Яғни әуені көтеріңкі, ал дауыс үдемелігі бәсеңдей түскен.

Қарқыны. Бұл сөйлемнің басынын бастап, соңына дейін бірқалыпты қарқынмен айтылғандығы көрініп тұр.

Кідіріс. Бұл сөйлемде психологиялық кідіріс жасалған. Өйткені сұраулы, әрі лепті сөйлем интонемасымен айтылғандықтан, сөйлеушінің ішкі көңіл-күйі ерекше кідіріс жасау арқылы байқалады.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тіл білімінде, ауызша сөйлеу кезіндегі орфоэпиялық норма мәселесімен қатар интонацияның да ықпалы зор екендігі академик Р. Сыздықтың, З. Базарбаеваның зерттеулерінде жан-жақты талданған. Мақалада академик З.М. Базарбаеваның зерттеуіндегі интонама (тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, лепті, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, қыстырма сегмент) түрлері басшылыққа алынды.

Осы орайда қазіргі «Қазақ тілінің ұлттық корпус» базасында ауызша просодикалық ішкорпус жұмысын бастады. Онда ауызша сөздің базасы жасалып, оның просодикалық ерекшелігі көрсетіліп беріледі. Ішкорпус базасында ауызша жазылған мәтіннің дайындықсыз сөйлегендегі орфоэпиясы мен нормаға түскен орфоэпиясы беріледі. Әр сөйлем жеке-жеке синтагмаға бөлініп, оның негізгі просодикалық ерекшелігі, яғни әуенінің белгісі қойылады. Ауызша ішкорпус базасы болашақта ауызша сөз нормасын ажырата алуға, қазақ тілінің үндесім, үйлесім заңдылығын сақтап сөйлеуге көмекші құрал бола алады. Осымен байланысты ұсынылып отырған мақалада сөйлеудің просодикалық ерекшелігін көрсететін әуені (көтеріңкі, бәсең, бірқалыпты) мен дауыс үдемелігі, кідірісі мен қарқыны жан-жақты талданып беріледі. Сонымен қатар мақаланың мазмұны ауызша сөздің просодикалық ерекшелігін ажыратуға негіз болады. Өйткені ауызша сөздің просодикасы арқылы сөйлемнің мағынасын ғана емес, сөйлеуші адресанттың ішкі көңіл-күйін, танымы мен түсінігін, өмірдегі ұстанымы мен көзқарасын анық көруге болады.

Қорыта келгенде фонетикалық транскрипциямен қатар қазақ тілінің интонациялық ерекшелігін беру мақсатында интонациялық транскрипцияның моделі, яғни үлгісі беріледі. Бұл үлгі осы кезге дейін қазақ тіл білімінің суперсегментті фонетика саласындағы зерттеулердің негізінде қалыптасып, мәтін талдау барысында қолданысқа еніп отыр.

Бұл үлгі «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» мәтіннің фонетикалық және просодикалық ерекшелігін көрсетуде тиімді болып отыр.

Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты тақырып аясында орындалып отыр.

Әдебиеттер

- Мырзабеков С. (1999) Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. – 201 б.
- Базарбаева З.М. (2002) Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. – Алматы: Комплекс, 2022. – 202 б.
- Пешковский А.М. (1959) Интонация и грамматика // Избранные труды. – Москва, 1959. – 453 с.
- Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. (2000) Основы общей фонетики. Санкт-Петербург, 2000. – 160 с.
- Сатыбадинова М. (2011) Интонацияны зерттеудегі негізгі мәселелер мен бағыттар (ағылшын тіліндегі теориялық материал негізінде) ҚазҰУ Хабаршысы, «Филология» сериясы. №3(133) – Алматы, 2011. 110-114 бб
- Сухарева Е.Е. (2003) Дифференциальные признаки завершенности и вопросительности в интонационной системе английского языка. дисс.к.ф.н. – Воронеж, 2003. –178 с.
- Нұрмаханова Ә.Н., Жүнісбекова К. (1982) Қазақ тіліндегі сөйлемдердің интонациясын оқыту мәселелері. – Алматы, 1982 – 181б.
- Сыздықова Р. (2000) Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. –532 б.
- Светозарова Н.Д. (1982) Интонационная система русского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982. – 173б.

Нұршайықов Ә. (2009) Ақиқат пен аңыз – Алматы, 2009. -464 б.

Аманбаева А.Ж., Жұмабаева Ж.Т. (2019) Ғылыми дискурстағы орфоэпиялық және просодикалық ерекшеліктер // КазҰУ Хабаршысы, «Филология» сериясы №3 (175). – Алматы, 2019. 68-76 б.б.

References

1. Myrzabekov S. Kazakh tilinin dybys zhyjesi. -Almaty, 1999. – 201 b. [Myrzabekov S. Sound system of the Kazakh language-Almaty, 1999. – 201 p.] (in Kazakh).
2. Bazarbayeva Z.M. Kazirgi qazakh tili intonaciyasynyn negizderi. -Almaty: Kompleks, 2002. –202 s [Bazarbayeva Z.M. Basics of modern Kazakh intonation. - Almaty: Kompleks, 2002. - 202 p.] (in Kazakh).
3. Peshkovskij A.M. Intonaciya i grammatika // Izbrannye trudy. – Moskva, 1959. – 453 s. [Peshkovsky A.M. Intonation and grammar // Selected works. – Moscow, 1959. – 453 p.] (in Russian).
4. Bondarko L.V., Verbickaya L.A., Gordina M.V. Osnovy obshchej fonetiki. Sankt-Peterburg, 2000. – 160 s. [Bondarko L.V., Verbitskaya L.A., Gordina M.V. Fundamentals of general phonetics. St. Petersburg, 2000. – 160 p.] (in Russian).
5. Satybadinova M. Intonaciyanı zertteudegi negizgi maseleler men bagyttar (agylyshyn tilindegi teoriyalıq material negizinde) QazNU Habarshysy, «Filologiya» seriyasy. №3(133) – Almaty, 2011. 110-114 bb. [Satybadinova M. The main problems and directions in the study of intonation (based on theoretical material in English) Bulletin of kaznu, series "Philology". №3 (133) - Almaty, 2011. pp. 110-114] (in Kazakh).
6. Suhareva E.E. Differential'nye priznaki zavershennosti i voprositel'nosti v intonacionnoj sisteme anglijskogo yazyka. diss.k.f.n. – Voronezh, 2003. –178 s. [Sukhareva E.E. Differential signs of completeness and interrogativeness in the intonation system of the English language. diss.k.f.n. – Voronezh, 2003. -178 p.] (in Russian).
7. Nurmahanova Ә.N., Zhynisbekova K. Qazaq tilindegi sojlemderdin intonaciyasyn oqytu maseleleri. – Almaty, 1982 – 181b. [Nurmahanova A. N., Zhunisbekova K. Problems of teaching intonation of sentences in the Kazakh language. - Almaty, 1982 – 181 p.] (in Kazakh).
8. Syzdyqova R. Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, söz sazy). – Astana: Elorda, 2000. –532 b. [Syzdykova R. Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music). - Astana: The Capital, 2000. -532 p.] (in Kazakh).
9. Svetozarova N.D. Intonacionnaya sistema russkogo yazyka. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1982. – 173b. [Svetozarova N.D. Intonation system of the Russian language. – Leningrad: Leningrad University Press, 1982. – 173 p.] (in Russian).
10. Nurshajyqov Ә. Aqiqat pen anyz – Almaty, 2009. -464 b. [Nurshayikov A. (2009) Truth and Legend-Almaty, 2009. -464 p.] (in Kazakh).
11. Amanbaeva A.Zh., Zhumabaeva Zh.T. (2019) Gylymi diskurstagy orfoepiyalyq zhane prosodikalyq erekshelikter // KazNU Habarshysy, «Filologiya» seriyasy №3 (175). – Almaty, 2019. 68-76 b.b. [Amanbayeva A. Zh., Zhumabaeva Zh. T. Orthoepic and prosodic features in scientific discourse // Bulletin of kaznu, series "Philology" No. 3 (175). - Almaty, 2019.pp. 68-76]. (in Kazakh).

А. Анарбек¹ , Д.А. Әлкебаева^{1*} , Ж.Б. Саткенова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: alkebaeva@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РАДИОСЫНЫҢ ПРАГМАЛИНГВИСТИКАСЫ

Аннотация. Қазақ радиосының прагмастилистикасын зерттеу өзекті мәселе болып отыр. Осы күнге дейін радио тарихы, әр кезеңдегі жанрлық сипаттары зерттеліп келгенімен, бағдарламаларының прагматикасы мен стилистикасы зерттеу нысаны болмаған. Радио прагмастилистикасының өзекті мәселеге айналуына тағы бір себеп радиожурналистиканың жаңа бағытта дамуы: жанрлардың түрленуі, жаңалықтардан гөрі тақырыптық бағдарламалардың көбеюі, сазды-әуенді бағдарламалар санының артуы, сәйкесінше диалогтің көбеюі, сондықтан публицистикалық стильден ауызекі стильдің басымдылыққа ие болып келе жатқаны да белгілі. Қазіргі қазақ радиосының қазақ ұлттық әдеби тілінің дамуына тигізетін зор ықпалы бар. Қазақ радиосына қазіргі заманауи технологиялардың масс-медианың ығыстырылуына жол бермей өзінің бұқаралық ақпараттық мәні мен мәртебесін сақтап қалу үшін өзінің тарихи миссиясын жан-жақты сақтап келеді. Мақалада қазіргі қазақ радиосының прагмастилистикалық ерекшеліктері мен басқа масс-медиа түрлерінен өзгеше сипаттамалары қарастырылу көзделеді. Қазақ радиосында берілетін бағдарламалар бүгінгі радионың тілдік ерекшеліктеріне, бағдарламалардың прагматикасына, стильдік өзгешеліктеріне сәйкестігі қарастырылады. Жүргізушінің аудиторияға (адресатқа) қандай тілдік амалдарды пайдалану арқылы прагматикалық мақсатын жүзеге асыратыны талқыланады.

Тірек сөздер: прагматика, публицистикалық стиль, коммуникант, радиодискурс, адресат, адресат, жанр.

А. Анарбек¹, Д.А. Алкебаева^{1*}, Ж.Б. Саткенова¹

¹Казакский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
*e-mail: alkebaeva@mail.ru

ПРАГМАСТИЛИСТИКА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО РАДИО

Аннотация. Актуальным вопросом на сегодняшний день является изучение прагмастилистики Казахского радио. Несмотря на то, что история казахского радио была изучена достаточно хорошо, прагматика и стилистика передач не становилась объектом исследования. Еще одна причина актуальности исследования прагмастилистики радиопередач это то, что в последнее время радиожурналистика отходит от классических канонов. Трансформируются жанры, теряется актуальность передач, новостных сводок, увеличение тематических и музыкальных программ как следствие, рост диалогов и преобладание устного стиля над публицистической. Лингвистические особенности радиопрограмм составляют прагматическую основу жанра. Поэтому в данной статье рассматриваются языковые особенности, прагматика, стилистические особенности современного радио на примере Казахского радио. Обсуждается, какие языковые приемы использует ведущий для достижения прагматической цели аудитории (адресата). В статье анализируются прагмастилистические особенности современного казахского радио и отличные от других видов масс-медиа характеристики. Программы, передаваемые на казахском радио, рассматривают соответствие языковым особенностям сегодняшнего радио, прагматике программ, стилевым особенностям. Обсуждается, что водителю осуществляется прагматичное предназначение аудитории (адресату) с использованием каких языковых подходов.

Ключевые слова: прагматика, публицистический стиль, коммуникант, радиодискурс, адресат, адресат, жанр.

A. Anarbek¹, D.A. Alkebaeva^{1*}, Zh.B. Satkenova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: alkebaeva@mail.ru

PRAGMASTYLISTIC OF MODERN KAZAKH RADIO

The topical issue today is the study of the pragmastylistics of Kazakh radio. Despite the fact that the history of Kazakh radio has been studied well enough, the pragmatics and stylistics of the programs did not become the object of research. Another reason for the relevance of the study of pragmatic radio broadcasts is that recently radio journalism has departed from the classical canons. Genres are being transformed, the relevance of broadcasts, and news reports is losing, an increase in thematic and musical programs as a result, an increase in dialogues, and the prevalence of oral style over journalistic. The linguistic features of radio programs form the pragmatic basis of the genre. Therefore, this paper examines the linguistic

features, pragmatics, and stylistic features of modern radio in the example of Kazakh radio. It is discussed what language techniques the presenter uses to achieve the pragmatic goal of the audience (addressee). The paper provides for pragmastylistic features of modern Kazakh radio and characteristics different from other types of mass media. Programs transmitted on Kazakh radio provide for compliance with the linguistic features of today's radio, pragmatics of programs, and style features. It is discussed that the driver carries out the pragmatic purpose of the audience (addressee) using which language approaches.

Keywords: pragmatics, journalistic style, communicant, radio discourse, addressee, addressee, genre.

Кіріспе

Прагматиканың негізін қалаушы Ч.М. Моррис прагматиканың көлемін белгінің контекстпен байланысы деп қарастырды. Ол семиотиканы семантикаға (белгінің оның мағынасына қатысы), синтактикаға (белгінің басқа белгіге қатысы), прагматикаға (белгінің сол белгіні жасаушыға қатысы) бөліп көрсеткен. (Morris, 1934). Осы саланың өзге де зерттеушілері белгі арқылы қатынасқа түсушілерді қоса, ақпарат қабылдаушыларды да зерттеу нысаны ретінде алады. Яғни синтактика белгілер арасындағы ішкі байланыс ретінде қарастырылса, семантика белгілер арасындағы байланыс пен оларды пайдаланушылар арасын зерттейтін болса, прагматика белгілердің оларды қолданушылармен (сөйлеуші, тыңдаушы, жазушы және оқыушы) байланысын қарастырады (Степанов, 1981: 325-332). Осы жөнінде профессор Д.А. Әлкебаева өз еңбегінде прагматикалық-әдістемелік және әдістік зерттеулер тілдік таңбалардың әр түрлі деңгейлерін ғана көрсетпейді, сөйлеу қарым-қатынасының барлық параметріне тоқталады, таңба мен оны қолданушы адам арасындағы қарым-қатынасты зерттейтінін айтады. Сонымен қатар «прагмалингвистика коммуникативтік іс-әрекет туралы ғылым саласы бола отырып, ол тіл ғылымының басқа салаларынан бөлектенбейді, тілдің барлық аспектілеріне өзінің ықпалын тигізетіні де ескергеніміз жөн», - дейді (Әлкебаева, 2007: 16).

Жаһандану мен нарық заманында радио адамға беретін ақпараттық мәнімен, мазмұнымен ерекшеленеді. Қазіргі ақпарат ғасырында адам жанына тамаша көңіл-күй сыйлайтын, эмоциясына жағымды әсер ететін ерекше рухани күш – қуаттың басты құралы – радио.

Қазақ радиосында публицистикалық стильдің ауызша түрімен қатар басқа стильдердің тілдік элементтері де ұшырасады. Радио дискурстарында хабар берумен қатар экспрессивті әсермен ерекшеленеді және қажетті коммуникативті әсерге назар аударылады: әртүрлі әлеуметтік топтар арасында байланыс орнатуға, көрермендердің назарын аударуға, тақырыпты тартуға және назарын аударуға, қызығушылық танытуға, автор мен тыңдаушы арасындағы диалогке, сондай-ақ елдің, қазақ халқының тұрақты оң идеясын қалыптастыруға күш салынады. Бағдарламаларда ұсынылып отырған публицистикалық стильдің танымал жанрларында да әңгіме тәртібі барлық материалдарды ұйымдастырудың басым принципі болып табылады. Хабар беру жаңалықтардағы радио хабарында радио журналистері мен корреспонденттер өз хабарламаларын ресми түрде ғана емес еркіндік пен экспрессивті басымдылыққа көңіл аударады.

Прагмалингвистиканың негізгі нысаны мәтін мен дискурс. Мәтін – дегеніміз адам ойынан туындайтын белгілер жиынтығы. Медиамәтін медианың түрлі ағымының барлығына бірдей тиесілі. Сондықтан журналистік мәтін, публицистикалық мәтін, телевизиялық мәтін, web-мәтін, газет басылымдары, радиобағдарламалар сияқты ұғымдарды бірге алып қарастыруға әбден болады. Дегенмен медиамәтін байланысқа түскендегі барлық медиаға тән вербальды белгілермен қоса вербальды емес белгілер (ақпарат таратып отырған медианың өзінің ерекшелігіне байланысты) арқылы да жүзеге асады. Сонымен қоса әр бұқаралық ақпарат құралдарының бағыты, саясаты т.с.с. тұстарын ескере қарастырғанымыз жөн. Осы ерекшеліктерді назарға ала әр БАҚ өкілдерінің тарататын медиамәтіндерінің прагмастилистикасы түрліше екенін дәлелдеуге болады.

Дискурста ситуация (мән-жай, мағлұмат) – өткізілетін жағдайдың шарты (орны, уақыты) және қатысушы (жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы) туралы мағлұматтармен қатар интеракт, яғни коммуниканттардың вербальды және вербальды емес сұхбаттасу шараларының көмегімен ауыспалы бірігуге әрекеттенуі маңызды (Әлкебаева, 2007а: 17-18).

Дискурс сөзі мағынасының ауқымы, ғалымдардың аталмыш терминді түсіндіру үшін түрлі тәсілдерге жүгінулері дискурс типтерін бөлінуінің әркілі болуын түсіндіреді. Сондықтан біздің жағдайда БАҚ дискурсын (медиадискурсты) бөліп қарастырған абзал. Медиадискурстың ерекшелігі ақпарат берумен, белгілі бір нәрсеге баға берумен қатар сол білімді тарату тәсілі де қарастырылады.

Материал және әдістер

Қазіргі уақытта қоғамның әлеуметтік және рухани жағдаятына байланысты қазақ радиосының шығармашылық сипатынан көркемдік-эстетикалық, прагмастилистикалық аспектілерінен мазмұны мен мәнінен жаңаша өзгерістер жиі байқалады. Қоғамның барлық аясынан тілдің коммуникативті-прагматикалық қызметін саралау межесі адамдық факторды негізгі фактор ретінде алу көзделінеді. Қазақ радио дискурсының барлық жанрларын антропоцентристік бағытта қарастыру радиобағдарламаларды зерттеудің жаңа бағытының бастауы болады. Қазіргі қазақ радиосының жалпы ерекшеліктерін талдау үстінде бұқаралық ақпарат құралдарының ішінде ұлттық тілдің әдеби-көркемдік талғамын сақтап қалған қазақ радиосы деп батыл айтуға болады. Жалпы лингвистика ғылымында ХХІ ғасырда бұқаралық құралдар тілін зерттеу өзектілігін арта түсті, себебі қазір – ақпараттар легі ғасыры. Әлем тілдерінде тілді зерттеу антропоцентристік парадигмасымен және оның орталық концепцияларымен – лингвистикалық тұлға, концепция және концепциялық сфера, прагматіл мен мәтін стилистикасы болып саналады. Осы салаға қатысты зерттеуші В.В.құралытың еңбегін атап кетуге болады (Волков, 2019: 148).

Жаһандық технологиялардың дамуына байланысты ақпарат тарату құралдарының түрлері көбейді. Ақпарат таратушы құралдар жылдамдығымен, ыңғайлылығымен ерекшеленеді. Радио да осы ғасырдың жаңашылдықтарына бейімделіп, бүгін де ақпарат таратушы негізгі құралдардың бірі ретінде қалып отыр. Радиодискурстың мәдениет қалыптастырушы функцияларын зерттеу тәсілі жаңашылдығымен ерекшеленеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының жалпы мәдениетке, атап айтқанда, сөйлеу мәдениетіне деструктивті әсері туралы лингвистика ғылымында күшейген дәстүрлі пікірден айырмашылығы туралы жазылған еңбектер ғылыми айналымға еніп жатыр (Кормилицына, 2010: 162). Қазақ радиосы туралы жазылған лингвистикалық әдебиеттерде радиодискурсті коммуникативті прагматика тұрғысынан қарастырған зерттеулер көп емес. Сондықтан қазіргі радиодискурсқа арналған ғылыми бағыттағы лингвистикалық зерттеулер тапшылығы басты назарға алынуы тиіс. В. Кальмайердің неміс теледидарларындағы диалогтің әртүрлі түрлерін қолданудың прагматикалық аспектілерін пайдалану туралы еңбектері бар (Кальмайер, 2006: 385-389).

Қазақ радиосы туралы жазылған ғылыми жұмыстарда радиодискурсты коммуникативті прагматика тұрғысынан қарастырған зерттеулер жоқ. Қазіргі әлеуметтік жағдайларға сәйкес жаңа психологиялық көзқарастар мен қатар, сөйлеу әрекеті де өзгерістерге ұшырауда. Сондықтан радио дискурста қалыптасқан ескі тілдік нормалар жаңа қолданыстармен толығып келеді. Қоғамдық және әлеуметтік жағдаяттардың ықпалынан тілге тән даму ерекшеліктеріне байланысты: адресанттың көпшілік алдында сөйлеуге дайын еместігі; сөйлеушілердің ауызша сөйлеу нормасының төмендеуі; сөйлеуге кірме сөздерді белсенді түрде енгізу; сөзжасамды және қысқартылған сөзді пайдалану, көпшілік алдында сөйлеудің стратегиясы мен тактикасын сақтамау; сөйлеудің синтаксистік құрылысын бұрмалау; интонацияның өзгеруі; еркін сөйлеудің жаңаша түрлері тілдік нормадан ауытқыған формаларын іске қосу; ойын тәсілдерін белсенді қолдану сияқты түрлі өзгерістер болып жатқаны белгілі.

Мәдени-ағартушылық бағыттағы интернет-радио ресурстарының мақсаты – қазақ мәдениетін танымал ету және қазақ ұлтының мәдени құндылықтарын сақтау. Сондықтан мәдени-ағартушылық радио дискурсты тарту шетелдік студенттердің оқытылатын тілдің елінің мәдениетіне енуіне ықпал етеді. Мәдени-танымдық радиобағдарламалар тыңдаушыларды қызықтыратын мәдени өмірдің барлық салаларын қамтиды: музыка, кино, тарих, әдебиет, театр, мұражайлар, көрнекті мәдениет қайраткерлері және т.б. Мәдени-ағартушылық бағыттағы радиохабарлардың тақырыптық әртүрліліктен басқа басқа да артықшылықтары бар: қазақ тілінің тілдік, коммуникативтік, стильдік нормаларын сақтауға ерекше назар аудару, ойын-сауық радиостанцияларының хабарларында байқалады; сөйлеудің қалыпты жылдамдығы айқын интонацияны қамтамасыз етуге ерекше назар аударады, жаңаша сөз тіркестері; лексикалық әртүрлілік, сөздік қорын молайту, лексикалық түсініктерін кеңейту, сөздердің тіл нормасына сай үйлесімділігі мен тіл шеберлігін дамыту сияқты радио дискурстағы түрлі бағдарламаларды жүргізу қазақ радиосының танымалдығын көрсетеді. Сонымен радиодискурста коммуниканттардың байланысы белгілі техникалық құралдар арқылы жүзеге асатыны белгілі. Қазіргі таңда құралдар түрлері көбейіп, ауқымы кеңейген. Адресантпен (радиожурналист,

жүргізуші) адресаттың (аудитория, тыңдармандар) арасындағы рөлдерін салыстырып қарайтын болсақ, біріншісінің басымдылыққа ие екенін көруге болады. Себебі бұл – жүргізушінің адресант ретіндегі кәсібі құқығы және міндеті. Яғни маман ретінде коммуникацияны жасау және қандай да бір деңгейде адресатты қандай да бір іс-әрекетке итермелеу оның жұмысының бір бөлігі. Жүргізуші радиобағдарламаның жасаушысы болғандықтан, тақырыбы, негізгі идеясы соған байланысты. Сондықтан бағдарламаның прагматикасы да көбіне журналистің өзіне тікелей қатысты. Бұл жағдайда адресат коммуникацияға өз қалауымен түседі. Сондықтан адресанттың қандай да бір іс-әрекетке итермелеуіне алдын ала дайын болады деген сөз.

Радиокоммуникация өзіне ғана тән экстралингвистикалық шарттар арқылы жүзеге асады. Мысалы, ақпараттың қашықтықта таратылуы, арнайы берілген құрылғылар көмегімен жүзеге асырылуы, визуализацияның болмауы, тыңдарман аудиториясының ауқымы, ақпарат тарату жылдамдығы, уақытпен тығыз байланысы және т.б. (Нестерова, 2007: 377-382).

Зерттеу әдісі ретінде К. Бюлер ұсынған сөйлеу әрекетінің түрлері, Д. Л. Остиннің сөйлеу әрекетінің құраушылары негізге алынып, бақылау, сипаттау, талдау тәсілдері қолданылды. Адресанттың коммуникацияға түсердегі қолданған тілдік бірліктердің ерекшеліктері, хабарламаның адресатқа әсері, адресаттың жауабы және әрекеті, жалпы жағдай нысанға алынды.

Әдебиетке шолу

Н.Д. Арутюнованың айтуынша, прагматикадағы мәселелерге айтушы субъектпен, адресатпен және хабар беруші мен адресаттың әңгіме айтылып жатқан жағдаймен байланысы жатады (Арутюнова, 1990: 389-390). Көптеген зерттеушілер Özge U. Yurttaş, Başak Şişman, X. Özden Бадемчи, Э. Фиген Карадай шет тілдерін оқыту әдістемесінде радиошоуларды қолдануға болатындығына назар аударған. Оны ғылыми-әдістемелік бағыт ретінде жалғастырушы, қолдаушы ғылыми еңбектер бар (Волков, 2017а: 450). Н.Э. Шишкин өз зерттеулерінде радионың артықшылығына қабылдау қабілеті жатады десе, «таза» дыбыс, тыңдаушылардың қиялын, интерактивтілігін белсендіруде басқа ақпарат құралдарынан ерекше екендігін жазады (Шишкин, 2014). Радио дискурстың артықшылығын бағалаған Р.П. Говон еңбектерінде ауызша сөйлеу дағдыларының дамуына айтарлықтай әсер етеді және оқу-тәрбие процесіне қосылуы керек (Говон, 2009: 103). Радио дискурса қатысты соңғы онжылдықтарда жазылған ғылыми зерттеулерде қоғамдық және бұқаралық коммуникациядағы сөйлеу мінез-құлық мәселесіне көп ықпал ететінін айтады. Радио дискурс көбінесе коммуникативті-прагматикаға бағытталып қарым-қатынас жағдайының ерекшеліктерін, коммуниканттардың мәртебесін, олардың бастапқы білім деңгейін, вербалды және өзара әрекеттесуін қарастыру ақпаратты берудің вербалды емес тәсілдері, сондай-ақ дискурса қатысушылардың сөйлеу әрекетінің стратегиялары мен тактикасындағы елеулі өзгерістермен ерекшеленеді. Т.Г. Добросклонская өзінің еңбектерінде радиодағы тілдің қызметі өзінің сан алуан байлығымен «жанды дауыс» арқылы ерекшеленеді дейді (Добросклонская, 2015: 45). О.С. Иссерс ауызша медиа мәтіндердің қазіргі уақытта медиа дискурс қатысушылардың сөйлеу әрекетінің стратегиялары мен тактикасындағы елеулі өзгерістермен ерекшеленеді, оны коммуникативті-прагматикалық аспектіде зерттеуге негіз болатыны атап көрсеткен (Иссерс, 2003: 284). Ағылшын тілін оқытуда подкасттарды (Интернетте жарияланған аудиоматериалдар) тартудың нәтижелеріне арналған литвалық зерттеуші Г.Кавалияускиеннің зерттеулері радио дискурсты басқа тіл үйренушілерге оқып үйретудің пайдасы зор екендігін көрсетеді (Kavaliauskienė, 2015). Осы зерттеушінің ғылыми концепцияларын негізге ала отырып, радио дискурстарды қазақ тілін үйренушілерге пайдалануға болады.

Бүгінгі радионың негізгі ерекшелігі – демократиялылығы мен диалогтілігі. Бүгінде Қазақстанда эфирге шығатын радио бағдарламаларының көпшілігі диалог жүргізгенді жөн көреді. Көпшілік көңіл көтеруге арналған бағдарламалар толығымен осы диалогке негізделген болса (бағдарламаға келген қонақпен не тыңдармандармен), кейде тіпті арнайы мәтін болғанның өзінде жүргізушілер тарапынан, қонақтардан қосымша талдау ретінде, сол беріліп отырған тақырып талқыға түсіп, диалог жүргізіледі. Осы себепті қазіргі бағдарламалар жүргізушілерінде еркіндік бар екені көбірек сезілетін болу керек. Яғни жоғарыда айтылып кеткен радиодағы демократиялықтың болуының шарты осыдан. Дегенмен кез келген радиобағдарламаның стилі, белгілі жанры және қандай дискурс болмасын міндетті түрде прагматикасы болады.

Диалог адресаттың өзгелермен өзара әрекеттесуі арқылы қалыптасатын, коммуникативті лингвистикалық қызмет атқаратын тілдік және мәтіндік құбылыс. Оның әмбебаптылығы – түрлі функционалды стильдерде әрқилы болып келуінде. Диалогтіліктің түп тамыры қарапайым әңгемелесуге негізделген диалогте жатыр. Дегенмен кең мағынасында тек тікелей адресатпен қарым-қатынасқа түсуді ғана қарастырмайды. Кең мағынасында адресанттың өзге коммуниканттармен ойша, шынайы немесе виртуалды өмірде байланысқа түсуін айтады (Матвеева, 2010: 91).

Диалогтің кең мағынасында қолданылуын М.М. Бахтиннің жұмыстарынан көруге болады. Ғалымның еңбектеріне негізделетін болсақ, диалогтік сипатқа адамдардың әңгімелесуі ғана емес, оны түсіну мен ойлау үрдісі де жатады. Яғни кез келген шығарма диалог ретінде қарастырылады. Себебі ол қандай да бір субъектке бағытталады, қандай да бір сұраққа жауап береді және белгілі бір тілдік ортаға жатады. Диалог тар мағынасында екі немесе одан да көп субъекттердің белсенді коммуникативті байланысы ретінде қарастырылады. Нәтижесінде белгілі бір реттілікпен жүзеге асатын арнаулы дискурс түрі пайда болады (Бахтин, 1979: 247-296). Радиода диалог ең маңызды орын алады. Радиодискурста диалогті тар мағынасында да, кең мағынасында қарастырсақ қателеспейміз. Қазақ радиосының бағдарламаларынан нақты мысалдардың көмегімен талдайық.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ радиосының бағдарламаларын мысалға алып, нақты прагматикалық талдаулар жүргізейік. Бірінші мысал ретінде «Басты тақырып» хабарын алдық. Әр санына жүргізуші маңызды, өзекті деген тақырыпты таңдап алып, соның негізінде студияға мамандарды, тақырыпқа қатысы бар спикерлерді шақырып, сұхбаттасады. Яғни жүргізуші (адресант) әр бағдарламаның прагматикалық негізін алдын-ала анықтап, тек содан кейін дайындық барысын бастайды. Талдамас бұрын К. Бюлер атап көрсеткен тілдік әрекеттің үш негізін (ақпарат таратушы, қабылдаушы және жағдай) анықтап алайық. Ақпарат таратушы (адресанттың) журналист екені анық. Радионың негізгі нысаны ол тыңдарман. Сондықтан журналистің бағдарлама жасаудағы негізгі бағыты тыңдарманға арналады. Дегенмен тақырыпты ашу үшін, жүргізуші қонақпен дұрыс коммуникативті байланысқа түсуі, хабардың сапасына әсер етеді. Осы себепті тыңдарманның радио толқынды ауыстырмауына ықпал етеді. Демек радиобағдарламаның сәтті шығуы, жүргізуші мен қонақтың сәтті коммуникативті байланысына негізделеді. Үшінші негізі – жағдай. Біздің мысалда коммуникация радио студияда жүріп жатыр. Сондықтан ақпарат алмасып отырған коммуниканттардан бөлек тыңдармандар (адресат) бар. Радиобағдарламаның тікелей эфирде өтуі де сұхбат барысына үлкен ықпалын тигізуі мүмкін. Радио хабардағы тілдік бірліктердің өзіне тоқталайық.

Жүргізуші: Армысыздар, қазақ радиосының тыңдаушылары! Бір сәт маңайыңыздағы жақындарыңыз смартфоннан бас көтеріп, қазақ радиосын тыңдауына себепкер болыңыз. Сол арқылы жақындарыңызға көмек қолын созыңыз. Бүгінгі тақырып «Гаджетке тәуелділік дерт пе, алде заман талабы ма?» Хабарымызға қош келдіңіз!

Қандай да тілдік әрекетке ең алғаш түскенде, амандасу дұрыс шешім болып саналады. Бұл ары қарай дұрыс коммуникативті әрекетке ықпал етеді. Көбіне адресанттың реципиентке оң көзқарасын білдіреді. Сонымен қатар адресанттың өзінің сыпайылығы, тәрбиелілігі сияқты жеке бейнесін көрсетуі мүмкін. Бұл да (адресанттың адресатқа тигізген жалпы әсері) коммуникацияның сапасына тікелей әсер етеді.

Екінші және үшінші сөйлемдерде хабар таратушы хабар қабылдаушыға әсер ету мақсатында қолданылған тілдік бірліктер байқалады. Д. Л. Остиннің сөйлеу әрекеттерін бөлуіне байланысты көрсетілген сөйлемдерден перформативті (иллокутивті әрекеттің түрі) көруге болады. Яғни автордың айтқан сөйлемдерінің өзі әрекетті көрсетіп тұр. Адресант мысалдағы тілдік бірліктерді падалану арқылы адресатқа қандай да бір әсер еткісі келді. Осылайша жүргізуші бағдарлама аудиториясын кеңейтуді көздеп отыр. Сөздерінің прагматикасы радио толқынды қосу тыңдармандардың өзіне пайдалы екенін алға тартып, тыңдарман санын көбейту. Сонымен қатар адресант адресатқа өтініш айтып тұрғандықтан, сөйлеу әрекетінің түрі реквестивті байқаймыз.

Әрине, қонақтарына қаратып, *қош келдіңіз* деп келгендеріне ризашылығын білдірген соң адресеттардан сәйкесінше жауап келеді.

Қонақ: Қош келдік! Қош көрдік, қадірменді тыңдармандар! Қазақ елі, қайырлы кеш баршаңызға!

Жүргізуші: Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Дұрыстық-бұрыстықты білмеген жұрт азады» дейді. Заман тыныш кезде дұрыстық пен бұрыстықты айырап сызық көмескеленіп кететіні бар. Бейбіт заман деп, сақтықтықты жоғалтуға болмайды. Қауіп қай кезде де жақын жүреді. Соғыс, індет, апаттан бөлек азғындыққа, деградацияға жетелейтін қауіптер бар. Бір қызығы ол қауіпті қаруланған жау алып келмейді. Ақшамызды санап беріп, өзіміз сатып алады екенбіз және ешкім мәжбүрлемейді.

Жүргізуші амандасып болған соң, негізгі тақырыпқа кіріспе ретінде сөздерін бастайды. Басында атап өткендей бағдарлама гаджеттер туралы болатыны белгілі. Тақырыптан көрініп тұрған прагматикалық мәнді осы сөздері арқылы негіздейді. Яғни гаджеттердің тигізер зияны туралы талқылайтындары түсінікті бола бастады. Журналист өзінің прагматикалық мақсатына жету үшін «Дұрыстық-бұрыстықты білмеген жұрт азады» деп, А. Байтұрсынұлының сөздерін келтіреді. Осының арқасында тыңдарманға көбірек әсер етуді, тақырыпты толығырақ ашуды көздеп отыр. Жүргізуші сол сөздерді өзінің атынан айтқаннан, халық білетін, сенім артатын адамға сілтеме жасаса, әсері көбірек тиеді деген мақсатпен қосып отыр. Берілген хабарламадағы А. Байтұрсынов пресуппозицияға жатады. Себебі адресант ол туралы ешқандай ақпарат беріп тұрған жоқ. Сәйкесінше адресаттың өз білімі негізінде, дұрыс қабылдау мүмкіндігі назарға алынып отыр. Беріліп отырған мысал Қазақ радиосының тыңдарманына ортақ ақпарат болғандықтан (қоршаған орта туралы барлық адамға бірдей аян жалпы білім емес) бұл хабарламаны жеке пресуппозицияға жатқызамыз.

Жүргізуші: Осы заманғы адамзат өмірін смартфон, компьютер, ноутбук, планшетсіз елестету өте қиын. Онсыз жұмыс та бітпейді. Онымен қоймай ата-анамыздан өзгеге сеніп қалдыра алмайтын баламызды, ойланбастан интернетті гаджетке сеніп тапсыра салдық. Соңы гаджетке тәуелділік дертіне соқтыруда. Елдің балалары ойнап жүр гой деп өзімізді жұбатсақ та, психологиялық ауытқу өзің байқата бастады. Белгілі швейцар алхимик дәрігері Парацельс «барлық дәрі – у, барлық у – дәрі. Дәрі мен удың арасын аңқытайтын доза» деген екен. Балаларды түрлі гаджетке сеніп тапсыру артында түрлі қауіпке толы екенін қытай психологтары байқап, оларды ауру деп тапты. Лимана ханым, гаджетке, интернетке тәуелділерге қойған қытай психологтарының диагнозымен келісесіз бе?

Адресатқа гаджеттердің зияндығын дәлелдеу үшін түрлі амалдарды қолдануды жалғастырды. Ұзақ негативті пікірін білдіріп, кейін ғана маманнан ойын сұрайды. Журналистің сөздерінің прагматикалық мақсаты – гаджеттердің кері әсерін көрсету. Байтұрсыновтың сөзімен шектелмей, бұл жерде де Парацельстің «барлық дәрі – у, барлық у – дәрі. Дәрі мен удың арасын аңқытайтын доза» деп айтқанын келтіріп отыр. Осы ақпаратты берген соң ешқандай түсініктеме жасамайды. Дәрі мен гаджет арасынан параллель жүргізу арқылы хабарламасын жеткізіп отыр. Ақпаратты қабылдаушы бұл сөздерді естігенде, өзі логикалық тұрғыда мағынасын түсіну керек. Сонда адресанттың бұл ақпаратының иллакутивті әрекеті – адамдардың гаджеттерді орынсыз пайдалануы ауруға алып келу мүмкіндігі. Журналистің ұзақ алып келген сұрағына маман келесідей жауап береді:

Қонақ: Иә, бастапқы кезде әдет күнделікті ұстап жүргенге біз мән бермей жатамыз. Бірақ өзім практика барысында, кейінгі уақытта жиі ести бастадым. Балаларын психотерапевтке, психиатрға апарып, одан қалса психоневрологиялық клиникаға балаларын жатқызып жатқанын естіп, жүрегім ауырады. Өйткені бірнеше тілде еркін сөйлейтін, кешегі университеттерді жақсы бағаға бітіріп келген балалар, мектепте жақсы оқыған балалардың барлығы аяқ астынан ауырып қалғандай болады. Шын мәнінде олай емес. Ол жылдар бойы жиналған осы гаджетке, әлеуметтік желіге тәуелділіктен басталып кеткен еді уақытысында. Уақыт өте келе шынайы осы жердегі өмірменнен, галамтордың арасындағы өмірдің арасын нетіп алады...

Маманның хабарламасынан журналистікіндей аса дайындықты байқамаймыз. Өздеріңіз көргендей кейбір сөздер қайталанып, кейбірі үзіліп кетіп жатыр. Бұл диалогтің негізгі белгілерінің бірі. Маманның сөздерінің прагматикалық мақсаты көркем сөйлеу емес, сұраққа нақты жауап беру. Сондықтан да оның сөздерінен ешқандай имплицитті мағына байқалмайды, экспрессивтілік те сезілмейді. Демек оның негізгі прагматикалық мақсаты сұраққа дұрыс жауап беру ғана.

Сонымен қатар соңғы сөйлемнен ойын жинақтап үлгермегенін де көруге болады. Бұл радиодағы тікелей эфирдің сұхбат жанырына тән құбылыс. Қонақтар сұраққа әрдайым дайын болмауы мүмкін. Сондықтан ойдың үзілуі, сөздердің қайталануы сияқты ерекшеліктер байқалады. Сәйкесінше ой бөлінген соң, келесі спикердің сөзді жалғастырып алып кетуі де қалыпты құбылыс. Бұл жағдайда орынды жерде сөзді байланыстырып алып кету сияқты әрекеттер жүргізушінің келген қонақты шын мән беріп тыңдап отырғанының, айтылып жатқан пікірге өз қызығушылығын білдіріп отырғанының белгісі. Радиобағдарламада жүргізушінің кәсібилілігінің де бір көрінісі. Ал өмірдегі диалогтерде құрмет сияқты қарым-қатынас белгілерін көрсетуі мүмкін. Сонымен адресант коммуникацияны адресаттың сөзін толықтырумен жалғастырады.

Жүргізуші: Ажырата алмай қалады.

Ары қарай осы көріністі журналистің нақтылауынан байқауға болады.

Қонақ: Өзін басқа әлемде жүргендей сезінеді, оқшауланады, ұйқысы бұзылады, тамақ ішу режимі бұзылады.

Жүргізуші: Негізгі симптомдары.

Қонақ: Иә, негізгі симптомдары. Шынайы өмірдегі қарым-қатынас қалып қояды. Тіпті сәлем жолдасақ та, бір біріміздің қалымызды сұрасақ та, достарымызбен жиналайық бір жерге барып дегендерде онлайн өтіп жатады соның барлығы. Достық та, ойын да - барлығы онлайн.

Жоғарыда атап өткеніміздей бұл диалогтің негізгі белгілерінің бірі. Коммуниканттар бір-бірінің сөздерін жалғауы коммуникацияның сәтті болуының бір белгісі.

Қазақ радиосының тағы «Армандастар» деген бағдарламасын прагматикалық талдауымыздың нысаны қылып алайық.

Жүргізуші: Біздің желіге енді ғана қосылған радио тыңдаушылар болса, қайырлы кеш дейміз. Армандастар бағдарламасының екінші сағатын бастаймыз. Құрметті достар алғашқы сағатымызда ойынымызға қатысып, белсенділік танытқандарыңыз үшін алғысымызды айтамыз. Бүгін бізге кереметтей қонақтар келіп отыр. Ол кісілерге сұрақ қоямыз десеңіздер қазірден бастап хаттарыңызды жазып хабарласуға мүмкіндіктеріңіз бар.

Бірінші бағдарламадағыдай, бұл жерде де амандасу кездеседі. Бұл коммуникацияның сәтті жалғасуының бір алғышарты. Бағдарлама форматы еркін түрде жүретінін алғашқы бастаған сөздерден де байқау қиын емес. Жоғарыда талдаған бағдарламадағыдай өзге беделді адамның сөздерін негіз етіп алу, өз сөздеріне дәлелдер келтіру арқылы тыңдарманға әсер ету мақсат етілмегені көрініп тұр. Журналистің келесі сөздері осыған негіз бола алады.

Жүргізуші: Қазақтың біртуар ғалымы Қаныш Сатпаев туралы «Қаныш» толықметражды филімін түсірген ұжым сұхбат береді деп әлеуметтік желіміздегі парақшамызда хабарлаған болатынбыз. Мінекей қонақтарымыз келіп, жайғасып үлгерді. Қош келдіңіздер! Көңіл күйлеріңіз қалай жақсы ма?

Қонақ: Рахмет, рахмет жақсы.

Адресант сөздерінде аса көркемдегіш құралдарды қолданбаған, экспрессивті сөздер де кездеспейді. Адресанттың негізгі мақсаты қонақтарды көбірек коммуникацияға тарту, коммуникацияның сәтті жүруі үшін адресаттың көңілін табу.

Жүргізуші: Кереметтей тарихи фильмді көрермендерге ұсынып отырсыздар, жүректеріңіз лүпілдеп осы фильмде ат салысқан баршаңыз көрермен қалай қабылдады екен деп толқып жүрген боларсыздар?

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей жүргізуші сұрақ қойғанда да өзіне көп эфирлік уақытты алған жоқ. Қысқа, әрі жылдам түрде қонақтарға сұрақ қоюмен шектелді. Адресанттың сөздеріндегі негізгі пресуппозициясы фильм екені түсінікті. Әрине журналист алдын ала тыңдарманға фильм жөнінде айтып, ескерткенімен ол туралы ақпарат қонақтарға ғана тиесілі. Сондықтан бұл хабарламаны жалпылама емес, жеке пресуппозицияға жатқызанымыз жөн. Адресанттың адресатты осы сұрақ арқылы коммуникацияға тартуы, сұрағының негізгі прагматикасы тыңдарманға фильм туралы көбірек ақпарат беру. Өзге тілмен айтқанда жарнама жасау.

Қонақ №1 : Әрине, ол біз үшін жауапты нәрсе ғой. Кешіріңіздерші, мен алға шығып кетсем, айып етпеңіздер. Өйткені мен бірден содан бастағым келеді. Өйткені бұл қазақтың үлкен тұлғалы азаматы жайлы дүние ғой. Қалай жетіп жатыр, біздің жасаған жұмысымыз, ағалардың жасаған жұмысы, бүкіл түсірілім тобының еңбегі ақталды ма деген мәселе ғой, бізді

ойландыратын. Өйткені біздің басты мақсат, енді өнер адамдарының деп ойлаймын, біз енді артымыздан мұра қалдыруымыз керек қой. Сондықтан ол да жақсы дүние болу керек. Жайдан жай болмау керек. Сондықтан қобалжымыз.

Журналистің сұрағына келген қонақ бірден жауап беруге кірісіп кетті. Бұл жерде де коммуниканттың арнайы дайындалған мәтіні жоқ екені көрініп отыр. Оны сөздердің сөйлемдегі орнынан, аздаған грамматикалық қателерден байқауға болады. Ауызекі сөйлеуде ақпарат алмасқандағы негізгі прагматикалық мақсат жылдам жауап беру болғандықтан, көпшілік жағдайда сөйлемнің құрылымы өзгеріп кетіп жатады. Кейде коммуниканттарға сыртқы жағдай да әсер ететінін ескертіп кеткеніміз жөн. К. Бюлер көрсеткендей, сөйлеу әрекетінің негізгі құраушыларының бірі – жағдай. Біздің мысалда коммуникант радиобағдарламада отыр. Демек ол өзін алдындағы отырған адамдардан өзге, тыңдармандары көп екенін саналы түрде түсініп отыр. Коммуникацияға түсіп отырған студиядағы бірнеше адам болғанымен, бағдарламаның негізгі прагматикасы қонақтардан алған ақпаратты қалың көпшілікке жеткізу. Сондықтан да реципиентке сұрақ қойғанда, сыртқы жағдайлардың әсерінен жауап ақпарат берушінің ойындағындай шықпауы мүмкін. Сыртқы факторлер адамның қобалжуына алып келіп отыр.

Жүргізуші: Ерлан аға, неге үндемей отырсыз?

Қонақ №1: Өйткені аға уайымдап отыр.

Жүргізуші: барлық сұрақ бүгін өзіңізге бағытталады десек қателеспейміз.

Бағдарлама жүргізушісі осы сөздері арқылы қонақтың маңыздылығын эксплицитті түрде көрсетіп отыр. Барлық сұрақ өзіңізге бағытталады деп коммуниканттардың арасында негізгі ақпарат иесі кім екенін көрсетіп отыр. Сонымен қатар бірінші сөзді екінші қонаққа бергісі келгенін де мәнмәтіннен түсінуге болады. Себебі әдетте коммуникацияға түсуші адамдар бірнешеу болғанда, адресант адресатты нақты көрсетеді. Бұл жағдайда адресант сұрақ қоярда нақтылап үлгерген жоқ. Сондықтан осы сөздері арқылы алғашқы сұрағы екінші қонаққа бағытталғанын болжауға болады. Дегенмен сыртқы жағдайларға байланысты икемделіп, негізгі нысанын өзгерткен болу керек.

Қонақ №2: Енді негізі бұл 2021 жылы түсірілді. Қазақстан ұлттық телеарнасының тапсырысы бойынша. Негізі сол жылы алты үлкен тұлғалар туралы фильм түсіру тапсырмасы болды. «Арай медиа групп» компаниясына осы Қаныш ағамыздың фиімін түсіру тапсырмасы келді. Ол кісілер менімен кездесіп сөйлесті. Мен басында енді кішкене ...

Жүргізуші: қобалжыдыңыз, иә?

Қонақ №2: иә

Жүргізуші: Әрине, сондай кісі жайлы кино түсіру... Оның соңына таман қандай әңгіме болады ?

Қонақ №2: Бірақ сөйлескеннен кейін біраз уақыт беріңіздер... Өйткені сценариге жақсылап дайындалу керек. Ол кісін көбісі таниды. Биографиясы бәріне белгілі. Сондықтан біз сценарист іздедік. Одан кейін сценаристермен бірге қосылып музейлерді араладық.

Жоғарыда көрсетілген мысалдан диалогтің негізгі белігілерін көруге болады. Коммуниканттар бір-бірінің сөздерін жалғастырып алып кетіп отыр. Жоғарыда атап өткеніміздей, сөйлеп отырып, ортасында ойын жеткізу үшін қандай тілдік бірліктерді пайдалану керек екеніне сенімсіздік тудырды. Әлде қандай ақпаратты адресатқа жеткізу дұрыс болатынын шеше алмады. Сондықтан тыңдаушы сөзін жалғап, сәтті коммуникацияның жүруіне ықпал етті. Қонақтың ақпаратының негізгі прагматикасы жүргізілген жұмыс барысын көрсету екенін түсіну қиын емес. Себебі бұл жерде ешқандай имплицитті ақпарат жоқ. Мәнмәтін арқылы сөз астарын түсінудің қажеті жоқ. Сөлеушінің берген ақпаратынан сөздерінің негізгі прагматикасы тыңдарманға ерекше әсер қалдыру емес, тек жүргізілген жұмыс туралы ақпарат беру екені анық көрініп тұр.

Жүргізуші: Ағалар, Алтынай ханым бүгін уақыттарңызды бөліп, келгендеріңіз үшін алғысымызды айтамыз. Ертеңгі тақырыбымыз «Қоғамдық орындардағы жай-күй». Біздің желіден алыстамаңыздар! Аман болыңыздар!

Бағдарлама соңында радиожүргізушілердің тыңдармандарына айтатын негізгі сөздерімен аяқтайды. Бұл жерде сөйлеу әрекетінің түрі реквистивті байқауға болады. Адресант адресатқа өтініш айту арқылы әсер етпекші. Сонымен қатар «Біздің желіден алыстамаңыздар» тіпті «Аман болыңыздар» деген сөздерінен перформативті байқауға болады. Бұл тәсіл барлық

радиобағдарламаларда қолданылады. Бірақ тыңдарманның құлағы ол сөздерге үйреніп қалғаны сонша, үлкен әсер тигізеді деп айту қиын.

Қорытынды.

Радиобағдарламаларда журналист қолданатын тіл құралдарының көлемі ауқымды және сан салалы. Радиодискурстың прагматикалық негізінде пайдаланылатын тілдік бейнелеу құралдары сан алуан болатынын Қазақ радиосының бағдарламалары мысалында көрдік. Бағдарламаның прагматикалық ерекшеліктеріне талдау жасау үшін дискурсивті тәжірибе, стратегия, тілдің түрлі қолдану тәсілдері, коммуниканттардың тілдік ерекшеліктері іспетті прагмалингвистикалық феномендерге жеке талдау жасалды. Сонымен қатар радиобағдарламада эфир барысындағы коммуниканттардың арасында жүргізушілер доминантты рөл атқаратынына көзіміз жетті. Жүргізуші студия қонақтары, тыңдармандар арасын, сонымен қатар үзілістердің арасын байланыстырып отырады, бағдарламадан толыққанды коммуникативті бірлестік жасайды. Осылайша, радиодискурстағы коммуникацияның тиімділігін анықтау үшін прагматикалық талдаудың маңызды рөл атқаратынын Қазақ радио бағдарламалары негізінде көруге болады.

Әдебиеттер

- Әлкебаева Д.А. (2007) Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, – 16 б.
- Әлкебаева Д.А. (2007) Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 17-18 б.
- Волков В.В. (2019) Основы филологии. Антропоцентризм, языковая личность и прагмастилистика текста. Учебное пособие / В.В. Волков. – Москва: Флинта, 2019. – С. 148
- Кормилицына М.А. (2010) Актуализация линии «автор-читатель» как одна из тенденций развития языка современной прессы // Стилистика сегодня и завтра: медиатекст в прагматическом, риторическом и лингвокультурологическом аспектах: докл. Междунар. науч. конф., – Москва, 28-30 октября 2010 г. – М., 2010. – С. 125-131
- Кальмайер В. (2006) Использование различных видов диалога на телевидении (прагматический анализ немецких телепередач) // Язык как объект междисциплинарного исследования. – М., 2006. – С. 385-389
- Нестерова Н.Г. (2007) Радиодискурс и радиотекст: к вопросу о специфике // Системное и асистемное в языке и речи. – Иркутск, 2007. – С. 377-382
- Арутюнова Н.Д. (1990) Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. редактор В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 389-390.
- Волков В.В. (2014) Основы филологии. Антропоцентризм, языковая личность и прагмастилистика текста. – М., 2014. – С. 450
- Шишкин Н.Э. (2014) Введение в теорию журналистики. (Электрон. ресурс): URL: <http://media.utmn.ru/library.php?book=70> (дата обращения: 13.01.2014.)
- Нестерова Н.Г. (2015) Современный радиодискурс (коммуникативно-прагматический аспект). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2015. – С. 320
- Добросклонская Т.Г. (2015) Массмедийный дискурс в системе медиалингвистики // Медиалингвистика: междунар. науч. журн. – 2015. – № 1 (6). – С. 45-57
- Иссерс О.С. (2003) Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Едиториал, 2003. – С. 284
- Матвеева Т.В. (2010) Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону, 2010. – С. 91.
- Бахтин М.М. (1979) Проблема текста в лингвистике, филологии и других науках // Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 247-296.
- Нестерова Н.Г. (2015) Диалогическое взаимодействие участников культурно-просветительской радиопрограммы // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2015. – № 2. – С. 253-257.

References

- Alkebaeva D.A (2007) Kazakh tilinin pragmastilistikasy – Almaty: Ziat-Press - 16 b. [Alkebaeva D.A (2007) Pragmastylistics of the Kazakh language Kazakh tilinin pragmastilistikasy – Almaty: Ziat-Press - 16 b.] (in Kazakh)
- Alkebaeva D.A (2007) Kazakh tilinin pragmastilistikasy – Almaty, 2007. Ziat-Press 17-18 b. [Alkebaeva D.A (2007) Pragmastylistics of the Kazakh language – Almaty, 2007. Ziat-Press 17-18 b.] (in Kazakh)
- Ch. Morris (1934) Pragmatism and the Crisis of Democracy
- Volkov. (2019) Osnovy filologii. Antropocentresim, yazykovaya lichnot' I pragmastilistika teksta [Volkov V.V. Fundamentals of Philology. Anthropocentrism, linguistic personality and pragmatic style of the text. Textbook] V.V. Volkov. – Moscow: Flinta, 2019. – 148 p. (in Russian)
- Kormilitsyna M.A. (2010) Aktualizaciia linii «avtor-chitatel» kak odna iz tendencii razbitiia iazyka sovremennoi pressy // Stilistika segodnia i zavtra: mediatekst v pragmaticheskom i lingvokulturologicheskom aspektah: dokl. Mejdunar. nach. konf., – Moskva, 28-30 oktiabria 2010 g. – M., – S. 125-131. [Kormilitsyna M.A. (2010) Actualization of the “author-reader” line as one of the trends in the development of the language of the modern press // Stylistics today and tomorrow: media text in pragmatic, rhetorical and linguoculturological aspects: dokl. International scientific Conf., – Moscow, October 28-30, – M., – P. 125-131.] (in Russian)

Kalmaier V. (2006) Ispolzovanie razlichnyh vidov dialoga na televidenii (pragmaticheskii analiz nemeckikh teleperedach) // I Iazyk kak obekt mejdisciplinarnogo issledovaniia. – M., – S. 385-389. [Kalmeier V. (2006) The use of various types of dialogue on television (a pragmatic analysis of German television programs) // Language as an object of interdisciplinary research. – M., – S. 385-389.] (in Russian)

Nesterova N.G. (2007) Radiodiskurs i radiotekst: k voprosu o specifike // Sistemnoe i assistemnoe v iazyke i rechi. – Īrkutsk, – S. 377-382. [Nesterova N.G. (2007) Radio discourse and radio text: on the issue of specificity // Systemic and asystemic in language and speech. - Irkutsk, - S. 377-382.] (in Russian)

Arutiunova N.D. (1990) Pragmatika // Lingvisticheskii enciklopedicheskii slovar/ Gl. redaktor V.N. Iarceva. – M.: Sovetskaiia enciklopediia, – S. 389-390. [Arutyunova N.D. (1990) Pragmatics // Linguistic Encyclopedic Dictionary / Ch. editor V. N. Yartseva. - M.: Soviet Encyclopedia, - S. 389-390.] (in Russian)

Volkov V.V. (2014) Osnovy filologii. Antropocentrizm, iazykovaiia lichnost i pragmatistika teksta. – M., 2014. – S. 450. [Volkov V.V. (2014) Fundamentals of Philology. Anthropocentrism, linguistic personality and pragmatic style of the text. – M., – C. 450.] (in Russian)

Şiřkin N.E. Vvedenie v teoriuu jurnalistiki. (Elektron. resurs): URL: <http://media.utmn.ru/library.php?book=70> (data obrachenii: 13.01.2014. [Shishkin N.E. Introduction to the theory of journalism. (Electronic resource): URL: <http://media.utmn.ru/library.php?book=70> (date of access: 01/13/2014.)] (in Russian)

Nesterova N.G. (2015) Sovremennyi radiodiskurs (kommunikativno-pragmaticheskii aspekt). – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, – S. 320. [Nesterova N.G. (2015) Modern radio discourse (communicative-pragmatic aspect). – Tomsk: Publishing House Vol. un-ta, - S. 320.] (In Russian)

Dobrosklonskaiia T.G. (2015) Massemediinyi diskurs v sisteme medialingvistiki // Medialingvistika: mejdunar. nauch.URN. – № 1 (6). – C. 45-57. [Dobrosklonskaya T.G. (2015) Mass Media Discourse in the System of Media Linguistics // Media Linguistics: Intern. scientific magazine – № 1 (6). – C. 45-57.] (in Russian)

Issers O.S. (2003) Kommunikativnye strategii i taktiki russkoi rechi. – M.: Editorial, – S. 284. [Issers O.S. (2003) Communicative strategies and tactics of Russian speech. – M.: Editorial, – S. 284.] (in Russian)

Matveeva T.V. (2010) Polnyi slovar lingvisticheskikh terminov. Rostov-na-Donu, – S. 91. [Matveeva T.V. (2010) Complete dictionary of linguistic terms. Rostov-on-Don, – P. 91.] (in Russian)

Bahtin M.M. (1979) Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih naukah // Estetika slovesnogo tvorchestva. – M., – S. 247-296. [Bakhtin M.M. (1979) The problem of text in linguistics, philology and other sciences // Aesthetics of verbal creativity. – M., – S. 247-296.] (in Russian)

Nesterova N.G. (2015) Dialogicheskoe vzaimodeistvie uchastnikov kulturno-prosvetitel'skoi radioprogrammy // Vestnik Krasnoiar'skogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafeva. – № 2. – C. 253-257. [Nesterova N.G. (2015) Dialogical interaction of participants in the cultural and educational radio program // Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University. V.P. Astafiev. – № 2. – C. 253-257.] (in Russian)

Ғ.М. Аязбаев¹ , Н.М. Әшімбаева¹ , А.З. Бисенғали¹ , С.Қ. Құлманов^{1*} ,
М. Нұрлан¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ПАРАЛЛЕЛЬ ІШКОРПУСЫ: ӘЗІРЛЕМЕСІ, ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада лингвистикалық корпусар жасаудың тарихына қысқаша шолу жасалып, олардың әртүрлі сипаттарына қарай жіктелуіне, параллель ішкорпустардың түрлеріне сипаттама берілді. Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрамында әзірленіп жатқан параллель ішкорпуста М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен оның А.Ким жасаған орыс тіліндегі мәтінінің аудармасы абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді.

Параллель ішкорпусты әзірлеу барысында Microsoft Office Excel, Notepad++, Python, Django, MySQL бағдарламалық құралдары қолданылды. Параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасын және жұмыс істеу тәртібін төмендегіше көрсетуге болады: 1) екі тілдегі мәтіндер Excel офистік бағдарламасы арқылы жинақталып, абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді; 2) теңестірілген мәтіндер Excel файлынан тікелей MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесіне жүктелді; 3) жүктелген мәтіндер Notepad++ мәтіндік процессор бағдарламасы арқылы сұрыпталып, олардың статистикасы алынды; 4) сұрыпталған мәтіндерді интернетке жариялау және пайдаланушының сұрауларын қамтамасыз ету үшін Django веб сервері қолданылды; 5) Django веб серверін MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесімен байланыстыру үшін Python тілінде жазылған, іздеу функциясымен қамтамасыз етілген Processing.py бағдарламасы қолданылды; 6) параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасы client-server және MVC (Model-View-Controller) технологиялары қолданыла отырып әзірленді.

Параллель ішкорпус теңестірілген мәтіндер базасынан, белгіленім, метабелгіленім және іздеу жүйесінен және ішкорпуста енгізілген мәтін туралы ақпарат (метабелгіленім) мынадай параметрлерден тұрады: *автор, аудармашы, шығарма атауы, аударма атауы, шығарманың басылған мерзімі, аударылған мерзімі, түпнұсқа тіл, аударма тіл.* Іздеу жүйесі ізделетін сөзді сөз, сөз тіркес, сөйлем, бас әріп (қазақ және орыс тілдеріндегі) параметрлері арқылы табуға мүмкіндік береді.

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі параллель ішкорпустың интерфейсіне және іздеу параметрлерінің бірі арқылы ізделетін сөзді іздегеннен кейінгі нәтижелер интерфейсіне сипаттама беріліп, екі тілдегі мәтінде қолданылған жалпы және қайталанбайтын сөз саны, сөйлем саны және екі тілде ең жиі қолданылған он сөзқолданыстың сандық және пайыздық көрсеткіші анықталды.

Сонымен қатар роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтінін орысша аударма нұсқасымен абзац (сөйлем) деңгейінде теңестіру барысында мынадай ерекшеліктер анықталды: 1) тұрпат межесі тұрғысынан, яғни абзацта (сөйлемде) қолданылған сөздер сан жағынан шамамен сәйкес келеді; 2) мазмұн межесі тұрғысынан шамамен сәйкес келеді; 3) тұрпат және мазмұн межесі тұрғысынан сәйкес келмейді: қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіндегі кейбір абзацтар (сөйлемдер) орыс тіліне бұрыс немесе үстүрт, қысқа аударылған, олардың жуық мағынасы берілген.

Тірек сөздер: корпус, лингвистика, параллель корпус, роман-эпопея, теңестіру, бағдарлама, белгіленім.

**Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу аясында жазылды.*

Ғ.М. Аязбаев¹, Н.М. Ашимбаева¹, А.З. Бисенғали¹, С.К. Құлманов^{1*}, М. Нұрлан¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан
*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ПАРАЛЛЕЛЬНЫЙ ПОДКОРПУС КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ: РАЗРАБОТКА, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. В статье дан краткий обзор истории создания лингвистических корпусов, описана их классификация по различным признакам и типы параллельных подкорпусов. Оригинальный казахский текст романа-эпопеи М. Ауэзова «Абай жолы» и его русский перевод, выполненный А. Кимом, были вручную выровнены на уровне абзаца (предложения) в параллельном подкорпусе, разрабатываемом в составе Национального корпуса казахского языка.

В ходе разработки параллельного подкорпуса использовались программные средства Microsoft Office Excel, Notepad++, Python, Django, MySQL. Программную архитектуру и порядок функционирования параллельного подкорпуса можно представить следующим образом: 1) тексты на двух языках были собраны с помощью офисной программы Excel и выровнены вручную на уровне абзаца (предложения); 2) выровненные тексты загружались непосредственно из файла Excel в систему управления базами данных MySQL; 3) загруженные тексты были отсортированы с помощью программы текстового процессора Notepad++, была получена их статистика; 4) для публикации отсортированных текстов в интернете и обеспечения запросов пользователей использовался веб-сервер Django; 5) для подключения веб-сервера Django к системе управления базами данных MySQL была использована программа Processing.py, написанная на Python и снабженная функцией поиска; 6) программная архитектура параллельного подкорпуса разработана с применением технологий client-server и MVC (Model-View-Controller).

Параллельный подкорпус состоит из базы выровненных текстов, разметок, метаразметок и поисковой системы, информация о тексте, введенного в подкорпус (метаразметка), включает следующие параметры: автор, переводчик, название произведения, название перевода, дата публикации произведения, срок перевода, язык оригинала, язык перевода. Поисковая система позволяет найти искомое слово по параметрам: слово, фраза, предложение, заглавные буквы (на казахском и русском языках).

В статье дается описание интерфейса параллельного подподкорпуса на казахском и русском языках и интерфейса результатов после поиска искомого слова через один из параметров поиска, было определено общее и неповторяющееся количество слов, используемых в тексте на двух языках, количество предложений, а также числовые и процентные значения десяти наиболее часто используемых словупотреблений на обоих языках.

Кроме того, в процессе выравнивания оригинального казахского текста романа-эпопеи с русской переводной версией на уровне абзаца (предложения) были выявлены следующие особенности: 1) с точки зрения структуры, то есть слова, используемые в абзаце (предложении), примерно равнозначны по количеству; 2) с точки зрения содержания примерно совпадают; 3) не совпадают по структуре и содержанию: некоторые абзацы (предложения) в оригинальном тексте на казахском языке переведены на русский язык неправильно, поверхностно либо кратко, дан их приблизительный смысл.

Ключевые слова: корпус, лингвистика, параллельный корпус, роман-эпопея, выравнивание, программа, разметка.

G.M. Ayazbaev¹, N.M. Ashimbaeva¹, A.Z. Bisengali¹, S.K. Kulmanov^{1*}, M. Nurlan¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

PARALLEL CORPUS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES: DEVELOPMENT, OPERATION AND PROBLEMS

Annotation. The research paper gives a brief overview of the history of the creation of linguistic corpora, describes their classification according to various criteria and types of parallel subcorpora. The original Kazakh text of M. Auezov's epic novel «Abai Zholy» and its Russian translation, made by A. Kim, were manually aligned at the level of a paragraph (sentence) in a parallel subcorpus being developed as part of the national corpus of the Kazakh language.

During the development of the parallel subcorpus, Microsoft Office Excel, Notepad++, Python, Django, MySQL software tools were used. The software architecture and the order of operation of the parallel subcorpus can be represented as follows: 1) texts in two languages were collected using the Excel office program and aligned manually at the paragraph (sentence) level; 2) aligned texts were loaded directly from an Excel file into the MySQL database management system; 3) the downloaded texts were sorted using the Notepad++ word processor program, their statistics were obtained; 4) the Django web server was used to publish the sorted texts on the Internet and provide user requests; 5) the Processing.py program written in Python and equipped with a search function was used to connect the Django web server to the MySQL database management system; 6) the parallel subcorpus software architecture was developed using client-server and MVC (Model-View-Controller) technologies.

The parallel subcorpus consists of a *database of aligned texts, markups, metamarkups* and a *search engine*, information about the text entered into the subcorpus (metamarkup) includes the following parameters: *author, translator, work title, translation title, publication date of the work, translation period, original language, translation language*. The search engine allows users to find the desired word by parameters: word, phrase, sentence, and capital letters (in Kazakh and Russian).

The paper describes the interface of the parallel subcorpus in Kazakh and Russian and the interface of the results after searching for the desired word through one of the search parameters, the total and non-repeating number of words used in the text in two languages, the number of sentences, as well as numerical and percentage values of the ten most commonly used words in both languages were determined.

In addition, in the process of aligning the original Kazakh text of the epic novel with the Russian translated version at the paragraph (sentence) level, the following features were identified: 1) from the point of view of structure, that is, the words used in the paragraph (sentence) are approximately equivalent in number; 2) from the point of view of content, they approximately coincide; 3) do not coincide in structure and content: some paragraphs (sentences) in the original text in Kazakh are translated into Russian incorrectly, superficially or briefly, their approximate meaning is given.

Keywords: corpus, linguistics, parallel corpus, epic novel, alignment, program, markup.

Кіріспе

Кез келген тілдің мәтіндер базасынан және оларға жасалған тілдік талдаулардан (белгіленімдерден) тұратын іздеу жүйесі бар ақпараттық ресурс саналатын тілдік корпус жасау тәжірибесі ағылшын тілінің Лондон-Лунд (The London-Lund Corpus) ауызша тіл корпусынан (1960) басталып (Svartvik, Quirk, 1980), Браун корпусы (The Brown Standard Corpus of American English) (1963) (Francis), Ланкастер-Осло/Берген (LOB), Браун корпусының британдық ағылшын нұсқасы, Frown және FLOB, Brown және LOB баламалары және т.б. (Hundt; Leech, 2005) корпусстар пайда болды.

Тіл білімінде корпусстар әртүрлі сипаттарына байланысты былайша жіктеледі: 1) *құрылымдық дәңгейіне қарай*: электрондық мұрағат (өңделмеген мәтіндер), электрондық кітапхана (өңделген мәтіндер), мәтіндер корпусы (мәтіндердің өңделген жиынтығы); 2) *тілдердің қамтылуына қарай*: біртүлді, екітүлді, көптүлді; 3) *пайдаланылу мақсатына қарай*: зерттеу, иллюстративтік; 4) *қолданыстық сипатына қарай*: статикалық, динамикалық; 5) *индекстелуіне қарай*: белгіленім жасалған, белгіленім жасалмаған; 6) *формасына қарай*: 1) жазба, ауызекі сөйлеу, аралас және т.б.; 7) *жанрына қарай*: әдеби, фольклорлық, драматургиялық, публицистикалық және т.б.; 8) *қолжетімділік сипатына қарай*: коммерциялық және көпшілікке қолжетімді тегін корпусстар және т.б.

Қазіргі кезде көпшілікке қолжетімді *Ұлттық корпус* дегеніміз – белгілі бір тілдің табиғатын толық бейнелей алатын, тілдегі барлық стиль мәтіндерін қамтитын, көлемді, теңгерімді (репрезентативті) корпус. (Жұбанов, Жаңабекова, 2017: 48).

Қазақ тілінің ұлттық корпусында (бұдан әрі – ҚТҰК) қазақ тілінің 30 миллион сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер қоры жинақталған (<https://qazcorpus.kz/>). ҚТҰК-ына енгізілген мәтіндер қорына *морфологиялық, лексикалық, семантикалық, фонетика-фонологиялық белгіленімдер* қойылған. Мысалы, корпусстан «арман» сөзін теріп іздегенде осы сөз кездесетін 21519 құжат табылады. Табылған «арман» сөзін *морфологиялық белгісіне қарай зат есім, семантикасына қарай жалпы, дара, түбір, дерексіз, лексикалық мағынасын «көксеген мақсат, тілек, қиял», фонетикасын «арман» – жуан тембр, «ар» – тұйық буын, «ман» – бітеу буын, фонологиясын «а» – ашық буын, езулік, тіларты, жуан дауысты фонема, «р» – тіл ұшы бос жуысыңқы көмей қуысты ауыз жолды діріл, үнді дауыссыз фонема, «м» – ерін-ерін бос тоғысыңқы ауыз қуысты мұрын жолды, үнді дауыссыз фонема, «н» – тіл ұшы, босаң тоғысыңқы көмей қуысты мұрын жолды, үнді дауыссыз фонема* деп талдап көрсетеді.

Қазіргі кезде ҚТҰК құрамында негізгі корпуспен қатар *диалектологиялық, тарихи, ауызша, параллель ішкорпустар* да жасалып жатыр. Ішкорпустар негізгі корпусстан *мәтіндік базасы, белгіленім, метабелгіленім, іздеу жүйесі* бойынша ерекшеленеді.

ҚТҰК-ының базасында параллель ішкорпустарды құрудың нәтижесінде қазақ тіліндегі мәтіндер мен басқа тілдердегі теңестірілген аударма мәтіндер базасын қалыптастыру арқылы тіл білімі (контрастивті лексикология, екітүлді және көптүлді лексикография, терминология, аударма теориясы, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика), әдебиеттану (мәтіндердің аудармаларына текстологиялық талдау жасау), мәтінді автоматты тану (компьютерді мәшинелік аударма), әдістеме (қазақ тілін оқытудың лингвистикалық платформасын жасау, шет тілдерін оқыту) және т.б. салалардағы зерттеулерге тілдік материал жинақталады. Осы ретте бұл мақала ҚТҰК-ның құрамына енетін *параллель ішкорпустың* ерекшеліктеріне арналып отыр.

Материал және әдістер

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі параллель ішкорпусты әзірлеудің алғашқы сатысында екі тілдегі *тілдік материалды электронды пішінге келтіру*, электронды пішінге келтірілген мәтінді мазмұндық-семантикалық жағынан *теңестіру* (выравнивание), лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда және пайдаланушыға қажетті сөзді жылдам табуға мүмкіндік беретін «Іздеу» жүйесі интерфейсіні жетілдіруде *компьютерлік-бағдарламалық* әдістер, сондай-ақ қазақ және орыс тілдеріндегі параллель ішкорпусты әзірлеу барысында Microsoft Office Excel, Notepad++, Python, Django, MySQL бағдарламалық құралдары, сондай-ақ client-server және MVC (Model-View-Controller) технологиялары қолданыла отырып әзірленді.

Әдебиетке шолу

«Лингвистикалық корпус» терминіне осы саланың көрнекті маманы В.П.Захаров мынадай анықтама береді: «Лингвистикалық немесе тілдік корпус дегеніміз – нақты лингвистикалық міндеттерді шешуге арналған үлкен, электронды түрдегі, біріздендірілген, құрылымданған, белгіленім қойылған тілдік деректердің жиынтығы» (Захаров, 2005: 3).

Қазіргі кезде қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың жалпы лингвистикалық теориялық және практикалық проблемаларына (Жұбанов, 2009), мәтіндерге әртүрлі белгіленімдер қою және оны автоматтандыру (Жаңабекова, 2012; Жубанов, 2015; Жаңабекова, Пирманова, 2019; Құлманов, Жаңабекова, Әшімбаева, Бисенғали, Шүленбаев, Қордабай, 2022; Койбағаров, Мусабаев, Кулманов, 2012) және т.б. мәселелерге арналған ғылыми зерттеулердің нәтижелері жарық көрді.

Лингвистикалық корпустар тілдердің қамтылуына қарай *біртiлді*, *екiтiлді*, *көптiлді* *iшкорпустар* болып бөлінетіні жоғарыда айтылды. Біртiлді ішкорпустар белгілі бір тілдің материалына негізделсе, екітiлді және көптiлді ішкорпустардың екі түрі болады: *салыстырмалы* және *параллель*.

Салыстырмалы ішкорпус әртүрлі тілдердің мәтін, форма, тақырып және т.б. параметрлердің бірнешеуі бойынша ұқсас және салыстыруға жататын мәтіндерінен тұрғандықтан, мұндай ішкорпусқа материал жинау оңай, сондай-ақ бұл ішкорпус түрін жасауда ұлттық корпус материалын пайдалануға болады. Салыстырмалы ішкорпустар, мысалы, шарттық құқық, гендік инженерия сияқты салаларда арнаулы мақсаттарда тілдерді салыстырмалы талдау үшін қолданылған (Lauridsen, 1996).

Параллель ішкорпустар негізінен *екiтiлді* және *көптiлді* болып бөлінгенімен, бұл ішкорпустың тілдік диалектілер салыстырылатын *біртiлді* түрі де кездеседі. *Екiтiлді* және *көптiлді* ішкорпустарды негізгі екі түрге бөлуге болады: 1) қандай да бір тілдің жазылған түпнұсқа мәтіндерінен және олардың бір немесе бірнеше тілге аударылған мәтіндерінен тұратын ішкорпустар; 2) екі немесе бірнеше тілде жазылғанына қарамастан, бір ғана тақырыптық саланың мәтіндерін біріктіретін ішкорпустар. *Екiтiлді* ішкорпустарға каталан-испан (<https://catalog.elra.info/en-us/repository/browse/ELRA-W0053/>), хорват ағылшын (<https://www.clarin.si/repository/xmlui/handle/11356/1058>), ағылшын-чех (<https://lindat.mff.cuni.cz/repository/xmlui/handle/11234/1-1932>) сияқты ішкорпустарды жатқызуға болады. Аталған ішкорпустар бір-біріне жақын, туыстас тілдердің параллель мәтіндерінің негізінде жасалған. Ішкорпустардың базасына екі тілде шығарылатын журналдар, саяси партиялардың дебат материалдары, діни кітаптар мен көркем шығармалар және т.б. мәтіндер алынады. Әдетте параллель ішкорпустардың базасы корпустың мақсатына сай жинақталады. Ал *көптiлді* параллель ішкорпус – ішкорпустың кең тараған түрі саналады. Олардың негізгілерін атап өтсек: Виго университетінің лингвистикалық корпусы (CLUVI) (<http://sli.uvigo.es/CLUVI/index.php?corpus=21&tipo=8&lang=gl>), чех тілінің ұлттық корпусы (UČNK) (<https://treq.korpus.cz/>), орыс тілінің ұлттық корпусы (НКРЯ) (<https://ruscorpora.ru/new/search-para-en.html>). Бүгінгі күні аталған ішкорпустардан басқа да көптеген көптiлді ішкорпустар бар.

«Параллель ішкорпус» ұғымына ғалымдар әртүрлі анықтамалар береді. Солардың бірнешеуін келтіре кетейік: «параллельные корпусы являются своего рода сборниками стратегий и эквивалентов перевода, которыми руководствовались и которые придумывали переводчики» (Захаров, 2020: 48); «параллельный корпус можно определить как корпус, содержащий исходные тексты и их переводы» (Добровольский, 2015: 47); «параллель корпустар – қайсыбір негізгі тілде жазылған түпнұсқа мәтіннің және осы негізгі мәтіннің бір немесе бірнеше басқа тілдерге аударма мәтіндерінің жиынтығының электрондық қоры» (Жұбанов, Жаңабекова, 2017: 117). Көріп отырғанымыздай, берілген анықтамалардан параллель ішкорпустың түпнұсқа мәтін және оның аудармаларының жиынтығы екенін көреміз.

Параллель ішкорпустарды әртүрлі лингвистикалық зерттеулерде (контрастивті лексикология, екітiлді және көптiлді лексикография, терминология, аударма теориясы, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика), салғастырмалы әдебиеттану (мәтіндердің аудармаларына текстологиялық талдау), мәтінді автоматты тану (компьютерді мәшинелік аударма), әдістеме (шет тілдерін оқыту) және т.б. салалардағы зерттеулерде тиімді қолдануға болады. (Добровольский, 2009; Steinberger, Mohamed, Alexandros, Manuel, Patrick, Przybyszewski,

2014).

Параллель ішкорпусты пайдаланушылардың сөздерді сөздік арқылы іздеп жатпай, мәнмәтіннен тауып, оның басқа сөздермен тіркесімін қарауына, тілдердің грамматикасын, семантикасын және лексикасын салыстырмалы зерттеуге мүмкіндік береді. Алайда ғалымдар параллель ішкорпустың кемшілігі ретінде мәтіндер көлемінің шағындығын және жанрлар бойынша шектеулілігін атайды. Сонымен қатар параллель ішкорпустың сапасына аудармашының қабілеті мен стилі ықпал етеді. (Lauridsen, 1996).

Параллель ішкорпустардың негізгі түрлері

Орыс тілінің ұлттық корпусының параллель ішкорпустары мынадай тілдерді қамтиды: орыс, ағылшын, неміс, француз, испан, итальян, польша, украин, белорусс, армян, болгар, эстон және латыш. (Добровольский, 2009: 383-401).

PARASOL корпусы (PARAllel corpus of Slavic and Other Languages) – Регенсбург университетінде жасалған параллель корпус [Waldenfels 2006].

InterCorp корпусы – Чех ұлттық корпусының бір бөлігі (www.korpus.cz/intercorp).

PARUS корпусы (PARalelní RUSko-Slovenský korpus) – Штур атындағы Тіл білімі институты жасаған параллель корпус (<http://korpus.sk:8099/manatee.ks/index>).

ASPAC корпусы – Амстердам университеті жасаған көркем мәтіндердің және олардың аудармаларының көптілді корпусы (ASPAC – Amsterdam Slavic Parallel Aligned Corpus) (<http://www.uva.nl/over-de-uva/organisatie/medewerkers/content/b/a/a.a.barentsen/a.a.barentsen.html>).

Параллель ішкорпустар *метаақпараттан* (әрбір мәтін туралы ақпарат: қашан жасалды, кім жасады, көлемі және т.б.) және *белгіленімнен* (әрбір сөздің лингвистикалық «төлқұжаты») тұрады.

Параллель ішкорпустардағы белгіленімнің маңызды элементі – түпнұсқа тілдегі әрбір тарауға, абзацқа, сөйлемге аударма тілдегі тараудың, абзацтың, сөйлемның сәйкес келуін *теңестіру*. Осылардың ішінде сөйлем бойынша теңестіру тиімдірек әрі пайдалырақ болады. Бұл жұмыс қиын да ұзаққа созылады әрі қымбатқа түседі, сондықтан әлемде сөйлем деңгейінде теңестірумен жасалған параллель корпустар саны аз.

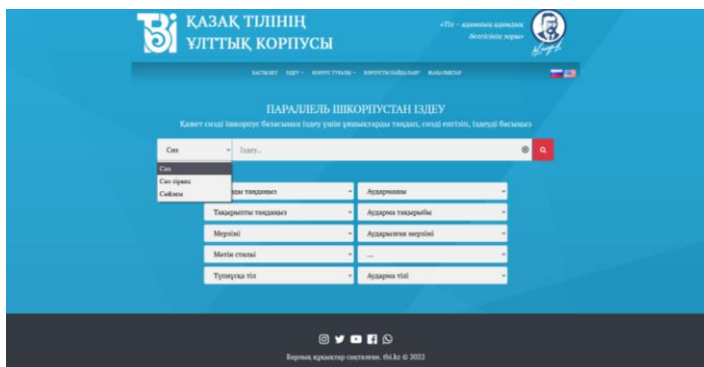
Кейбір елдердің, мысалы, Орыс тілінің ұлттық корпусында параллель ішкорпустардағы мәтіндерді теңестіру үшін арнаулы бағдарлама жасалған. Алайда мұндай бағдарлама арқылы теңестірудің техникалық тұрғыдан қиындығы да бар. Автоматты түрде теңестіру сөйлем деңгейінде, таза құрылымдық (сөздердің, сөйлемдердің ұзындығы, саны) және статистикалық (сөйлемді құрайтын сөздердің жиілігі) әдістермен жасалатындықтан, теңестіру процесі қайта тексеріліп, «қолмен өңдеу» жүргізіледі. Мысалы, ағылшын және неміс тілдеріндегі корпусты жасаушылар (А.А. Кретов, И.Е. Воронина, Д.Спесивцев) қолданатын «ПарТекс», сондай-ақ басқа параллель корпустарды теңестіру үшін «Евклид» (Д.В. Сичинава, Т.А. Архангельский) бағдарламасы бойынша теңестіру сөйлем деңгейінде жасалады. Теңестірудің айтарлықтай қиындығының бірі – автордың мәтінді сөйлемге және абзацқа бөлудің аудармашының бөлуімен сәйкес келе бермеуі. (Сичинава, 2015). Яғни аудармашы сөйлем шегін ешқашан сақтамайды десе де болады, түпнұсқадағы сөйлем екі немесе бірнеше сөйлеммен және керісінше аударылуы мүмкін.

Нәтижелер және талқылау

ҚТҰК-ның қазақ мәтіндері мен олардың орыс тіліне аударылған нұсқаларының параллель ішкорпусын жасау үшін алғашқы тәжірибе ретінде М.Әуезовтің «Абай жолы» (Әуезов, 2009а; Әуезов, 2009ә; Әуезов, 2009б; Әуезов, 2009в) роман-эпопеясы және оның А.Ким аударған орыс тіліндегі мәтіні алынды (Ауэзов, 2012а; Ауэзов, 2012б; Ауэзов, 2012в; Ауэзов, 2012г).

ҚТҰК-ының параллель ішкорпусының сипаты

Әзірленіп жатқан параллель ішкорпус теңестірілген мәтіндер базасынан, белгіленім, метабелгіленім және іздеу жүйесінен тұрады. Бұл ішкорпуста енгізілген мәтін туралы ақпарат (метабелгіленім) мынадай параметрлерден тұрады: *автор, аудармашы, шығарма атауы, аударма атауы, шығарманың басылған мерзімі, аударылған мерзімі, түпнұсқа тіл, аударма тіл*. (Автор: М.Әуезов, Аудармашы: А.Ким, Шығарма атауы: Абай жолы, Аударма атауы: Путь Абая, Мерзімі: 1942, 1947, 1952, 1956, 2009, 2013 жыл, Аударылған мерзімі: 2012 жыл, Түпнұсқа тіл: Қазақ, Аударма тіл: Орыс). Іздеу жүйесі қандай да бір сөзді *сөз, сөз тіркес, сөйлем, бас әріп* (қазақ және орыс тіліндегі) параметрлері арқылы табуға мүмкіндік береді.

1-сурет– Параллель ішкорпустаң интерфейсі

1-суретте қазақ және орыс тіліндегі параллель ішкорпустаң интерфейсі көрсетілді. Парақшада көрсетілген іздеу параметрлерінің бірі арқылы қажетті сөзді іздегеннен кейін нәтижелер интерфейсі ашылады.

2-сурет – Параллель ішкорпустаң сөз іздеу нәтижесінің интерфейсі

2-суретте параллель ішкорпустаң «бала» сөзін іздегеннен кейінгі іздеу нәтижесі көрсетілген. Мұнда кестенің сол жағында түпнұсқа, ал оң жағында аударма мәтін орналасқан. Ішкорпустаң іздеген «бала» сөзі көк бояумен ерекшеленген. Нәтижелер интерфейсіндегі мәтіндерді «көшіріп алу» функциясы жұмыс істейді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен оның А.Ким жасаған орыс тіліндегі мәтінінің аудармасы параллель ішкорпуста абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді. Мұндай қолмен теңестіру жұмыс күшін және уақытты талап еткенімен, кейін параллель ішкорпустаң базасын жинақтап, өңдеуге арналған жасанды интеллектіні үйретуге негіз болып табылады.

Бұл параллель ішкорпустаң әзірлеу барысында Microsoft Office Excel, Notepad++, Python, Django, MySQL бағдарламалық құралдары қолданылды.

Параллель ішкорпустаң бағдарламалық архитектурасын және жұмыс істеу тәртібін төмендегіше көрсетуге болады (3-сурет):

- 1) екі тілдегі мәтіндер Excel офистік бағдарламасы арқылы жинақталып, абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді;
- 2) теңестірілген мәтіндер Excel файлынан тікелей MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесіне жүктелді;
- 3) жүктелген мәтіндер Notepad++ мәтіндік процессор бағдарламасы арқылы сұрыпталып, олардың статистикасы алынды;
- 4) сұрыпталған мәтіндерді интернетке жариялау және пайдаланушының сұрауларын қамтамасыз ету үшін Django веб сервері қолданылды;

5) Django веб серверін MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесімен байланыстыру үшін Python тілінде жазылған, іздеу функциясымен қамтамасыз етілген Processing.py бағдарламасы қолданылды;

6) параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасы client-server және MVC (Model-View-Controller) технологиялары қолданыла отырып әзірленді.

3-сурет – Параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасы

Параллель ішкорпус бойынша статистикалық мәлімет

Параллель ішкорпусқа енгізілген «Абай жолы» роман-эпопеясының мәтінде қолданылған жалпы сөз саны: қазақ тілінде – 482150, орыс тілінде – 445491; қайталанбайтын сөз саны: қазақ тілінде – 59816, орыс тілінде – 59952, сөйлем саны: қазақ тілінде – 41798, орыс тілінде – 37792 екені анықталды. Екі тілдегі мәтінде ең жиі қолданылған сөзқолданыстың ондығына *Абай* сөзі кіреді: қазақ тіліндегі мәтінде қолданылу жиілігі бойынша 4-орында, орыс тіліндегі мәтінде – 10-орында.

1-кесте – «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтінде және орыс тіліндегі аударма мәтінде жиі қолданылған он сөзқолданыстың сандық және пайыздық көрсеткіші

Қазақ тіліндегі мәтінде			Аударма мәтінде		
Сөз	Кездесу жиілігі	%	Сөз	Кездесу жиілігі	%
да	5682	1,18	и	18356	4,12
деп	4554	0,94	в	10769	2,42
де	4487	0,93	не	8408	1,89
Абай	4091	0,85	с	7907	1,78
бір	3937	0,82	что	5882	1,32
осы	3490	0,72	он	4530	1,02
мен	3147	0,65	его	4065	0,91
бар	3039	0,63	к	3694	0,83
бұл	2872	0,60	по	3298	0,74
жоқ	2417	0,50	Абай	2820	0,63

Роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтінін орысша аударма нұсқасымен теңестіру барысында мынадай ерекшеліктер байқалды:

1. Роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтін мен орыс тіліндегі аударма мәтіндегі абзацтар (сөйлемдер) тұрпат межесі тұрғысынан, яғни абзацта (сөйлемде) қолданылған сөздер сан жағынан шамамен сәйкес келеді. Мысалы:

1) – *Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ақ... ± – Ойбой! А что мы сможем с ними сделать? Нас двое...*

2) – *Әй, балам-ау, мына жер – жау жатағы. Бұл ұрының ойнағына кеп алып, жаман ырым бастағаның не қылғаның?- деді. ± – Ой, сынок, накликаешь ты беду своими шутками! Нашел место – в самом воровском логове, – сказал он с досадой.*

3) – *Е, тастай алмай жүрген жаным жоқ! Терге демесем, жанымды ала зой деп кепілге келіп пе екемін,- деп томсарып қалды. ± – У меня тоже нет души, которую некуда бы девать! Я сказал лишь, что надо проверить. Не для того я приехал, чтобы заложить свою душу, – проговорил он мрачно.*

2. Роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен орыс тіліндегі аударма мәтіндегі абзацтар (сөйлемдер) мазмұн межесі тұрғысынан шамамен сәйкес келеді. Мысалы:

1) *Баланың қытығына тиетіні осы жері. ± – Но эти слова только подзадорили мальчика.*

2) *Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған. ± – Он ударил коня, поскакал вперед и до самой лоцины Есембая ни разу не оглянулся назад.*

3) – *Одан да, не күтсеңдер де осы жаман қарадан күтсеңдерші! - деді. ± – Если уж чего-нибудь ждатель – так ждите только от этого черномазого мальчугана!*

4) *Кірпігін де сирек қағады. ± Он даже моргает редко.*

5) – *Ендеше, өлімнен ұят күшті. Ел көрмеген сұмдыққа, ел көрмеген жаза керек! – деп Құнанбай байлауын айтты. ± – Честь – выше смерти. Беспредельный грех должен получить и беспредельное возмездие, – заключил Кунанбай.*

3. Роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен орыс тіліндегі аударма мәтіндегі абзацтар (сөйлемдер) тұрпат және мазмұн межесі тұрғысынан сәйкес келмейді: қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіндегі кейбір абзацтар (сөйлемдер) орыс тіліне бұрыс немесе үстүрт, қысқа аударылған, олардың жуық мағынасы берілген. Мысалы:

1) *Үй іші Абай айтқан жаңалықтарды қызыға тыңдап, көңілденіп қап еді. ≠ Старшие чувствовали себя неловко: они были смущены своим незнанием.*

2) *Бұл үлкендер осы түнде қырық-елудей жігіт-желеңді және бірер ақылшы кәріні қастарына алып, өліктің артын күтетін қамға кірісті. ≠ – Они создали на совет еще несколько стариков.*

3) *Оспан мен Смағұл Тәкежан қасына қатар жалынып, жүгіріп барып еді. ≠ – Оспан и Смағул продолжали приставать к нему.*

4) *Жұрттың бәрі амалсыз иіріліп тұра қалып, ақ таймен Оспанның арпалыс майданына қарады. ≠ Все невольно залюбовались необыкновенным единоборством.*

5) *Абай қып-қызыл боп кетіп, шұғыл ойланып отырып қалды. ≠ – Абай вспыхнул.*

6) *Байдалы мына сөзге әбден қанағат қылды. Бала көргені – бала емес тәрізді. ≠ Его слова понравились Байдалы.*

7) *«Ақ етің аппақ екен атқан таңдай!» дегеннен басқасы есіне әзір қайта түспеді. ≠ В памяти живет только одна строка: Ты встаешь а моем сердце, рассвет любви.*

8) *Шолпысының ендігі сылдырынан өзі қысылған тәрізді. ≠ Казалось, что каждый шаг ее звенит серебряными переливами дорожного украшения.*

9) *Ырғызбай ішінен, әсіресе, осы Қарашоқыға қызығушылар көп болатын. Бұнда отырған ауылдар Борсақ, Жексен ауылы. Ол, Борсаққа әлдеқандай көрінгенмен, өзге жұрттың келесінде бұта құрым болатын. ≠ У многих из рода Иргизбай давно уже глаза разгорались на Карашоқы, где находился аул Жексена.*

10) *Абай да, Жұмабай да қызығып тыңдасты. Өзі сері, әнші, сұлу Байтасқа екеуі де – бірі кәрі, бірі жас бала – қызғана да, тамашалай да қараған еді. ≠ Байтас был признанным певцом и красавцем. Абай посмотрел на него с нескрываемым восхищением.*

11) *Үлкендер бала мінезіне бір күліп, бір таңданып сүйсініп қалды. Қара сұр бала көптің көзі бір өзіне қадалғанда енді қысылыңқырап, қызарып еді. Бірақ, көзінде жайнай жанған от білінеді. Өзге балаларының ажарынан бөлек, қызулы, саналы оты бар сияқты. ≠ Шутка мальчугана вызвала и смех и восхищение взрослых.*

12) – *Бәсе, Шанишар? ≠ – Ну, конечно, в нем течет кровь Шанишар.*

Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Алайда мұндай «ерекшеліктер» бір тілдегі көркем әдеби туындыны құрылымы өзгеше екінші бір тілге аудару кезінде қолданылатын оңайлату (аударма мәтін орташа алғанда түпнұсқаға қарағанда лексикасы және синтаксисі жағынан «қарапайымдандырылады»), нормаландыру (аудармашы аударма тілдің нормаларына сай тілдік бірліктерді қолданумен қатар шығыс және аударылатын тілдің иесі халықтың мәдени ерекшеліктеріне байланысты «өзгерістер енгізеді», «трансформация жасайды»), симпликация (лексикалық (аз сөз қолдану), синтаксистік (сөйлемнің синтаксистік құрылымын оңайлату) және стилистикалық (фразеологиялық оралымдарды жай сөз тіркестерімен беру және т.б.; түпнұсқа мәтіндегі ұзын және күрделі сөйлемдер аударма тілде қысқа және жай сөйлемдерге бөлінеді) (Тао,

Захаров, 2015), *эксплицитация* (*кеңейту* (addition) – аударма мәтінге жаңа элементтер қосу (сипаттау, күшейту және т.б.). және *нақтылау* (specification) – түпнұсқа мәтіндегі имплицитті ақпараттың аударма мәтінде эксплицитті түрде берілуі, бұл түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда аударма мәтіннің көлемінің ұлғаюына алып келеді) (Englund-Dimitrova, 1999) тәсілдерінің бірін қолдануға және т.б. себептерге байланысты болады.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының орыс тіліне аударылу мәселелерін әдебиеттану теориясы тұрғысынан зерттеген ғалымдардың қатарынан Г.Бельгер, М.М. Әуезов, Қ.Алпысбаев, А.Анастасьев, С.Ананьева, А.Жақсылықов, Н.Сағындықова, Г.Қазақбаева, Г.Қазыбек, Ж.Каракузова, Б.Канапьянов, С.Елеуенов, Г.Болатова және т.б. атауға болады. Мысалы, көптеген зерттеушілер М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының А.Ким жасаған аудармасына оң баға береді (Анастасьев, 2007; Куттыкадам, 2007; Ананьева, 2009).

Көрнекті аудармашы Г.Бельгер «Абай жолы» роман-эпопеясының орыс тіліндегі аудармаларына (А.Никольская, Л.Соболев, Т.Нуртазин, Я.Смеяков, В.Бугаевский, А.Жовтис, З.Кедрина) талдау жасай келе, А.Кимнің аудармасына қатысты: мәтіннің орыс тіліне кейде өлең жолдарымен аударылған тұстары байқалады; қазақтың сөзсаптамасына тән интонация, салыстыру, мақал-мәтелдерді, ұйқасты сөз орамдарын және т.б. жақсы түсініп, көбінесе дәл бере алған; аудармада солғын көпсөзділікке ұрынған тұстар кездеседі; қазақ халқының шешендік сөз өнеріне қатысты қолданыстар көбінесе «краснобай» («сөзуар») сөзімен аударылған; кейде аудармада орыс тілінде орашалақ, ыңғайсыз, өңсіз «сипаттағы» сөздер қолданылған; кейбір сөздер барабар баламасымен аударылмаған; аудармада тұрмыстық, этнографиялық сипаттағы «ағаттықтар» кездеседі; ономастикалық атаулардың транслитерациялануында сәйкессіздіктер кездеседі (*Үдері – Одели, Барлыбай – Барылбай, Алмағамбет – Алмагабет, Тайлақбай – Гайлакбай, Жаманқарин – Жаман-Гарин, Жаман-гарин; Семей – Семипалатингск*); түпнұсқада берілмеген жекелеген біртепті құрылымдар көзге түседі; кейбір сөздер дұрыс аударылмаған (*томага – подстава*); Мағрипаның ішкі көңілі сипатталатын бір бет аударылмай кеткен (Бельгер, 2009: 130-142) деген пікір айта отырып, мынадай тұжырым жасайды: «Надеюсь, новый перевод «Пути Абая», осуществленный А.Кимом, вдохновит переводчиков этого творения на иностранные языки» (Бельгер, 2009: 143).

Ғалым А.Жақсылықов роман-эпопеяның А.Ким жасаған аудармасы туралы: «стилі толық, экспрессивті бояуы жақсы берілген» деп баға бере келе, мынадай кемшіліктерді топтап көрсетеді: «а) аудармашы қазақ халқының ұлттық менталитетін өрнектейтін этномәдени және этнопсихологиялық алғышарттарды ескермейді (мысалы, жылқының жасына, түсіне, жынысына қатысты сөздер); ә) қазақ ру-тайпаларының шежіресін, құрылымы мен қатынастарын шатастырып алады, б) аудармашы ХІХ ғасырдағы қазақ қыздарының лексикасында модернизмдерді (сленглер мен урбанизмдерді) қолданады (Жақсылықов, 2009: 167-178).

Зерттеуші Г.Болатова М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының А.Ким жасаған аудармасына қатысты зерттеулерге шолу жасай келе: «М.О.Әуезовтің роман-эпопеясын орыс тілінде толығымен қайта жаңғырту мәселесі әлі де болса түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Осылайша, роман-эпопеяның орыс тіліндегі аудармалары әлі күнге сапа жағынан жетілдіру қажеттігін талап етеді. Демек, оның басқа тілдердегі аудармалары да толыққанды талдау жасауды қажет етеді, өйткені басқа тілдерге орыс тілінен аударылғаны белгілі», - деген тұжырым жасайды (Болатова, 2017: 323).

Осы орайда «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен орыс тіліндегі аудармасын теңестіру барысында төмендегідей жайттардың да байқалғанын атап өткізіміз келеді:

1. Роман-эпопеяның қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіндегі лексикалық бірліктер орыс тіліне қате аударылған. Мысалы:

1) *Өзі Абайдың 16 жасында туып ерте ересек боп қалған соң және ата қолында оңаша үйде жалғыз өскен кенже есепті болған соң. ≠ Так как Абай был старше своего первенца всего на семнадцать лет, и тот рос с младенческого возраста в доме деда, Акылбай не признавал отца и не испытывал к нему сыновних чувств.*

2) *Қазір жасқа толған, нұрлы көздері көп уақыт кірпік қақпай, жігітке ұзақ тұнжырап, қарап қалды. ≠ Она отошла к окну и долго вглядывалась в темноту наступившей ночи глазами, полными слез...*

2. Роман-эпопеяның орыс тіліндегі аудармасында сөз ортасындағы қысаң «ы» әрпі түсіріліп жазылған. Мысалы, *ауыл (қаз) – аул (орыс.), атрап, баур (қаз) және т.б.*

3. Роман-эпопеяның орыс тіліндегі аудармасында топонимдерді, этнонимдерді, антропонимдерді транслитерациялауда әртүрлі сәйкессіздіктер кездеседі: емле қателері, ру атаулары қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтінде бас әріппен, орыс тіліндегі аударма мәтінде кіші әріппен беріледі, бір ғана атау орыс тіліндегі аударма мәтінде бірнеше түрде жазылады. Мысалы, *Керімбала – Коримбала, Есембай – Осембай, Көжекбай – Кожекбай, Ойке – Ойкал, Керей – керей, Уақ – уаки, Қорық – Корых, Корык және т.б.*

Осы ретте академик-жазушы М.Әуезовтің әлемдік деңгейдегі «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен оның А.Ким жасаған орыс тіліндегі аударма мәтінін параллель ішкорпусқа енгізу барысында қолданылған теңестіру әдісі арқылы негізінен екі тілдегі мәтіннің абзац (сөйлем) деңгейінде мазмұндық және құрылымдық тұрғыдан сәйкес келуі басшылыққа алынғандықтан, роман-эпопеяның аудармасының сапасын анықтау, яғни лингвистикалық (стилистикалық, орфографиялық және т.б.), әдеби (көркемдік) және т.б. талдау мақсаты қойылмағанын атап өтеміз.

Қорытынды

Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрамында әзірленіп жатқан М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіні мен оның А.Ким жасаған орыс тіліндегі мәтінінің аудармасы параллель ішкорпуста абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді. Сонымен қатар параллель ішкорпусқа Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», Т.Ахтанов «Боран», С.Мұқановтың «Мөлдір махаббат», Ш.Айтматовтың «Боранды бекет» романының, С.Елубаевтың «Ақ боз үй» роман-трилогиясының, С.Мұратбековтің «Жусан исі» повесінің, М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің және т.б. көркем шығармалардың қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтіндері мен орыс тіліндегі аударма мәтіндерін теңестіру қолға алынып отыр.

Параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасын және жұмыс істеу тәртібін төмендегіше көрсетуге болады: 1) екі тілдегі мәтіндер Excel офистік бағдарламасы арқылы жинақталып, абзац (сөйлем) деңгейінде қолмен теңестірілді; 2) теңестірілген мәтіндер Excel файлынан тікелей MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесіне жүктелді; 3) жүктелген мәтіндер Notepad++ мәтіндік процессор бағдарламасы арқылы сұрыпталып, олардың статистикасы алынды; 4) сұрыпталған мәтіндерді интернетке жариялау және пайдаланушының сұрауларын қамтамасыз ету үшін Django веб сервері қолданылды; 5) Django веб серверін MySQL мәліметтер қорын басқару жүйесімен байланыстыру үшін Python тілінде жазылған, іздеу функциясымен қамтамасыз етілген Processing.py бағдарламасы қолданылды; 6) параллель ішкорпустың бағдарламалық архитектурасы client-server және MVC (Model-View-Controller) технологиялары қолданыла отырып әзірленді.

Қазақ және тілдерінің орыс параллель ішкорпусы теңестірілген мәтіндер базасынан, белгіленім, метабелгіленім және іздеу жүйесінен және ішкорпусқа енгізілген мәтін туралы ақпарат (метабелгіленім) мынадай параметрлерден тұрады: *автор, аудармашы, шығарма атауы, аударма атауы, шығарманың басылған мерзімі, аударылған мерзімі, түпнұсқа тіл, аударма тіл.* Іздеу жүйесі қандай да бір сөзді сөз, сөз тіркес, сөйлем, бас әріп (қазақ және орыс тіліндегі) параметрлері арқылы табуға мүмкіндік береді.

Әзірленген қазақ және орыс тілдерінің параллель ішкорпусы қазақ тілі мен өзге тілдердің теңестірілген мәтіндері арқылы қазақ тілінің қолданысын кеңейтетін цифрлық платформаның бір үлгісі, тіл білімі, әдебиеттану, әдістеме және т.б. салалардағы зерттеулерге қажетті мәтіндер базасы бола алады. Сонымен қатар бұл параллель ішкорпус қазіргі кезде көптеген тілдердегі түрлі стильдегі мәтіндерді қамтитын <https://opus.nlpl.eu/> және т.б. платформалар сияқты түркі тілдерінің мәтіндерін салыстыруға арналған осындай платформаларды, яғни параллель ішкорпустарды жасаудың бастамы деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p.
- Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Электрон. ресурс] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (қаралған күні – 01.02.2022).
- Hundt, Marianne. (2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Электрон. ресурс] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (қаралған күні – 01.02.2022).
- Leech C. (2005) Extending the possibilities of corpus-based research on English in the twentieth century: A prequel to LOB and FLOB. ICAME Journal. – Geoffrey & Nicholas Smith, 2005. № 29. – P. 83-98.
- Жұбанов А., Жаңабекова А. (2017) Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 318 б.
- Захаров В.П. (2005) Корпусная лингвистика: Учебн.-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
- Жұбанов А.Қ. (2009) Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. / Жауапты ред. Қ.Күдерінова. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 175-179-бб.
- Жаңабекова А.Ә. (2012) Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері // Научно-практическая конференция «Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы». – Уфа, 2012. – Б. 42-50.
- Жубанов А.К. (2015) Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка (НККЯ) // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск: МГЛУ, 2015. – С. 111-119.
- Жанабекова А., Пирманова К. (2019) Технология программы полуавтоматической метаразметки казахского национального корпуса // Актуальные проблемы современной лингвистики и гуманитарных наук: сборник статей XI Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. – М.: РУДН, 2019. – С. 465-474.
- Құлманов С., Жаңабекова А.Ә., Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б.Қ. (2022) Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. № 3(140)/2022. – 103-113-бет (DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-103-113>) <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/29/9>.
- Койбағаров К.Ч., Мусабаяв Р.Р., Құлманов С.К. (2012) Разработка алгоритмов автоматического анализа словоформ казахского языка // «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері»: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Алматы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2012. – С.83-87.
- Lauridsen, Karen. (1996) Text Corpora and Contrastive Linguistics: Which Type of Corpus for which Type of Analysis? In: Aijmer, Karin /Altenberg, Bengt /Johansson, Mark (eds) Languages in Contrast. Papers from a Symposium on Text-based Cross Linguistic Studies. Lund: Lund University Press. – 1996. –P. 63-72.
- Захаров В.П. (2020) Корпусная лингвистика. – Петербург, 2020. – 234 с.
- Добровольский Д.О. (2015) Лингвоспецифичная лексика в корпусах параллельных текстов / Д.О.Добровольский // Речевые жанры современного общения. Тезисы докладов междунар. конф. «11-е Шмелевские чтения (23-25 февр. 2015)». – М.: ИРЯ РАН, 2015. – С. 47-49.
- Добровольский Д.О. (2009) Корпус параллельных текстов в исследовании культурно-специфичной лексики // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 383-401.
- Steinberger Ralf, Mohamed Ebrahim, Alexandros Poulis, Manuel Carrasco-Benitez, Patrick Schlüter, Marek Przybyszewski & Signe Gilbro. (2014) An overview of the European Union's highly multilingual parallel corpora. Language Resources and Evaluation Journal (LRE) 2014. DOI: 10.1007/s10579-014-9277-0.
- Waldenfels R. (2006) Compiling a parallel corpus of Slavic languages. Text strategies, tools and the question of lemmatization in alignment // Beitrage der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV). 9. Munchen, 2006. –S. 123-138.
- Сичинава Д.В. (2015) Параллельные тексты в составе национального корпуса русского языка: новые направления развития и результаты // Труды Института русского языка РАН. – М., 2015. – С.194-234.
- Тао Ю., Захаров В.П. (2015) Разработка и использование параллельного корпуса русского и китайского языков // НТИ. Сер. 2. Информ. Процессы и системы. 2015. №4. – С. 18-27.
- Әуезов М. (2009а) Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 376 бет. – «Қазақтың 100 романы» сериясы
- Әуезов М. (2009ә) Абай жолы: Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 432 бет. – «Қазақтың 100 романы» сериясы
- Әуезов М. (2009б) Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 384 бет. – «Қазақтың 100 романы» сериясы
- Әуезов М. (2009в) Абай жолы: Роман-эпопея. Төртінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 400 бет. – «Қазақтың 100 романы» сериясы
- Ауэзов М. (2012а) – Путь Абая. / Перевод А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012. Кн. 1. – 568 с.
- Ауэзов М. (2012б) – Путь Абая. / Перевод А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012. Кн. 2. – 556 с.
- Ауэзов М. (2012в) – Путь Абая. / Перевод А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012. Кн. 3. – 504 с.

- Ауэзов М. (2012) – Путь Абая. / Перевод А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012. Кн. 4. – 528 с.
- Englund-Dimitrova В. (1999) Tolkens roll: perspektiv från nyare forskning och implikationer för tolkutbildning // Материалы Научно-практического семинара по преподаванию устного перевода (шведский язык/русский язык). – М., 1999. – С. 36-47.
- Анастасьев Н. (2007) Третье свидание // Эдебиег айдыны. 2007. – № 44 (141). – С. 9.
- Куттыкадам С. (2007) Заветы Мухтара // Мысль. – 2007. – № 11. – С. 2.
- Ананьева С. (2009) «Путь Абая» М.О. Ауэзова в переводе А. Кима // Керуен. – 2009. – № 2. – С. 136-157.
- Бельгер Г. (2009) Жизнь – эпопея (эссе-триптих, статьи). – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2009. – 144 с.
- Жаксылыков А.Ж. (2013) Особенности нового перевода романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая» на русский язык // Художественный перевод и литературный процесс (избранные лекции и исследования). – Алматы, 2013. – С. 167-178.
- Болатова Г.Ж. (2017) Жаңа «Абай жолы»: А. Кимнің аудармасындағы кейбір ерекшеліктер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №2 (166). 2017. – 320-324-бб. (<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2357/2262>)

References

- Svartvik J., Quirk R. (1980) A corpus of English Conversation. – Lund: Gleerup, 1980. – 284 p. (in English)
- Francis W. (2022) Brown Corpus Manual: Manual of Information to Accompany a Standard Corpus of Present-Day Edited American English for Use with Digital Computers. [Electron. resource] – URL: <http://icame.uib.no/brown/bcm.html> (date of review – 01.02.2022). (in English)
- Hundt, Marianne.(2022) Manual of Information to Accompany the Freiburg-Brown Corpus of American English (FROWN). [Electron. resource] – URL: <http://khnt.hit.uib.no/icame/manuals/frown/INDEX.HTM> (date of review – 01.02.2022). (in English)
- Leech C. (2005) Extending the possibilities of corpus-based research on English in the twentieth century: A prequel to LOB and FLOB. ICAME Journal. – Geoffrey & Nicholas Smith, 2005. № 29. – P. 83-98. (in English)
- Zhubanov A., Zhanabekova A. (2017) Korpustyq lingvistika. [Corpus Linguistics] – Almaty, 2017. – 318 b. (in Kazakh)
- Zakharov V.P. (2005) Korpustnaia lingvistika: Uchebn.-metod. posobie. [Corpus linguistics: Textbook.-method. stipend]. – SPb., 2005. – 48 s. (in Russian)
- Zhubanov A.Q.(2009) Qazaq tili matinder korpustynyn kompiuterlik bazasyn qurudyn algysharttary // Adebil til zhane qazaq tilinin omirshendigi. [Prerequisites for creating a computer base of the corpus of texts of the Kazakh language] / Zhauapty red. Q.Kuderinova. – Almaty: «KIE» lingvoeltanu innovatsialyq ortalygy, 2009. –175-179-bb. (in Kazakh)
- Zhanabekova A.A. (2012) Qazaq tili matinderine morpologikalыq belgilenim qoiudyn gylыmyi-tazhiribelik negizderi [Scientific and practical foundations of morphological designations of texts of the Kazakh language] // Nauchno-praktisheskaia konferensia «Iazyki menshenstv v compiuternыq tehnologiah: opyt, zadachi i perspektivi». – Ufa, 2012. – B. 42-50. (in Kazakh)
- Zhubanov A.K.(2015) Prinsipy avtomatizatsii morpologicheskoi razmetki tekstov Natsionalnogo korpusta kazaqskogo iazyka (NKKIA) [Principles of automation of morphological markup of texts of the National corpus of the Kazakh language (NKKYA)] // Materialy mezhdunarodnoi nauchno-praktisheskoi konferensii «Kontrastivnye issledovania I prikladnaia lingvistika». – Minsk: MGLU, 2015. – Ss. 111-119. (in Russian)
- Zhanabekova A., Pirmanova K. (2019) Tehnologiya programmy poluavtomaticheskoi metarazmetki kazaqskogo natsionalnogo korpusta [Technology of the program of semi-automatic meta-marking of the Kazakh national corpus] // Aktualnye problem sovremennoi lingvistiki i gumanitarnыq nauk: sbornik statei XI Vserossooskoi nauchno-metodicheskoi konferensii s mezhdunarodnym uchastiem. – M.: RUDN, 2019. – S. 465-474. (in Russian)
- Qulmanov S.Q., Zhanabekova A.A., Ashimbayeva N.M., Bisengali A.Z., Shulenbayev N.K., Kordabay B.K. (2022) Korpustqa engiziletin matinderdegi sozderge morpologialыq belgilenim qoiyu zhane olardy kompiuterlik bagdarlamaga engizu maseleleri [Problems of morphological designations of words in texts included in the Corps and their implementation in a computer program] // L.N. Gumilev atyndagy Evrasia ulttyq universitetinin Qabarshysy. «Filologia gylыmdary» seriasy № 3(140)/2022. – 103-113-bet (DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-103-113>) (<https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/29/9>) (in Kazakh)
- Koibagarov K.Ch., Musabaev R.R., Kulmanov S.K. (2012) Razrabotka algoritmov avtomaticheskogo analiza slovoform kazaqskogo iazyka [Development of algorithms for automatic analysis of word forms of the Kazakh language] // «Qazirgi qazaq til bilimi: qoldanbaly lingvistikanyn ozekti maseleleri»: qalyqaralyq gylыmyi-toerialыq konferensia materialdatynyn zhyinagy. – Almaty, A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2012. –S. 83-87. (in Russian)
- Lauridsen, Karen (1996) Text Corpora and Contrastive Linguistics: Which Type of Corpus for which Type of Analysis? In: Aijmer, Karin /Altenberg, Bengt /Johansson, Mark (eds) Languages in Contrast. Papers from a Symposium on Text-based Cross Linguistic Studies. Lund: Lund University Press. – 1996. –P. 63-72. (in English)
- Zakharov V.P. (2020) Korpusthaia lingvistika. [Corpus linguistics] – Peterburg, 2020. – 234 s. (in Russian)
- Dobrovolsky D.O. (2015) Lingvospesifichnaia leksika v korpustaq parallelnыq tekstov / D.O.Dobrovolsky [Linguospecific vocabulary in the corpus of parallel texts] // Rechebye zhanry sobremennogo obshenia. Tezisy dokladov mezhdunar.konf. «11-e Shmelevskie chtenia (23-25 febral 2015)». – M.: IRIA RAN, 2015. – S. 47-49. (in Russian)
- Dobrovolsky D.O. (2009) Korpust parallelnыq tekstov v issledovanii kulturno-spetsifichnoi leksiki [The corpus of parallel texts in the study of culturally specific vocabulary] // Natsionalnyi korpust russkogo iazyka: 2006-2008. Nobye rezultaty i perspektivy. –SPb.: Nestor-Istoria, 2009. – S. 383-401. (in Russian)

Steinberger Ralf, Mohamed Ebrahim, Alexandros Poulis, Manuel Carrasco-Benitez, Patrick Schlüter, Marek Przybyszewski & Signe Gilbro (2014) An overview of the European Union's highly multilingual parallel corpora. Language Resources and Evaluation Journal (LRE) 2014. DOI: 10.1007/s10579-014-9277-0. (in English)

Waldenfels R. (2006) Compiling a parallel corpus of Slavic languages. Text strategies, tools and the question of lemmatization in alignment // Beitrage der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV). 9. Munchen, 2006. –S. 123-138. (in English)

Sichinava D.V. (2015) Parallelnye teksty v sostave natsionalnogo korpusa russkogo iazyka: novye napravleniya razbitia i rezul'taty [Parallel texts as part of the national Corpus of the Russian language: new directions of development and results] // Trudy Instituta russkogo iazyka RAN. – M., 2015. – S.194-234. (in Russian)

Tao Yu., Zakharov V.P. (2015) Razrabotka i ispol'zovanie parallelnogo korpusa russkogo i kitaiskogo iazykov [Development and use of a parallel corpus of Russian and Chinese languages] // NTI. Ser. 2. Inform. Prosessy i sistemy. 2015. № 4. – S. 18-27. (in Russian)

Auezov M. (2009a) Abai zholy: *Roman-epopeia*. Birinshi kitap. [The Path of Abai: A novel-epic. The first book] – Almaty: «Zhazushy», 2009. – 376 bet. – «Qazaqtyn 100 romany» seriasy (in Kazakh)

Auezov M. (2009ä) Abai zholy: *Roman-epopeia*. Ekinshi kitap. [The Path of Abai: A novel-epic. The second book] – Almaty: «Zhazushy», 2009. – 432 bet. – «Qazaqtyn 100 romany» seriasy (in Kazakh)

Auezov M. (2009b) Abai zholy: *Roman-epopeia*. Ushinshi kitap. [The Path of Abai: A novel-epic. The third book] – Almaty: «Zhazushy», 2009. – 384 bet. – «Qazaqtyn 100 romany» seriasy (in Kazakh)

Auezov M. (2009v) Abai zholy: *Roman-epopeia*. Tortinshi kitap. [The Path of Abai: A novel-epic. The four book] – Almaty: «Zhazushy», 2009. – 400 bet. – «Qazaqtyn 100 romany» seriasy (in Kazakh)

Auezov M., (2012a) – Put Abaia. [Way Abay] / Perevod A. Kima. – Almaty: ID «Zhibek Zholy», 2012. Kn. 1. – 568 s. (in Russian)

Auezov M., (2012b) – Put Abaia. [Way Abay] / Perevod A. Kima. – Almaty: ID «Zhibek Zholy», 2012. Kn. 2. – 556 s. (in Russian)

Auezov M., (2012v) – Put Abaia. [Way Abay] / Perevod A. Kima. – Almaty: ID «Zhibek Zholy», 2012. Kn. 3. – 504 s. (in Russian)

Englund-Dimitrova B. (1999) Tolkens roll: perspektiv från nyare forskning och implikationer för tolkutbildning // Materials of the Scientific and Practical Seminar on teaching Interpretation (Swedish/Russian). – M., 1999. – C.36-47. (in Swedish)

Anastasiev N.(2007) Trete svidanie [The third date] // Adebiet aidyny. 2007. –№ 44 (141). – S. 9. (in Russian)

Kuttikadam S. (2007) Zabety Muhtara [Kuttikadam S. Mukhtar's Precepts] // Mysl. – 2007. – № 11. – S. 2. (in Russian)

Ananyeva S. (2009) «Put Abaia» M.O.Auezova v perevode A.Kim [«The Way of Abai» by M.O.Auezov translated by A. Kim] // Keruen. – 2009. – № 2. – S. 136-157. (in Russian)

Belger G. (2009) Zhizn – epopeia (esse-triptyq, stati). [Life – epic (essay-triptych, articles)] – Almaty: ID «Zhibek Zholy», 2009. – 144 s. (in Russian)

Zhaksylykov A.Zh. (2013) Osobennosti novogo perevoda romana-epopei M.O.Auezova «Put Abaia» na russkii iazyk [Features of the new translation of M.O.Auezov's epic novel «The Way of Abai» into Russian] (in Russian)// Qudozhestbennyi perevod i literaturnyi prosess (izbrannye lektsii i issledovaniya). – Almaty, 2013. – S. 167-178.

Bolatova G. Zh. (2017) Zhana «Abai zholy»: A.Kimnin audarmasyndagy keibir erekshelikter [New «The Way of Abai»: some features in the translation of A. Kim] // QazUU Habarshysy. Pilologia seriasy. №2 (166). 2017. – 320-324-bb. (<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2357/2262>) (in Kazakh)

М. Әділов¹, Ш. Құрманбайұлы^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Қазақтың ұлы ақыны Абай шығармаларында кірме сөздер жиі кездеседі. Хакім кірме атауларды әсіресе кара сөздерінде көбірек қолданады. Ойшыл ақын түркі-шағатай жазба тілін жақсы білгендіктен, шығармаларында араб-парсы кірмелерін кітаби стильдегідей түпнұсқаға жақын нұсқада пайдаланады. Сондықтан Абайда шығыс тілдерінен енген сөздер русизмдерге қарағанда әлдеқайда көбірек ұшырасады. Орыс тілінен енген сөздер сан жағынан аз және оның көбі XIX ғасыр аяғындағы жазба тілдегідей қазақ ауызекі тіліне бейімделген түрінде кездеседі. Ақын орыс тілінің кірмелерін көбіне стильдік мақсатта жұмсағандықтан, оның емлесіне түпнұсқа тілдегідей емес, халықтың тіліндегі формасынша беріп отырады. Алайда Кеңес дәуірінде шыққан және қазіргі кездері жарияланып жатқан Абай шығармалары жинақтарының барлығында орыс тілінен енген сөздердің біразы түпнұсқа тілдегідей нұсқада беріліп жүр. Абай шығармаларының 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы мен 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан араб жазулы жинақта болса, олардың орыс тіліндегідей емес, қазақ тілінің айтылым заңына қарай бейімделіп жазылғанын байқаймыз. Мақалада Абай қолданған кірме сөздер түпнұсқаға сай және қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес өзгертілген тұлғалар деп екіге жіктеліп қарастырылады. Оның ішінде Мүрсейіт қолжазбасында «қазақы» тұлғада жазылған кірме атауларға басымдық беріледі. Бұған дейінгі жинақтардағы орысша жазылған сөздердің қолжазбадан өзгертіліп жазылғаны дәлелденеді.

Тірек сөздер: Абай, Мүрсейіт қолжазбасы, кірме сөздер, русизмдер, орфография, бейімдеп қолдану.

М. Адиллов¹, Ш. Курманбайұлы^{1*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

К ВОПРОСУ ОРФОГРАФИИ РУСИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация. В произведениях великого казахского поэта Абая часто встречаются заимствованные слова. Хаким Абай больше использует такие слова, особенно в словах назидания. Мыслитель, хорошо владеющий тюркско-чагатайским письменным языком, использует в своих произведениях арабо-персидские заимствования в версии, близкой к оригиналу, как в книжном стиле. Поэтому у Абая заимствованные слова, из восточных языков, встречаются гораздо чаще, чем русизмы. Слова, заимствованные из русского языка, немногочисленны, и многие из них встречаются в форме, адаптированной к казахскому разговорному языку, как в письменном языке конца XIX века. Поскольку поэт часто использовал русизмы в стилистических целях, он пытался придать своему правописанию форму языка народа. Однако во всех сборниках произведений Абая, вышедших в советское время и публикуемых в настоящее время, некоторые слова из русского языка представлены в том же варианте, что и в оригинальном языке. Заметим, что произведения Абая в рукописи Мурсеита 1907 года и в сборнике арабской письменности 1909 года Петербургского издательства написаны не так, как на русском языке, а адаптированы под закон произношения казахского языка. В статье дан анализ орфографии русизмов в произведениях Абая по материалам оригинальных рукописей.

Ключевые слова: Абай, Мурсеит, рукопись, заимствованные слова, русизмы, орфография, адаптивное использование.

M. Adilov¹, Sh. Kurmanbaiuly^{1*}

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

ON THE PROBLEM OF SPELLING OF RUSSIANISMS IN ABAI'S WORKS

Abstract. Loanwords are often found in the works of the great Kazakh poet Abai. Abai, uses such words more, especially in words of edification. The thinker, who has a good command of the Turkic-Chagatai written language, uses Arabic-Persian borrowings in his works in a version close to the original, as in a book style. Therefore, borrowed words from Eastern languages are much more common in Abai than Russianisms. Words borrowed from the Russian language are few, and many of them occur in a form adapted to the Kazakh spoken language, as in the written language of the late XIX century. Since the poet often used Russianisms for stylistic purposes, he tried to give his spelling the form of the language of the

people. However, in all collections of Abai's works published in Soviet times and published at the present time, some words from the Russian language are presented in the same version as in the original language. Note that Abai's works in the Murseit manuscript of 1907 and in the collection of Arabic writing of 1909 of the St. Petersburg Publishing House are not written as in Russian, but adapted to the law of pronunciation of the Kazakh language. The article analyzes the spelling of Russianisms in Abai's works based on the materials of the original manuscripts.

Keywords: Abai, Murseite manuscript, loanwords, Russianisms, spelling, adaptive use.

Кіріспе

Әлемнің қай тілі болсын, бір-біріне әсер етеді, сөз береді, сөз алады, тіпті грамматикалық, синтаксистік, фонетикалық құрылысына да өзгеріс әкеліп жатады. Түркі тілдері мен қазақ тілі де солай, көрші халықтарға қаншалықты сөз беріп тұрса да, олардан саяси, экономикалық байланыстар негізінде кірме элементтер алып отырған. Кірме сөздерді алғаш арнайы зерттеген алаш оқымыстысы Нәзір Төреқұлұлы да кітабының кіріспесінде мұны жазып, әсіресе сөздің бейімделмей алыну мәселесіне ерекше тоқталады: «Басқа тілдердің тәсірінен құтылған бір тіл жоқ. Неміс, орыс, пырансоз барлығы тілде бір-бірінен бұрыштанып отыр, ал енді табиғат заңы осылай болған соң қазақ тілі қалай аман қалмақ? Басқа мәдениетті елдерден қашып тіл болмайды. Бірақ заңсыз жат сөздерді бос қоя беру де жарамайды, опыр-топыр болып тіліміздің негізгі заңдылықтарын бұзып, тас-талқанын шығарып жіберуі де бар. Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп жалпақ қазақ сөзі болып кірсін (Төреқұлұлы, 2005: 12).

Тілге кірме сөздердің кірігуі ең алдымен көрші халықтармен араласуынан туындаған, мұны ғалымдар атап көрсетеді: «Тіл-тілде басқа тілден енген сөздер көбіне сыртқы себептерге байланысты пайда болады. Сыртқы себептер дегеніміз сөз алушы халықтың басқа халықтармен байланысынан пайда болатын сөз ауысу процестері. Мысалы араб немесе мұсылман халықтардың ислам дінін енгізуі, моңғол шапқыншыларының ұзақ уақыт билік жүргізуі, қазақ халқының Ресейге қосылуы қазақ тіліне көптеген сөздің енуіне себеп болды» (Айғабылов, 2004: 29).

Өзге тілдермен сөз алмасу – ежелден бар құбылыс. Әлемде қандай тіл болсын таза қалпын сақтап, өзгермей тұра алмайды. Көрші ұлыстар бір-бірімен өзара байланыстар негізінде сөз алысып-берісіп отырған: «Тіл қанша бай болғанымен, басқа тілдермен қарым-қатынассыз, өз бетімен, тек өзінің ішкі мүмкіндіктерінің шеңберінде ғана дамып қоймайды. Сол тілдің иесі басқа халықтармен әр жағдайда қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде, тілдердің бір-біріне ауыс-түйіс жасап, әсер-ықпал етіп отыратыны белгілі» (Исаев, 2014: 501).

Түркі халықтары да сонау көне замандардан бері көршілес елдерге сөз беріп немесе керісінше алып отырған. Бірақ бүгінгі күндегідей тұп-тура сол қалпында емес, өз тілдерінің айтылым заңына қарай бейімдеп қабылдаған. Өзге тілдің сөздерін өз тілінің фонетикалық заңына сай бейімдеп алуы, алушы тілдің сингармонизміне сәйкес өзгертіп қолданылуы – бір тіл үшін жетістік. Өзгертіп, бейімдеп қабылдау тарихи кезеңдерде ғасырлар бойы болып, қазіргі күні жазба тілінің дамуымен шектелгені аңғарылады: «Араб-парсы және моңғол тілінен енген сөздер ауызша қабылданғандықтан фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазақ тілінің дыбысталу заңына сай қолданылып, басқа тілден енгендігі аңғарылмайтын халге түскен. Орыс тілі арқылы түскен сөздердің ішінде революцияға дейін енген сөздер ауызша енгендіктен фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Ал, революциядан кейінгі сөздердің айтылуы да, жазылуы да орыс тіліндегі қалпында сақталады» (Айғабылов, 2004: 30).

Түркі халықтары славян тілдеріне ерте ғасырлардан бері сөз беруді бастаса да, қазақ тіліне русимдер көбіне XIX ғасырларда кіре бастады, оның өзінде әкімшілік басқаруға байланысты кейбір атаулар ғана болған. Ғ.Мұсабаев «Қазақ тіліне орыс сөздерінің ауысуы XV-XVII ғасырлардан басталады» (Мұсабаев, 2008: 235), деп тұжырымдайды. Дегенмен, мысал ретінде *Балық басынан шіриді*, *Құрғақ қасық ауыз жыртады* деген мақалдардың орыс тілінен сол кезеңдерде енді деп айтуы қисынға келе бермейді. Ол ғасырларда біз сөз алмадық, керісінше хандықтар мәдениет, сауда-саттық, әскери күш жағынан үстем болып, көптеген сөздерді беріп отырды. Мәселен, *штан*, *үтік*, *тауар*, *теңге*, *алтын*, *изюм*, *урюк*, *орда*, *батыр* т.б. сөздер ерте кезеңдерден бері көрші русь патшалықтарына кіре бастаған. Ал орыс тілінен сөз алу, шынымен, ғалым көрсеткендей, үшінші кезеңде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Оның өзінде сөздер жаппай кірген емес, бірен-саран сауда-экономикалық терминдері ғана кіре бастаған.

Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуші көрнекті ғалым Р.Сыздықова русимдердің әдебиетте кейінгі кезеңдерде ғана қолданыла бастағанын алға тартады: «XIX ғасырдың басынан бастап, 60-70 жылдарына дейінгі қазақ тілінің алдыңғы кезеңдерден бір айырмашылығы – оның лексикалық құрамына орыс сөздерінің ене бастауы (Сыздықова, 1993: 197). Ғалымның айтқысы келгендей, Абайға дейінгі жыраулар поэзиясында және Махамбет, Шернияздарда орыс сөздері өте аз кездеседі (4-5 сөз ғана). Ал Абай және замандас ақындарында біршама көбейген. Дегенмен Абай тұсында русизмдер әлі де айтарлықтай көп емес еді.

Орыс тілінен енген сөздердің Абайда аса көп емес екенін ғалым Р.Сыздықованың өзі ескерткен болатын: «XIX ғасырдың II жартысына дейін қазақтың әдеби тіліне енген орыс тілі сөздері аса көп емес. Енгендері – Россия мен сауда-саттыққа байланысты ұғым, зат аттары, әкімшілік ел басқаруға қатысты кейбір сөздер және күнделікті тұрмыс пен шаруашылыққа байланысты жеке сөздер болатын... Абай шығармаларында өз дәуіріне дейін енгендерден шамалы-ақ сөздерді атай аламыз. Олар: *старшын, болыс, сияз, шар, партия, ояз, шен, майыр, орыс, солдат, расход, закон, сот* (мүмкін, содия), *шіркеу, кірес, барқыт, самаурын, норм, пар* т.б.» (Сыздықова, 2014: 109). Бір ескерер жайт, ғалымның Абай қолданған деп көрсеткен осындағы *старшын* термині ақынның 1907 жылғы қолжазбасы мен 1909 жылғы Петербор басылымында *ыстаршын* деп көрсетілген.

Абай қазақ жыраулары мен ақындары бұрын-соңды қолданбаған *виноват, занимайся, коренной, миллион, пошол, прямотой, самородный, здравамыслящий* тәрізді атаулар мен сөз тіркестерін өз шығармаларында пайдалана бастады. Абайдың шығармашылығы кейбір шетелдік терминдердің жаңа баламаларын ұсынудан гөрі оларды бар күйінде қабылдағандығымен ерекшеленеді. Сол себепті ақын қолданған ондай орыс сөздерін іштей «еш өзгеріссіз орыс орфографиясы бойынша жазылған лексика» және «қазақ айтылымына негіздеп алынған сөздер» деп екіге бөлуге болады. Абай шығармаларында саны жағынан соңғысы, яғни «сингармонизм заңына сәйкес өзгертіліп жазылған сөздер» көбірек кездеседі. Бірақ Абай шығармаларының қазіргі басылымдарына жүгінер болсақ, онда алғашқысы, яғни орыс тіліндегідей жазылған нұсқалары көбірек ұшырасады. Қолжазбаға жүгінсек, орыс тілінен енген сөздердің «қазақы» формада жазылғанын аңғарамыз. Ойшыл тұлға араб кірмелерін түпнұсқа тілдегідей жазғанымен, орыс терминдеріне келгенде ондай принципті ұстанбаған. Мұны Мүрсейіт қолжазбалары көрсетеді. Ал «Орыс тілінен алынған сөздерді мүмкіндігінше түпнұсқаға жуықтатып жазу принципін ұстады» (Сыздықова, 1993: 236) деген тұжырым кейде шындыққа жанаспайды. Кейбір атаулар қазіргі басылымдарда орыс тіліндегідей жазылғанымен, қолжазбада оның бір-екі дыбысы болсын, өзгертіліп жазылғаны байқалады.

Абайдың жазған-сызғанына және шет сөздерін түпнұсқадағыдай қолданғанына қарап, ғалымдар ақынның араб, парсы, шағатай, орыс тілдерін білген деп тұжырымдайды. Шығыс әдебиетінің алыптары Низами, Хафиз, Науаи, Физули т.б. ақындарды жаттап оқығанынан парсыша, шығармаларында араб сөздерін түпнұсқадағыдай жазуынан арабша жақсы білген деп айтуға болады. Ал орыс тілін еркін меңгергені орыс әдебиетінің белді өкілдері Пушкин, Крылов, Лермонтов, т.б. шығармаларын сүйіп оқып оларды қазақ тіліне аударғанынан көрінеді. Абайдың өзі шығармаларында кейбір русизмдерді сол тілдегідей өзгертпей қолданады, мәселен, 38-сөздегі *подвижной элемент, сила притягательная однородного, впечатлительность сердца* деген тіркестер қолжазбаның өзінде орыс тіліндегі нұсқасындай жазылған. Абай тіпті қара сөзінде орыс тілін сол замандағы өлшеммен «дүниенің кілті» деп атап, оны үйренуге шақырады. Бірақ Абай түгел кірмелерді түпнұсқадағыдай қолдана бермейді. Сол үшін ғалымдардың Абай қолданған орыс сөздерін орысша сол күйінше беруі күмәнді, өйткені ақынның өзі оны түпнұсқа тілдегідей жазғаны сенімсіздеу. Қолдағы қолжазбалар оны растайды. Абай өзінің шығармаларында орысша сөздерді қазақ тілінің ауызекі тіліне сәйкес қазақшаға бейімдеп қолданған.

Мәселен, лексиколог ғалым Ғ.Мұсабаевтың төменде келтірген мысалдардың өзі қолжазбаларда «қазақы» нұсқада жазылғаны аңғарылады: «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың ағартушы ақын-жазушыларының шығармаларынан қазақ тіліне сол кезде жаңадан еніп, орныға бастаған *счет, интернат, сот, судья, завод, фабрика, миллион, монета, лавка, партия, химия*, т.б. сияқты сөздерді кездестіреміз» (Мұсабаев, 2008: 207). Дегенмен бұл мысалдар,

зерттеуші көрсеткендей, тұлғада емес олардың шындығында қолжазбада *ысшот, мiлiон, кимие, фабрик, ләпке*, т.б. секiлдi жазылғаны анықталды.

Абай шығармаларында кездеседi деп жазылған *счет, прошение, виноват, съезд, старшина* (Мұсабаев, 2008: 236) деген атаулар Абайда осылай орыс тiлiндегi нұсқасындай жазылмаған. Өйткенi Кеңес заманы тұсында тiл тарихын зерттеушiлер Абай орыс тiлiн өте жақсы бiлдi, орыс сөздерiн қатесiз жазды деп тұжырымдап, ақынның шығармаларындағы русизмдердiң көбi сол тiлдегiдей әдейi тiркелiп отырды. Заманның талабына қарай әдейi бұрмаланған сөздердi осы күнге дейiн орыс тiлiнде нұсқасындай бере берудiң қисыны жоқ. Ендiгi тұста қолжазбада қалай берiлген болса, соны өзгертпей, ақынның мұрасына қиянат жасамай, бар күйiнде жазуымыз керек. Сондай сөздердiң iшiнде жоғарыдағы *счет, прошение, съезд, старшина* деген кiрме атаулар да бар. Шындығына келгенде осы кiрме сөздер Мүрсейiт қолжазбасында қазақ тiлiнiң фонетикасына негiзделiп *ысшот, прашение, сiезд, ыстаршын* деген түрiнде жазылған.

Русизмдердi қазақ тiлiне бейiмдеп қолдану Алаш қайраткерлерiне де тән. Бiрақ Алаш оқығандары қолжазбаларының қазiргi әдеби тiлге сай бейiмдеп шығарылған баспаларында орыс тiлiндегi сөздер орысшадағыдай берiлген. Түпнұсқа қолжазбаларына келсек, онда *награт, муллион, испiрт, доктыр, насатыр, итрап, песир* сияқты формалар жиi ұшырасады. Алаш қайраткерлерiнiң тiлiнде осындай ауызша айтылуы бойынша жазылған кiрме сөздердiң қолданысы осы тұста Абаймен үндеседi. Мәселен, Абайдағы *старшын* немесе *счет* терминдерi түпнұсқа қолжазбада *ыстаршын* және *ысшот* деп тiркелген. С, ш, л, р дауыссыздарымен басталатын кiрме сөздердiң түгелiне қысаң дауыстылар қосылып жазылғаны XIX-XX ғасырлардағы қолжазбалардың барлығында көрiнедi. Алаш тұлғаларының жазбаларында да солай *ыстаршын, ысшот, ысписок, исписки, ысписки* деген кiрме сөздер де қазақы нұсқада жазылады. Осындай ауызекi тiлге сай жазылған тұлғалар Кеңес кезеңiнде орыс тiлiнiң орфографиясына сәйкестендiрiп, әдейi өзгертiлiп берiлген. Осының бәрi түпнұсқа мәтiнмен жұмыс iстеудiң, көне мәтiндер мен тарихи тұлғалар еңбектерiн хатқа түсiрiп, қайта басып шығарудың аса жауапты iс екенiн анық көрсетедi.

Кирил әлiпби негiзiндегi қазақ жазуы қалыптасып, жазба тiлi әбден дамыған кезеңдерге дейiн орыс тiлiнен енген сөздер халықтың сөйлеу тiлiне сәйкес «қазақыланып» алынғаны белгiлi. Төменде Абайдағы қазақ халық тiлiне сiңiсiп, қазақы пiшiнде жұмсалған орыс лексикасы ғана талданады. Өйткенi Абайда қазақ айтылымына қарай өзгертiлген русизмдер өзгертiлмей алынған кiрмелерге қарағанда едәуiр көп. Неге десек, ол дәуiрде орыс тiлiнiң ықпалы әлi берiк орнамаған едi. Бiр жағынан ол тiлдi бiлетiндер де аз болған. Содан болу керек, русизмдер қазақ тiлiнiң сингармонизм, фонетикалық заңына сәйкес өзгертiлiп айтылды. Ақын да орыс сөздерiн қазақтың жалпыхалықтық сөйлеу тiлiнен, яғни халықтық қордан алып пайдаланған. Тiкелей орыстың өз тiлiнен де алып енгiзген сөздер де кездеседi. Бiрақ бiз осында қазақ тiлiнiң сингармонизм заңына сәйкес жазылған орыс сөздерiн ғана терiп көрсететiн боламыз. Өйткенi Абай өлеңдерiнiң қазiргi жинақтарында «самородный, солдат» сияқты орыс тiлiндегi орфографиялық нормаға сай бергенмен, оның 1907 жылғы баспада «самародной, салдат» боп айтылуы бойынша жазылғаны байқалады.

Материал және әдістер

Абай шығармаларындағы орыс тiлiнен енген сөздердi талдаған кезде негiзгi қайнар көз ретiнде Мүрсейiттiң 1907 жылғы өлеңдер және қара сөздер қолжазбасы басшылыққа алынды. Қолжазбалардың қазiргi тiлдегi оқылуы мен жазылуы, индексi мен факсимилесi түрiк зерттеушiсi Ержан Петектiң дайындаған (М.Әдiлов қазақ тiлiне аударып, Ш. Құрманбайұлы баспаға ұсынған) «Ғақлия кiтабы» және «Абай өлеңдерi қолжазбасы» атты кiтаптардан пайдаланылды. 1907 жылғы түпнұсқа қолжазбадағы деректер 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан алғашқы жинақпен салыстырылды. Кеңес дәуiрiнде шыққан Абай шығармалары жинақтары iшiнен 1961 және 1977 жылғы академиялық басылымдар басшылыққа алынды. Мақалада қолжазба деректерi мен қазiргi басылымдардағы сөз нұсқалары салыстырыла зерттелдi. Сондықтан негiзiнен салыстыру, салыстыра талдау, деректердi сұрыптау, топтау, түзету, фонетикалық талдау әдiстерi қолданылды. Сонымен бiрге, зерттеу мәселесi бойынша Абайтану, мәтiнтану ғылым саласындағы арнайы әдебиеттерiн теориялық талдау, практикалық материалдарды саралау; ғылыми тұжырымдарды

түйіндеп қорыту, автор шығармаларындағы өзіндік стиліне тән қолданыстарды жинақтау, топтастыру жұмыстары жасалды.

Әдебиетке шолу

Қазақтың ұлы ақыны Абай поэзиясының тілі, шығармалары тілінің лексикалық құрамы, грамматикалық құрылысы белгілі филолог ғалымдар тарапынан едәуір жақсы зерттелді. Әсіресе, Абай шығармаларының тілі, ондағы кірме сөздердің қолданысы жайындағы алғашқы көлемді еңбекті Қажым Жұмалиев жазды. Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты кітабы 1948 жылы жарық көрді. 1960 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген атаумен екінші рет басылды. Қайым Мұхаметқановтың «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (1959) атты еңбегі – мәтінтану саласындағы ілгері жұмыстардың бірі. Кітап мәтінтану саласына арналғанымен, мұнда кейбір кірме элементтердің дұрыс оқылуы да қарастырылған. «Абай тілі сөздігін» (1968) құрастырушы ғалымдар Абай қолданған төл сөздік қорымен бірге кірме атауларды осы көлемді сөздікке енгізді. Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлының «Абай лұғаты» (2015) атты кітапшасында ақын қолданған мағынасы күнгірт негізінен араб-парсы кірмелеріне түсіндірме берілген. Ал Абайдағы орыс тілінен енген сөздердің стилистикалық қолданысын терең зерттеген академик Рабиға Сыздықова өзінің «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1971) және «Абайдың сөз өрнегі» (2004) атты сүбелі монографияларында бұл тақырыпты егжей-тегжейлі ашып көрсетеді. Тіл тарихын, тарихи лексикологияны, қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеген өзге де лингвист ғалымдар орыс сөздерінің қазақ даласындағы қолданыс тарихын жазғанда Абайдың русимдерді жұмсауындағы жаңалықтарын атап өтеді.

Нәтижелер және талқылау

Абай орыс сөздерін араб-парсы кірмелері секілді әр шығармасында қолдана бермейді, белгілі бір экономикалық, саяси, қоғамдық, ғылыми тақырыптағы қара сөзінде ғана жұмсайды, мәселен, *екінші, үшінші, жиырма бесінші, қырық үшінші, жиырма жетінші*, т.б. қара сөздерінде русизмдер кездеседі. Өлеңдерінде де солай, русизмдер өте сирек кездеседі, ақын көбіне ішкі көңіл күйді барынша реңкті, эмоциялық түрде жеткізу үшін әдейі теріп қолданады. Орыс тіліндегі сөздерді қолдану көптеген факторларға байланысты, солардың ішінде ойды жеткізудегі қаламгердің эмоциясын, көңіл күйін білдіруде, басқаша айтқанда, экспрессивтікті жеткізу үшін кейде орыс кірме элементтері пайдаланылады. Абайдың орыс сөздерін қолдануы көбіне осы жағдаймен байланысты болса керек. Жоғарыда айтқандай, тегіс бүкіл өлеңдерінде емес, «Интернатта оқып жүр» өлеңі секілді орыс сөздерін ойын жеткізу үшін қолдану керек тақырыпқа байланысты шығармаларында әдейі қолданады. *Интернатта оқып жүр* өлеңінде қолданудың себебі де осы шығарманың Абайдың қалаға барып келіп, орысша білім алып жатқан мектепті көріп келгендегі көңіл күйін аңғартады.

Абай өзінен бұрынғы дәуірлерде кіріп, қазақ тілінің айтылымына қарай өзгерген әрі жиі айтылатын *солдат, ояз, болыс* сияқты орыс сөздерін қолданумен бірге, өзінен бұрын немесе замандастары қолданбаған ғылыми қолданыстар мен сөз тіркестерін сәтті пайдаланады. Абайдың 43-сөзіндегі «подвижной элемент», «сила притягательная однородного», «впечатлительность сердца» деген қолданыстар – соның дәлелі. Осыған қарап, хакімдегі орыс кірме атауларын «орыс тіліндегідей өзгертілмей сол қалпында қолданылған» және «қазақ ауызекі тіліне қарай әдейі өзгертіп жұмсаған» деп екіге бөліп қарастыруға болады. Өзгертпей сол күйінде жұмсаған терминдер ішінде *закон, майор, подвижной элемент, сила притягательная однородного, впечатлительность сердца*, т.б. атаулар бар. Ал «қазақтың тымағын кигізіп» пайдаланған сөздердің ішінде *ләпке, оязнай, кәтелешке, мәліш*, т.б. кірмелер қолданылады. Айрықша тоқталар мәселе, осы күнгі Абай шығармалар жинақтарында бүгінгі орыс тілінің орфографиясы бойынша жазылған *счет, старшын* сияқты сөздер кездеседі. Егер осы күнгі жинақтардағы жазылуына қарасақ, онда ақында орыс сөздерінің едәуір көп бөлігі сол тілдің ережесіне сәйкес жазылғаны аңғарылады. Ал түпнұсқа қолжазбаға жүгінсек, керісінше, қазақы нұсқада жазылған сөздердің әлдеқайда жиі кездесетіндігі анықталады. Ондай сөздердің қатары төмендегідей.

Абразавание «білім». Орыс тіліндегі *образование* термині қазіргі басылымдарда осы күйінде беріліп келеді. Шындығына келгенде, Абай шығармаларының басты қолжазба мәтіндері (қазіргі

шығармалардың негізі осы қолжазбадан көшірілген) 1907 жылғы Мүрсейіт жазбаларында ол атау *абразавание* («о» айтылуы бойынша «а» деп жазылған) деп тіркелген:

Қазақ балаларына *абразавание* беруге ол да пайдалы іс (ҒК 4/5). (ҒК: Ғақлия кітабы, Мүрсейіттің 1907 жылғы түпнұсқа қолжазбасы).

«О» дауыстысының «а» болып айтылып, хатқа солай тіркелуі бірнеше мысалда байқалады, олар: *адвакат, винават, дазнание*, т.б.

Адвакат. Орыс тіліндегі *адвакат* сөзі барлық жинақтарда түпнұсқадағыдай беріліп жүр. Алайда оның араб жазулы нұсқасында *адвакат* деп айтылуы бойынша «қазақы» формада берілгені назар аудартады:

Я тілмаш, я *адвакат* / Болсам деген бәрінде ой / Көңілінде жоқ санасы (Абай, 1909: 51).

Афлатұн «Платон». Абайдың Мүрсейіт қолжазбасында кейбір кісі есімдері де қазақы нұсқада жазылған. Мәселен қазіргі, жинақтарда орыс тілінің емлесіне сәйкес *Платон* есіміндегі «п» дыбысы «ф»-ға, «а» дауыстысы «ұ»-ға ауысып, оның алдына дауысты дыбыс қосылып келген:

Кәркиден, філдей қуатлы / Тағы арыстан жүректі.

Афлатұн, Сократ ақылды / Қаһарман Ғали білекті.

Ертедегі қазақ тілінде жазылған шығармалардың барлығында *Аплатон* деп жазылған сөз Абайда да сол дәстүр жалғасын тапқан.

Бакалшик. Абай қолданған ұсақ саудагер мәніндегі *бакалшик* – арабтың *бакал* және орыстың *-шик* (шик) формалары арқылы жасалған туынды сөз. Абай өлеңдері жинағында мұны парсыша деп көрсеткен. Негізінде бұл – арабтың *بَقَال* *баққал* «көкөніс, жеміс-жидек сатушы» сөзі. Орыс тіліндегі *бакалея* да арабтан алынған (арабтан түркіге, түркіден орысқа). Абайдағы «бакалшик» сол кезеңде орысшада қолданылған бір сөз болса керек, ақын да тікелей сол қолданысты пайдаланған:

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейтұғын, солдат ноғай, қашқын ноғай, *бакалшик* ноғай деп (2-қара сөз).

Осындағы *бакалшик* сөзін қолжазбадан *бұхалшик* деп те оқуға болады:

«Ноғай дегенче нохай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, салдат ноғай қачқын ноғай, *бұхалчик* ноғай деп» (Петек, 2020: 54).

Мүрсейіт қолжазбасына қарап оның *бұхалшик* деп оқылатынына көз жеткіздік. Десек те, Абай «дін күтуге де шыдайды» деп мақтаған татарға қазақтың «бұхалшик» деп айтуы мүмкін бе? Я болмаса татарлардың орыс елімен іргелес, көрші қоныстануымен байланысты олармен жақын аралас-құралас болып, мәдениетін, ғұрпын қазақтан ертерек сіңіргенін көрсетіп тұрған болуы мүмкін. Немесе ақын өлеңін хатқа түсіру, көшіру кезінде кеткен қателік те болуы ғажап емес. Жалпы бұл сөздің қолданысына қатысты тұжырым жасауға дерек-дәйегіміз әзірге жеткіліксіз болғандықтан, алдағы уақытта әлі де зерделеп, нақтылайтын тұстар бар екенін айтуға тиіспіз.

Орысша «чик» жұрнағымен жасалған осы мағынадағы басқа сөз *пияншик* те Абайда кездеседі:

Барымта мен партия / Бәрі мастық, жұрт құмар.

Сыпыра елірме, сұрқия / Көп *пияншик* нені ұғар?

Ваенной «әскери». *Военный* деп жазылып жүрген сөз Абайдың өлеңінде, яғни 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан араб жазулы нұсқада айтылуы бойынша және халық тіліндегідей *ваенной* деп келген:

Ваенной хызмет ізлеме / Оқалы киім киюге,

Бос мақтанға салынып / Бекер көкрек керуге (Абай, 1909: 52).

Ал бұдан ертеректегі 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасынан оны *ваяннұй* деп оқуға болады:

Ваяннұй хызмет іздеме / Оқалы киім киюге

Бос мақтанға салынып / Бекер көкірек керуге (Петек, 2023: 116).

Винават «кінәлі, жазықты». Абай тілі сөздігі мен Абай шығармалары жинақтарының барлығында бұл сөз орыс тілінің орфографиясына сәйкес *виноват* деп беріліп жүр. Ал 1909 жылғы араб жазулы Петерборда шыққан алғашқы баспаға келсек, онда қазақ тілінің ауызекі тіліне сай дұрыс әрі өзгертілмей берілген:

Бұл іске кім *винават* / Я Семейдің қаласы? / Я қазақтың аласы? (Абай, 1909: 51).

Қара сөздер қолжазбасында *винават* деген формада кездеседі:

Адам баласын заман өстіреді, кімде кім жаман болса онұң өз замандасының бәрі *винават* (ҒК.55/12).

Дазнание «тергеу». Қазіргі басылымдардың барлығында тіпті жаңа жинақтарда да бұл сөз орыс тіліндегі үлгіде *дознание* деп жазылып, Абайдың тура осылай жазғанына сенім білдіруде. Дегенмен, түпнұсқа қолжазбада оның айтылуы бойынша тіркелгені анықталады:

Оған *дазнанийе* тергеу чығады (ҒК.7/3).

Дұхтар «дәрігер». Қазіргі басылымдарда *доктор* деп жазылып жүрген бұл кірме сөз түпнұсқа қолжазбада *дұхтар* (қазақ сөйленістерінде *догдыр* деп те айтылады) деп ауызекі тілдегідей жазылғаны назар аудартады:

Алмаса *дұхтарға* / Нанбаңыз соққырға.

Визитке төлемей / Чырағым, бос қалма (Петек, 2021: 267).

Занимайса «айналыс». Осы сөз қазіргі басылымдарда орыс тіліндегідей жазылып жүр, ал қолжазбадан оның қазақша жазылғаны байқалады:

Я өз бетіңмен тәуекел / *Занимайса праматой*

Жеңіл көрме бек керек / Оған да ғылым оған да ой (Петек, 2023: 117).

Осындағы *праматой* қолданысы да қазіргі жинақтардың барлығында орыс тілінің емлесіне сәйкес *пряматой* деп жазылып жүр.

Закүниш «заңшыл, сөзуар, білгіш»:

Өзі залым *закүниш* / Танып алды талайды

Көрмей тұрып құсамын / Темір көзді сарайды (Абай, 1961: 131).

Басқа өлеңдерінің барлығында орысшадағыдай *закон* деп өзгертілмей жазылған сөзге бұл шығармада «шік» жұрнағы қосылып «қазақы» үлгіде жазылған.

Кароннай «істің негізгісі, орынды, түбегейлісі; ежелгі, негізгі, тұрақты; бұл жерде істің ең орындысын табу деген мағынада». Орыстың *коренной* сөзі Абайдың тілінде *кароннай* деген формада келеді. Абай өлеңдері жинақтарында орыс тілінің емле ережесіне сәйкес беріліп жүрсе де оның араб жазулы алғашқы жинағында қазақы нұсқада, яғни бірыңғай жуан дауысты дыбыстармен жазылғанын байқадық:

Алыс та болса, іздеп тап / *Кароннайға* кіруге

Талапты ерге нұр жауар / Жүрүп өмір сүруге (Абай, 1909: 52).

Мүрсейіттің қолжазбасында бұл форма *каруннай* түрінде жазылғаны назар аудартады:

Алыс да болса ізлеп тап / *Каруннайға* кіруге

Талапты ерге нұр яуар / Жүрүп өмір сүруге (Петек, 2023: 117).

Лафке «дүкен, шағындау келген дүкен» (АбайТС 355). (АбайТС: Абай тілі сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1968. – 736 б). Орыс тіліндегі *лавка* сөзі 1961 жылғы жинақта «лапке» деп қазақы формада жазылған. 1909 жылғы жинақтан оны *лафке* яғни *ләпкесін* және *ләпкесі* деп оқуға болады. Араб жазулы мәтінде *а/ә* және *е* әріптері көбіне бір таңбамен (әлиф) беріледі, сол себепті оны жуан *лафка* деп оқуға болар еді. Бірақ *ләпкесі* дегендегі арабша «с (син)» дауыссызының жіңішке вариантында келуінен ол сөзді толық жіңішке дауысты қылып оқу керек:

Біліп кеп тұрған *ләфкесін* / Бұзып талқан етіпті.

Түк қалдырмай хәммесін / Үптепті де кетіпті.

Жайынша жатып, қарны тоқ / Ұйқысы қанып тұрды бай.

Сыр жалаңаш, түк те жоқ / *Лафкесі*, үйі айнадай (Абай, 1909: 89).

Майыр «майор». Қазіргі басылымдарда жиырма бесінші қара сөздегі орыс тілінен енген кірме атау *майор* сөзі *майыр* деп қазақ ауызекі тіліндегі үлгідей өзгертіліп берілген:

Тек *майырдың* күлгені керек деп көті ашылса да қам жемейді (25-сөз).

Ал 1907 жылғы түпнұсқа саналатын Мүрсейіт қолжазбасында ол термин орыс тіліндегі формасындай жазылған:

Тек *майордың* күлгені керек деп көті ачылса да қам жемейді (ҒК.33/10).

Мәліш. Орыстың *мелоч* «құсақ» сөзі Абайда қазақтың сингармонизм заңына сәйкес өзгерген әрі қазақы «мәліш» (*мәліш сауда* «құсақ сауда») тұлғасында жұмсалған. Ақын өлеңдеріне орыс сөздерін айтайын деген ойын анықтай, өрнектей түсетін жағдайда пайдаланады. Бұл *мәліш* те сондай мысал қатарына жатады:

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас / Еңбекпен терін сатып түзден жимас.

Мәліш сауда сықылды күлкі сатып / Алса қоймас, араны тағы тоймас (Абай, 1961: 88).

Мүрсейіт қолжазбасынан бұл кірме элемент *меліч* деп те оқылған:

Файда деп, мал деп туар ендігі жас / Еңбекпен терін сатып түзден жимас.

Меліч сауда секілді күлкі сатып / Алса қоймас, араны тағы тоймас (Петек, 2023: 62).

Ал 1909 жылғы Петербург баспасындағы нұсқадан *мелеч* деп оқылған болатын. Соған қарағанда кейінірек баспаларда мәтінуашылар бұл сөзді қазақ даласындағы айтылып жүрген формасында әдейі өзгертіп берген сияқты.

Міліон «миллион». Қазіргі басылымдарда осы сан атауы орыс тіліндегідей нұсқада жазылады, ал қолжазбада оның жалғыз «л»-мен жазылғандығы анықталды:

Жер жүзінде екі мың *міліоннан* көп артұқ адам бар, екі міліон қазақ бар (ҒК.30/1).

Міліон һикмет менен йасалған машина фабрик адам баласының рахаты фйдасы үчүн йасалса... (ҒК.62/7).

Оязной/оязнай «Оязды басқарушы әкім». Орыстың *уездный* туынды сөзі сол кезеңде халық тілі мен ресми жазбаларда *оязный* немесе *оязной* болып қолданылған. Абайда да *оязной* түрінде жұмсалды. Абайдағы *оязной* тұлғасында орыс тіліндегі «-ной» жұрнағы ілгерінді ықпал нәтижесінде «-ной» боп өзгергені назар аудартады:

Қисық болса закон бар / Судьяға беруге.

Ол да *оязной* емес қой / Алуға теңдік сенуге (Абай, 1961: 101).

Түпнұсқа Мүрсейіт қолжазбасында оның *оязнай* деп жазылғаны аңғарылады, сонымен бірге «судья» деген орысша сөз жіңішкелік белгісіз берілген:

Қисық болса закон бар / Судьяға беруге

Ол да *оязнай* емес қой / Алуға теңдік сенуге (қолжазбадан).

Партия «тартыс». Қазіргі тілдегі *партия* сөзінің мағынасы өзгерген, саяси термин ретінде қолданылады. Ал ақын тілінде ол «тартыс» деген негізгі мағынада пайдаланылған секілді:

Барымта мен *партия* / Бәрі мастық, жұрт құмар.

Сыпыра елірме, сұрқия / Көп пианшік нені ұғар?

Бұл кірме сөздің жоғарыдағы мағынасына қатысты ойды ғалым С.Исаев мақаласында арнайы атап өтеді: «Партия сөзі Абай шығармаларында айтыс, тартыс, жік мағыналарында қолданылғанын «Болды да партия Ел іші жарылды. Әуремін мен тия, Дауың мен шарыңды» деген мысалдар көрсете алады. Демек ХХ ғасырға дейін қазақ тілінде партия сөзі қазіргідей екінші мағынада емес, тек бір-ақ мағынада жік, жікшілдік, байлар тартысы дегенді білдірген» (Исаев, 2014: 504).

Пошал «кет, жөнел, жоғал» (АбайТС, 424). Орыс тіліндегі *пошёл* сөзін Абай *пошал* деп ауызекі тілдегі формасындай жұмсады. Кейінгі жинақтардың барлығында да осылай беріліп жүр. Орыс тіліндегі вариантына жақындатып өзгертілмеуі ол сөздің эмоционалдық-экспрессивтік бояуынан болса керек:

Еннатыйына кәлкәусар / *Пошал* дереу күнәкар,

Аяғын ойлап айтқаны / Әні шаны құлаптар (Абай, 1961: 64).

Праматой «шынайылықпен, турашылдықпен».

Қазіргі жинақтарда орыс тілінің емлесі бойынша *прямотой* деп жазылып жүрген бұл кірме форма Абайда негізінен айтылуы бойынша жазылғанға ұқсайды:

Я өз бетіңмен тәуекел / Занимайса *прамотой*

Жеңіл көрме бек керек / Оған да ғылым оған да ой (Петек, 2023: 117).

Сакрат «Сократ, ежелгі грек ойшылы».

Абайда осы күнгі орысша жазылып жүрген кейбір кісі есімдері де қазақ айтылымына қарай жазылған, мәселен «Сократ» аты *Сакрат* деп тіркелген:

Сакратқа у ічкізген Йон Аркдіні отқа өртеген Ғисаны дарға асқан, пайғамбарны түйенің жемтігіне көмген кім (ҒК 55/10).

Бұл есім кейде *Сохрат* деп те жазылады: Бір күні *Сохрат* һакім бір аристодим деген ғалым шәкіртіне (ҒК72/11).

Қазіргі күні орыс тіліндегі форма бойынша *Аристотель* деп жазылып жүрген аттың қара сөздерде *Аристодим* деп келгені де Абайдың шетелдік кісі аттарын қолданудағы ерекшелігінің

бірі. Мысалы: «Бір күні Сократ һәкім бір *Аристодим* деген ғалым шәкіртине һұдай тебәреке уа тағалаға құлчылық қылмақ турасында айтқан сөзі» (ҒК.72/11).

Жаңа басылымдардың барлығында орысша дыбысталғандай *Зевксис* деп жазылып жүрген атау қолжазбада қазақ тілінің дыбысталу заңымен тіркелген.

Гомерге бейтшілігі себеблi, Софоклге трагеди себеблi, йағни біреунің сыфатына түшмеклік, *Зефуксізге* сүретшілігі себеблi таңырқаймын деп (ҒК 72/15).

Дегенмен түпнұсқадағыдай жазылғандары да біраз кездеседі, мәселен, Гомер, Софокл есімдері сол күйінде хатқа түскен: *Гомерге* бейтшілігі себеблi *Софоклге* трагеди себеблi (ҒК. 72/15).

Салдат. Бүкіл жинақтарда орыс тіліндегі жазылуы бойынша «солдат» деп беріліп жүрген сөз 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында *салдат* деп жазылған:

Ноғай дегенше нохай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, салдат ноғай қашқын ноғай, бұхалшік ноғай деп...

Ноғайға қарасам салдатдыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды қазаға да шыдайды, молла медресе сақтап дін күтуге де шыдайды, еңбек қылып мал табудың да жөнүн солар біледі салтанат әсем де соларда (2-қара сөз) (Петек, 2020: 54).

Және де кейбір қазақлар ағайыны менен араздасқанда сенің осы хорлығыңа көнгенше баламды *салдатқа* беріп басыма шаш қойұп кетпесем бе? деуші еді (25-қара сөз) (Петек, 2020: 55).

Самародной «таза, қоспасыз, саф». Орыс тіліндегі *самородный* сөзі Абай өлеңдері жинақтарында орысша қалпында беріліп жүр. Ал 1909 жылғы алғашқы араб жазулы Петербор жинағында *самародной* деп жазылғанын байқадық:

Самародной сары алтын / Саудасыз берсең, алмайды / Саудыраған жезіне.

Саудырсыз сары қамқаны / Садаға кеткір сұрайды / Самарқанның бөзіне (Абай, 1909: 35).

Сомалау «бағалау, құнын есептеу, нарықтау». Орыс тіліндегі *сумма* сөзі Абай тілінде сол дәуірдің өзінде *сома* түрінде құбылып, оған «ла» етістік тудырушы жұрнақ жалғанып, бір жаңа етістік жасалған:

Әркімнің өз іздеген нәрсесі бар / *Сомалап* ақшасын содан алар

Біреу ұқпас бұл сөзді біреу ұғар / Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар (Абай, 1977: 64).

Қолжазбада кей жолдардың реті осы күнгіден ауысып жазылған:

Һәр кімнің өз іздеген нәрсесі бар / *Ақчасына сомалап* содан алар

Біреу ұғар бұл сөзді біреу ұқпас / Бағасын пайым қылмай аң таң қалар (қолжазбадан).

Ыстаршын. Орысша *старшина* термині қазақ даласында ертерек уақыттан бері «старшын» деп қолданылып келеді. Патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге асырған әкімшілік жүйесі қызметшісінің атауы ретінде қолданылған бұл атау Абай шығармаларынан екі жерде *ыстаршын* (*астыршын* да болуы мүмкін) деген нұсқада кездестіреміз:

Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды.

Қу ыстаршын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды (Абай, 1909: 16).

Ыстаршын, биді жиғыздым / «Береке қыл» деп, «бекін» деп,

«Ат жарамды, үй жақсы / Болсұн, бәрің күтін» деп (Абай, 1909: 19).

Сол кезеңде қазақ даласында *старшын* сөзі кең таралып *ыстаршын*, *астыршын* деген фонетикалық тұлғаларында жұмсалғаны аян. Мәселен, Абайдың жеті буындық өлеңінің үшінші жолы алты буынмен жазылған:

Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды.

Қу старшын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды. Алайда 1909 жылғы алғашқы басылымында араб жазуымен *ыстаршын* деп жазылғанын көреміз, сонда «ы» дыбысымен қосылып жазылғанда өлең буын жағынан да ұйқасады.

XIX ғасырда белсенді жұмсалған *старшын* сөзі XX ғасыр басында көбіне *ауылшы* сөзімен ауыстырылғанға ұқсайды. Мәселен, Ә.Бөкейхан *ауылшы* терминін орыс тіліндегі «старшина» сөзінің баламасы ретінде қолданады: «...Сотты да ауылшыны да сөкті»; «Башқырлар ауылшыға жабылып сөйлеп жатыр; «Берікті алдына алып ауылшы да отыр, қолын қарнында қусырып күледі» (Бөкейхан, 2016: 273). Осы аудармасында Ә.Бөкейхан «старшина» сөзінің орнына «ауылшы» сөзін 14 рет қолданады.

Сөз басындағы с/ш-мен басталатын сөздердің алдына «ы» дауыстысын қосып айту керек деген мәселені Н. Төреқұлұлы көтереді: «Ауропа сөздері де араб-парыс сөздеріндей өзгеруге тиіс. Бұл да жалғыз қазақшаға қарай қойылған принцип емес, барлық тілдерде бар жалпы заң. Пырансоздың *la station* деген сөзін түрік *истацион* деп, орыс *станция* деп, қазақ *ыстанса* деп алып отыр. Осылай болған соң Ауропа сөздері де белгілі бір жобамен өзгертіліп алынуы тиіс» (Төреқұлов, 2006: 25).

Бздраваймыслящий «зерек, әр істі ақылмен ойлап шешетін адам». Орыс тілінің емле заңына сай *здравомыслящий* деп жазылып жүрген бұл сөз 1909 жылғы баспада сөз басына «ы» дыбысы қосылып, қазақы нұсқада жазылған:

Айтыңызшы болсаңыз

Бздравай мыслящий

Ақыл айтпай ма ағасы (Абай, 1909: 52).

Ал 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында оның *ыздраваймыслашчы* деген түрде жазылғаны байқалды

Айтұңызчы болсаңыз / *Бздраваймыслашчы* / Ақыл айтпай ма ағасы (қолжазбадан).

Ысшот «есеп, шот». Абай өлеңдері жинақтарында ақын қолданған орыс сөздерінің бірқатары орыс тілінің орфографиялық ережесіне сәйкес өзгертіліп берілген. Кейінгі жинақтарда «қатесіз» беріліп жүрген орысша кірме сөздер, 1909 жылғы басылымда қазақ ауызекі тілінде жазылған. Сондай мысалдардың бірі осы *ысшот* сөзінің қолданысы. Орыс тілінде *счет* деген сөзді айнытпай сол қалпында жазу Абай дәуірінде мүмкін емес еді. Орыс тіліндегі сөздерді түпнұсқасынан айнытпай беру процесі кейінгі кездері белең алған болатын. Ал Абай дәуірінде орыс сөздері «қазақы» нұсқада айтылуы бойынша жазылған. 1909 жылғы жинақтан да соны көреміз. Мысалы:

Я байларға хызмет қыл / Ерінмей шауып желуге.

Алал жүріп, алал тұр / *Ысшотың* тура келуге (Абай, 1909: 52).

Оны 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасынан *ышшотың* деп оқуға болады:

Алал жүрүп алал тұр / *Ышшотың* тура келуге

Жанұңа жақса соңынан / Жалқауланба еруге (Петек, 2023: 117).

Қорытынды

Сонымен, қазақ әдеби тілінде Кеңес дәуірінен ертерек кезеңдерде кірген орыс тілінен енген кірмелер қазақ тілінің айтылым заңына сәйкес жазылады. Мұндай мысалдарға *ширкеу* (церковь), *кереует* (кровать), *рет* (ряд), *орыс* (русь), *шамадан* (чемодан), *сұрып* (сорт), *бодан* (подданный) секілді кірмелерді жатқызамыз. Абайдың қазіргі жинақтарында да біршама атаулар, мәселен, сол кездегі халықтың ауызекі тілінде айтылғандай (*кәтелешке, ләпке, закүншік, пошал, майыр, сомалау*) сингармонизм заңына бағындырылып беріліп жүр. Ал *счет, старшын, солдат, самородный, доктор* дегендер қазіргі жинақтарда әлі де өзгертілмей, сол күйінде жазылады. Бұлар Кеңес дәуірінде осы күйінде хатқа түссе де, Абайдың қолжазбаларын оқушылар жаңа жинақтарда әлі де сол күйінде шығарып келеді. Біз осы күнге дейін әбден қалыптасқан осындай атаулардың жазылуы жоғарыда көрсетілгеніндей, орыс тіліндегі формасындай емес, «қазақы» нұсқада *ысшот, ыстаршын, салдат, самародной, дұхтар* деген түрінде жазылғанын көрдік. Әсіресе кейбір дауыссыз дыбыстардың алдына «ы» дыбысының қосылып айтылуы тән екені анық, сол құбылыс Абай шығармаларының емлесінде көрінгені назар аудартады. Тек орысша кірмелер емес араб, парсы сөздері де протеза құбылысымен жазылады. Мәселен, *ләж, риза, рас* деген кірмелер ақынның қолжазбаларында тек «ылаж, ырза, ырас» деген варианттарында кездеседі.

Сонымен бірге, бұдан керісінше тілдік құбылыстарды көруге болады, мысалы, жаңа басылымдарда кейбір кірме сөздер бейімделіп келтірілген, ал қолжазбада олар түпнұсқа тілге жақын формада қолданылған. Дәлел ретінде айтар болсақ, қолжазбадағы *майор, закон, мелеч* деп орыс тіліндегідей жазылған тұлғалар жаңа басылымдарда қазақ тілінің айтылымына сәйкес *закун, майыр, мәліш* деп берілген. Бұдан шығар қорытынды, Кеңес кезеңінде Абай шығармаларын хатқа түсіргендер бүкіл сөзді орыс тіліндегідей тіркей бермеген, қазақ даласында ерте кездерден айтылып жүрген сөздерді сол күйінде, яғни «қазақы» нұсқада жазғанға ұқсайды. Ал кең таралмаған әрі Абайға тән кейбір терминдерді орыс тіліндегі үлгісіндей жазып, сол күйінші қалдырған болса керек.

Абайда қазақы үлгіде жазылған фонетикалық өзгешеліктердің ең көп мысалдары «о»-лардың «а» дыбысымен жазылуы және дауыссызбен басталатын кірменің алдына езулік дауысты дыбыстың қосылып жазылуы екені аңғарылады. Қолжазбадағы *салдат, абразавание, адвакат, винават, дазнание, ваеннай* деп оқылғаны осының анық дәлелі. Ал кірме атаулардың алдыңғы дауыссыз дыбысына дауыстылардың қосылып жазылуына байланысты *ырас, ылаж, ырас, ысиот, ыстаршын, ысдраваймыслящий, Афлатұн (Платон)*, т.б. мысалдарды келтіреміз. Осындағы кейбір атауларды қазіргі жинақтардағы өлеңдерде «ы» дыбысынсыз бере отырып, өлеңнің буын ұйқасының бұзылуына алып келеді. Қазіргі баспаларда буын саны жағынан сәйкессіздік *Орыс сияз қылдырса / Болыс елін қармайды. Қу старшын, аш билер / Аз жүрегін жалғайды* деген сегіз буынды шумақтың үшінші жолының *старшын* деп әдейі өзгертіліп, жеті буына түсіп қалуынан көрінеді.

Кісі аттарының жазылуында да қазіргі жинақтармен үйлесе бермейтін тұстар жоқ емес. Мақалада *Афлатұн, Сакрат, Сохрат, Аристодим, Зефүксіз* деп жазылған тарихи тұлғалардың емлесіне назар аударылды.

Екінші қара сөздегі ноғай (Абайша татарлар) халқына қатысты қазақ ауылдарындағы әңгімені жеткізгендегі *бакалшик* сөзінің түпнұсқа қолжазбада *бұһалшик* болып жазылғанына қатысты жаңа пікір ұсынылды.

Абайдың қолжазбаларын оқып талдағандай, ХХ ғасыр басындағы өзге ақын, қайраткер, жазушылардың тілін қолжазбадан оқып зерттесе, орыс тілінен енген сөздердің қазақ тілінің сингармонизм заңына сәйкес жазылғанын анықтауға болары сөзсіз. Бұл ең алдымен қолжазбалардың Кеңес дәуірінде кирилл әліпбиіне көшірілгенде, «орысшаны» қате жазуға болмайды деген ұстанымнан туған болса керек. Ал қазіргі кезде сол қолжазбалар қолымызға тиіп, оларды қайта оқығанда автордың еңбегіне қиянат жасамай, түпнұсқада қалай жазылған болса, қалың оқырманға сол қалпында өзгеріссіз ұсыну қажет деген ұстанымды басшылыққа алған дұрыс деп санаймыз. Жалпы түпнұсқа мәтінді оқуда, әр кезеңде жазылған еңбектер мен қолжазбаларды, жазба ескерткіштерді қайта хатқа түсіру немесе бастырып шығару кезінде осы ұстанымды орнықтырған орынды. Мұндай ұстаным – әр автордың өзіндік сөз қолдану, стиль ерекшеліктерін өз қалпында сақтап көрсету үшін де, сонымен қатар жалпы қазақ әдеби тілінің әр кезеңіне тән сипатын қаз-қалпында танып, оның даму барысын, өзгерістерін анықтау үшін де өте маңызды.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP13268734 – Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі» деп аталатын жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Абай (1909). Абай Петербор баспасы. – Санкт-Петербург: Восточная печать. – 120 бет.
- Абай (1961). Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, – 696 бет.
- Абай (1977). Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым. – 309 б.
- Айғабылов А. (2004). Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Зият пресс баспасы. – 64 б.
- Бөкейхан Ә. (2016). Бөкейхан Әлихан шығармалары, толықт. екінші бас. 13-т. – Астана: Сарыарқа. – 602 б.
- Исаев С. (2014). Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай. – 640 бет.
- Мұсабаев Ғ. (2014). Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай. – 640 бет.
- Петек Е. (2020). Абай Құнанбайұлы – Ғақлия кітабы (грамматика – транскрипция – индекс – қолжазба). – Алматы: Ұлағат. – 294 б.
- Петек Е. (2023). Абай өлеңдерінің қолжазбалары. – Алматы: Ұлағат баспасы. – 408 б.
- Сыздықова Р. (1993). Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: Ана тілі. – 320 б.
- Сыздықова Р. (2014). Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ел-шежіре. – 384 бет.
- Төрекұлұлы Н. (2006). Жат сөздер туралы. – Астана. – 72 бет.

References

- Abai (1909). Abai Peterbor baspasy. – Sankt-Peterburg: Vostochnaya pechat. – 120 b. [Abay. St. Petersburg publishing house. St. Petersburg: Vostochnaya pechat, 1909. 120 p]. (in Kazakh)
- Abai (1961). Abai Kunanbaev shygarmalarynyn bir tomdyq tolyq zhinagy. – Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy, – 696 b. [Abay. A complete one-volume collection of works by Abay Kunanbayev. Almaty: Kazakh state publishing house, 1961. 696 p.]. (in Kazakh)

- Abai (1977). Abai (İbrahim) Kunanbaev shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. – Almaty: Gylym. – 309 b. [Abai. A complete two-volume collection of works by Abai. Almaty: Gylym, 1977. 309 p.]. (in Kazakh)
- Aigabylov A. (2004). Kazak tilinin leksikologiyasy. Oku kuraly. – Almaty: Ziyat press. – 64 b. [Aigabylov A. Lexicology of the Kazakh language. Almaty: Ziyat press, 2004. 64 p.]. (in Kazakh)
- Bokeikhan A. (2016). Bokeikhan Alihan shygarmalary, 13-t. – Astana: Saryarka. – 602 b. [Bokeikhan A. Bokeikhan Alikhan Works. Astana: Saryarka, 2016. 602 p.]. (in Kazakh)
- İsaev S. (2014). Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai. – 640 b. [Isaev S. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai, 2014. 640 p.]. (in Kazakh)
- Musabaev G. (2014). Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Abzal-Ai. – 640 b. [Musabayev G. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai. 2014. 640 p.]. (in Kazakh)
- Petek E. (2020). Abai Kunanbaiuly – Gakliya kitabı. – Almaty: Ulagat. – 294 b. [Petek E. Abay Kunanbayuly-The Book of Gaklia. Almaty: Ulagat, 2020. 294 p.]. (in Kazakh)
- Petek E. (2023). Abai olenderinin kolzhazbalary. – Almaty: Ulagat baspasy. – 408 b. [Petek E. Manuscripts of Abai's poems. Almaty: Ulagat, 2023. 408 p.]. (in Kazakh)
- Syzdykova R. (1993). Kazaq adebi tilinin tarihy. – Almaty: Ana tili. – 320 b. [Syzdykova R. History of the Kazakh literary language. Almaty: Ana tili, 1993. 320 p.]. (in Kazakh)
- Syzdykova R. (2014). Abai shygarmalarynyn tili. – Almaty: El-şejire. – 384 bet. [Syzdykova R. The language of Abai's works. Almaty: El-shezhire, 2014. 384 p.]. (in Kazakh)
- Torekululy N. (2006). Zhat sozder turaly. – Astana. – 72 b. [Turekululy N. About foreign words. Astana, 2006. 72 p.]. (in Kazakh)

А. Әмірбекова¹, Қ. Есенова^{2*}, Ж. Ішпекбаев², Ф. Исмаилова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail:kalbike65@mail.ru

2020-2022 ЖЫЛДАРЫ COVID-19 ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ

Аннотация. Мақалада 2020-2022 жылдары пандемия кезінде қазақ тілінің сөздік қорына енген сөздердің лексикалық қабатты толықтыру жүйесі зерттелді. Институционалды дискурс кеңістігінде әсіресе медицина саласына көп енген терминдер типтеріне қарай ажыратылды. «Qazcorpus.kz» электронды ресурсы арқылы ковид-лексемалардың жиілігі анықталды. Сөзжасамдық доминант болатын ковид, корона, карантин сөздерінен жасалған жаңа күрделі сөздердің лексика-семантикалық сөзжасамдық құрылымы зерттелді. Пандемия кезінде пайда болған ауруларды сипаттайтын жаңа перифразалардың жасалымы анықталды. Карантин кезеңінде жазылған БАҚ мақалаларының тақырыптары мен ақындардың өлеңдеріне талдау жасалды. Жаңа терминдер тақырыптық топтарға ажыратылды: терапиялық термин, санитарлы-гигиеналық термин, қоғамдық-саяси термин, ағартушылық термин, психологиялық термин. Сондай-ақ окказионал қолданыстардың белсенділігі, жаңа бейнелі қолданыстардың прагматикалық уәжі қарастырылды. Кірме неологизмдердің гибрид сөздерге айналуы анықталды. Пандемия кезіндегі көңіл айту лебіздері, фобиялық эмоционалды лексиканың көбею факторларын анықтай отырып, қоғамдағы өзгерістер ең алдымен тілде айқын көрініс табатынын растайтын дәлелдер ұсынылды. Мақала материалдары ретінде БАҚ пен Интернеттің жаңа лексикасы алынды. Әлеуметтік желідегі жаңа қолданыстар алынды.

Тірек сөздер: тажтажал, карантин, коронавирус, ковид, неологизм, БАҚ тілі.

Мақала пандемияға қатысты жаңа сөзқолданыстардың тілдік жүйеге ықпалын анықтауға арналған *ИРН АР14870178 (Мемлекеттік тіркелу номері 0122РК00597) «Қазақ қоғамының тілдік контенті: өзгерістер мен жаңарулар (2020-2022 жж. пандемия кезі)»* тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде жазылды.

А. Амирбекова¹, К. Есенова^{2*}, Ж. Ишпекбаев³, Ф. Исмаилова³

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
*e-mail:kalbike65@mail.ru

Аннотация. В статье исследована система пополнения лексического состава, вошедшего в лексикографический строй казахского языка в период пандемии 2020-2022 годов. В пространстве институционального дискурса были выделены термины, которые активно вошли в сферу медицины. С помощью электронного ресурса «Qazcorpus.kz» была определена частота ковид-лексем. Изучена лексико-семантическая словообразовательная структура новых сложных слов от слов ковид, корона, карантин, являющихся словообразовательными доминантами.

Было обнаружено создание новых перифраз, описывающих болезни, возникшие во время пандемии. Проанализированы темы статей СМИ и стихи поэтов, написанные в период карантина. Новые термины были разделены на тематические группы: терапевтический термин, санитарно-гигиенический термин, общественно-политический термин, просветительский термин, психологический термин. Также была рассмотрена активность окказиональных слов, прагматический мотив новых образных выражений. Установлено, что ряд неологизмов был переведен гибридными словами. Была выявлена частотность слов соболезнований во время пандемии, увеличение фобической эмоциональной лексики. Подтверждено, что изменения и глобальные ситуации в обществе прежде всего ярко выражаются в языке. В качестве материалов статьи были собраны новые ковид лексемы из СМИ и социальных сетей.

Ключевые слова: тажтажал, карантин, коронавирус, covid, неологизм, язык СМИ. Статья написана на основе научного проекта на тему *ИРН АР14870178 (государственный регистрационный номер 0122РК00597) «Языковой контент казахского общества: изменения и обновления (период пандемии: 2020-2022 гг.)»*.

А. Amirbekova², К. Yesenova², Zh. Ishpekbayev², F. Ismailova²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail:kalbike65@mail.ru

CHANGES IN THE LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF THE KAZAKH LANGUAGE DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN 2020-2022

Abstract. The research paper examines the system of replenishment of the lexical layer of words that entered the lexicographic structure of the Kazakh language during the pandemic of 2020-2022. In the space of institutional discourse, terms that have actively entered the field of medicine have been identified. With the help of an electronic resource "Qazcorpus.kz" the frequency of covid lexemes was determined. The lexico-semantic word-formation structure of new complex words, which are dominated by the covid words, *crown*, *quarantine* has been studied. The creation of new periphrases describing diseases that arose during the pandemic was discovered. The topics of media articles and poems of poets written during the quarantine period were analyzed. The new terms were divided into thematic groups: therapeutic term, sanitary and hygienic term, socio-political term, educational term, and psychological term. The activity of occasional words and the pragmatic motive of new figurative expressions were also considered. It is established that a number of neologisms were translated by hybrid words. It was revealed the frequency of words of condolence during the pandemic, and an increase in phobic emotional vocabulary. It is confirmed that changes and global situations in society are primarily clearly expressed in language. As the materials of the paper, new covid lexemes from the media and the social network were collected.

Keywords: *tagtazhal*, quarantine, coronavirus, covid, neologism, media language.

The article is based on a scientific project on the topic of IRN AR14870178 (state registration number 0122RK00597) "*Language content of Kazakh society: changes and updates (pandemic period: 2020-2022)*".

Кіріспе

2020 жылдың наурыз-маусым айларында қазақ тілінде өте қарқынды өзгерістер басталды: қазақ тілі көптеген жаңа сөздермен және ұғымдармен толықты, бірқатар сөздер мен сөз тіркестері жаңа мағынаға ие болды, олардың кейбіреулері қолданылу аясын кеңейтті. Медициналық, әлеуметтік саланың терминдері жалпы қолданысқа көше бастады. Қазақ тілінде тілдік ойынның қарқындылығы артты және тілдік шығармашылық үдерісі жеделдеді. Себебі әлеуметтік желідегі тілдік контент жүйесінде ковид вирусына қарсы жағымсыз әсерін бейнелі жеткізетін сөзқолданыстар көбейді. Пандемия кезеңінің негізгі тірексөздері - covid, coronavirus және corona сөздері болды, өйткені олар осы тарихи кезеңнің символдық сөздері ғана емес, сонымен қатар көптеген узуалды және окказионалды жаңа сөздердің өнімді уәжі болып шықты.

Қазақ тілінің сөздік құрамының дамуы дәстүрлі түрде бірқатар факторлармен анықталады және шартты түрде бұл процесс эволюциялық сипатта болады. Тек әлеуметтік сілкініс кезінде тіл түбегейлі немесе өте күшті өзгерістерге ұшырайды. «Пандемия дәуірінде «сөздер калейдоскоптық жылдамдықпен пайда болды», бұл 2020 жылдың бірінші жартысы болды, COVID-19 коронавирустық инфекциясының таралу кезеңі басталды», - деген болатын Е.С.Громенко (Громенко, 2021).

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2020 жылғы 11 наурызда ресми түрде жариялаған COVID-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясы және оның салдары тілдің даму динамикасына елеулі ықпал жасады. Әлемнің барлық дерлік елдерінде бірнеше уақытқа созылған карантин, әуежайлардың, стадиондардың, мұражайлардың, кітапханалардың, барлық әлеуметтік нысандардың жабылуы, сондай-ақ оның тудырған әлеуметтік, мәдени, саяси сілкіністері қоғамды қатты таң қалдырды, адамзаттық тілдік қарым-қатынас күрт өзгерді. Қазақ тілінде де әлемнің басқа тілдері сияқты, бұл үдерістерге орай сан түрлі өзгерістер болып жатты. Психологиялық ұжымдық күйзеліс тілден айқын көрініс тапты. Вирустың жылдам тарауы, өлім-жітімнің көбеюі халық арасында үрей тудырғаны соншалық, қазақ тіліндегі қорқу, таңғалу, т.б. мағынадағы одағай сөздердің қолданыс жиілігі артты (ойбу, мәссаған, не сұмдық, коронавирус деген бәле, адам басын жұтқан вирус, қазақты қырған вирус). Осындай психологиялық реакцияның нәтижесі БАҚ-та, ресми дереккөздерде кеңінен қолданыла бастағаны соншалық, журналистердің де назарына ілігіп, қарапайым халықтың протологизмдері әдеби жаңа сөзге айнала бастады. Мысалы: *Тәжтажал тойдан ойға бет бұрғызды; Әлеуметтік желіге кіре қалсаң «қазаның арты қайырлы болсын!» деген тілек көп; Қарусыз майданда жаудың апанынан аман шыққан жан; нешінші толқынды күтіп жүргенімізден шатастық.*

Тілтанымдық зерттеулер нәтижесінде пандемия кезеңінде белсенді қолданысқа түсіп, әдеби сөздік қорға еніп үлгерген сөздердің жеке авторлық сөзжасау үлгілері мен оның жиілігін арттырудағы тәсілдері лексикология саласына жанаша зерттеу үдерістерін туғызды, сондай-ақ мерзімді басылымдар мен әлеуметтік желіде тез таралуы мен адамның тез қабылдау реакциялары экстралингвистикалық зерттеулерді талап етті.

Революция және қайта құру дәуірлері, ең алдымен, қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік салаларына (пәндік-концептуалды атауларға) әсер етсе, тарихта тұңғыш рет бүкіл адамзат бір мезгілде уланған дерт, ұзақ карантин барша халыққа психологиялық әсер етті.

Жаңа өмірдің ақиқат шындығы, адамның бағалаушылық пікірі, көзқарасы жаңа сөз жасаудың уәжді маркеріне айналды, жалпыадамзат концептуалды атау беруге бейімделгені байқалды. Осы пандемиялық кезеңдегі жаңа сөзқолданыстардың ағынын Ильясова «сөзжасам көшкіні» деп атады (Ильясова 2021: 539). Бұл бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желідегі адам өмірінің жаңа объективті жағдайларына қатысты көркемдік ойлаудан туған жеке авторлық сөздік қордың ағыны деп тануға болады. Халықтың тапқыр интеллектісінің артқанын, жағдаятқа әсерінің жылдамдығы, баға беру сапасының артқанын көрсетеді. Сондай-ақ жаңа сөзжасам үдерісінде тілойнатымның рөлі маңызды екеніне көз жеткізеді.

Тілдің дамуындағы басты қауіп коронавирустық пандемия кезінде қазақ тіліне еніп кеткен өзге тілдік элементтердің өзіне шолу ерекше ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Себебі кірме сөздердің саны мен қолданыс жиілігі арта түсті.

Материал және әдістер

Мақала материалдары 2020-2022 жылдарда жарияланған БАҚ тілінен, әлеуметтік желілерден жиналды. Яғни пандемия тақырыбына қатысты мақалалар мәтіні жиналды. Ондағы тіркестер, жаңа сөзқолданыстар, жаңа сөздердің тіркестері жинақталды. Сондай-ақ жиналған тілдік бірліктер лексикалық сипатына қарай (төл/кірме сөздер, терминдер, бейнелі сөздер, сленгтер); стилистикалық және прагматикалық мақсатына қарай (экспрессивті-эмоционалды мәтіндер, жаңа клишелер); мақала тақырыптарына қарай, семантикалық сипатына қарай (жаңа мағына, үстеме мағына, концептуалды мағына) іріктелді. Осы тұрғыдан материалдар контент-талдау әдісі арқылы таңдалды.

Контент-талдау әдісі бойынша мерзімді БАҚ-тың ішіндегі қоғамдық-ақпараттық, саяси, медициналық газеттердің мәтіндері бөлек жинақталды. Ондағы сөзқолданыстардың жиілігі анықталды. Қоғамдық-ақпараттық БАҚ тілінде *бетперде* қолданылса, медициналық мақалаларда *маска* деп жұмсалған.

Салыстыру әдісі қолданылды. Шеттілдік кірме сөздер мен олардың қазақ тіліндегі аударма-балама нұсқаларының қолданыс жиілігі салыстырылды. Сондай-ақ медициналық терминдердің қоғамдық-әлеуметтік қолданыстағы белсенділігі, яғни тұрмыстық атау ретінде жұмсалып жатқаны салыстырылды.

Лексика-семантикалық талдау әдісі қолданылды. Пандемия кезеңіндегі БАҚ тіліндегі жаңа сөзқолданыстар мен тіркестер мағыналық және тақырыптық топтарға іріктелді.

Коммуникативтік талдау әдісі қолданылды. Жалпыадамзаттың тілдік қатынасында жаңа сөздердің пайда болуына қоғамдық өзгерістің ықпалы оның өміріндегі өзгерістің әсері басты фактор болатыны дәлелденді. Қазіргі ашық алаң, ашық пікір білдіру дәуірінде халық әлеуметтік желіде өз ойын еркін жеткізе береді, яғни тілге көп өзгеріс әкелетін тілдік қолданыстағы еркіндік екені пандемия кезінде айқын көрінді. Мысалы, заң термині «үйқамақ» (домашний арест) пандемия кезіндегі «карантиннің» мағыналас сөзі ретінде кең қолданысқа түсті.

Әдебиетке шолу

Пандемия кезеңіндегі қазақ тіліндегі өзгерістер тұрғысынан қазақстандық зерттеулер аз болғанмен, өз кезегінде жарық көріп отырды. Мысалы, «Қазақстан және covid-19: медиа, мәдениет, саясат» атты мақалалар жинағы (Ергөбек, Темірбекова, 2021.); «Пандемия кезеңіндегі қашықтан оқыту» (Сыдықов Е. 2020); «Коронавирустық пандемия кезінде қазақстандықтардың лексиконында пайда болған неологизмдер» (А. Пиязбаева, Б. Дэвис 2021); «Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі лексикалық инновациялар және семантикалық өзгерістер: ассоциативті сауалнама» (Хасенов, 2022); «Ағылшын тіліндегі баспасөздегі неологизмдердің лингвомәдени аспектілері» (Мадиева, Алым, 2022); «Қашықтықтан оқытуда инновациялық технологияларды қолдану» (Пазилова 2021) мақалалары жарық көрді. Шетелдік тілші ғалымдар коронавирус кезеңінде тілдегі жаңа сөздер жарылысын арнайы әрі үздіксіз зерттеу нәтижесінде «Covidiot? Quarantinis? Linguist explains how COVID-19 has infected our language» атты неологизмдер сөздігін ұсынды (Covidiot? Quarantinis? Linguist explains how COVID-19 has infected our language). «Образ России в эпоху коронавируса: вербальная американская, британская и испанская медиатрансляция» еңбегінде

қоғамдық өзгерістің тіл дамуына елеулі ықпал ететін дәлелдеуші деректермен айғақталған (Желтухина, 2020); «Неологизмы английского языка: репрезентируемые ими области знания, принципы и механизмы создания» (Бабина, 2020); «Language evolution research in the year 2020» (Nolle., 2020); «Словарь русского языка коронавирусной эпохи» (Вальтер., 2021).

Нәтижелер және талқылау

2020-2022 жылдары пандемия кезеңіндегі ақпараттық жаңалықтарды жариялайтын БАҚ беттерінде медициналық, заң, саяси терминдер мен термин-неологизмдер белсенді қолданысқа түсті. Соның ішінде медицинаның тар саласы инфекция терминдері күнделікті қолданыстағы жаттанды сөздерге айналды. Мысалы:

Инфекциялық терминдер: вирусты шырыш, жұқпалы ауру, респираторлық тұмау, ұсақ сілекей тамшылары, инкубациялық кезең, коронавирустың белгілері, коронавирустың таралуы, коронавирустан қорғану, антисептик, жіті респираторлық вирус, жеңіл тұр, ауыр тұр, асқыну дистресс-синдром, эпидемия, бетакоронавирус, қабығы бар вирус, вирусты тамшылар, жанасқан адамды жұқтыру, таралу жылдамдығы, вирус тұрақтау, COVID-19 пандемиясы, вирус тасушы, дерт жұқтырушы, жанама айғақ, растама, Серологиялық зерттеу, реинфекция, өміршең вирус, ауруханашілік инфекция, оңтүстікафрикалық штамм т.б.

Терапиялық терминдер: шаршағыштық, құрғақ жөтел, тыныс алудың қиындауы, қызу көтерілу, өкпе қабыну, салауатты өмір салты, иммунитетті нығайту, арнайы емдеулерсіз, демікпе, оттегі терапиясы, клиникалық зерттеулер, еттікпе, өкпені механикалық желдету, өкпеден алынған сұйықтық, рентген суреттері, шырыш сынамасы, дем жетпеу, симптомсыз науқастар, симптомсыз жағдайлар, иммунитет ұзақтығы, иммунитет қауырттылығы, гуморальді иммунитет, иммуносупрессия, буындардың ауыруы, бас ауруы, диарея, жүрек айнуы, құсу, қақырық, гастроэнтерит симптомдары, мұрынның бітелуі, дәм-иіс сезбеу, науқасқа күтім жасау, маска кию, теріс қысымдағы палата, контаминирленген сұйықтықтар, вирусқа қарсы терапия, симптоматикалық ем, демеуші ем, қан қатуы, қақырықтың жоғарылауы, көктамырлық қан, жасанды өкпе, оттегімен қанығу, өмірді қолдау, жүрек жеткіліксіздігі, ковид-терапия, септикалық шок, иммундық жасау, келесі зақымдану, өлімді төмендету, метаанализ, өлім-жітімнің жоғарылауы, ағзаны тазарту, т.б.

Санитарлы-гигиеналық терминдер: адамдармен қол алыспау, қашықтықтан амандасу, ауаны тазарту, бөлмені желдету, сақтандыру шаралары, алдын алу шаралары, ауырғандар үшін ұсыныстар, дені сау адамдар үшін ұсыныстар, резеңке қолғаптар, қашықтықты сақтау, қол алысудан аулақ болу, 1 метр қашықтықты сақтау, қол гигиенасы, респираторлық гигиена, сақтық шаралары, қосымша сақтық шаралары, кортикостероидтарды қолдану, ПТР-тестілеу, т.б.

Қоғамдық-саяси сөзқолданыстар: төтенше жағдай, өңірлік штаб, үйде отыру, карантиндік шектеулер, оқшаулаудың қатаң тәртібі, үкіметаралық комиссия, өлім-жітім, қызыл аймақ, сары аймақ, жасыл аймақ, әлеуметтік арақашықтық, 1 метр, барынша оқшаулану, қатаң шектеу шаралары, жүріс-тұрысқа тосқауыл, қауіпті нүктелер, карантиндік орталықтар, жаһандық пандемия, өзін-өзі оқшаулау, дәрі-дәрмек тапшылығы, т.б.

Ағартушылық терминдер: қашықтан оқыту, онлайн-сабақ, онлайн-дәріс, зум, цифрландыру, білімленд, т.б.

Психологиялық терминдер: үрейге бой алдырмау, бейқамдық, психикалық жағдайының өзгеруі, т.б.

Окказионалды қолданыстар: дүниені дүрбелеңге салған тәжтажал; шартарапқа жайылған COVID-19; қара таял килікті; індетті ауыздықтау; қаза жеткізуші; құлақ аспасаң, өзің жапа шегесің; бас санитар; талайды келместің кемесіне мінгізді; төрт қабырға арасына қуып тықты; әбігерге салған коронавирус; аты жаман ауру; қысылтаяң сәт; әлемді шарпыған "қара дақ"; бекеттер бекінген, базарлар тым-тырыс; күмілжіген жан менен тән сынақта; Жаратқанның сынағы; үйден шықпа, елді сақта!; үй қазіргі – жұмағың! үй қазіргі – қорғаның!; сыртқы жау; маска бойынша қарсы алады, температура бойынша шығарып салады; жүз теңгеден гөрі, антисептик болсын!; бірде Қытайда тұратын коронавирус барлық жолдардың Римге апаратынын білді т.б.

Кірме неологизмдер: локдаун, корона-изоляция, корона-карантин, корона-локдаун, COVID-карантин, ковид-каникул, корона-экономика, антиковид, пандемия, telegram-арна, дезинформация, медиатизация, «коронафобия, ксенофобия, стигматизация, инфодемия, тандем, коронапсихоз, ковид-врач, ковид-бригада, таратқыштар, денарий, зиян келтірушілер, т.б.

Байқағанымыздай, қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінде сөзжасамдық жаңа үлгілер қалыптасты, сөздік қор жаңа атаулармен толықты, кірме сөздер қатары кеңейді. 2020-2022 жылдардағы БАҚ тіліне пандемиялық жағдай жан-жақты әсер еткені күмән тудырмайды: лексикалық жүйе тез өзгеріске ұшырады. Бұл әсіресе тіл арқылы шындықты шынайы суреттеу дағдарыс сәттерінде айқын көрінетінін дәлелдеді. Осы тұрғыдан коронавирус тақырыбына арналған БАҚ мәтіндері тілге жаңа өзгерістер әкелді. 2020 жылғы неологизмдердің тұтас ағымының пайда болуына себеп болды. Байқағанымыздай алғашқы мәтіндер пайда болғаннан бастап және ДДҰ пандемия туралы жариялағаннан бері *коронавирус*, *ковид*, *COVID-19* доминантты бірліктерінің айналасында жаңа сөздер толқыны өте тез пайда болды. Бұл жағдаятты мақала тақырыптарынан да аңғаруға болады.

Мақала тақырыптары: *Тәжтажал:* «Тәжтажал» вирусы – талай өзгерістің басы (Kazislam.kz). Тәжтажал түтіннен қорқады (adyrna.kz/); Тәжтажал тағы өршіді, сақ болайық! (aqtobegazeti.kz/); Қыспаққа алған тәжтажал (qyzylqoga.kz/); Қалқан қойды Тәжтажал алдына (<https://ser-per.kz/>); Тәжтажал тағы бір мықты қазақты жұтты (<https://nl-nl.facebook.com/>); Тәжтажал құрығы ұзарып барады (<https://qazaqtimes.com/>); Шанхай тәжтажал ошағына айналды (<https://qazdauiri.kz/>); Тәжтажал тойдан ойға бет бұрғызды (<https://www.youtube.com/watch?v=zOL4wnZfrT8>) ; Тәжтажал тыйылмай тұр (<https://www.uralskweek.kz/>); Тәжтажал: Тойға тоқтау бола ма? (<https://z-taraz.kz/>); Жер планетасын жұқпалы дерт жайлады (<https://z-taraz.kz/>). *Карантин:* Карантин – озық ойлар кезеңі (<https://egemen.kz/>); Карантин кезеңі әлеуметтік кәсіпкерлікке қалай әсер етуде? (<https://egemen.kz/>); «Қызыл мәртебесі» бар адамдар үшін карантин кезеңі (inform.kz) ; Карантин шулы да даулы оқиғаларға толы болды (facebook.com) ; COVID-19: Карантиннің пайдасы бар ма? (<https://astanatv.kz/>); Карантиннің кезінде көкпар тартқан (<https://egemen.kz/>); "Карантиннің кесірі", "ақша жоқ" (<https://www.azattyq.org/>); Егін егуге карантиннің кедергісі жоқ (<https://baq.kz/>); Лондонда карантиннің ең жоғары деңгейі енгізілді (<https://egemen.kz/>).

Коронавирус: Той, жастар және коронавирус (<https://z-taraz.kz/>).

Ақындардың өлеңдерінің тақырыптары: Мінәжат (Ақберен Елгезек); Дәуір дерті (Әлібек Шегебай); Қамын ойла, өзгенің, өзіңнің де... (Олжас Отар); Үйде бол... (Асқар Дүйсенбі); Жер мен Көктей таныдым ба алыпты? (Толқын Қабылша); Далада біртүрлі бұлқыныс (Жангелді Немеребай) ; Дәрігерлерге арнау (Еркебұлан Серімханұлы); Пандемия (Асылбек Жаңбырбай) ; Қаралы күн (Балғынбек Имашев) ; Коронавирус кет! (М.Омаров) ; Дертке қарсы үндеу (А. Манарбеков). Байқағанымыздай, карантин кезіндегі басты тақырып коронавирус ауруымен күресу болғандықтан, БАҚ тіліндегі лексика-семантикалық жүйе тек лексикалық тұрғыдан ғана емес, стилистикалық, прагматикалық аспектіде еркін белсенділікте жарияланғанын көреміз. Нақтырақ айтсақ,

- лексикалық жүйе бойынша өзгерістер: жаңа төл және кірме атаулар пайда болды, көне сөздер жаңа мағынамен жаңғырды;

- грамматикалық жүйе бойынша өзгерістер: карантин, ковид, коронавирустар тіркес сөздері аналитикалық, синтетикалық тәсілдер арқылы жаңа сөз жасалуына негіз болған;

- прагматикалық жүйе бойынша өзгерістер: жағымсыз бағалардың тілдік көрінісі бағалауыш сипатта кеңінен таралды. Коронавирустың перифраз атаулары пайда болды – *қаза жеткізуші, аты жаман ауру, тұншықтырғыш, жаналғыш, қара дақ (пневмония)*, т.б. Сондай-ақ пандемия кезіндегі ауыр жағдайға деген әсерлілік өлеңмен де, әнмен де БАҚ тілі арқылы жетіп жатты. Халықтың күйзеліске түскенін оқырмандардың негатив пікірлерінен көрінді. Бұл да тілдің адамтанымдық қасиетінің қуатты қызметін көрсететін жаһандық жағдаят екенін нақты дәлелдеді;

- стилистикалық жүйе бойынша өзгерістер: окказионалды қолданыстар аргессиялы, аффектілі күйде жарияланды. Бұйрық райлы мақалдар кеңінен қолданылды: Үйден шықпа, елді

сақта! Үй қазіргі – жұмағың! Үй қазіргі – қорғаның! Далаға шықпа, сыртқы жаудан сақтан!
Қолыңды жу! Өзіңді де, өзгені де ойла!

2020 жылдың наурыз-маусым айларында қазақ тілінде өте қарқынды өзгерістер басталды: қазақ тілі көптеген жаңа сөздермен және ұғымдармен толықты, бірқатар сөздер мен сөз тіркестері жаңа мағынаға ие болды, олардың кейбіреулері қолданылу аясын кеңейтті. Медициналық, әлеуметтік саланың терминдері жалпы қолданысқа көше бастады. Қазақ тілінде тілдік ойынның қарқындылығы артты және тілдік шығармашылық үдерісі жеделдеді. Себебі әлеуметтік желідегі тілдік контент ковид вирусына қарсы жағымсыз әсерін бейнелі жеткізетін сөзқолданыстар көбейді.

Пандемия кезеңінің негізгі тірексөздері – covid, coronavirus және corona сөздері болды, өйткені олар осы тарихи кезеңнің символдық сөздері ғана емес, сонымен қатар көптеген узуалды және окказионалды жаңа сөздердің өнімді уәжі болып шықты.

«Qazcorpus.kz» электронды ресурсын пайдалана отырып, ковид лексемалардың жиілігі анықталды.

1-кесте – БАҚ тілінде кездескен жиілігі жоғары ковид лексемалар мен тіркестер

<i>Жаңа атау</i>	<i>Жиілігі</i>
Коронавирус	51 500 000
Карантин	14 300 000
Ковид	21 900 000
COVID-19	7 540 000 00
Пандемия	8 190 000
Вакцина	6 990 000
онлайн	6771000
Антисептик	5 960 000
ИВЛ	3 310 000
Төтенше жағдай режимі	2 240 000
Онлайн-сабақ	185600
Блокпост	1 090 000
Індет	509 000
Бетперде	280 000
Антивакцина	9 110
Тәжтажал	3 250
Интернет-сабақ	2630
үстемеақы	1960
Интернет жылдамдығы	1890
телесабақ	1851
интернет-платформадағы сабақ	1745
мобильді интернетпен қамтамасыз ету	1701
карантин жағдайы	1700
уақытша қиындық	1692
алғы шептегі дәрігерлер	1680
індетті ауыздықтау	1630
Сақтық шаралары	1590
тиісті үстемеақы	1420
әлеуметтік кепілдік	1410
ынталандыру жүйесі	1401
денсаулық сақшылары	1390
жұқпалы аурулармен күресті күшейту	1382
медициналық-биологиялық зерттеулер	1350
модульдік жұқпалы аурулар ауруханасы	1347
диагностикалық тест жүйесі	1340
цифрлы технологиялар	1324
цифрлы Қазақстан	1332
қалыпты шыдамдылық	1313
қоңырауларды қабылдауды жақсарту	1245
ахуалдық орталық	1221
телеграм-бот	1213

Қазақ тілінің сөздік құрамының дамуы дәстүрлі түрде бірқатар факторлармен анықталады және шартты түрде бұл процесс эволюциялық сипатта болады. Тек әлеуметтік сілкініс кезінде тіл түбегейлі немесе өте күшті өзгерістерге ұшырайды.

Жер шарындағы барлық тілдер қоғамда болып жатқан түрлі әлеуметтік жағдайларға, құбылыстарға жауап береді. Қазақ тілі де үздіксіз даму, толығу, өзгеру үстінде. Күн сайын оның лексиконында жаңа сөздер пайда болып, ескіріп, енді бірі қолданыстан шығып, кейбірінің мағынасы өзгеріп, қайта жаңарып жатыр. Соңғы кезде әлемді шарпыған пандемия және елдегі орын алған эпидемиологиялық жағдай да тілге өз әсерін тигізбей қоймады. COVID-19 коронавирустық инфекция пандемиясы мен шектеу шаралары бүкіл әлемнің, оның ішінде Қазақстанның қоғамдық өміріне айтарлықтай өзгерістер әкелді, сонымен қатар тілдің ішкі ресурстары арқылы жаңа атаулардың қалыптасуына кейбір сөзжасамдық құралдардың өнімділігіне, тілдік үдерістердің жедел ағымына серпін берді. Шын мәнінде коронадағдарыс әлемнің барлық тілдерінің сөздік қорын жаңа терминдермен толықтырды. Медициналық терминдерді, IT терминдерді көбейткенмен, агрессивті лексиканың да, жаргон, сленг сөздердің де қатарын молайтты. Фобия, агония лексемаларының қоры арта түсті. Қорқыныш лексикасына аса мән берілмейтін еді. Енді әлемдік лингвистикада фобия лексика қалыптаса бастады. Пандемиямен бірге қазақстандықтардың да лексиконына *орыс тілі арқылы енген шеттілдік сөздер өзгеріссіз ене бастады*. Зерттеу «коронавирустық дәуір» 2020-2022 жылдар БАҚ тілінде және әлеуметтік желідегі тілдік контент арқылы тараған ковид-лексемаларды жүйелеп талдауды мақсат етеді.

Қорытынды

Лексикалық деңгейдегі өзгерістер дискурс пен күнделікті тұрмыстық күй, мінез-құлық мәдениетінің өзгеруіне тікелей байланысты. Біріншіден, вирус туралы, COVID-19 белгілері туралы үздіксіз, тынымсыз ақпараттың үнемі әсер етуі. Яғни карантиндегі мінез-құлық ережелері туралы бірнеше рет еске салу, теледидар, радиоарналарда, әлеуметтік медида талқылау қоғамдық пікірді медициналандыруға алып келді: медициналық терминдер тұрмыстық қолданысқа көшті; салалық терминдік сөз лексикалық жүйенің орталығына айналды, кейбір жағдайларда кең таралған сөздер – неологизмдер қатарына енді, жаңа атаулар қалыптасты. Тілдегі күрт өзгеріс стилистикалық динамикаға елеулі әсер етті.

Екіншіден, вирустың ресми атауы коммуникативті кеңістікте медициналық терминдердің (коронавирустық инфекция, коронавирустық пандемия, COVID-19) жедел ассимиляциясы нәтижесінде көптеген ауызекі атауларға ие болды.

Үшіншіден, табиғи тілдердің басты қасиеттерінің бірі - сөйлеушілердің коммуникативті-бағалау қызметіне жауап беретін жылдам жаңару мүмкіндігі. Осы тұрғыдан халықтың бағасы окказионалды қолданыстармен кеңінен тарады. Пандемия жағдаятына баға беру еркіндігі, оны әлеуметтік желіде ашық хабарлау мүмкіндігіне шек қойылмады. Осы тұрғыдан карантин, коронавирус, екпе сияқты негізгі ұғымдарға мағыналас (синонимдік) атаулар қалыптасты. Әдетте, бұл белгі тілде қажеттілігі бірнеше ретке күшейетін сыни жағдайларда ғана айқын көрінеді екен: сөйлеушілер олардың көз алдында не болып жатқанын жаңа тілдік бірлік ретінде сөздік қорына тез қабылдайды немесе ескілерін қайта ойластырып, оларға жаңа семантикалық мазмұн беріп қолданады.

Төртіншіден, лексика-грамматикалық жаңашылдықты арттыратын номинативті лексемалар екені анықталды. Коронавирустық бірліктердің лексика-семантикалық, тақырыптық тобы құрылды. Оны тез толықтыратын тірек сөздер (ковид, карантин, корона) жаңа атаулардың сөзжасамдық доминанты деп танылды.

Әдебиеттер

Громенко Е.С. (2021) О «ковидно-коронавирусных» процессах в русском языке 2020 года / *Studia Slavica* Volume 65: Issue 1 Dec 2021

Қазақстан және Covid-19: Медиа, мәдениет, саясат. (2021) – Алматы: «Deluxe Printery» баспасы, 2021 – 365 бет.

Сыдықов Е. (2020) Пандемия кезеңіндегі қашықтан оқыту – Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2020. – 435 с.

Пиязбаева А. Б., Дэвис Б. М. (2021) Коронавирустық пандемия кезінде қазақстандықтардың лексиконында пайда болған неологизмдер / *Тілтаным*, 2021/2 – 152 б.

Хасенов Б. Р., Адилова А. С., З. К. Картова (2022) Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі лексикалық инновациялар және семантикалық өзгерістер: ассоциативті сауалнама //Торайғыров университетінің Хабаршысы. – ISSN 2710-3528 Филологиялық сериясы. – № 2. 2022

Мадиева Г.Б., Алым Г. (2022) Ағылшын тіліндегі баспасөздегі неологизмдердің лингвомәдени аспектілері // БҚУ Хабаршысы. – 2(86) – 2022 – 111 -121 б

Пазилова Б.А. (2021) Қашықтықтан оқытуда инновациялық технологияларды қолдану// «Тәуелсіздік және тілдер: тілдік емес мамандықтарда шетел тілдерін оқытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік онлайн конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, 2021 – 282 бет.

Covidiots? Quarantinis? (2022) Linguist explains how COVID-19 has infected our language. Доступно по: <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-april-22-2020-1.5540906/covidiots-quarantinis-linguist-explains-how-covid-19-has-infected-our-language-1.5540914>.

Желтухина М.Р., Парамонова Д.В. (2020) Образ России в эпоху коронавируса: вербальная американская, британская и испанская медиатрансляция. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2020; 3:22-32.

Бабина Л.В. (2020) Неологизмы английского языка: репрезентируемые ими области знания, принципы и механизмы создания. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2020;3:72-81.

Nolle J., Hartmann S., Tinitis P. (2020) Language evolution research in the year 2020. Language Dynamics and Change. – 10 (2020):3-26.

Словарь русского языка коронавирусной эпохи. (2021) – Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, 2021 – 550с.

References

Kazakhstan and Covid-19: media, culture, politics.(2021) – Алматы: Publishing house "Deluxe printing", 2021 – 365

Sydykov Y. (2021) Distance learning during the pandemic-Nur-Sultan: introduction of L. N. Gumileva, 20207. – 435 p.

Piyazbayeva, Davis B. M. (2021) Neologism that appeared in the lexicon of Kazakhstan during the coronavirus pandemic / Tiltanyim, 2021/2 – 152 P..

Khasenov B. R., Adilova A. S., Z. K. Kartova (2022) Lexical innovations and semantic changes in the period of the Covid-19 pandemic: associative Survey //Bulletin of Toraigyrov university. – Philological series – ISSN 2710-3528. № 2. 2022.

Madiyeva G. B., Alym G. (2022) Linguocultural aspects of neologisms in the English-language Press // Bulletin of WKU 2(86) – 2022. – 111-121 p

Pazilova B. A. (2021) The use of innovative technologies in distance learning// Collection of materials of the international scientific and practical online conference "independence and languages: actual problems of teaching foreign languages in non-linguistic specialties". – Алматы, 2021 – 282

Covidiots? Quarantinis? (2020) Linguist explains how COVID-19 has infected our language. "Yes," he said. <https://www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-april-22-2020-1.5540906/covidiots-quarantinis-linguist-explains-how-covid-19-has-infected-our-language-1.5540914>.

Zheltukhina M. R., Paramonova D. V. (2020) Image of Russia in the era of coronavirus: verbal American, British and Spanish media transmission. Actual problems of philology and pedagogical linguistics. 2020 №3 –22-32.

Babina L. V. (2020) Neologisms of the English language: representing the region of knowledge, principles and mechanisms of creation. Actual problems of philology and pedagogical linguistics. 2020 №3 –72-81.

Nolle J., Hartmann S., Tinitis P. (2020) Language evolution research in the year 2020. Language Dynamics and Change. 2020 № 3 –26.

Russian language coronavirus epochs. (2021) – St. Petersburg: Institute of linguistic Studies, RAS. 2021 –550 p.

А. Баймырза¹ , С.Б. Белецкий² , Қ. Дүйсен¹ ,
А. Пиязбаева^{1*} , А. Фазылжанова¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Жоғарғы экономика мектебі ҰҒУ (НИУ ВШЭ), Мәскеу, Ресей

*e-mail: akacha_83@mail.ru

ЛИНГВОЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САНА ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аннотация. Тіл – адам капиталын құраушы негізгі құрал, себебі тіл адамның экономикалық, әлеуметтік тұрғыда дамуына әсер ете алады, оған қоса, экономикалық шешімдерге де ықпал етеді. Экономикадағы тіл мен тілдегі экономикалық қатынасы тұтас, экономикасы дамыған елдің ұлттық тілі де қоса жетіледі, тілі мәртебе алып қолданысы кеңейсе, экономикадағы оң өзгерістер соңынан ереді. Осы құбылысқа арналған зерттеулер ғылымдағы жаңа бағыт – лингвоэкономиканың пайда болуына түрткі болады.

Мақаланың мақсаты: қазіргі қазақ ұлттық экономикалық санасын тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдермен салыстыра отырып, ондағы трансформацияны көрсету. Оны біз тек тіл арқылы, тілдегі репрезентациясы арқылы ғана көрсетеміз. Сонымен қатар экономикалық дискурс ұғымына түсінік беру. Мақалада экономикалық дискурс институционалды дискурстың ішкі ретінде қаралды, ең алдымен «экономикалық дискурс» ұғымына анықтама берілді, экономикалық дискурстың институционалды дискурстың өзге ішкі ретінен басты айырмашылығы мен оған тән белгілері көрсетілді.

Экономикалық сананың қазіргі таңда маңыздылығы, оның тілдік тұрғыдан зерттелуі мақаланы өзектілендіріп отыр, себебі экономикалық сана да сананың кез келген түрі сияқты оның трансформациясы, жетілуі де тілмен байланысты ғана жүзеге асады. Сананың көрінісі тілде жүйелі түрде репрезенттеледі, бұл репрезенттер әмбебап сипатта болады, әсіресе лексикалық қабаттағы өзгерістер басқаға қарағанда жылдам, тез жүреді. Сондықтан мақалада сөз болып отырған зерттеу нысанына лексикалық бірліктер алынды.

Тірек сөздер: экономикалық дискурс, институционалды дискурс, экономикалық сана, тіл және экономика, лингвоэкономика.

А. Баймырза¹, С.Б. Белецкий², Қ. Дүйсен¹, А. Пиязбаева^{1*}, А. Фазылжанова¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан;

²НИУ Высшая школа экономики, Москва, Россия

*e-mail: akacha_83@mail.ru

ЛИНГВОЭКОНОМИКА И РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация. Язык является основным инструментом, составляющим человеческий капитал, поскольку язык может влиять на экономическое, социальное развитие человека, а также влиять на экономические решения. Экономические отношения между языком и языком в экономике целостны так, как национальный язык страны с развитой экономикой приобретает статус и расширяется, а за ним следуют позитивные изменения в экономике. Исследования, посвященные этому явлению, в свою очередь способствовали появлению нового направления в науке под названием – лингвоэкономика.

Цель статьи: показать трансформацию современного казахского национального экономического сознания в сравнении с периодами до и после независимости. А также дать представление о понятии экономического дискурса. В статье экономический дискурс рассматривался как вид институционального дискурса, прежде всего было дано определение понятию «экономический дискурс», были определены основные отличия и характерные черты экономического дискурса от других видов институционального дискурса.

Важность экономического сознания в настоящее время, его языковое изучение актуализируют исследование, так как экономическое сознание, как и любой другой тип сознания, его трансформация, совершенствование осуществляется только в связи с языком. Выражение сознания систематически репрезентируется в языке, эти репрезентации носят универсальный характер, особенно потому, что изменения в лексическом слое происходят быстрее, чем в другом. Поэтому предметом исследования, о котором идет речь в статье, являются лексические единицы.

Ключевые слова: экономический дискурс, институциональный дискурс, экономическое сознание, язык и экономика, лингвистика.

A. Baimyrza¹, C. Beletsky², K. Duysen¹, A. Piyazbayeva^{1*}, A. Fazylzhanova¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

² Higher School of Economics, Moscow, Russia

*e-mail: akacha_83@mail.ru

LINGUOECONOMICS AND REPRESENTATION OF TRANSFORMATION OF ECONOMIC CONSCIOUSNESS

Abstract. Language is the main tool that constitutes human capital, as language can influence the economic, social development of the individual as well as influencing economic decisions. The economic relationship between languages in the economy is holistic as the national language of a country with a developed economy gains status and expands, followed by positive changes in the economy. Research into this phenomenon has, in turn, contributed to the emergence of a new branch of science called linguoeconomics.

The purpose of the paper is to show the transformation of contemporary Kazakh national economic consciousness in comparison to the periods before and after independence. As well as to provide an insight into the concept of economic discourse. In the study economic discourse was considered as a type of institutional discourse, first of all, the concept of "economic discourse" was defined, and the main differences and characteristic features of economic discourse from other types of institutional discourse were identified.

The importance of economic consciousness nowadays, its linguistic study actualizes the paper, because economic consciousness, like any other type of consciousness, its transformation, and improvement is carried out only in connection with language. The expression of consciousness is systematically represented in language, these representations are universal, especially because changes in the lexical layer occur faster than in the other layer. Therefore, lexical units have been taken to the subject of the research discussed in the paper.

Keywords: economic discourse, institutional discourse, economic consciousness, language and economics, linguonomy.

Кіріспе

Экономикадағы тіл мен тілдегі экономиканы экономика мен әлеуметтік лингвистиканың тоғысында пайда болған жас ғылым саласы – лингвоэкономика (лингвономика) зерттейді. *Лингвоэкономика* – әлеуметтік-экономикалық үдерістеріндегі тілдің рөлін анықтайды және тіл мен экономиканың байланысындағы, мәселен, қай тіл өміршең, елдің экономикалық мәдениетін көтеруде тілдің әлеуеті қандай, экономиканың дамытуға көптілділіктің әсері бар ма, тіл үйренудің пайдасы мен шығындары, оны үйренушінің тұрмыс деңгейінің өсуіне ықпалы бар ма деген сияқты т.б. өзекті сұрақтарға жауап береді, сонымен қатар ұлттық тілдегі сапалы бизнес-контент құру мәселелерін қарастырады. Оның әдіс-тәсілдері тілдің өзгеруін болжауға, тілдің сақталуына немесе жойылуына әсер ететін экономикамен байланысты факторларды анықтауға көмектеседі. Өз кезегінде бұл тәсілдер тіл тұтынушылары, тілдік қауымдастықтардың тілді қолдануы мен тіл эволюциясын зерттеу нысанына алатын әлеуметтік лингвистика және тіл тарихы салалары үшін өзекті.

Лингвономика мен әлеуметтік лингвистиканың бір-бірінен басты айырмашылығы – лингвономика тілді және тілге байланысты құбылыстар мен заңдылықтарды жалпы экономикалық ұғымдар мен заңдылықтардың аясында, соның көрінісі ретінде қарастырады. «Тіл экономикасы» [...] *теориялық экономиканың парадигмасына жатады және лингвистикалық қатынастарды зерттеуде экономиканың тұжырымдары мен құралдарын қолданады; ол негізінен экономикалық өзгерістер әсер ететін қатынастарға назар аударады»* (Grin F., 2016: 618). Тіл саясатын жүзеге асыруда, тілдерді дамыту бағдарламасын жасауда лингвоэкономикалық зерттеулер аса қажет. Бір сөзбен айтқанда, *лингвоэкономика* әлеуметтік-экономикалық үдерістердегі тілдің рөлін өзінің зерттеу аясы етіп алады.

Лингвоэкономика ғылымының негізін салушы ретінде америкалық ғалым Джейкоб Маршакты танып жүр. Ол 1965 жылы алғаш болып «*шығындар-кірістер*» экономикалық тәсілін пайдалана отырып, зерттеу жүргізеді. Америкалық экономист тілді өзіндік құны бар параметр ретінде қарастыруды ұсынды (Marschak J., 1965: 135). Ол өз зерттеуінде тілді игеру үшін қанша ресурс жұмсалады, қанша шығын шығады және оның кірісі қандай, меңгерген білім қандай пайда әкеледі, әлеуметтік-экономикалық тұрмысты қаншалықты өзгертеді деген сұрақтарға жауап іздейді, нәтижесінде тілге *құндылық, пайда, шығын* тәрізді экономикалық сипаттардың тән екенін дәлелдеп берді. Бұл тәсіл сарапшылар қауымдастығының қызығушылығын тудырды, әсіресе тіл саясаты қоғамдық шиеленіс тапқан елдерде осындай зерттеулер қолға алына бастады. Мәселен, 1960 жылы Канадада франкофон мен ағылшынтілді халық арасындағы поляризация шарықтау шегіне жетеді. Ағылшын ғалымдары Канада негізінде қызықты зерттеу жүргізеді (Белецкий С., 2019). Зерттеуде

екінші тілді білу табыс деңгейіне қаншалықты әсер етеді деген сұраққа жауап алынады, нәтижесінде ғалымдар Квебекте тұратын, ағылшын тілінде сөйлейтін франкофондар ағылшын тілін білмейтін квебектерге қарағанда көп ақша табатынын анықтайды. Француз тілін білу артықшылық бермейтіні де дәлелденеді. Француз тілін білетін және Квебекте тұрмайтын ағылшынтілді Канада азаматтарына француз тілін білгені пайда әкелмеген, олардың табыс көздері өзгермеген.

Осыдан кейін мұндай зерттеулер Еуропа елдерінде көптеп жүргізіле бастады. Экономика мен тілдің арасында тікелей байланысты АҚШ, неміс, фин, Венгрия ғалымдары да байқаған. Еуропалық еңбек нарығын зерттеумен айналысқан Гинсбург пен Прието (Victor A. Ginsburgh, Prieto-Rodriguez J., 2011: 610) деген ғалымдар: кейбір елде жергілікті ұлт тіліне қосымша шет тілін білгені үшін айлық ақыларына қосымша үстемақы қосылатынын анықтаған. Олар мұндай елдердің қатарына Австрия, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Италия, Португалия және Испанияны жатқызады.

Тіл мен экономиканың арасындағы байланысты зерттеген ғалымдардың барлығының ортақ пайымдары мынаған келіп саяды: тіл – өз әлеуеті, энергиясы, инерциясы арқылы ұлттың рухын көтере алатын, көзге көрінбейтін қуатты құралдардың бірі. Егер экономика ұлттық тілде жасалса, елдің ішкі жағдайы жақсарады, экономикасы ілгерілейді, сөйткен экономика ұлттық тілдің де аясын кеңейтеді, оның тұғырын нығайтады. Ал дамыған ұлттық тіл болса, кері байланыс береді, экономиканың дамуына әсер етеді. Ғылымда бұл үдеріс «*feedback mechanisms*» (механизмы обратной связи) деген атаумен танылды (M Keith Chen, 2013). Мәселен, осы мақала авторларының бірі – лингвист ғалым С.Б.Белецкийдің берген сұхбатында ғалымдардың бастапқы болжамы бойынша ағылшын тілін немесе қытай тілін меңгерген адамның табысы жоғары болады, себебі нарықта мұндай мамандарға сұраныс жоғары деп есептеген, алайда олай болып шықпаған. Басымдық – жергілікті тілде болып шыққан. Мысалы, АҚШ-та ағылшын тілін жетік білетіндердің капиталына қарағанда испан тілін білетіндердің капиталы көп екені анықталған, себебі АҚШ-та испантілді мигранттардың саны көп болған (Фазылжанова А., 2020). 2001 жылы голландиялық әлеуметтанушы ғалым Abram de Swaan ағылшын тілін жаһандық тіл деп танып, бүкіл әлемде жүріп жатқан жаһандану үдерісі тек ағылшын тілінде жүреді (Omar A., 2001: 253) деген пікірін айтады, алайда шын мәнісінде олай емес екені дәлелденді. Мәселен, Қытай, Үндістан елдерінде, Латын Америка құрлығында және кейбір басқа елде сауда байланысы, келіссөздер ағылшынша емес, жергілікті ұлт тілінде немесе сол елдің ресми тілінде жүргізіледі. Бұл ең алдымен аталмыш елдердің ішкі сауда айналымының қарқындылығымен түсіндіріледі. Мәселен, қытай кәсіпкері ағылшын тілін үйренуге талпынбайды, себебі оның өз елінде 1,5 миллиард тұтынушысы бар (Barry R. Chiswick, Paul W. Miller (2014).

Сонымен сөйлеуші санасындағы «әлемнің тілдік бейнесі» мен экономикалық мінез-құлқы сол сөйлеушінің ұлттық тіліне тікелей байланысты болады. Тілдік құзыреттер тіл иелмендеріне түрлі нарыққа: еңбек нарығына, тауар нарығына, оның ішінде ақпараттық нарыққа – оңтайлы қолжетімділікті қамтамасыз етуші құрал, яғни адам капиталының бір элементі ретінде экономикалық үдерістерде көрініс табады. Бұл басқа адамдармен және ұйымдармен тиімді өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, сонымен қатар экономикалық, бизнес дискурсындағы коммуникация сапасын арттыруға, шағын және орта бизнестің әлеуетті ортасында бизнес ақпарат контентін қазақ тілінде жасап, ұлттық экономиканың дамуына негіз болатын кәсіпкерлік бастамаларды қалыптастыруға көмектеседі. Қазіргі таңда бұл үдеріс аса маңызды болып отыр. Бұл жаппай қазақтілді ауылдық өңірдегі өзін-өзі жұмыспен қамтып жүрген халықты кәсіпкерлік ортаға тартуға, ауылдағы кәсіпкерлік бастамаларды арттыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар ұлттық болмыстағы шағын және орта бизнестің дамуына серпін беріп, ұлттық бизнес ортаның қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Ұлттық бизнес ортаның қалыптасуы болашақта әлемдік нарықта ұлттық брендтердің жасалуына, олардың танылып, таралуына жол ашады.

Зерттеу жұмысында экономикадағы тілдің рөлі экономикалық дискурстың аясында қаралды, себебі тіл дискурста ғана өмір сүреді. *Дискурс* – санқырлы күрделі ұғым. Адамзат, ұлт, халық, қоғам тарихында (қоғамның түрлі саласында: медицина, саясат, дін, экономика және т.б.) болып жатқан құбылыстың барлығы да тілде көрінеді, сол себепті дискурсқа қатысты ғалыми пікір біржақты емес. Олай болатыны заңды, себебі дискурс өте күрделі құбылыс, дегенмен дискурсты зерттеген барлық ғалымның ортақ пікірі мынаған саяды: дискурс болу үшін дискурста адресаттың тудырған мәтіні рецепиенттің қабылдау ерекшелігіне, адресаттың мәдениеттанымдық,

прагматикалық дiттемеiне, коммуникация жiрiп жатқан жағдаятқа, коммуникация өтiп жатқан орын ерекшелiгiне, коммуникацияның құралдарына, коммуникацияның дистантты, контакты түрiне т.б. лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға бағынышты туындаған ақиқат дүниедегi сөйлеу әрекетiнiң бiр үзiгi болып табылады.

Ғалымдар дискурстың экономикалық, педагогикалық, саяси, дiни, ғылыми т.б. түрлерiн ажыратады. XX ғасырдың соңында Ресей ғалымдары Е.О. Шибанова экономикалық публицистика мәтiндерiн (Шибанова О.Е., 2011: 120), К. Томашевская экономикалық дискурсты (Томашевская К.В., 2000: 200), Е.Г. Баянкина экономикалық мәтiннiң жекелеген жанрларын (Макаров М.Л., 2003: 210), И.В. Мурудян экономикалық мәтiндi әлеуметтiк-мәдени құбылыс ретiнде зерттеген болса, қазiргi таңда отандық А.С. Баханова, Г.А. Досжанов, А.К. Мусагулова, Д.М. Акижанова, Н. Әубәкiров сынды ғалымдар экономикалық дискурсты, ағылшын бизнес лексемаларының түркi тiлiндегi семантикасын, қазiргi қазақ тiлiндегi бизнес терминдерiнiң даму үдерiсiн, бизнес дискурсты, қазақтың саудадағы тiлдесiмiн зерттеу нысаны етiп алып отыр.

В.И. Карасик дискурсты *дербес* (тұлғаға бағдарланған) және *институционалды* (салалық) деп екiге бөледi (Карасик В.И., 2000: 20). *Институционалды дискурс* белгiлi бiр әлеуметтiк институттың өмiрiндегi коммуникативтi кеңiстiгiнде орын алатын статустық-рөлдiк қатынастардың жүйесiн көрсетедi, яғни бұл әртүрлi әлеуметтiк топтар мен институт өкiлдерiнiң сөйлеу актiсiне қатысуы, адресат пен адресанттың өзара байланысы. *Институционалды дискурсты талдау және институционалды қарым-қатынас түрiн айқындау кезiнде мынадай параметрлер ескерiледi*: қатысушылардың мәртебелiк-рөлдiк қатынастары; дискурстың жүзеге асу уақыты, орны, шарттары; тақырыбы мен қатынас жасау мақсаты; стилi мен жанры; дискурсивтi формулалар мен қазiргi қоғамдағы әлеуметтiк институттардың (салалардың) саны осы институционалды дискурстың түрлерiн қалыптастырады. Бiздiң ойымызша, экономикалық дискурсты осы институционалды дискурстың iштүрiне ([ағыл. «subspecies»; орыс. «подвид»]) Қ. Жұбанов, Н. Уәли т.б. сынды ғалымдар бiр үлкен түрдiң iшiндегi айырмаланатын iшкi түрлердi осылай атауды ұйғарды) жатқызуға болады.

Экономикалық дискурстың өзге дискурстан басты ерекшелiгi оның коммуникациялық жағдаяттық негiзiнде жатыр. Ол әдетте экономикалық қатынастарды реттеу үшiн немесе сол қатынас аясында пайда болады. Жалпы тiл бiлiмiнде экономикалық дискурсты Е. Ильченко, М. Ликунь, Е. Лут, В. Мальцева, Т. Мартынюк, Е. Петушинская, Ю. Степанов, К. Томашевская т.б. сынды тiлтанушы ғалымдар зерттеген болса, отандық тiл ғылымында А. Әдiлова, Г.Г. Бүркiтбаева, А.Ж. Насырова, Ә.М. Төлеутай т.б. ғалымдар зерттеумен айналысып жүр. Кейбiр тiлтанушылар экономикалық дискурсты өзге дискурс аясында зерттейдi, мәселен А.П. Чудинов, А.Н. Баранов, Е.И. Шейгал т.б. сынды ғалымдар экономикалық дискурсты саяси дискурстың құрамдас бөлiгi деп есептейдi. Бiздiң ойымызша, экономика мен саясат мемлекет дамуының маңызды салалары ретiнде тығыз байланысты болғанымен екi дискурстың жеке институт ретiнде өмiр сүруi, мақсатының, қатысушыларының әртүрлiгi, басқа да ерекшелiктерi оларды бiр-бiрiнен ажыратып, жеке-жеке дискурс ретiнде қарауға негiз бола алады. Тiлтанушылардың тағы бiр тобы (Н. Наумова, Е. Петушинская, Н. Щекина, Р. Пилипенко, т.б.) экономикалық дискурс ұғымын iскерлiк немесе бизнес дискурс ұғымдарымен қатар қолданады. Бiздiң ойымызша, экономикалық дискурс ұғымының ауқымы кең. Олай дейтiн себебiмiз, экономикалық дискурста сала мамандарының кәсiби қарым-қатынасынан, коммуникациясынан өзге сатушы мен сатып алушы, кәсiпорын басшысы мен қызметкер арасындағы тұлғааралық коммуникация түрлерi де көрiнiс табады, ал iскери дискурс (кәсiби бағытталған дискурс) өз алдына белгiлi бiр сала мамандарының арасындағы коммуникация түрлерiмен ғана шектеледi, яғни экономикалық дискурстың қолданыс саласы мен қатысушылары аясы тарылады.

Ғалымдар «экономикалық дискурс» ұғымын анықтаудың екi тәсiлiн көрсетедi. *Бiрiншi тәсiл бойынша* экономикалық дискурс – әртүрлi экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтiк-мәдени факторлардың әсерiнен пайда болатын және бiр тематикаға байлаулы мәтiндер жүйесi. *Екiншi тәсiлге сүйенсек*, ол – экономика саласындағы коммуникативтiк оқиғалар мен коммуникативтi актiлердiң құрмаласқан (интегративтi) жиынтығы. Мұндай дискурсты қызметтiң нәтижесi – экономикалық мәтiндер болып табылады. Байқап отырғанымыздай, экономикалық

дискурстың негізін экономикалық сала коммуникация құралы ретінде қызмет ететін, адресатына, адресантына, контекстіне қарай өзіндік белгілері бар экономикалық мәтіндер құрайды.

Экономиканың түрлі саласына байланысты экономикалық дискурстың да бірнеше іштірі ажыратылады: *қаржы дискурсы, дискурс, салық дискурс, іскери дискурс (кәсіпкерлік қызмет пен сауда бухгалтерлік)* (Шереметьева А.А., 2011). Май Ликунь экономикалық дискурсты өз ішінде: *өнеркәсіптік-экономикалық, сауда-экономикалық, қаржы-экономикалық, экономика-теориялық, статистика-экономикалық* деп бірнеше кәсіби дискурсқа бөліп қарастырады (Лікунь М., 2008: 9), зерттеуде М. Ликуньнің анықтамасын негізге аламыз.

Сонымен, *экономикалық дискурс деп* – экономика саласындағы сөйлеу актілерінің жиынтығын, сондай-ақ экономикалық өмірдің реалийлерінен көрініс беретін, насихаттайтын, тарататын ауызша-жазба мәтіндер мен фрагменттерді түсінеміз. *Экономикалық дискурстың мақсаты:* 1) қоғам өмірінде орын алатын экономикалық оқиғалардан хабардар ету; 2) экономикалық жағдай туралы хабар тарату; 3) әртүрлі өзгеріске белгілі бір қатынасты қалыптастыру және белгілі бір іс-әрекетке итермелеу; 4) экономикалық теория қалыптастыру; 5) экономиканың даму бағыттарын, сондай-ақ халықтың экономикалық-әлеуметтік тұрмыс деңгейін зерттеу. *Экономикалық дискурстың қатысушылары:* заңды және жеке тұлғалар, мемлекет, журналистер, ғалымдар, ғылыми қызметкерлер, оқытушылар және т.б. болып табылады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысымыздың нысаны, материалы ретінде онбес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011 ж.), он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1976 ж.) пайдаланылды. Зерттеуде негізінен квалитативті-квантитивті тәсілдер, лингвостатистикалық әдіс, салыстырмалы-сипаттамалы әдіс қолданылды. Мақалада жүргізілген зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ ұлтының экономикалық санасында трансформациялану үдерісі жүріп жатқанын көрсету.

Әдебиетке шолу

Зерттеуде Шломо Вербер «Как экономика и политика зависят от языка»; М.В.Лычагин «Лингвистические и экономические исследования: трансфер методов»; И.Рябова «Экономика языка»; Gabszewicz J., Ginsburgh V., Weber S. (2011) «Bilingualism and Communicative Benefits»; Gazzola, Michele & Wickstrom, Bengt-Arne (2016) «The Economics of Language Policy»; Weber S. (2007) «Learning foreign languages. Theoretical and empirical implications of the Selten and Pool model»; Marschak, J. (1965) «The Economics of Language», Melitz, J. (2008) «Language and Foreign Trade»; Smith A. (2016) «Dynamic Models of Language Evolution: The Linguistic Perspective»; In: Ginsburgh, V., Weber, S. (Eds.) «The Palgrave Handbook of Economics and Language»; Вебер Ш. Давыдов Д. (2017) «Социально-экономические эффекты языкового разнообразия»; Кадочников Д. (2016) «Теоретико-экономический взгляд на языковую политику»; Кадочников, Д.В. «Цели и задачи языковой политики и проблемы социально-экономического развития России»; Одинг, Н. Ю., Юшков, А. О., Савулькин, Л. И. «Использование национальных языков как государственных в республиках РФ: правовые и экономические аспекты»; Попов А.Ю. (2001) «Формы экономических текстов и дискурсов», «Проблемы экономического дискурса»; Чернявская В.Е. (2001) «Текст и дискурс, проблемы экономического дискурса»; Акопян А.С. (2001) «Экономика и слово», «Общественные науки и современность»; Макаров М.Л. (2003) «Основы теории дискурса»; Ковлакас Е.Ф. (2003) «Семантические аспекты рыночно-экономической терминологии»; Найшуль В. «Экономика – язык – культура»; Хазагерев Г. «Экономика - язык – культура»; Лейчик Я.М. «Стереотипность и творчество в дискурсе (рапсодия в стиле «дискурс»)»; Крысин Л.П. «Язык – живая, саморазвивающаяся система» т.б. сынды ғалымдардың еңбектері арқау болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі экономикалық қатынастарға қатыспайтын қоғам мүшесі жоқ, демек кез келген ұлттың бар болуы, өмір сүруі оның ұлттық санасының болуына байланысты. Ұлттық сана ядросындағы компоненттер сақталып, өзгермей тұрса, ол ұлт – өміршең болады. Ұлттық сана – философтардың зерттеуінде тұтас дүние емес, бірнеше элементтен тұратын күрделі жүйе. Отандық тілтанушы ғалымдар *құқықтық, ғылыми, саяси, эстетикалық, тарихи, экономикалық* сананы көрсетеді, зерттеушілер қазақ ұлты өміршең, жаһанияттың толық мүшесі болуы үшін ұлт

санасындағы осы элементтер бірдей ана тілінде дамуы керек деген қорытындыға келеді (Н.Уәли, Фазылжанов А., 2009: 10).

Тәуелсіздік Қазақстан халқының экономикалық белсенділігін арттырды. Тәуелсіздік алғанға дейінгі экономикалық сананың тілде көрініс тапқан репрезентандарына жасалған салыстырмалы зерттеу оның қазіргі кезде трансформацияға ұшырағанын байқатты. Бұл ізденістегі ұлттық сауда, бизнес саласын қамтитын қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурс лексикасына жасалған лингвостатистикалық талдау нәтижесінде айқын көрінді. Қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурсқа қатысты 180 148 сөзқолданыстан тұратын электронды мәтіндер, медиа-тұлғалардың экономика, сауда, қаржы, кәсіпкерлік тақырыбындағы сұхбаттары «Forbes – Қазақстан» іскери журналынан жиналды және олардың жиілігі шығарылды. Мәселен, осы мәлімет ішінде «компания» сөзінің жиілігі ең жоғары болды, абсолютті жиілігі – 1184 рет кездесті, ал оның мәтінді қамту пайызы – 0,00712 % құрады. «Жұмыс» терминінің абсолютті жиілігі – 1000 рет қайталанды, мәтінді қамту пайызы – 0,00600 % құрады; «нарық» сөзінікі – 667, мәтінді қамту пайызы – 0,00401 %; «бизнес» сөзінікі – 612, мәтінді қамту пайызы – 0,00377 %; «теңге» сөзінікі – 584, мәтінді қамту пайызы – 0,00351 %; «қаржы» сөзінікі – 299, мәтінді қамту пайызы – 0,00180 %; «сауда» сөзінікі – 258, мәтінді қамту пайызы – 0,00155 %; «ақша» сөзінікі – 184, мәтінді қамту пайызы – 0,00111; «инвестиция» сөзінікі – 181, мәтінді қамту пайызы – 0,00109 %.

Мұндағы терминнің абсолютті жиілігі дегеніміз бұл – сөздердің немесе сөзформаларының мәтінде қайталану жиілігін көрсететін бүтін сан, ал сөздің мәтінді қамту пайызы дегеніміз – сөздік тізбесінде қатарынан тұрған сөздердің мәтінді түсінуге қатысты үлесінің көрсеткіші деуге де болады. Бұл көрсеткіштің жеке сөздерге ешқандай қатысы жоқ, ол басынан бастағандағы бір топ сөзге қатысты жиынтық көрсеткіш болып табылады (Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі, 2016)

Сөздердің жиілігін шығару лингвокогнитивтік зерттеулер үшін де құнды мәлімет береді. Жиілігі жоғары атауыш сөздер қоғамдық санада, сол сияқты экономикалық санада қандай ұғымдардың өзектіленіп отырғанын аңғартады. Көрсетілген жиілігі жоғары атаулар қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурсқа тән белсенді лексика, қазақтілді тіл иелмендерінің санасына орныққан ұғымдар (Пиязбаева А., 2023).

Жұмыста жоғарыда жиілігі анықталған экономикалық ұғымдар екі: тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіздіктен кейінгі кезең бойынша экономикалық семантикасы, өрісі салыстырылды.

1-кесте. – Кеңестік және Тәуелсіздік кезеңдеріндегі лексикографиялық еңбектерде тіркелген экономикалық дискурс бірліктері

ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢ	ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢ
ОН ТОМДЫҚ «ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІ» (1974 Ж.)	ОН БЕСТОМДЫҚ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ» (2011 Ж.)
«Баға» сөзінің семантикасы негізгі реестрде 3 мағынамен, ал оның лексикалық өрісі 6 сөз тіркесімен берілген.	«Баға» сөзімен 34 сөзтіркесі берілген, оның ішінде 19 тіркес таза экономикалық қатынасты білдіретін лексикалық тіркес.
«Сауда» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы 1 мағынамен, ал лексикалық өрісі – 4 сөз тіркесімен берілген, оның ішінде 2 сөз тіркесі мен реестрдегі негізгі мағынасы экономикалық қатынасқа тікелей қатысты.	«Сауда» сөзінің реестрдегі негізгі семантикалық мағынасы 5 мағынамен, лексикалық өрісі – 68 сөз тіркесімен берілген, оның ішінде екі анықтамаға <i>экон.</i> белгіленімі қойылған және 43 сөз тіркесі тікелей экономикалық құбылыстың атауы.
«Базар» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы 2 мағынамен, лексикалық өрісі – 14 сөз тіркесімен, оның ішінде реестрдегі негізгі 2 мағынасы мен 7 сөз тіркесі тікелей экономикаға қатысты ұғымдар.	«Базар» реестрдегі негізгі мағынасы 5 мағынамен, лексикалық өрісі – 22 сөз тіркесімен берілген. Оның ішінде реестрдегі 3 мағынасы мен 12 сөз тіркесі экономикалық атаулар.
-	«Бизнес» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы – 1, лексикалық өрісі – 2 сөз тіркесімен көрсетілген.
«Делдал» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы – 2, лексикалық өрісі 1 сөз тіркесімен берілген. Мұнда ескере кететін жайт «делдалдың» сөздік реестріндегі негізгі мағынасы жағымсыз реңкте «пайдакүнем» түрінде берілген.	«Делдал» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы – 3, лексикалық өрісі 1 сөз тіркесімен берілген. Сөздік реестріндегі негізгі мағынасы <i>сатушы мен алушыны келістіріп, сауда-саттықтың жүзеге асуына көмектесетін адам</i> деп дұрыс берілген, яғни жағымсыз реңкі жойылған.
«Жұмыс» сөзінің реестрдегі негізгі семантикалық мағынасы – 2, ал оның лексикалық өрісі – 9 сөз тіркесімен берілген.	«Жұмыс» сөзінің реестрдегі негізгі мағынасы – 3, лексикалық өрісі болса – 39 сөз тіркесімен берілген.

Бұл салыстырмалы зерттеудің нәтижесі қазіргі қазақтілді экономикалық дискурстың ішкі ретіндегі кәсіпкерлік дискурста тән кәсіби терминдер мен атаулардың семантикалық өрісі кеңейіп, экономикаға қатысты жаңа құбылыстардың, реалийлердің пайда болғанын көрсетті, яғни қазіргі заманауи мұстағы экономикалық сана үлкен трансформацияға ұшырап, кеңейе түскеніне, дами түскеніне көз жеткізеді.

Қорытынды

Зерттеуде қазіргі қазақ ұлтының экономикалық санасында болып жатқан трансформациялық үдерістің жүріп жатқандығын анықтау мақсатында ұлттық сауда, бизнес саласын қамтитын қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурс лексикасына лингвостатистикалық талдау жасалды. Ол үшін қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурста қатысты 180 мың 148 сөзқолданыстан, 30 мың бірліктен тұратын электронды мәтіндер, медиа-тұлғалардың экономика, сауда, қаржы, кәсіпкерлік тақырыбындағы сұхбаттары «Forbes – Қазақстан» іскери журналынан жиналды және олардың жиілігі анықталды. Жиілігі жоғары атауыш сөздер қоғамдық санада, сол сияқты экономикалық санада қандай ұғымдардың өзектіленіп отырғанын аңғартты. Жиілігі жоғары бұл ұғымдар қазіргі қазақтілді кәсіпкерлік дискурста тән белсенді лексика, қазақтілді тіл иелендерінің санасына орныққан ұғымдар болып табылады.

Тәуелсіздікке дейінгі лексикографиялық еңбектерде қазіргі қазақтілді экономикалық дискурста қатысты тілдік бірліктердің семантикасы өте тар, себебі ол кезде Қазақстан экономикасы тәуелді түрде дамыды. Қоғамның экономикалық санасы қазіргіге қарағанда әлдеқайда салғырт дамығандығын сол кездегі лексикографиялық еңбектерінде тіркелген экономикалық дискурс бірліктерінен анық көрінеді. Кеңестік кезеңде жарыққа шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (1976 ж.) 91,5 мың атау сөз бен сөз тіркесі қамтылған. Сөздіктің I-томында кәсіпкерлік дискурста қатысты 34 атауды анықтадық.

Тәуелсіздіктен кейін жарыққа шыққан лексикографиялық еңбектерде олардың семантикалық өрісі кеңейген, он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (2011 ж.) қазіргі қазақтілді экономикалық дискурста тән лексикалық бірліктердің саны артқан. Онда 150 мыңнан астам атау сөз бен сөз тіркесі тіркелген, оның I-томында кәсіпкерлік дискурста қатысты 56 атау бар.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

Grin F. (2016) Challenges of Minority Languages. In: Ginsburgh, V., Weber, S. (Eds.). The Palgrave Handbook of Economics and Language. London: Palgrave Macmillan, 616—658 pp.

Marschak, J. (1965) The Economics of Language // Behavioral Science, 10, 135—140.

Белецкий С.Б. (2019) Языковая политика по расчету // Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». Научно-образовательный портал IQ. [HSE](https://iq.hse.ru/news/315210835.html). [Электронный ресурс]. <https://iq.hse.ru/news/315210835.html>

Victor A. Ginsburgh, Juan Prieto-Rodriguez. (2011) [Returns to Foreign Languages of Native Workers in the European Union](#) // ILR Review. — Т. 64, вып. 3. — С. 599—618.

M. Keith Chen (2013). [The Effect of Language on Economic Behavior: Evidence from Savings Rates, Health Behaviors, and Retirement Assets](#) // American Economic Review. — Т. 103

Фазылжанова А.М. (2020) Біз ұлттық тілімізді барынша қоғап қалу кезеңінде тұрмыз // Qazlatyn ақпараттық агенттігі [Электронды ресурс] <https://www.qazlatyn.kz/article?id=183>

Omar A. (2001) Words of the World. The Global Language System Abram de Swaan, Polity Press, Cambridge. — 253 pp.

Barry R. Chiswick, Paul W. Miller (2014) The Economics of Language: International Analyses Routledge Studies in the Modern World Economy (Том 65), 624 pp.

Карасик В.И. (2000) О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград. – С. 5-20

Шереметьева А.А. (2011) Основные характеристики экономического дискурса (на материале немецкого языка) [Электронный ресурс] / А. А. Шереметьева // Вестник Кузбасской государственной педагогической академии. – No 7 (13) // Режим доступа: <http://vestnik.kuzsra.ru/articles/61/>. 2013, свободный.

Лікунь М. (2008) Російський економічний текст у функціонально-стилістичному та соціолінгвістичному аспектах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, – С. 9.

Уәли Н. Фазылжанова А. (2009) Қоғамдық сананың түрлері және тіл бірегейлігі // ҰҒА Хабарлары. – № 4 – 10-15 бб.

Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. (2016) Жалпы редак. басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір. – 1472 б.

Пиязбаева А. (2023) Тәуелсіздік – ұлттық экономикалық сананың тірегі [Электронды ресурс] https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02mWHTQAiMc7JFgoawGUZaSjbHPJHJQLY1GgUnmP9FcohxWVByGpL7HtjpodwYddFJl&id=100040334509403&mibextid=Nif5oz&_rdr

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1974) Он томдық. / Сөздікті жасағандар: А. Ибатов, Б. Қайымова, Ә. Бөрібаев, З. Машабаева, Г. Жәркешева, Б. Қалиев, Ә. Болғанбаев, А. Иманбаев. Қазақ ССР-нің «Ғылым баспасы».

«Қазақ әдіби тілінің сөздігі» (2011) Он бес томдық. / Құраст. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. Алматы, Тіл білімі институты. 645 б.

References

Grin F. (2016) Challenges of Minority Languages. In: Ginsburgh, V., Weber, S. (Eds.). The Palgrave Handbook of Economics and Language. London: Palgrave Macmillan, 616-658 pp. (in English)

Marschak, J. (1965) The Economics of Language // Behavioral Science, 10, 135-140. (in English)

Belecskij S.B. (2019) Jazykovaja politika po raschetu // Nacional'nyj issledovatel'skij universitet «Vysshaja shkola jekonomiki». Nauchno-obrazovatel'nyj portal IQ. HSE. [Jelektronnyj resurs]. <https://iq.hse.ru/news/315210835.html> (in Russian)

Victor A. Ginsburgh, Juan Prieto-Rodriguez. (2011) Returns to Foreign Languages of Native Workers in the European Union // ILR Review. — Т. 64, вып. 3. — S. 599-618. (in English)

M. Keith Chen (2013). [The Effect of Language on Economic Behavior: Evidence from Savings Rates, Health Behaviors, and Retirement Assets](#) // American Economic Review. — Т. 103. (in English)

Fazylzhanova A.M. (2020) Biz ulttyk tilimizdi barynsha korgap kalu kezeninde turmyz [We are in a period of maximum threat to our national language] // Qazlatyn aқparattyқ agenttigi [Jelektronnyj resurs] <https://www.qazlatyn.kz/article?id=183> (in Kazakh)

Omar A. (2001) Words of the World. The Global Language System Abram de Swaan, Polity Press, Cambridge. – 253 pp. (in English)

Barry R. Chiswick, Paul W. Miller (2014) The Economics of Language: International Analyses Routledge Studies in the Modern World Economy (Tom 65), 624 pp. (in English)

Karasik V.I. (2000) O tipah diskursa [About the types of discourse]// Jazykovaja lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs: sb. nauch. tr. – Volgograd. – S. 5-20 (in Russian)

Sheremet'eva A.A. (2011) Osnovnye harakteristiki jekonomicheskogo diskursa (na materiale nemeckogo jazyka) [The main characteristics of economic discourse (based on the material of the German language)] [Jelektronnyj resurs] / A. A. Sheremet'eva // Vestnik Kuzbasskoj gosudarstvennoj pedagogicheskoy akademii. – No 7 (13) // Rezhim dostupa: <http://vestnik.kuzspa.ru/articles/61/>. 2013, svobodnyj (in Russian)

Likun' M. (2008) Rosijs'kij ekonomichnij tekst u funkcional'no-stilistichnomu ta sociolingvistichnomu aspektah: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: [Russian economic text in functional, stylistic and sociolinguistic aspects]/ Tavrijs'kij nac. un-t im. V. I. Vernads'kogo. – Simferopol', – S. 9. (in Russian)

Uali N., Fazylzhanova A. (2009) Kogamdyk sananyn turleri zhane til biregejligi [Types of public consciousness and language uniqueness]// UGA Habarlary. – № 4 – 10-15 bb. (in Kazakh)

Zhalpy bilim berudegi qazaq tilinin zhiilik sozdigi. [Frequency Dictionary of the Kazakh language in general education] (2016) Zhalpy redak. baskargandar: Kazhybek E.Z., Fazylzhanova A.M. – Almaty: Daur. – 1472 b. (in Kazakh)

Pijazbaeva A. (2023) Tauelsizdik – ulttyk jekonomikalyk sananyn tiregi [Independence is a pillar of National Economic consciousness] https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02mWHTQAiMc7JFgoawGUZaSjbHPJHJQLY1GgUnmP9FcohxWVByGpL7HtjpodwYddFJl&id=100040334509403&mibextid=Nif5oz&_rdr [Jelektronnyj resurs] (in Kazakh)

«Qazaq tilinin tusindirme sozdigi» (1974) [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] On tomдық. – Almaty: Qazaq SSR-nin «Fylym baspasy» (in Kazakh)

«Qazaq adibi tilinin sozdigi» (2011) [Dictionary of the Kazakh language] On bes tomдық. / Kurast. T. Zhaguzak, S. Omarbekov, A. Zhunisbek zhane t.b. Almaty, Til bilimi instituty. (in Kazakh)

В.Ф. Гасанова*

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан
*e-mail: vusalahasanova1986@gmail.com

СЛОГОВЫЕ МОДЕЛИ В СВЕТЕ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация Одной из важнейших особенностей современной лингвистики является стремление к описанию фонем и фонемных систем. Изучение комбинаторики фонем в фонологии весьма актуально, так как сопоставление и описание данных не только родственных языков, но и языков, существенно различающихся по своим типологическим характеристикам, является одной из основных задач, стоящих сегодня перед синтагматической фонологией. В каждом языке фонемы в синтагматике сочетаются друг с другом по внутриязыковым законам и составляют основу его фонологической системы. Путем изучения последовательности фонем в речи можно установить определенные закономерности, составляющие сущность комбинаторики сегментных единиц.

Данная статья посвящена выявлению основных моделей слога и определению принципов слогового членения речи в английском и азербайджанском языках. В статье автором отмечается, что слоговая модель универсальна и присуща всем языкам. Также указывается, что слог является одним из загадочных и сложных явлений в звуковой системе языка. На основе статистического анализа были определены общие и специфические слоговые структуры в сопоставляемых языках. Кроме того, с помощью статистического анализа получены количественные показатели, отражающие частоту встречаемости слоговых моделей в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: фонотактика, слог, фонемные сочетания, синтагматика, слоговые модели, сегмент, сегментная единица.

В.Ф. Гасанова*

Әзірбайжан тилдер университети, Баку, Әзірбайжан
*e-mail: vusalahasanova1986@gmail.com

СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ НАРЫҒЫНДАҒЫ СИЛІ МОДЕЛДЕРІ (АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ӘЗЕРБАЙЖАН ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Фонемалар мен фонемалар жүйесін сипаттау әрекеті қазіргі тіл білімінің негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Фонемалардың комбинаторикасын зерттеу фонологияда өте өзекті, өйткені туыстас қана емес, сонымен қатар типологиялық белгілеріне қарай айтарлықтай ерекшеленетін тілдердің нәтижелерін сипаттау және салыстыру бүгінгі таңда синтагматикалық фонологияның алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі болып есетеледі. Әрбір тілдегі фонемалар тіл ішіндегі заңдылықтар бойынша синтагматикалық қатынаста бірігіп, оның фонологиялық жүйесінің негізін құрайды. Сөйлеу әрекетіндегі фонемалардың тізбегін зерттей отырып, сегмент бірліктерінің комбинаторикасының мәнін құрайтын белгілі заңдылықтарды анықтауға болады. Бұл мақала ағылшын және әзірбайжан тілдеріндегі негізгі буын үлгілерін ашып, сөйлеудегі буынның жасалу принциптерін анықтауға арналған. Мақалада силлабикалық үлгілердің әмбебап және барлық тілдерге ортақ екендігі айтылады. Сонымен қатар буын – тілдің дыбыс жүйесіндегі ең жұмбақ, күрделі құбылыстардың бірі екені баяндалады. Статистикалық талдау нәтижесінде салыстырылған тілдерде жалпы және арнайы буын үлгілері табылды. Сонымен қатар, статистикалық талдаудың көмегімен салыстырылатын тілдердегі силлабикалық үлгілердің даму жиілігін көрсететін сандық көрсеткіштер алынды.

Тірек сөздер: фонотактика, буын, фонема тіркестері, синтагматикалық, силлабикалық үлгілер, сегмент, сегмент бірлігі

V.F. Hasanova*

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
*e-mail: vusalahasanova1986@gmail.com

SYLLABIC PATTERNS IN THE LIGHT OF STATISTICAL ANALYSIS (BASED ON THE MATERIAL OF ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES)

Abstract. The attempt to describe phonemes and phoneme systems is one of the main features of modern linguistics. The study of the combinatorics of phonemes is very actual in phonology, because the description and comparison of the results of languages that are not only related but also differ significantly according to their typological characteristics, is one of the

main issues that syntagmatic phonology is facing today. Phonemes in each language combine in syntagmatic relationships according to intra-linguistic laws and form the basis of its phonological system. By studying the sequence of phonemes in the act of speaking, it is possible to determine certain regularities that constitute the essence of combinatorics of segment units. This study is dedicated to revealing the main syllable patterns in the English and Azerbaijani languages and determining the principles of syllable formation in speech. The paper states that syllabic patterns are universal and common to all languages. It is also noted that the syllable is one of the most mysterious and complex phenomena in the sound system of the language. As a result of the statistical analysis, general and specific syllable models were found in the compared languages. Besides, with the help of statistical analysis, quantitative indicators reflecting the frequency of development of syllabic models in the compared languages were obtained.

Keywords: phonotactics, syllable, phoneme combinations, syntagmatic, syllabic patterns, segment, segment unit

Введение

Слог с характерными произносительно-лингвистическими свойствами представляет собой сложный феномен в звуковой системе языка. Он является линейной единицей и относится к сегментным единицам языка. По своей структуре слог идентичен гласной фонеме, которая составляет ядро слога. Данная реальность подтверждается тем, что количество слогов в слове обычно совпадает с количеством гласных фонем. Его также можно отнести к супрасегментным фонетическим единицам, поскольку он тесно связан с просодическими характеристиками звукового потока, так как слог выступает как минимальный носитель информации супрасегментного уровня. Сопоставительное изучение слоговых структур разноструктурных языков относится к числу важнейших задач современной фонологии, так как оно тесно связано с решением как теоретических, так и прикладных задач. Оно также позволяет выявить не только сходства и различия в фонемном инвентаре, но и сходства и различия в принципах организации слоговых моделей этих языков.

Материалы и методы

Несмотря на то, что слоговая структура звучащей речи универсальна и всеми носителями языка легко осознаётся, проблема слога относится к числу самых сложных в фонологии. Исследование фонологических единиц в структуре слова непосредственно связано с изучением синтагматических и сочетательных отношений фонем. Взаимоотношения между гласными и согласными в сочетаниях, т.е. в слоге имеют свои внутриязыковые закономерности. Согласно Н. С. Трубецкому, «сочетания фонем подчиняются в любом языке своим особым законам или правилам, которые имеют значение не только для данного языка и которые необходимо устанавливать для каждого языка отдельно» или «правила сочетаемости охарактеризует язык не в меньшей мере, чем его фонемный состав» (Трубецкой, 2000, 284). Следует добавить, что Н. С. Трубецкой рассматривал классификацию фонем по их сочетаемости как такую, которая дополняла бы классификацию фонем по различительным признакам.

При определении статуса слога мнения ученых расходятся. Одни ученые рассматривают слог как фонетическую единицу, а другие считают его фонологической единицей. Например, Л. Р. Зиндер не интерпретирует слог как фонологическую единицу ввиду отсутствия у него прямой связи со значением. Определяя слог как наименьшую единицу произношения, автор подчеркивает, что «в языках неслогового типа слог и слогаделение не связаны со смыслом, и слог не является поэтому фонологической единицей» (Зиндер, 2006, 286). Правильность данной интерпретации подтверждается тем, что слоговое и смысловое членение речевого потока не совпадают и не определяют друг друга.

Слог результат деления звукового континуума на мелкие отрезки, обычно состоящие из нескольких близких друг к другу звуков. Слог как важная супрасегментная единица, выполняет особую функцию, связанную с организацией звуковой цепи языка. Именно в пределах слога происходит наиболее сильное произносительно-акустическое уподобление вокальных и консонантных компонентов. В. Б. Касевич также отмечает, что «единицы языка подразделяются на инвентарные единицы (малые единицы типа фонем, морфем), относящиеся к языковым парадигмам, и синтагматические единицы, к которым относятся схемы и модели построения неинвентаризационных единиц, отражающих действие правила в абстрактной форме» (Касевич, 2007, 100)

Речевой поток представляет собой последовательность сегментных единиц, сочетающихся между собой по законам данного языка. Изучая последовательность фонем в синтагматике, мы

можем устанавливать определенные закономерности, которые составляют суть комбинаторного анализа. По определению В. М. Солнцева, «...способность к комбинаторике есть общее и обязательное свойство языка, обусловленное общесистемными фундаментальными свойствами единиц языка – дискретностью и неоднородностью. Иерархичность и линейность, а также относящихся к фундаментальным свойствам языковых единиц, обуславливают способ реализации комбинаторики» (Солнцев, 1977, 268).

Обзор литературы

Изучение синтагматических отношений между вокальными и консонантными компонентами слога также связано с дистрибуцией фонем. Дистрибутивный анализ отдельных фонем языка в синтагматике убеждает нас в том, что действительность в разных языках представлена по-разному. В каждом языке фонемные единицы в синтагматике сочетаются между собой по специфическим для данного языка законам. Поэтому нецелесообразно объяснять особенности дистрибуции фонем одного языка фактами другого языка. Каждый язык должен быть описан на основе своей фонотактики. «Комбинаторный анализ, - пишет Ф. Я. Вейсялли, - называемый в современной лингвистике дистрибутивным, имеет важное значение также и для фонологической типологии, ибо комбинация в каждом языке подчиняется определенным закономерностям, присущим только данному языку» (Вейсялли, 2014, 305). Исследовав в синтагматике последовательность фонем, можно установить определенные закономерности, которые и составляют суть комбинаторного анализа.

Определение дистрибуции каждой фонемы в отдельности, а также правила функционирования фонологических единиц и тесно связанных с ним особенностей комбинаторики фонем в синтагматике, позволяют, в свою очередь, изучать структуру значимых единиц, т.е. морфем и слов. При описании фонологических особенностей того или иного языка опираться только на парадигматические показатели не допустимо, так как подобные исследования не в силах раскрывать суть некоторых проявлений фонологической системы, которые имеют особое значение при интерпретации фонемных реализаций. Именно поэтому выявление отличительных черт, связанных с фонотактическим строением каждого из сопоставляемых языков, является очередной важной задачей синтагматической фонологии. Согласно мнению Н. С. Трубецкого, «правило сочетаемости характеризует язык не в меньшей мере, чем фонемный состав» (Трубецкой, 1960, 279).

Современный математический анализ характеризуется тем, что он упирается не на конкретные элементы, а на их распределение в составе значимых единиц языка. Путем выявления дистрибуции единиц языка (фонем, морфем) можно раскрыть их внутрисистемные отношения. Согласно Р. Р. Каспранскому, «на построение фонемных последовательностей накладываются ограничения физиологического и акустико-перцептивного характера, которые носят универсальный характер, и системно-нормативные ограничения, которые имеют «традиционный индивидуально-групповой характер» (Каспранский, 1978, 221).

В непрерывном звуковом потоке речи слог является минимальной произносительной единицей, объединяющей цепочки фонем. Неслучайно слог как фонологическая единица определяется «как минимальная группа фонем с гласным, составляющим ядро группы, окруженными согласными в сочетаниях, допустимых структурой языка» (Шевченко, 2011, 99).

Слог, являющийся одной из простых, а также спорных единиц языкознания, прежде всего, его изучение в потоке речи позволяет выявить реальную речь, следовательно, языковую сущность этой единицы. Другими словами, «сочетаемость фонем в синтагматической оси подчиняется определенным закономерностям, которые можно разделить на запрещающие и разрешающие» (Шевченко, 2011, 56).

Результаты и обсуждение

Если комбинаторный анализ, с одной стороны, устанавливает типичные и нетипичные сочетания, а также выявляет допустимые и недопустимые сочетания и с этим он открывает новые горизонты для общей структурной типологии языков. Например, в современном английском языке в анлауте допустимо скопление трех согласных фонем, что абсолютно невозможно в азербайджанском языке. Кроме того, в структуре слова начальным компонентам и сочетаниям фонем присуща наибольшая информативность. В отличие от английского языка, в

азербайджанском языке нет случаев скопления двух и более согласных в одном слоге, особенно в начале слова. Это в первую очередь определяется фонетической природой азербайджанского языка, а точнее принципом равновесия, характерным для слогов в этом языке. Чередование гласный + согласный или согласный + гласный. является, наряду с сингармонизмом, характерной чертой фонотактики азербайджанского языка.

Взаимоотношения между согласными и согласных с гласными звуками в фонемных сочетаниях несомненно отличаются от взаимоотношений всех элементов в слоге и имеют свои закономерности.

Изучение данной проблемы на материалах разносистемных языков позволяет раскрыть закономерности сочетания фонем, устанавливать вероятность появления той или иной фонемы в значимых единицах языка. Статистический анализ фонемных сочетаний можно проводить на основе разных значимых языковых единиц, т.е. предложения, слова и морфемы. Понятно, что в зависимости от исходного материала и от объема анализируемого материала и самой цели статистического анализа, полученные результаты будут разными. Материалом для данного исследования послужили тексты английского и азербайджанского языков, взятые из разных жанров. Основная задача статистического анализа языкового материала заключалась в том, чтобы определить частотность употребления той или иной слоговой модели в контактирующих языках. Языковой материал, представленный в данном исследовании, был получен методом сплошной выборки из художественных, публицистических и научных текстов. Объем практического материала, привлеченного из английского языка: художественный текст – 10 112 знаков (2 204 слов), публицистический текст – 10 056 знаков (1885 слов), научный текст – 11 002 знака (2 112 слов).

Объем практического материала, привлеченного из азербайджанского языка: художественный текст – 9 500 знаков (1528 слов), публицистический текст – 9 400 знаков (1500 слов), научный текст – 9 980 знаков (1520 слов).

На основе статистического анализа языкового материала, взятого из английского языка, получены следующие результаты:

Во всех трех языковых материалах в синтагматике максимальная частота употребления присуща последовательности согласный + гласный (KV – K согласный, V – гласный), т.е. открытому слогу. В художественном тексте выявлено 1004 слога, в публицистическом тексте 616 слогов, в научном тексте – 554 слога. Всего во всех трёх текстах выявлено 2174 типа открытых слогов.

В современном английском языке другим часто употребляемым примером является слоговая модель KVK. Статистический анализ показывает, что данная модель в художественном тексте из 1434 возможных случаев употреблена 152 раза, в публицистическом тексте из 982 возможных случаев употреблена 253 раза, в научном тексте из 1189 возможных случаев употреблена 239 раз. В статистически проанализированных текстах английского языка зарегистрировано 644 слога по модели KVK (прикрытый-закрытый слоговой тип). В английском художественном тексте относительно мало встречаются слоговые модели типа KVK, KVKK и KVKKK. В английском языке в образовании слоговой модели KVK в качестве начального компонента, не считая согласных /п, тʃ, дз/, участвуют 21 согласная фонема. В современном английском языке в качестве конечных поствокальных согласных могут выступать все согласные, кроме /h, j, w, r/. В подобных сочетаниях в качестве второго компонента участвуют 17 согласных (кроме английских согласных тʃ, дз, п, j, w, r, θ). В этих слоговых моделях вершину слога составляют 18 согласных.

Статистические результаты текстов на английском языке отражают преобладание открытой слоговой модели – 56%. Относительно слабый показатель относится к прикрито-закрытому слоговому типу (KVK): в художественном тексте 152 слога, в публицистическом тексте 253 слога, в научном тексте 239 слога. По количественному соотношению эта слоговая структура составляет 16 % всего языкового материала.

По частоте употребления в языковом материале чистый слог (V) находится на третьем месте: в художественном тексте 86 слогов, в публицистическом тексте 18 слогов, в научном тексте 21 слог. Данная силлабическая модель составляет 3,2% от общего количества слогов. Слоговая

модель VK составляет 12,8% от общего количества слогов в анализируемых текстах. Слоговая модель KC (сонорный) (зафиксирована в 312 случаях) составляет 8% слоговой модели текстов.

В английском художественном тексте в синтагматике из возможных 24 слоговых моделей встречается 9 моделей – V, KVK, KVKK, KKVK, KV, VK, VKK, KS, KSK; в публицистическом тексте 10 моделей – V, KVK, KVKK, KVKKK, KKVK, KV, VK, VKK, KS, KSK); в научном тексте же 12 моделей – V, KVK, KVKK, KVKKK, KKVK, KKVKK, KV, KKV, VK, VKK, KS, KSK.

По сравнению с азербайджанским языком английский язык характеризуется обилием слоговых моделей – двух-, трех-, четырехчленных согласных компонентов, что можно объяснить сильной консонантизацией английского языка в синтагматической оси. Именно этот фактор, то есть возможность сосуществования в синтагматике нескольких согласных, обеспечивает большое количество слоговых моделей в английском языке. Процентные показатели частоты развития слоговых моделей, встречающихся во всех трех текстах на английском языке, выражены следующими цифрами (См. рис. 1 а, б, в).

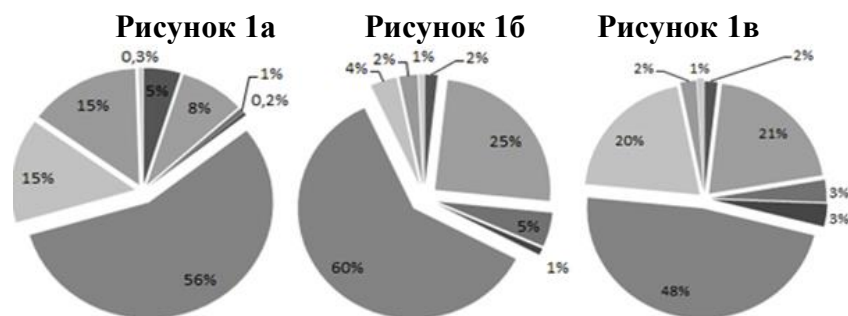

Рисунок 1 а, б, в – Процентные показатели частоты развития слоговых моделей в англоязычном художественном тексте (рисунок 1а), в публицистическом тексте (1б) и в научном тексте (1в)

Статистический анализ языкового материала, отобранного из азербайджанского языка, выявил следующие результаты. Во всех трех языковых материалах максимальная частота употребления принадлежит последовательности KV (согласная + гласная): в художественном тексте 2155 слогов, в публицистическом тексте 1954 слога, в научном тексте 2460 слогов. Во всех трех текстах, проанализированных статистически на азербайджанском языке, зафиксировано 6569 слоговых моделей со структурой KV. Ссылаясь на результаты статистического анализа, можно сказать, что по сравнению с английским языком структурированные слоговые модели KV, зафиксированные в текстах на азербайджанском языке, имеют значительное преимущество.

Соотношение слов и слогов в художественном тексте 1528: 3725. $1528: 3725 = 0,41\%$.

Соотношение слов и слогов в публицистическом тексте 1500: 3742. $1500: 3742 = 0,40\%$.

Соотношение слов и слогов в научном тексте 1520: 4673. $1520: 4673 = 0,32\%$.

Статистические показатели показывают, что во всех трех текстах преобладает открытая слоговая модель - 53%. Относительно слабый показатель относится к прикрито-закрытому слоговому типу (KVK): в художественном тексте 1356 слогов, в публицистическом тексте 1323 слога, в научном тексте 1520 слогов. По количественному соотношению данная силлабическая модель составляет 34 % всего языкового материала. Чистый слог (V) стоит на третьем месте по частоте употребления в языковом материале: в художественном тексте 270 слогов, в публицистическом тексте 220 слогов, в научном тексте 280 слогов. Четвертое место занимает закрытая силлабическая модель: в художественном тексте 180 слогов, в публицистическом тексте 185 слогов, в научном тексте 205 слогов.

Слоговая модель KVKK занимает пятое место по частоте встречаемости в текстах: в художественном тексте 22 слога, в публицистическом тексте 50 слогов, в научном тексте 105 слогов. Как видно из показателей, слоговая модель VCC занимает шестое место по частоте обработки: 11 слогов в художественном тексте, 10 слогов в публицистическом тексте, 8 слогов в научном тексте. Отметим, что эти слоговые модели являются теми слоговыми моделями, которые обнаруживаются во всех трех текстах.

В художественном тексте слоговая структура KV составляет 54% от общей слоговой массы. По справедливому замечанию Н.С.Трубецкого, «язык без сочетаний типа согласный + гласный невообразим» (Трубецкой, 1960, 272). Слоговая модель KVK составляет 34% всего текста. Сходную мысль мы обнаруживаем и у Ф. Я. Вейсалли: «подавляющее большинство односложных слов, принадлежащих азербайджанскому языку, собрано в модели KVK» (Вейсалли, 2009, 53). В целом слоговые модели KV и KVK составляют 88% от общей массы слога в исследуемых материалах (см. рис. 2).

Полученные частотные показатели означают, что соотношение слоговых моделей типа KV и KVK к остальным слоговым моделям в художественных и публицистических текстах составляет 88%: 12% (см. рис. 2). Добавим, что результаты статистического анализа, проведенного на основе художественных и публицистических материалов, полностью подтверждают мысли Ф.Я.Вейсалли: «говоря о сочетаниях фонем в односложных словах в азербайджанском языке, следует учитывать модели KVK, KVKK, KV, VK, а также модели VKK. В этих моделях фигурируют в основном слова, принадлежащие нашему языку» (Вейсалли, 2009, 53).

В научном (лингвистическом) тексте на слоговую модель KV приходится 53% всей слоговой массы, а на слоговую модель KVK - 33%. В целом слоговые модели KV и KVK составляют 86% от общей слоговой массы. Данные частотные показатели означают, что соотношение слоговых моделей типа KV и KVK к остальным слоговым моделям в научном тексте составляет 86%: 14% (см.: рисунок 2). Объясняя преобладание сочетаний согласных KV, VK и KVK можно сказать, что в азербайджанском языке предполагает равновесие в расположении гласных и согласных или наоборот. В текстах на английском языке слоговая модель KV составляет 56% от общего количества слогов, а в текстах на азербайджанском языке – 53% от всего текста.

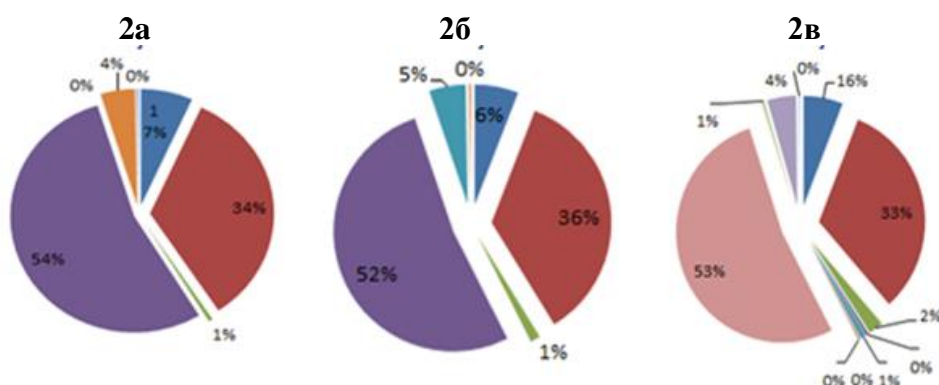

Рисунок 2 а, б, в – Процентные показатели частоты развития слоговых моделей в азербайджанском художественном тексте (рисунок 2а), в публицистическом тексте (2б) и в научном тексте (2в)

Слоговая модель KKV в азербайджанском языке встречается в художественных и научных текстах: в художественном тексте 1 раз, а в научном тексте же 8 раз. А слоговые модели KVKKK, KKVK, KKKVK, KKVKK встречаются только в научных текстах и они в основном состоят из терминов, которые по происхождению являются заимствованными. В научном тексте слоговая модель KVKKK встречается 20 раз, слоговая модель KKVK 35 раз, слоговая модель KKKVK 12 раз и, наконец, слоговая модель KKVKK встречается 6 раз. Прикрыто-закрытые слоговые модели KKVKKK, KKKVKK, KKKVKKK, KVKKKK и KKVKKKK и открытая слоговая модель – модель KKKV вообще не встречаются во всех трех языковых материалах азербайджанского языка. Таким образом, в художественном тексте зафиксировано 7 функциональных слоговых моделей, в публицистическом – 6 функциональных слоговых моделей, в научном – 11 функциональных слоговых моделей.

Различие в получении разных слоговых моделей в парадигматике и синтагматике можно объяснить тем, что фонотактические правила азербайджанского языка более стабильны в реализации. Результаты анализа конкретных текстов еще раз подтверждают мнение Н.С.Трубецкого о том, что «сочетания фонем подчиняются в любом языке особым законам и

правилам, которые имеют значение только для данного языка и которые необходимо устанавливать для каждого языка отдельно» (Трубецкой, 1960, 279).

Заклучение

Языки имеют определенные ограничения на структуру слога, и поэтому в исследованиях по фонотактике различают общую и специфическую структуру слога. Общие (универсальные) слоговые модели в фонотактической системе английского и азербайджанского языков следующие: открытые слоговые модели V, KV и закрытые слоговые модели VK, KVK, VKK, KVKK встречаются в обоих языках. В обоих языках слоговая модель KV является основным (базовым), что и подтверждается полученными данными: в английском языке данная слоговая модель составляет 55% всех слоговых реализаций, а в азербайджанском языке – 53%. Если в английском языке допускается скопление согласных в пре- и поствокальных позициях, то в азербайджанском языке подобное скопление согласных не допускается. Этот фактор является основной причиной скудности слоговых моделей в азербайджанском языке по сравнению с английским языком.

Литературы

- Postal P. (1968) *Aspects of Phonological Theory* / P.Postal. – New York: Harper & Row, - 1968, JV, -326 p.
- Вейсялли, Ф.Я. (2014) Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / Ф.Я. Вейсялли. - Баку: Мутарджим, 2014. – 522 с.
- Зиндер Л.Р. (2007) *Общая фонетика и избранные статьи: [учебное пособие]* / Л.Р.Зиндер; [сост., вступ. ст. Л. В. Бондаренко]. – 2-е изд., испр. и доп. -Москва: Academia; Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. ун-т, Филологический фак., 2007. – 574 с.
- Касевич В.Б. (2006) *Труды по языкознанию: В 2 т.: Т. 1* / Под ред. Ю. А. Клейнера. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. – 664 с.
- Каспранский Р.Р. (1978) Взаимодействие артикуляционных средств при развертывании речевой цепи. - В кн.: *Психолингвистические и социолингвистические, детерминанты речи.* – Москва: - 1978, - 216-241 сс.
- Солнцев, В.М. (1977) *Язык как системно-структурное образование* / В.М. Солнцев. - Москва: Наука, - 1977. – 340 с.
- Трубецкой, Н.С. (2000) *Основы фонологии* / Н.С. Трубецкой. – Москва: АСТ, – 2000. – 372 с.
- Трубецкой, Н.С. (1960) *Основы фонологии* / Н.С.Трубецкой. - Москва: Изд-во иностр. лит. - 1960. - 372 с.
- Шевченко, Т.И. (2011) *Фонетика и фонология английского языка* / Т.И.Шевченко. - Дубна: Феникс, - 2011. – 256 с.

References

- Trubetskoy, N.S. (1960) *Fundamentals of phonology* / N.S. Trubetskoy. -Moscow: Izd-vo inostr. lit. – 1960. - 372 p.
- Kaspransky, P.P. (1978) *Interaction of articulatory means during the deployment of a speech chain.* - In the book: *Psycholinguistic and sociolinguistic, determinants of speech.* Moscow: 1978, p. 216-241.
- Shevchenko, T.I. (2011) *Phonetics and phonology of the English language* / T.I. Shevchenko. Dubna: Phoenix, - 2011. - 256 p.
- Postal P. (1968) *Aspects of Phonological Theory.* New York: Harper & Row, 1968, JV - 326 p.
- Trubetskoy, N.S. (2000) *Fundamentals of phonology* / N.S. Trubetskoy. - Moscow: AST, - 2000. - 372 p.
- Kasevich, V.B. (2006) *Proceedings on linguistics: In 2 volumes: V. 1* / Ed. Yu. A. Kleiner. - St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg State University, 2006. - 664 p.
- Zinder L.R. (2007) *General phonetics and selected articles: [textbook]* / L.R. Zinder; [comp., intro. Art. L. V. Bondarenko]. - 2nd ed., corrected. and additional – Moscow: Academia; St. Petersburg: St. Petersburg State. un-t, Faculty of Philology, 2007. - 574 p.
- Solntsev, V.M. (1977) *Language as a system-structural formation* /V.M.Solntsev. – Moscow: Science, -1977. –340 с.
- Veysally, F.Ya. (2014) *Variation of vowel phonemes in the modern German language (experimental data and theoretical problems)* / F.Ya. Veysally. - Baku: Mutarjim, 2014. – 522 p.

Р.Ө. Досымбекова¹, А.Р. Ибраимова^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

«ЭТИКЕТТІҢ / 礼貌» ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МАҚАЛДАРЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада қазақ және қытай мақалдарында қолданылатын сыпайылық әдебінің болмысы, қарым-қатынас этикасының ерекшеліктері, халық мәдениетінің шығу тарихы, қазақ және қытай халықтарының ұлттық дәстүрінің принциптері сипатталған. Сонымен қатар, «сыйластық», «қадір-қасиет», «алғыс», тақырыбындағы даналық сөздердің қолданылуы қарастырылған. Мақалада қазақ және қытай қоғамындағы әдептің дәстүрге сай үйлесімділікке негізделгені, адамдардың бір-біріне сыйластық пен құрмет көрсетуінің негізгі принциптер мен заңдылықтарға негізделгені сөз етілген.

Мақалдардың пайда болу тарихы әртүрлі. Осыған орай, діні бөлек халықтардың алғыс айту, сыйластық, түсіністік көзқарасы, көңіл бөлу т.б. сөздерінің этномәдени және рухани-мәдени ұқсастықтары мен айырмашылықтары сипатталған.

Қазақ және қытай халықтарының ежелден қалыптасқан тарихы мен өскен ортасы күні бүгінге дейін халық даналығымен, өмір салтымен, тұрмысымен және қоғамның мінез-құлқымен тығыз байланысты. Себебі, «сыпайылық» тақырыбындағы қанатты сөздер сол елдердің ішкі факторларымен тығыз байланысты және және қазақ және қытай халықтарының отбасын, елді басқару негіздері, үлкенге құрмет, кішіге ізет принциптері бүгінгі күнге дейін жетіп, мемлекет пен қоғамдағы роліндегі маңызының зор екендігін көрсетеді. Мақалада этикет тақырыбындағы мақалдардың ата-баба салты мен тәжірибесін қамти отырып, болашақ ұрпақ тәрбиесіндегі алатын орнына байланысты мысалдар келтірілген.

Тірек сөздер: этикет, этнолингвистика, коммуникация, адресат, эволюция, менталитет, психология.

Р.О. Досымбекова¹, А.Р. Ибраимова^{1*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР «ЭТИКЕТА / 礼貌» В КАЗАХСКИХ И КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. В статье описаны особенности этики вежливого обращения, используемые в казахских и китайских пословицах, рассмотрены история происхождения народной культуры, принципы национальной традиции казахского и китайского народов, исследованы употребление слов тематического ряда «уважение», «достоинство», «благодарность». В статье показаны этические нормы вежливого обращения, используемые в казахском и китайском обществе с учетом гармонии с национальными традициями, уважением людей по отношению к друг к другу, основанные на речевых принципах и законах.

История появления пословиц и их применения разнообразна. В данной статье также описываются этнокультурные и духовно-культурные сходства и различия выражений благодарности, уважения, взаимопонимания, внимания и т.д. казахских и китайских пословиц, отражающих отнесенность к разным религиям.

Давно сложившаяся история и среда обитания казахского и китайского народов до сих пор неразрывно связаны с народной мудростью, образом жизни, быта и поведения общества. Так, крылатые слова на тему «вежливость» тесно связаны с внутренними факторами исследуемых стран и говорят о том, что основы управления семьей, страной рассматриваемых народов, принципы уважения к старшим, уважения к младшим дошли до наших дней и имеют большое значение в жизни государства и общества. В статье авторами приводятся примеры, связанные с употреблением пословиц на тему этикета, учитывающие национальные обычаи и традиции, занимающие важное место в воспитании будущего поколения.

Ключевые слова: этикет, этнолингвистика, коммуникация, адресат, эволюция, менталитет, психология.

R. Dossymbekova¹, A. Ibraimova^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF «ETIQUETTE / 礼貌» IN KAZAKH AND CHINESE PROVERBS

Abstract. This paper describes the essence of courtesy Ethics in Kazakh and Chinese proverbs, the connection of the history of origin with folk culture and traditions, and the originality and principles of national traditions that are inherent in the people. There have been explored the thematic series of «*respect*», «*dignity*» and «*gratitude*». The study emphasizes that ethics in Kazakh and Chinese society is based on basic verbal principles and laws in accordance with the national traditions and respect relations with each other.

The history of the origin and the usage of Proverbs are diverse. In this regard, the study describes the ethnocultural and spiritual cultural similarities (gratitude, respect, understanding, attention, etc.) of the manifestation of relations between the Kazakh and Chinese peoples, which differ in religion and mentality.

The long-established history and the habitat of the Kazakh and Chinese peoples are still inextricably linked with folk wisdom, lifestyle, and behavior in society. So, the proverbs and sayings on the topic of *politeness* are closely related to the internal factors of these countries, the principles of the management of the families, the countries, and the principles of respect for the older and the younger have survived to this day and are of great importance in the role of the state and society. The paper contains examples of proverbs on the topic of *etiquette* related to the place they occupy in the upbringing of future generations, covering the customs and practices of ancestors.

Keywords: etiquette, ethnolinguistics, communications, addressee, evolution, mentality, psychology.

Кіріспе

Қоғамдағы адамзаттың мінез-құлқын, ділі мен дінін, ұлттық дәстүрін сипаттаудың лингвистикалық және семиотикалық процедураларын қолданудың ықпалымен жаңа перспективалар ашылууда. Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы ежелде пайда болғанымен, екі халықтың өмір сүру салты ұстанымдары әртүрлі. Қазақ халқы дала мәдениеті мен көшпенділік салтынан қалыптасқан ата-баба дәстүрін кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырса, қытайлықтар Конфуций енгізген философиялық заңдылықтарды әлі күнге дейін ұстануда. Ал, дәстүр – кез келген ұлттың бойына сіңген принциптері мен заңдылықтарына сүйеніп, дамып отыратын құбылыс. Сондықтан, әрбір халықтың мәдени мұрасы – этикет тақырыбындағы мақал-мәтелдерінің пайда болу тарихы көзінің қарашығындай сақталып қана қоймай, әрі қарай жалғастырылуы тиіс.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастың нәтижелі болуы сол қоғамда қалыптасқан сөйлеу деңгейімен, ұлттың мәдениетімен, адамдардың әдеп деңгейімен тығыз байланысты. Осыған орай, шет мемлекеттегі өзге ұлт өкілдерімен тілдік қарым-қатынасқа түсу үшін сол ел халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын жақсы білудің маңыздылығы тақырыпты зерттеу өзектілігін айқындайды.

Қазіргі таңда Қазақстан мен Қытай мемлекеттері арасындағы саяси, экономикалық, мәдени, әскери, дипломатиялық қарым-қатынастар белсенді түрде дамуда. Ал, екі жақты келісім-шарт пен сұхбаттасудың нәтижелі және табысты болуы тілдік этикет формаларын дұрыс қолдануға тікелей байланысты. Мақал-мәтелдердің шығуы сол халықтың пайда болу тарихымен тығыз байланысты. Ал, этностың тілдік тарихын зерттейтін этнолингвистика саласының құрылымы әртүрлі қазақ және қытай тілдеріндегі мақалдарының ұлттық дүниетанымы мен дәстүрі, діл мен әдеп тұрғысынан зерделейді. Қазақ және қытай халықтарының сөйлеу этикеті тақырыбындағы мақал-мәтелдерді жан-жақты қарастыру сол этностың дүниетанымына байланысты болуы себебінен халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы, әдеп нормалары берілген мәдени мұраларда айқын көрініс табады. Сол себепті, сөйлеу этикетіндегі сол халыққа тән заңдары мен ережелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу жұмыстың өзектілігін арттырады.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында қазақ және қытай тілдеріндегі «*сыйластық*», «*қадір-қасиет*», «*алғыс*» тақырыптарындағы сыпайылық әдебіне негізделген мақалдардың ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы және эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Этикет сөзін этностың даму тарихынан бөліп қарастыру мүмкін емес. Сөйлеу этикеті туралы көптеген ғалымдар өз көзқарастарын білдірген. Ресей ғалымы Н.И. Формановская этикетті ұлттың қайталанбас белгілер жүйесі екендігін және оның ұлттың салт-дәстүр ерекшеліктерінен тұратындығын дәлелдесе (Формановская, 1989: 90), қырғызстандық зерттеуші П.К. Қадырбекованың этикетті халықтың мәдениетімен, менталитетімен және дәстүрімен бірге қалыптасқан тілдік қатынас формасы тұрғысында болатындығын атап өткен (Қадырбекова, 2008: 64). Қазақстандық ғалым З.К. Сабитова ұлттық этикет сипатының сол қоғамда қабылданған ережелері мен нормаларына байланыстылығын жан-жақты қарастыра отырып, зерттеу жүргізген

(Сабитова, 2012: 19). Ал, американдық ғалым-зерттеушілер Э.Сепир мен Б.Уорф адамдардың ой-өрісінің сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқандығын тұжырымдап, өз пікірлерін білдірсе (Ахатова, 2006: 132), қытайлық зерттеуші Ся Чжыцяньнің (夏志强) (Xia Zhiqiang, 2017: 27-28) этикетті мәдени жетістіктің және қарым-қатынас дағдыларының сыртқы көрінісі екендігін және сол елдің әлеуметтік өркениетінің, адамгершілігі мен тұрмыс-тіршілігінің көрінісі екендігін айқындаған. Қытай тіліндегі «Этикет кітабының» авторы Тянь Сяона (田晓哪) этикетті «өнер» ретінде қарастырған (Tian Xiaona, 2021:371-372).

Нәтижелер және талқылау

Халықтың даму тарихындағы жинақталған тәжірибелер мен оқиғалар, адамдардың қарым-қатынасы мен ұлттық мінез-құлқының көрінісі – *даналық сөздер* – 名言 / míngyán мен *мақал-мәтелдер* – 俗话 / sùhuà, *идиомалар* – 成语/ chéngyǔ мен *афоризмдер* – 格言 / géyán. Этикет тақырыбындағы әдептілік пен ізеттілікке, адамгершілікке негізделген мақал-мәтелдер мен ұлы ойшылдардың даналық сөздері, ұлт болмысы мен менталитетін, қоғам тұрмысы мен тіршілігін айқын суреттейді.

Этикет ұғымы – (француз тілінде *etiquette* – *заттаңба немесе этикетка*) – адамдарға деген көзқарастың сыртқы көрінісіне қатысты мінез-құлық ережелерінің жиынтығы «*басқа адамдармен танысу, қарым-қатынас және сәлемдесу формалары, қоғамдық орындардағы мінез-құлығы, әдеби, киім киісі т.б.*» (Байбурин, Топорков, 1990: 3).

Этикет – қай тілде болмасын, ұлт мәдениеті мен әдет-ғұрыптары мен менталитетінен, сол мемлекет қоғамында қалыптасқан қарым-қатынас заңдылықтары мен тарихи дамуынан, тұрмыс-тіршілігінен пайда болған. Тарихи дамуы бойынша Қытай этикет эволюциясы алты кезеңнен өткен. Олар:

1. *Пайда болу кезеңі немесе алғашқы кезең;*
2. *Қалыптасу кезеңі;*
3. *Даму және трансформация кезеңі;*
4. *Күшею және құлдырау кезеңі;*
5. *Заманауи этикет кезеңі;*
6. *Жаңа заман этикеті кезеңі.*

1. *Пайда болу кезеңі немесе алғашқы кезең.* Б.з.д. ХХІ ғасырда алғашқы қоғамдық құрылыстың ортаңғы және кейінгі қоғамында пайда болды. Бұл кезеңде адамдар бірте-бірте өркениетке қадам басып, топта ұйымдасып қызмет атқара бастады (*діни этикет пен құрбандық шалу әдебінде*) және этикет протатипінің қалыптасуына ықпалын тигізді. Бұл кезде қоғамда адамдардың жоғары мен төмен, үлкен мен кіші, ер мен әйел арасындағы айырмашылықтары байқалды. Ал, отыру тәртібі бойынша, жасы үлкен кісілер жоғарыда, жасы кішілер төменде, ерлер сол жақта, ал әйел адамдар оң жақта орын алуы да осы кезде орын алды.

2. *Қалыптасу кезеңі.* Б.з.д. ХХІ ғ.- б.з.д.771ж. Ся, Шан және Батыс Чжоу кезеңдері этикеттің қалыптасу кезеңі болды. Бұл кезеңде Чжоу патшалығының бес ғұрпының (*құт-береке, жаман әдет-ғұрып, әскери салт-жоралар, қонақ күту әдебі мен салтанатты рәсімдер*) орнығуы дәстүрін қалыптастырды. Осы кезде *құрбандық шалу, жерлеу рәсімдері, әскери иеру өткізу, қонақ күту, императорлар мен патшалардың кездесуі, ас беру, мерекелік сыйлық ұсыну* секілді дәстүрлер пайда бола бастады.

3. *Даму және трансформация кезеңі.* Көктем мен күз және күресуші патшалықтар кезеңінде (б.з.д. 771ж. – б.з.д. 221 ж) этикеттің дамып, өзгеріске ұшырау кезеңі. Бұл кезеңде Чжоу әулетінің дәстүрлі ғұрыптық жүйесі «салт пен музыканың күйреуі» жағдайында пайда болды. Чжоу династиясы кезінде жаңа рәсімдер теориясы ұлы ойшылдар Конфуций, Мэн-цзы, Сюн-цзы ықпалымен дамып, жаңарып отырды.

4. *Күшею және құлдырау кезеңі.* Цинь мен Хань дәуірінен Цинь патшалығының соңына дейінгі кезең (б.з.д. 221 – 1911 жж.) этикеттің күшею және құлдырау кезеңі болды. Бұл кезеңнің басында император мен министрдің, күйеу мен әйелдің, әке мен баланың, құдай мен адамның қарым-қатынасы нығая бастады. Ал, Цинь династиясының күйреп, Батыс этикетінің енгізілуіне орай, ежелгі Қытай этикеті құлдырай бастады.

5. *Заманауи этикет кезеңі.* 1911 жылғы революция кезеңінен 1949 жылғы Қытайдың құрылуына дейінгі кезеңде көне дәстүр жойылып, жаңа ресми этикет пайда болды. Бұл кезде ескі рәсім жойылып, жаңа этикет бекітілді және Қытайда ресми түрде заманауи этикет шымылдығы ашылып, қол алысу рәсімі танымал бола бастады.

6. *Жаңа заман этикеті кезеңі.* Жаңа Қытайдың негізі қалануынан бастап қазіргі этикет кезеңі болып табылады. Бұл – Қытайда әдептіліктің толық қалыптасып, заманауи этикеттің барлық түрлері бірте-бірте қалыпқа келтіріліп, дамуға бейімделген кезеңі болып есептелді (Chen Ge, Ou Dan, 2016: 3).

Көптеген ғалымдар сөйлеу формасының коммуниканттардың ресми және бейресми ортада қарым-қатынас жасауға бағытталған байланыс түрі екендігін дәлелдесе, кейбір зерттеушілер этикетті қолдану барысында ұлт дәстүрі міндетті түрде сақталуы тиіс деп қорытындылаған. Ал, біз этикеттің ұлттық дәстүр, менталитет пен құндылықтарды сақтай отырып, сыпайы қарым-қатынас әдебін жүзеге асыру қажет екендігіне көз жеткізуіміз қажет. Себебі, адам дүниеге келіп, өз ортасынан тәрбие алғанда өмір сүріп отырған қоғам болмысын бойына сіңіреді. Бұл дегеніміз, әрбір адамның туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігінің көрінісі болып табылады. Екіншіден, коммуниканттар байланысқа түскенде сөйлеу мәдениетіне міндетті түрде көңіл бөлуі тиіс. Өйткені, сөйлеу әдебі – адам бойындағы сыпайылық, тәрбиелілік секілді адамның сыртқы көрінісін сипаттайды. Осыған орай, біз сыпайылық, инабаттылық, әдептілік қасиеттерін ұлттың даму тарихымен сабақтасуы арқылы жаңа бір дәстүр туындыларының пайда болуына көз жеткізе аламыз.

Мақал – ғасырлар бойы дамып келе жатқан халық ауызекі тілінің рухани мұрасы, алтын қазынасы. А.Байтұрсынов мақалды – «өмірдегі түрлі құбылысты, әрекеттерді түйіп, ықшамдап беріп, соны бір-екі тармақ сөзбен пайымдап, белгілі ой айтатын халықтық бейнелі поэтик, жанрдың бір түрі» – деп суреттесе, алаш зиялыларының бірі Ахмет Баржақсин – «Мақалдар халықтың әртүрлі іс-жұмыстарына дұрыс жол көрсеткендіктен сүйкімді болып көп тараған. Мақал мен мәтелде пікір сонша тез айтылған, өлеңнен сөзді алып тастау қандай қиын болса, бұлардан да сөзді тастау сондай қиын. Бұларда артық сөз болмайды. Мақал турасында әр халық әртүрлі сөйлейді, қытайлар – «*бұрынғы данышпандардан қалған өсиет*», ал, қазақтар «*шаригат – ағып жатқан бұлақ, бұрынғылардың сөздері жағалай біткен құрақ*» деп сипаттағанын атап өткен (Ойсылбай, 2015: 126). Қазақ және қытай тілдеріндегі «*этикет*» немесе «*сыпайылық*» тақырыбындағы қанатты сөздер сол елдердің ішкі факторларымен тығыз байланысты. Осыған орай, олардың этнолингвистикалық сипаты да әртүрлі.

Пекин университетінің ғалымы Гу Юегуо (顾曰国/Gu Yueguo) британдық ғалым Дж.Личтын ұсынған сыпайылық критерийлерін басшылыққа ала отырып, Қытай мәдениетіне тән бес сыпайылық критерийлерін сараптады. Атап айтсақ:

1. *Тұлғаның өзін қарапайым ұстауы және өзгелерді құрметтеуі;*
2. *Жас пен кәрі немесе басшы мен бағынышты арасындағы сыпайылық;*
3. *Эвфемизм – тәрбиелік пен сыпайылықтың маңызды элементі;*
4. *Ортақ тіл табысу және өзара түсінісу;*
5. *Сөз бен ізгіліктің бірізділігі. (Xiong Jingyu, 2012: 10)*

Гу Юегуо принциптері қоғамдағы адамдарды бір-бірімен қарым-қатынасының сыпайылық пен тілдік этикетпен өзара үйлесімділігі болған кезде ғана толыққанды тәрбиеге қол жеткізу мүмкіндігінің болатындығын сипаттайды. Ғалымның пікірінше, этикеттік коммуникация адамгершілікке негізделеді. Егер сұхбат сыпайы түрде жүзеге асырылмаса, сұхбаттасушы туралы жаман пікір қалыптасуы ықтимал.

Қытай рухани өркениеті өте ертеде пайда болған және әлі күнге дейін қоғамның кез келген саласының дамуына үлкен әсерін тигізуде. Ежелгі отбасын, елді басқару негіздері, үлкенге құрмет, кішіге ізет принциптері бүгінгі күнге дейін жетіп, Қытай мемлекетінің ұстанымына айналып отыр. Халықтың мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптары көптеген өмірлік философияны, ұрпақ тәжірибесі мен тағылымдамасынан жинақталып, ұлттың психологиясының қалыптасуына ықпал етуде. Адамдар қытай әдет-ғұрыптары *Сяда* (夏) басталып, *Шаньда* (商) дамып, *Чжоуда* (周) аяқталды деп жорамалдаған. Оның мазмұнына саяси, әскери, білім, неке т.б. ережелер қамтылған және құл иеленуші қоғамның мыңдаған жылдарға дейін жалғасын тауып отырған

әлеуметтік-моралдық жүйесіне айналып отыр (Cheng Songcen 2019: 2). Қытай – адамдардың өзара қарым-қатынасының сыпайылығын бәрінен жоғары қойған және оған ежелден мән берген мемлекет. Адамдардың бір-біріне ізеттілігі, кішіпейілділігі мен сөйлеу әдебінің дұрыс қалыптасуының әсерінен қоғамда «сыйластық» принципі қалыптасады. Қазақ және қытай халқы сөйлеу әдебінің үлгісі ретінде даналық сөздерге ежелден мән берген. Қазақ және қытай қоғамдарында мақалдар мен даналық сөздер сол халық қоғамының тұрмысына байланысты сипатталған. Алайда, көздеген мақсаты бір.

Қытайдың ежелгі тарихында – «言为心声 / yán wéi xīn shēng / сөз – жүрек үні» даналық сөзі пайда болған. Қытайлықтардың пікірінше, тіл тек адамзаттың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар, адамның ішкі жан дүниесінің айнасы болып табылады. Яғни, тіл – ұлттың және мемлекеттің қоғамдық дәстүрі мен рухани дүниетанымының айнасы. Ұлы қазақ ойшылы Абай Құнанбайұлы «тіл жүректің айтқанына көнсе – жалған шықпайды» деген даналық сөзі арқылы адамның жүрегінің үні ғана жан-дүниесінің сезімін ұқтыра алатынын жеткізе білген. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, ежелгі қоғам дәстүрі этика-рәсім принциптеріне негізделген. Адамдар арасындағы коммуникация үйлесімділігін арттыру үшін тілдік қарым-қатынас кодексі мен критерийлерін ұстану қажет. Себебі, коммуникация барысында жүрегі таза адам сұхбаттасушылармен де достық қарым-қатынас жасайды.

Әрбір қоғамдағы алғыс айту этикеті сыйластыққа негізделген тілдік әдеп ретінде немесе бір адамның екінші адамға білдірген ризашылығы мен рахметін айту немесе жақсы тілегін білдіру әдебі. Берілген этикет әр халықтың дәстүрінде кездеседі және әр түрлі ортада – отбасында, қызметте, құрбы-құрдас, дос-жаран, туған-туыс, үлкен мен кіші т.б. коммуниканттардың арасында қолданылады. Адамдар біреуге жақсылық жасаған немесе қол ұшын тигізген кезде алғысқа бөленеді, ал, көмек алған адам өз ризашылығын білдіріп, ақ тілегін жаудырады. Қазақ халқында «алғыс алған адам құрмет пен қошеметке ие болып, бақытты өмір сүреді» – деген ұғым бар. Қазақ халқының алғыс айту әдебі шын көңілден шыққан жүрекжарды тілектер болып келеді. Этнолингвистикалық зерттеу жүргізу мәселелерін қарастыру барысында кей кездері алғыс айтудың батамен тең екендігіне көз жеткізе аламыз. Алайда, жасаған жақсылығына орай, батаны ақ дастарқан басында көпті көрген, абыз ақсақалдар мен көнекөз қариялар беріп, лебіздерін білдіреді. Ал, бата мағынасы үлкендерді сыйлау мен қазақ қонақжайлығымен байланысты. Қытай тілінде алғыс айту әдебін – «感恩是精神上的一种宝藏 / gǎnēn shì jīngshén shàng de yī zhǒng bǎozàng / алғыс – рухани қазына» – деп рухани құндылыққа теңесе, қазақ халқы – «алтын алма, алғыс ал: алтын деген жер сыйы, алғыс деген ел сыйы» – деп, алтыннан да қымбат, баға жетпес байлық пен қазынаға теңеген. Кез келген ортада коммуниканттар алғысты ресми және бейресми қарым-қатынас түрлерінде жүзеге асырады. Яғни, қоғамдағы адресанттың адресаттың көрсеткен көмегіне, жасаған жақсылығына, түсіністік көрсеткендігіне, көңіл бөлуіне, қолғабыс көрсеткені үшін т.б. шынайы ризашылық білдіріп, тағзым етуі немесе істеген жұмыс нәтижесіне оң баға беру әдебі ретінде қарастырады.

Қоғамдағы этикет тақырыбының пайда болуы адамдардың қоғамдағы «бірін-бірі сыйлау» моральдық принциптеріне негізделген. Себебі, сыпайылық ұғымынсыз адамдардың бір-бірімен тілдесіп, байланыс орнатуын елестету мүмкін емес. Сыйластықтың қолданылу аясы өте кең және ауқымды. Қытайда Конфуций ұстанымын, яғни, әке мен бала, ұстаз бен оқушы, билік пен халық арасындағы сыйластық қарым-қатынасты әлі күнге дейін өмірлік ұстанымы ретінде қолданса, қазақ халқы дәстүрі бойынша, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету әдебі ежелгі қазақтың жазылмаған ата-баба дәстүрінің ережелеріне негізделген. Үлкен кісілер болашақ ұрпаққа тәлім-тәрбие беру, өсиет қалдыру, ізеттілікке тәрбиелеу принциптерін ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп қалдыруда.

Адамдар ерте кезден-ақ өздерін басқаратын тылсым күштің, яғни құдай мен жын-шайтандардың, аруақтардың бар екендігіне сенген және тәңірге сыйынған. Сонымен қатар, олар өз ұрпақтарының болашағы үшін құрбандық шалып отыратындығын қытайлықтардың аруақтарға байланысты «礼立于敬而源于祭 / lǐ lì yú jìng ér yuányú jì», яғни, «рәсім құрметке негізделген және құрбандық шалудан бастау алады» деген ұғымға сенгендігінен байқауға болады. Бұл дегеніміз қазақтың – «өлі риза болмай, тірі байымайды» деген сөзімен мағыналас. Себебі, ата-баба аруағын

кастерлеу – үлкендерді, ата-тегімізді сыйлау. Бұдан біз қазақ және қытай халықтарының сыйластық пен тәрбиені биік қойып, баланың ата-ананы құрметтеу әдебін көре аламыз. Ал, ата-баба рухына сыйынып, тәңірге бағыну – ұлттық діл мен дін, дәстүр мен этикет сипатының бірден-бір көрінісі. Аталған дәстүр ежелден қазақ және қытай халықтарының салт-санасына сіңе және әдет-ғұрпына айнала отырып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді.

Қазақтар мен қытайлықтардың қонақ күту әдебіне көзқарасы ерекше. Қытай халқының қазақтардың «дала этикеті» салтынан айырмашылығы – басқа ұстанымдармен қатар, қонақ күту барысында да Конфуций мәдениетін ұстануы. Ал, ұлы философ ілімінің басты мақсаты – моральдық және адамгершілік қасиеттерді дәріптеу. Алайда, қытайлықтардың қонақтарды мұқият тыңдап, көңілін аулай отырып, олардан өзіне қызықты ақпарат алуға тырысатын қасиеттері де жоқ емес. Қытайлықтардың әдеп сақтау дәстүрі адамдардың жеке мансабын, өзін-өзі дамытудың, қоғаммен тіл табысудың мәдени жетістіктерге жетудің басты жолы деп санайды. Қазақтар ежелден үй иесі қонақтарды бір-бірінен бөліп, түр-түсіне және лауазымына қарамай сыйлап жібереді. Қытай халқында қонаққа байланысты «入乡随俗/ rù xiāng suí sù» мақалының мағынасы қазақтың «әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» мақалының баламасы іспеттес. Яғни, біз екі халық туындыларының пайда болу тарихы әртүрлі болғанымен, өмірге деген тұжырымдамасы көзқарасы мен көздеген мақсатының бір екенін көре аламыз. Үйге келген қонақтың «қойдан жуас» болып келу қажеттілігі, «шаңыраққа қарап сөйлеуі» мен сол елдің қалыптасқан салтына мойынсынуының айғағы да осының дәлелі.

Қазақ және қытай халықтары *этикет* ұғымына ерте кезден үлкен мән берген және оны қоғамның өмір сүру принципіне негіздеген. *Этикет* сөзі – сыйластықпен, ізеттілікпен және құрметпен тығыз байланысты. Мысалы, қытай тіліндегі «敬为入德之门, 傲为聚恶之府 / jìng wéi rù dé zhī mén, ào wéi jù è zhī fǔ / құрмет – ізгіліктің есігі, ал, тәкаппарлық – зұлымдықтың жиналатын жері» мақалының мағынасы қазақ тіліндегі «өзгеге жасаған ізетің – өзіңе жасаған құрметің» немесе «әркім сыйлағанның құлы» даналық сөздерінің мағынасына сәйкес келеді. Қазақ және қытай халықтары осы мақалдар арқылы адамдардың бір-біріне деген құрметі, кішіпейілділігі мен мәдениеттілігі болған жерде сыйластық пен үйлесімділік орнайтынын жеткізе білген. Адамның бір-біріне көрсеткен кішіпейілділігі іс жүзінде ғана емес, коммуникация барысында да көрініс табады. Ал, қазақ халқының «жылы киім тәнді жылытар, жылы сөз жанды жылытар» деген мақал мағыналары қытай тіліндегі «良言 一句三冬暖, 恶语伤人六月寒/ liángyán yī jù sāndōng nuǎn, èyǔ shāngrén liùyuè hán / жақсы сөз қыста да жылытады, жаман сөз маусым айында да жарақаттады» немесе қытайдың «善言不可离口, 善药不可离手/ shànyán bùkě lí kǒu , shàn yào bùkě lí shǒu / жақсы сөзді аузыңнан, жақсы дәріні қолыңнан айыру мүмкін емес» қанатты сөзінің қазақтың «жақсы сөз жанға дауа» немесе «жақсы сөз – жарым ырыс» мақалымен мағыналас.

Коммуниканттар тілдік байланысқа түсу барысында жылы да мейірімге толы сөздерді тыңдағанды және диалог нәтижесінде достық, серіктестік қарым-қатынас орнатқаны абзал. Мәселен, қытайлықтардың «投我以桃, 报之以李 / tóu wǒ yǐ táo , bào zhī yǐ lǐ / біреу маған шабдалы берсе, мен оны қара өрікпен өтеймін» даналық сөзі – қазақтың «сыйға сый, сыраға бал», «алтын алма, алғыс ал: алтын деген жер сыйы, алғыс деген ел сыйы» мақалдарының мағынасы іспеттес. Бұл жердегі қазақ даналық сөзіндегі алғыс – батамен тең. Қазақ халқының қытайлықтардан айырмашылығы, қазақтар ежелден өскелең ұрпақты – «жаңбырменен жер көгерер, батаменен ер көгерер» – деген ұлт дәстүріне тән қасиетті сөзбен тәрбиелеген. Себебі, жоғарыда атап өткендей, қазақ халқының салтындағы батаның алатын орны ерекше екендігі айқын.

Қазақ және қытай халықтары көршімен жылы, достық қарым-қатынас орнатуды бір-біріне арқа сүйеуді, қиын жағдайда қолдау көрсетіп сыйласуды көздеген халық. Қазақ халқы өз ұрпағын көршімен тату болуға, жатсынбай, сөзге келмей, бір үзім нанды бөліп жеуге тәрбиелеген. Осыған орай, қазақ халқы «алыстағы туысыңнан жақыныңдағы көршің артық» немесе «көрші ақысы тәңір ақысы» деп өсиет қалдырса, қытайлықтар – «邻居好, 无价宝/ línjū hǎo, wú jiàbǎo / жақсы көрші баға жетпес қазына» немесе «得好乡邻胜过亲/ dé hǎo xiānglín shèngguò qīn / туысыңнан көршің артық» деп атап өткен. Ал, қытайдың «与人方便, 自己方便/

yǐ rén fāng biàn , zì jǐ fāng biàn / өзгеге жақсы жағдай жасасаңыз, өзіңізге де ыңғайлы болады» яғни, өзге адамдарға көмектессеңіз, сізге де басқаның көмегі тиеді деген мағынада қолданылатын мақалы қазақтың «елге қылған жақсылық еленбей қалмайды, еңбек еткен ерінбей кенелмей қалмайды» даналық сөзінің айнасы іспеттес.

Жоғарыда атап өткендей, қазақ және қытай халықтары сыпайылық пен сыйластыққа ерекше мән берген. Қытайда қоғам мүшелерінің жақсы мен жаманға, сұлулық пен өрескелдікке көзқарасы, сыртқы келбеті мен жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнерінің этикетке сәйкес болуы қалыпты жағдай. Адамның сыртқы пішіні мен ішкі жан-дүниесінің үйлесімділігі сол елдің рәсімдеріне сәйкес болуы тиіс. Мысалы, қытайдың ұлы ойшылы Сюн Цзы (孙子/ Sunzi) – адамдардың әдепсіз өмір сүре алмайтындығын және қоғам мүшелерінің бір-бірімен сыпайылық әдебін сақтап қарым-қатынас жасауы жоғары үйлесімділіктің негізі екендігін, этикетті ұстану арқылы адамзат әдебінің деңгейін көтеруге болатындығын дәлелдеген.

Этикет – коммуниканттар қарым-қатынасының визиттік карточкасы. Себебі, жақсы мінез бен ішкі жан-дүниесінің шынайылығы және сол елде қалыптасқан дәстүрге сүйену арқылы ғана этикеттік қарым-қатынасты орнатып, адамдардың жүрегіне жол табуға болады. Яғни, жақсы сөз жанға ем, дауа ретінде қолданылады. Ежелгі Тан династиясының дәстүрлі диетотерапиясының негізін салушы Мэн Шэнь кішкентай кезінен медицина саласына қызығушылық танытып, Қытайдың бірінші, тәжірибелі дәрігері ретінде өшпес із қалдырған. Медицина саласында қызмет қылған дәрігер күн сайын «善言不可离口, 善药不可离手/ shànyán bùkě lí kǒu, shàn yào bùkě lí shǒu / жақсы сөзді аузыңнан, жақсы дәріні қолыңнан айыруға болмайды» даналық сөзін айтуды тоқтатпаған. Яғни, «жақсы сөз жараны да жазады», «жақсы сөз жанға дауа» немесе «жақсы сөз – жарым ырыс», «жылы киім тәнді жылытар, жылы сөз жанды жылытар» деген мақал мағыналары қытай тіліндегі «良言一句三冬暖, 恶语伤人六月寒/ liángyán yī jù sāndōng nuǎn, èyǔ shāngrén liùyuè hán / жақсы сөз қыста да жылытады, жаман сөз маусым айында да жарاقاتтайды» немесе қытайдың «善言不可离口, 善药不可离手/ shànyán bùkě lí kǒu, shàn yào bùkě lí shǒu / жақсы сөзді аузыңнан, жақсы дәріні қолыңнан айыруға болмайды» қанатты сөзінің мағынасымен салыстыруға болады. Берілген сөздің шығу тарихы адамдардың қарым-қатынастағы жылы сөзі дәрідей ем немесе ауадай қажет екендігінің көрінісі.

Этикет – үш аспектіден, яғни, адамның сыртқы келбеті, сыпайылығы және сөйлеу әдебінен құралған. Қытай халқы үшін Конфуцийдің даналық сөздері әлі күнге дейін өмірлік ұстанымы ретінде қабылданады. Философтың пікірінше, адам шын жүректен адамгершілікке ұмтылса, ол еш уақытта жамандық жасамайды. Сонымен қатар, өзара сүйіспеншілік арқылы қарым-қатынас орнату конфуцийшілдік әдептілік ілімінің өзекті ұғымы. Қытай қоғамында әдепке, сыпайылыққа, тәрбиелікке байланысты мақал-мәтелдердің адам өміріндегі орны ерекше. Мысалы, «礼貌对于人性, 犹如热力之对于蜡烛 / lǐmào duìyú rénxìng, yóurú rèlì zhī duìyú làzhú / сыпайылық – адам табиғатына жылудың шыраққа қатынасы сияқты қажет» мақалы қазіргі қоғамдағы этикеттің ауадай қажеттілігінің дәлелі. Ал, «礼节是所有规范中最微笑却最稳定的规范 / lǐjié shì suǒyǒu guīfàn zhōng zuì wēixiǎo què zuì wěndìng de guīfàn / этикет – барлық нормалардың ішіндегі ең кишісі, бірақ ең тұрақтысы» немесе «礼貌周全不花钱, 却比什么都值钱 / lǐmào zhōuquán bù huāqián, què bǐ shénmedōu zhíqián / ұқыптылық – ақша талап етпейді, бірақ, бәрінен де қымбат» қанатты сөздері – коммуниканттардың жанұяда, қызметте, қоғамдық ортада этикет ережелері мен кодексін сақтауы керек екендігін көрсетеді, яғни, ол тұлғааралық қарым-қатынаста адамдардың өзін-өзі ұстау тәртіптері мен мінез-құлқын реттейді. Қытай тіліндегі «礼貌使用礼貌的人喜悦 / lǐmào shǐyòng lǐmào de rén xǐyuè / әдептіге әдептілік ұнайды» немесе «礼貌是有教养的人的第二太阳 / lǐmào shì yǒujiàoyǎngde rén de dìèrgè tàiyáng / әдептілік – білімді адамның екінші шуағы» даналық сөзі – адамдардың жан-жағына мейірімділікпен қарап, жылы сөз сөйлеуі арқылы сыпайылық стандартына назар аударып, жақсы қарым-қатынас орнату мүмкіншілігін айқындайды.

Қазақ және қытай халықтарының отбасылық қарым-қатынасқа байланысты мақал-мәтелдері мен даналық сөздері ертеден қалыптасқан ұлттық болмыс пен тәлім-тәрбиеге негізделген. Отбасындағы адамдардың сыпайылық қарым-қатынасы ерлі-зайыптылар, ата-ана мен бала-шаға және бауырлар арасындағы дәстүр шеңберінде орнатылған. Қытайда отбасындағы отағасы мен отанасының бірін-бірі атауы да ерекше. Мысалы, әйелді «妻子 / qīzi» деп атау формалды және

сыйласу мағынасын білдіреді. «太太 / tàitai» ағылшын тіліндегі «миссис» мағынасымен бірдей. Ауызекі тілдегі «老婆 / lǎo pō» сөзінің мағынасы жақын араласатын адамдардың арасында немесе әйелінің өзіне қолданылады. Ал, «丈夫 / zhàngfū» күйеуі деген мағынаны, «先生 / xiānsheng» «мырза» немесе «мистер» деген сөзді білдіреді. Сонымен қатар, «老公 / lǎogōng» сөзі жақын адамдардың арасында немесе өзіне қатыстырып қолданады. Қазақ отбасында әйелі ерін отағасы, әкесі деп құрмет көрсетсе, ері әйелін отанасы, анасы деп сый көрсеткен немесе екеуіне де ортақ «жан-жарым» сөзін қолданады. Ерлі-зайыптылар сыйластығына байланысты – «内睦者，家道昌 / nèimùzhě jiādào chāng / ынтымағы жарасқанның шаңырағы берекелі», «男人无妻家无主，女人无夫家无梁 / nánrén wú qī jiā wúzhǔ , nǚrén wú fū jiā wú liáng / әйелсіз еркек қожайынсыз үймен тең, күйеусіз әйел ағашсыз үймен тең» мақалдары отбасындағы ерлі-зайыпты адамдардың бір-бірінсіз өмірлерінің мәні болмауының дәлелі. Қытай тіліндегі «家和万事兴 / jiā hé wànshì xīng / жанұядағы үйлесімділік барлық бастамаларды реттейді» даналық сөзі жанұядағы өзара сыйластық арқылы кез келген мәселені шешуге болатындығының дәлелі.

Бауырлар арасындағы сыйластық – ағайындар арасындағы достық пен ынтымақтың, татулық пен жақындықтың көрінісі. Қазақ және қытай халықтары ағайынның ауызбірлігі сол әулеттің беделін арттырып, қуанышы мен қайғысын бөлісіп отырған. Отбасындағы бауырлар сыйластығы дәстүрін дәріптеу, жанашырлық, кішіпейілділік білдіру және қадірлеу – ежелден жалғасып келе жатқан үрдіс. «兄弟顿和睦，朋友笃信诚 / xiōngdì dùn hé mù , péngyou dǔxìn chéng / ағалары жарасымды, достары адал, шыншыл», «兄弟协力山成玉，父子同心土变金 / xiōngdì xié lì shān chéng yǔ fùzǐ tóng xīntǔ biàn jīn / егер де ағайындылардың күші бір болса, тау нефритке, ал әке мен баланың жүрегі бір болса, жер алтынға айналады» деп туыстық қатынасты баға жетпес асыл тастарға теңейді. Қытай философиясы деректері бойынша, нефрит бұйымының мөлдірлігі мен мінсіздігі адамның талғампаздығын бейнелеп, «әдемілік» пен «адамгершілік» символына айналған (喻东 / Yù Dōng, 钟芳 / Zhōng Fāng, 林小凌 / Lín Xiǎolíng: 14). Отбасына қатысты ережелердің барлығы «家法 / jiāfǎ», яғни, «отбасылық заңды» қамтиды.

Қазақ және қытай қоғамындағы әке мен бала әдебі – ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты реттеудің отбасылық нормасы. Қытайдың ұлы ойшылы Конфуций өмірдегі шынайы сыйластықты ежелгі қытай халқының дәстүрлі дүниетанымымен байланыстылығын көрсетеді. Ол өз ілімінде – «әке – әке орнында, бала – бала орнында болуы қажеттілігін» немесе, «парасатты ұлдың кез келген жағдайда әкесін сыйлауы тиіс екендігін» көрсетті. «太阳光大，父母恩人 / tàiyángguāng dà fùmǔ ēnrén / ата-ананың қайырымдылығы күн сәулесіндей», «夫恩比山高，母恩比还深 / fū ēn bǐ shān gāo , mǔ ēn bǐ hái shēn / әке махаббаты таудан да биік, ана махаббаты одан да күшті». Бұл – «父为子纲 / fù wéi zǐ gāng», яғни «әкеден балаға» принципі, сонымен қатар, отбасындағы бала мен әкенің қарым-қатынасы арқылы жүзеге асырылады. Ал, Конфуцийдің «父母在，不远游 / fù mǔ zài bù yuǎn yóu / ата-анаң бар кезде алысқа шықпа» даналық сөзі баланың ата-анасын сыйлау әдебіне арналған. Берілген мақалда ұлы философ баланың ата-анасын сыйлауы және оларға қолынан келгенше құрмет көрсетіп көмектесуі қажет екендігін түсіндірген. Қытай тіліндегі «要知父母恩，怀礼抱而孙 / yào zhī fùmǔ ēn , huái lǐ bào ér sūn / ата-анаңның қадірін білгің келсе, ұрпағыңмен бірге өмір сүр» мақалы – ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің, ал, «一个父亲胜过一百个老师 / yīgè fùqīn shèngguò yībǎigè lǎoshī / бір әке жүз мұғалімге татиды» мақалы қазақ халқының «әкенің берген тәрбиесін жүз мектеп те бере алмайды» мағынасына ұқсас. «一个父亲能管好一百个儿子，而一百个儿子却难管一个父亲 / yīgè fùqīn néng guǎnhǎo yībǎigè érzi , ěryī yībǎigè érzi què nánguǎn yīgè fùqīn / бір әке жүз ұлды басқарса да, жүз ұл бір әкені басқара алмайды», ал, «爷娘情儿女，好比长江水 / yéniáng qíng ěrnǚ , hǎobǐ chángjiāng shuǐ / ата-ананың баласына құрметі – Яңзы өзеніне деген құрметіндей» деп Қытайдың ең үлкен өзеніне деген құрметін бейнелейді. Себебі, Яңзы дүние жүзіндегі үлкен өзендердің бірі. Сонымен қатар, бұл өзен Қытайдың 400 млн халқын сумен қамтамасыз ететін экономика, тарих және мәдениетінің қайнар көзі болып табылады. Қазақ және қытай тілдерінде берілген даналық сөздерінің пайда болуы сол елдердің даму тарихына байланысты екендігін көре аламыз.

Өз дәуірінің ойшылы болған Қорқыттың нақыл сөздері «*аталар сөзі*» деп те аталады. «*Қыз анадан көрмейінше өнеге алмас. Ұл – атаның ері, екі көзінің бірі. Дәулетті ұлың болғанша, ошағыңның қоры болар. Дәулетсіз ұл болса, атаның көрі болар. Ұлдың күні қараң, ата өліп, мал қалмаса. Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса*» – өнегелі сөзінің мағынасы адам өміріндегі ұрпақ тәрбиесінің алатын орнының ерекше екендігін көрсетеді (Ысқақов, 1994: 11). Мақал-мәтелге деген көзқарасын академик Ә.Қайдар: «этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы жетуі мүмкін. Бірақ, бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін. Әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осынша мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ» – деп сипаттаған (Сманова, Жиренов, Ибраева, Какимова, Берікбол, Небесаева, Бекболатова, 2020: 296).

Мақалдарды қарастыра отырып, қазақ және қытай халықтарының өз бойына сіңген принциптері мен заңдылықтарына сүйеніп пайда болғанын көре аламыз. Сонымен қатар, мақалдар қай тілге аударылса да жеткізбек ой мағынасының түп-нұсқасы өзгеріссіз берілуі тиістігіне көз жеткіздік.

Жалпы алғанда, сөйлеу этикетін зерттеудің мақсаты тілді және қоғамдағы адамдар арасындағы байланыс заңдылықтарын дұрыс қолдану, адам табиғатын жан-жақты түсіну. Этикет тілі белгілі бір қоғамдағы сөйлеу және іс-әрекет нормалары мен моральдық нормаларды бейнелеп қана қоймай, сол халықтың әдет-ғұрпы, ділі мен мәдениетіне, салты мен тұрмысына қатысты әдеттерге байланысты жүзеге асырылады. Коммуникативті жағдай кез келген ортада орнауы мүмкіндігіне байланысты сөйлеудің мақсаты мен деңгейі де әртүрлі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ және қытай халықтарының мақалдары ежелден қалыптастырылған. Мақалда діні мен ділі бөлек этностардың даналық сөздерінің бір-бірінен айырмашылығының ұлт тарихының, өмір сүру салты мен тұрмыс-тіршілігінің, рухани әлемі мен менталитетіне байланысты ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерделедік. Атап айтқанда, ұқсастықтары:

- ата-баба әруағын сыйлап қастерлеу, ата-тегінің рухына табыну, олардың атына құрбандық шалу әдебінің сақталуына байланысты;

- үлкенді сыйлау, ата-ана мен бала, басшы мен бағынышты, ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластық қарым-қатынасынан туындаған мақалдар.

айырмашылықтары:

- алғыс айту этикеті қазақ және қытай халықтарында қолданылса, қазақтың алғыс айту әдебі түріне жататын бата беру салты тек қазақ халқының дәстүрінде кездесетіндігін көрсететін;

- қазақ және қытай сөйлеу этикетіндегі ізгілік пен қайырымдылық, сыпайылық пен сыйластық секілді адам бойындағы жақсы қасиеттерді сол этнос мекендейтін географиялық аймақтағы құндылықтарға (жер-су, бағалы және асыл тас) сәйкес қолданылатын даналық сөздер.

Алайда, екі халыққа ортақ ерекшелік – *этикет* тақырыбына байланысты айтпақ ойы мен көзқарасы философиялық ойының тобықтай түйінін тілдік бейнемен жеткізу. *Қазақ және қытай халықтарының этикет көрінісінің мақалдардағы орны жайлы деректерден аңғарғанымыз – екі елде де «үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету» және «сыпайылыққа» негізделген үрдісті жоғалтпау. Бұл дегеніміз – қос ұлт өкілдерінің ерте заманнан ақ сыпайылық әдебінің пайда болуын, қазіргі кезге дейін жоғалып кетпей біздің заманымызға жеткенін және әрі қарай да жалғасын табатындығын дәлелдейді.* Қай халық қай кезеңде өмір сүрсе де, даналық сөздерінде өз даму тарихы мен принциптерін ұстана отырып, ұлт психологиясын қалыптастырады, ата-баба өмір сүру тәжірибесінен қорытынды жасап, болашақ ұрпаққа жеткізу міндетіне жетелейді.

Әдебиеттер

Формановская Н.И. (1989) Чем богаты, тем и рады. Вы сказали: «Здравствуйте!» (Речевой этикет в нашем общении). – Москва: Знание, – 1989. – 90 б.

- Қадырбекова П.К. (2008) Национально-культурная специфика речевого этикета в межкультурном сравнении // Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. Т.3(101). – 64 б.
- Сабитова З.К. (2012) Понятие о речевом поведении. Речевое поведение вчера и сегодня.–Алматы: Қазақ университеті. – 2012. – 19-20 бб.
- Ахатова Б.А. (2006) Межкультурное общение как онтология исследования языкового сознания // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықта (қазақ және әлем тілдері). – Алматы, 2006. – 132 б.
- 夏志强 . (2021) 你的第一本 礼仪书 . – 江西: 美术出版社, 2021. – 27 б.
- 田晓娜. (1998) 礼仪全书 – 北京: 人民中国出版社, 1998. – 371 б.
- Байбурин А.К., Топорков А.Л. (1990) У истоков этикета. – Ленинград: Наука, 1990. – 5 б.
- 陈格, 欧丹. (2016) 日常交往礼仪. 社交礼仪. – 海: 上海交通大学出版社, 2016. – 3-4 бб.
- Ойсылбай А.Т. (2015) Ахмет Байтұрсынұлы: «Әдебиет танытқыштағы» қазіргі әдебиет теориясы. Монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 126-127 бб.
- 熊经浴. (2012) 现代文明礼貌用于手册. – 北京: 金盾出版社, 2012. – 10-11 бб.
- 陈松岑. (2019) 礼貌语言. – 北京: 商务印书馆, 2019. – 2-3 бб.
- 喻东, 钟芳, 林小凌. (2004) 中国文化. – 中國數字文化集團有限公司, 2004. –14-15 бб.
- Қорқыт Ата кітабы. (1994) Түрік тілінен ауд. Б.Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 11 б.
- Сманова А.С., Жиренов С.А., Ибраева К.Е., Какимова Л.Ш., Берікбол Р.Р., Небесаева Ж.О., Бекболатова Қ.М. (2020) Көркем білім берудегі ұлттық сана мен мәдени құндылықтардың өркендеуі. Ұжымдық монография. Алматы, 2020. – 296-297 бб.

References

- Formanovskaya N.I. (1989) Chem bogaty, tem i rady. Vy skazali: «Zdravstvuite!» (Rechevoi etiket v nashem obshenii) [The richer they are, the happier they are. You said: «Hello!» (Speech etiquette in our communication)]. – Moskva: Znanie, – 90 p. (in Russian)
- Kadyrbekova P.K. (2008) Nacionalno-kulturnaya specifika rechevogo etiketa v mezhkulturnom sravnenii [National-cultural specifics of speech etiquette in cross-cultural comparison]. – Almaty: KazNU Bulletin Philology series. –Т.3(101). – 64 p. (in Russian)
- Sabitova Z.K. (2012) Ponyatie o rechevom povedenii. Rechevoye povedenie vchera i segodnya. [The concept of speech behavior. Speech behavior yesterday and today]. Almaty: Kazakh University. – pp.19-20 (in Russian)
- Ahatova B.A. (2006) Mezhhkulturnoye obchenie kak ontologiya issledovanya yazikovogo soznanya [Intercultural communication as an ontology of linguistic consciousness research]. – Almaty.132 p. (in Kazakh)
- Xia Zhiqiang. (2017) Nide di yi ben liyi shu [Your first etiquette book]. – Jiangxi: Meishu chubanshe. pp.27-28 (in China)
- Tian Xiaona (2021) Liyi quan shu [The book of etiquette] Beijing: Renmin Zhongguo chubanshe. pp. 371-372 (in China)
- Baiburin A.K., Toporkov A.L. (1990) U istokov etiketa [At the origins of eyiquette]. – Leningrad: Nauka. (in Russian)
- Chen G., Ou D. (2016). Ri chang jiaowang liyi. Shejiao liyi [Daily communication etiquette. Social etiquette]. Pp.3-4 (in China)
- Oisylbai A.T. (2015) Akhmet Baitursinuly: «Adebiet tanytkishtagy» kazyrgi adebiet teoryasi [Akhmet Baitursinuly: the theory of modern literature in the «literary genre»]. – Almaty: «Eltanym baspasy», – pp.126-127 (in Kazakh)
- Xiong Jingyu. (2012) Xiandai wenming limao yongyu shouce [Handbook of Modern Civilization and Politeness]. – Beijing: Jindun chubanshe. pp.10 (in China)
- Cheng Songcen. (2019) Limao yuyan [Polite language]. – Beijing: Shangwu yinshuguan, –pp.2-3 (in China)
- Yu dong, Zhong fang, Lin Xiaoling. (2004) Zhongguo wenhua [Chinese culture]. Zhongguo shuzi wenhua jituan youxian gongsi, – p.14 (in China)
- Korkyt ata kitaby [Korkyt ata book] (1994) Translated from Turkish by B.Iskakov. – Almaty: Zhazushi, – 11 p. (in Kazakh)
- Smanova A.S., Zhirenov S.A., Ybrayeva K.E., Kakimova L.Sh., Berikbol R.R., Nebesaeva Zh.O., Bekbolatova K.M. (2020) Korkem bilim berudegi ulttyk sana men madeni kundyliktardyn orkendeuі [The flourishing of national consciousness and cultural values in art education]. Uzhyndyk monographya. Almaty, – pp.296-297 (in Kazakh)

Ә.Қ. Ебелекбаева^{1*} , Г.Н. Смағұлова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aika-0206@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЧУВАШ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ЭТИКЕТ (АМАНДАСУ ҮЛГІЛЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада тілдің шығу генезисі жағынан түркі тілдер жанұясына кіретін қазақ және чуваш тіліндегі вербалды этикеттік құралдар амандасу үлгілері негізінде қарастырылған. Сөйлеу этикеті – кез-келген елдің мәдениетінің ажырамас бөлігі. Оның негізгі құрамы арнайы лексикалық бірліктер - әртүрлі контекстке байланысты жағдайларда қолданылатын сөйлеу формулаларынан тұрады. Сөйлеу формулаларын функционалдық тұрғыдан зерттеу қазақ және чуваш тіліндегі баламасы бар этикет үлгілерінің классификациясын жасауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне қазақ және чуваш тілдеріндегі сәлемдесу үлгілерінің қолданылуына функционалды лингвистикалық кешенді талдау жасау, сөйлеу коммуникациясының теориялық аспектілерін қарастыру, этикет формулаларының кейбір параметрлерін сипаттау, зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау, сондай-ақ әртүрлі тәсілдер арқылы этикет модельдерін анықтау жатады. Зерттеу әдістемесі анализ және синтез, мәдени, этнографиялық және әлеуметтік ерекшеліктерге негізделген лингвистикалық талдау әдістерін қамтиды. Сонымен қатар мақалада автор екі тілдегі сөйлеу формулаларының жалпытүркілік ортақ сипаттары мен түрлі факторлардың әсерінен туындаған сәйкессіздіктер бар деген қорытындыға келеді. Аталған тілдердегі сөйлеу мінез-құлық ережелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары сәлемдесу үлгілерінің негізінде айқындалып, ашылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, чуваш тілі, этикет, амандасу, сәлемдесу, сөз этикетінің үлгілері.

А.К. Ебелекбаева^{1*}, Г.Н. Смағұлова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: aika-0206@mail.ru

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ В КАЗАХСКОМ И ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ ПРИВЕТСТВИЙ)

Аннотация. В статье рассматривается речевой этикет в казахском и чувашском языках, относящихся к семье тюркских языков, с точки зрения генеалогического происхождения языка, на основе формул приветствия. Речевой этикет является неотъемлемой частью культуры любой страны. Его основную структуру составляют специальные лексические единицы - речевые формулы, употребляемые в ситуациях, относящихся к разным контекстам. Функциональное изучение речевых формул позволяет классифицировать модели речевого этикета с эквивалентами в казахском и чувашском языках. Цель и задачи исследования – функционально-лингвистический анализ употребления формул приветствия в казахском и чувашском языках, рассмотреть теоретические аспекты речевого общения, описать некоторые параметры этикетных формул, проанализировать научную литературу по теме исследования, а также выявить речевые формулы разными методами. Методы исследования включают анализ, синтез, лингвистический анализ на основе культурологических, этнографических и социальных особенностей. В результате исследования автор приходит к выводу, что речевые формулы двух языков имеют общие черты и несоответствия, обусловленные различными факторами. Сходства и различия поведения речи в данных языках выявляются на основе моделей приветствия.

Ключевые слова: казахский язык, чувашский язык, этикет, приветствие, формы речевого этикета.

А.К. Yebelekbayeva^{1*}, G.N. Smagulova¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aika-0206@mail.ru

SPEECH ETIQUETTE IN THE KAZAKH AND CHUVASH LANGUAGES (BASED ON GREETINGS)

The research paper considers the speech etiquette in the Kazakh and Chuvash languages, belonging to a family of Turkic languages, from the point of view of the genealogical origin of the language, based on the formula of welcome. Speech etiquette is an inextricable part of the culture of any country. Its basic structure consists of special lexical units - speech formulas used in situations that take place in different contexts. Functional study of speech formulas allows to classify models of speech etiquette with equivalents in the Kazakh and Chuvash languages. The purpose and objectives of the study -

functional-linguistic analysis of the use of greeting formulas in Kazakh and Chuvash, to consider the theoretical aspects of speech communication, to describe some parameters of etiquette formulations, to analyze thematic themes and also to reveal speech formulas by different methods. Research methods include analysis, synthesis, and linguistic analysis based on culturological, ethnographic, and social features. As a result of the research, the authors come to the conclusion that the speech formulas of two languages have general drawings and inconsistencies, conditioned by different factors. The similarities and differences in speech behavior in these languages are reflected in the basic welcome models.

Keywords: the Kazakh language, the Chuvash language, etiquette, greeting, forms of speech etiquette.

Кіріспе

Халықтың дәстүрлі этикеті – этностың көп ғасырлық тарихымен тығыз байланыста қалыптасып, дамытын ерекше этномәдени феномен. Әр елдің белгілі бір дәрежеде басқалардан ерекшелік тұратын, сол тілді қолданушылардың этникалық айқын белгісіне айналған этикет үлгілері бар. Халықтық дәстүрлі этикеттің әр елдің мәдени құндылықтар жүйесіндегі мұндай позициясы жан-жақты әрі комплексті зерттеуді талап етеді. Сөйлеу этикетінің түрлі бірліктерінің этимологиясын ашу, жалпы этикеттің эволюциясы және т.б. мәселелер бүгінде актуалды. Бір тілдің немесе сол аймақтағы тілдердің сөйлеу этикетінің қазіргі жай-күйін сипаттау ғылымның заманауи талаптарына сай болмай тұр. Осыған байланысты генетикалық тұрғыдан туыстас, тарихи байланыстағы тілдердің этикет үлгілерін салыстыра отырып жүйелі зерттеу коммуникативтік аспектіден маңызды екенін көрсетуде. Мақалада қыпшақ тобына кіретін қазақ тілі мен бұлғар тобына жататын чуваш тіліндегі амандасу үлгілерінің коммуникативтік ерекшеліктері сипатталып, салыстырылады.

Адам қоғамда өмір сүреді және сол қоғам мүшелерімен күнделікті коммуникацияға түсіп отырады. Ол балалармен, жасы кіші, үлкен, өзімен қатар, егде жастағы адамдармен, түрлі коммуникативтік жағдаятта байланыс орнатуы мүмкін. Қарым-қатынас мәдениеті этикет нормаларын сақтаудан басталады. Осы ретте ерекше байланыс орнату құралы бола отырып, амандасу этикеттері түркі тілдеріндегі ең көп қолданысқа ие сөйлеу бірліктерінің қатарында екен.

Сәлемдесу – сөйлеу этикетінің маңызды белгілерінің бірі. Бұл этикет жанрының ақпараттық мәні жоқ, бірақ соған қарамастан адамдардың қарым-қатынасында ерекше мәнге ие. Сәлемдесу арқылы адамдар басқаларға құрметін білдіріп, қарым-қатынас орнатуға ниетті екенін көрсетумен қатар, әңгіменің бағытын белгілейді.

Салыстырылып отырған халықтар тілдерінің сөйлеу этикетінің рухани мәдениет элементтері ерекше. Мәдениеттің бұл компоненттері өзара әрекеттескен кезде қарым-қатынас деңгейінде семантикалық сәйкессіздіктер туындайды. Біздің міндетіміз - осындай сәйкессіздіктерді анықтау және сипаттау.

Материал және әдістер

Мақалада жинақтау және талдау әдісі арқылы мәселенің зерттелу деңгейі бағамдалып, тақырыптың өзектілігі анықталды. Туыстас тілдердің тілдік материалдарын салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы әдіс арқылы зерттеу екі тілдегі этикет үлгілерінің ортақ сипаттары мен ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік берді. Салыстыру және салғастыру барысында этикет сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарынан бөлек, компоненттерінің коммуникациядағы қызметі де айқындалды. Сондай-ақ қазақ және чуваш тілдеріндегі амандасу үлгілерінің этнолингвистикалық, лингвомәдени және әлеуметтік лингвистикалық анализі этикеттің берілген лексико-семантикалық тобына кешенді талдауға негіз болды.

Зерттеу материалы ретінде қазіргі қазақ пен чуваш тілінің әдеби және ауызекі сөйлеу тілінен сұрыпталып алынған тілдік материалдар, тақырып аясында зерттеу жүргізген авторлардың еңбегінен жиналған амандасу үлгілері пайдаланылған.

Әдебиетке шолу

Қазақ сөз этикетінің зерттелуін шартты түрде 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Оның алғашқылары В.В.Радлов (Радлов 1989), А.Н.Самойлович (Самойлович 1915) сынды ғалымдардың еңбегінде этикет сөздер этнографиялық аспектінен қарастырылса, кейін Р.Сыздықтың (Сыздықова 1985), Н.Уәлиевтің (Уәлиев 1984) т.б. еңбектерінде тіл мәдениеті мен сөз әдебіне қатысты мәселелер қамтылған. Ал 1991 жылдан кейін аталмыш мәселе зерттеушілердің диссертациялық жұмыстары мен монографияларында жан-жақты талқыланады. Атап айтқанда, З.Шадкам (Шадкам 2015) мен А.Қобыланованың (Қобыланова 2001) диссертациялық зерттеулері этикет сөздердің

лексика-семантикалық топтарына жеке-жеке тоқталып, этикет үлгілерінің коммуникативтік ерекшеліктерін сипаттаған.

Чуваш тілінің этикетіне қатысты материалдар Н.И. Егоров (Егоров 1982), А.Е. Горшков (Горшков 1997), Е.Ф. Васильева (Васильева 1977), В.П. Тимофеева (Тимофеева 2001) және т.б. зерттеулерінде кездеседі. Әсіресе 19-ғасырдың ортасы мен 20-ғасырдың басында Н.И. Золотницкий (Золотницкий 1875), Н.И. Ашмарин (Ашмарин 1928-1950), Г.Т. Тимофеевтің (Тимофеев 1972) чуваш тілінің этикет үлгілерін қолдануға байланысты дәстүрлі жағдаяттарды сипаттау арқылы, тек қана кейбір диалектілерде сақталған немесе қазіргі кезде қолданылмайтын мысалдарды жинаған материалдары үлкен қызығушылық тудырады.

Нәтижелер және талқылау

Чуваш тілі – чуваш халқының ұлттық тілі, Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі. Генеалогиялық жіктеліс бойынша түркі тілдерінің бұлғар тобына кіреді және осы топтағы жалғыз тірі тіл.

Чуваш тілінде екі негізгі диалекті бар: вирьял немесе тури, жоғарғы (о-диалектісі) және анатри немесе хирти (у-диалектісі).

Фонетикалық ерекшеліктері: ротацизм және ламбдаизм, яғни жалпы түркі [з] және [ш] орнына [р] және [л] дыбысталуы. Мысалы, *кёр – күз, кёмёл – күміс*.

Грамматикалық ерекшеліктері: барлық түркі тілдерінде ортақ –лар (фонетикалық варианттары бар) орнына -сем арнайы көптік жалғауының болуы: *утсем – аттар, йывăссем – агаштар*.

Лексикалық ерекшеліктері: жалпытүркілік (фонетикалық өзгерістерге әбден ұшыраған) және кірме сөздерден тұрады. Кірме сөздер қабатында моңғол, иран, фин-угор, славян, еврей, армян, грузин, тілдерінен енген сөздер бар. Негізгі бөлігін бұрын және кейін енген орыс сөздері құрайды. Алғашқылары чуваш тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне бейімделсе, кейінгілері дайын қалпында немесе аздап өзгеріске ұшырай отырып енген.

Н.И.Егоровтың айтуы бойынша чуваш тілі глоттогенезінде үш негізгі бөлік ерекше маңызға ие:

1) орта бұлғар тілі – басты бөлік (орта қыпшақ кірме сөздерінің біршамасы, сондай-ақ араб, парсы және моңғол лексикасы);

2) жоғары диалектіде таулы марий субстраты;

3) қазан-татар және мишар диалектісімен тығыз қарым-қатынас әсерінің негізінде орын алған түрлі құрылымдық ерекшеліктер (Егоров, 2010).

Чуваш тілі басқа түркі тілдерінен көптеген сипаты бойынша ерекшеленеді. Ғалымдардың түсіндіруінше чуваш тілінің қазіргі түркі тілдерінің ортақ заңдылықтарынан алыстауы чуваштардың ата-бабалары түркі әлемінен ерте ажырауымен байланысты. Кейінірек, яғни, чуваш халқы этнос ретінде қалыптасқан тарихи кезеңдерде қайтадан түріктермен тығыз қарым-қатынасқа түсе бастаған.

Түркі тілдерінде сәлемдесу әдетте диалог (сұрақ-жауап) формасына негізделген. Осы дәстүрлі диалог-сәлемдесудің композициялық құрылымы «*бейнелердің сатылы тарылуы*» ретімен құрылады:

макрокосм (жансыз табиғат: ауа-райы, флора, фауна және т.б.) > *мезокосм* (қоғам: ру, ауылдастар, туыстар т.б.) > *микрососм* (адам және оның отбасы). Егер сәлемдесу келтірілген схемаға (макрокосмадан микрососмаға: қоршаған әлемнен жеке адамға) сәйкес құрылса, әңгімелесушінің ізгілікті қарым-қатынасын білдіреді. Ал кері (микрососмадан макрокосмаға: жеке адамнан қоршаған әлемге) схемаға сәйкес құрылған сәлемдесу үлгісі этикет нормаларының бұзылуы ретінде қабылдануы мүмкін.

Чуваштарда сәлемдесу диалогінің классикалық (толық) түрі - сұрақтар мен жауаптардан тұратын әңгімелесу. Сәлемдесудің диалогке айналуы чуваштануда Н.И. Егоров еңбектерінде қарастырылған. Оның ойынша сәлемдесуді ұзақ диалогке айналдыру дәстүрлі чуваш этикетіне тән қасиет. Ол түркі және моңғол халықтарының арасында кең тараған (Егоров 1982: 2). Сәлемдесудің бұл қасиеті бойынша алғаш рет Н.М. Пржевальский өзінің жазбаларында былай дейді: «...В первую очередь монголы интересуются вопросом о скоте... о личном и семейном благополучии они спрашивают уже после того: как выяснится состояние и жирность баранов:

верблюдов и лошадей» (Пржевальский, 1946:78-79); (Пюрбеев, 1982:117 бойынша сілтеме берілген).

Көшпелі халықтар үшін ең басты байлық қашанда мал болғаны белгілі (еті тамақ, терісі киім және мінсе көлік ретінде пайдаланылған). Сондықтан болар қазақтар да кездескенде ең алдымен «Мал-жан аман ба?» деп жаннан бұрын малын сұрауының өзі дәстүрлі сәлемдесу формасының бірнеше сөз алмасудан тұратын диалог түрінде болғанын көрсетеді. Моңғол тіліне тән ұзақ сәлемдесу мәтіндері ертеректе бүкіл түркі, моңғол, иран және басқа да шығыс халықтары арасында кең тарап, көптеген этникалық дәстүрлерде эллипс түрінде сақталса керек. Сәлемдесудің диалогтік түрі әлі де бар. Алайда субъективті жағдайларға байланысты коммуникант оларға мән бермеуі мүмкін.

Чуваштар «*Сўрессё-и?*», «*Чунассё-и?*» (сөзбе-сөз. «өмір сүре ме?») «Хал-жағдайы қалай?» және «*Сывлассё-и?*» (сөзбе-сөз «тыныс ала ма немесе демалып жүр ме?») «Аман-сау ма?» сияқты т.б. этикеттерді тікелей қарым-қатынаста 2- жақта айтудың орнына 3-жақта қолданады. Яғни аталған амандасу формалары арқылы тек әңгімеге қатысып отырған адамдардың ғана емес, барлық әулет мүшелерінің аман-саулығы сұралады. А.В. Кузнецов чуваш этикеттерінің бұл қыры тілдің магиялық функциясына жататынын айтады (Кузнецов, 2008:73). 20-ғасырдың көрнекті лингвисті Р.О. Якобсон тілдің магиялық функциясын жансыз немесе белгісіз 3-тұлға конативті хабарламаның адресатына айналады деп түсіндірген (Якобсон, 1975:200). Демек түркі тіліндегі классикалық амандасу тек әңгімеге тікелей қатысты коммуниканттардың хал сұрасуынан бөлек қосымша ақпараттарды да қамти отырып, бірнеше сұрақ-жауаптан тұратын диалог түрінде өрбіген.

Диалог-сәлемдесулер бүгінде чуваштарда бір-бірін өте жақсы танитын үлкен кісілердің арасында көбірек кездесе, қысқа және кездейсоқ кездесулерде эллипс сөйлемдер жиі ұшырасады. Асығыс және кездейсоқ кездесулерде қазіргі, әсіресе, қалалық чуваштар көбіне адресаттың жеке өзіне қатысты сұрақтардан тұратын амандасу формаларын қолданады. Төменде бірнеше қысқа амандасу үлгілеріне жағдаяттық мысалдар берілген:

1) Асығыс әрі екі түрлі бағытта кетіп бара жатқан ер адамдар кездескенде:

– *Мёгле унта, чиперех-и? – Чиперех-ха!* (Қалай, әл-ауқаттысың ба? – Әл-ауқаттымыз!)

2) Туған-туыстарына қонаққа бара жатқан адам мен сол ауылдың тұрғындарының қысқа диалогінде:

– *Ларатнёр-и? – Ларатнёр-ха ! Килсе курас-и ? – Килсе курас терёмёха!* (Отырмыз? – Ия, отырмыз! Келеміз деп шештіңіздер? – Ия, міне, келеміз деп шештік!) (Кузнецов, 2008:68)

3) Басқа ауылдан келе жатқан кісілермен кездесіп қалған жағдайда:

– *Килетнёр? – Килетнёр!* (Келе жатырмыз? – Келе жатырмыз!)

Қазіргі чуваш тілінде де, қазақ тілінде де адамның жасына, жынысына, жағдаятқа, уақытқа және т.б. байланысты түрлі бірліктер қалыптасқан. Бұл барлық тілдегі дерлік вербалды этикетке тән қасиет. Дегенмен чуваш тіліндегі этикеттік құрылымдардың ерекшелігі – поливарианттылық. Әсіресе бұл амандасу үлгілерінде ерекше сипатқа ие. Чуваш тілінде барлық тұрлаусыз мүшелер амандасу үлгісі ретінде жұмсала алады. Мысалы сан есімнен (*Иксёрех?* «Тек екеуің бе?») жұмыс жасап жатқан адамдармен сәлемдескенде), есімдіктерден (*Эсё-и?* «Сен бе?») кездейсоқ кездесуде), үстеулерден (*Анаталла?* «Төменге?») ауылдың төменгі бөлігіне бағыт алған адаммен сәлемдесуде). Олар нақты жағдаятқа байланысты сәлемдесуге қатысты тұрақты оралымдарды толық алмастыра алады. Ал қазақ тілінде бұл үрдіс сәйкес жағдаятта ешқандай логикалық қайшылық туындатпаса да амандасу дағдысына аса тән емес.

Чуваштарда сәлемдесу көбінесе сұрақ түрінде келгенмен, этикет үлгілерінің ішінде тілек мәнді амандасу формалары да баршылық. Мысалы: *Вйй патёр!* (Құдай қуат берсін!), *Турй пулайштёр!* (Құдай көмек берсін!), *Сарану илпеклё пултёр!* (Шабындық мол болсын!), *Пёр пёрчёрен – пин пёрчёр!* (Бір дәннен – мың дән!), *Перекет пултёр!* (Үнемді болсын!) және т.б. Бұлар чуваш амандасуының дәстүрлі формасына жатады.

Чуваштардың еңбек үстіндегі адамдармен амандасатын әдептерінің ең кең таралғаны - «*Вйй патёр!*». Аталған тілек мәнді этикетіне, Г.Н. Волковтың тұжырымынша, «Құдай қуат берсін!» деген тікелей аудармасына қарағанда «Күш арта берсін!» деген көбірек сәйкес келеді. Бұл мағына автор тарапынан атеистік тұрғыдан түсіндіріледі. Өйткені чуваш шаруалары істің өнімді болуы

үшін, ең алдымен, Құдайға емес, өзінің жақын туыстары мен ауылдастарына көбірек сенім артқан (Волков, 1966:207).

Қазақ тілінде болып жатқан істің үстінде айтылатын тілек мәнді тіркестер этикет үлгілерінің ерекше тақырыптық тобын құрайды. Мысалы: тұқым (егін) салып жатқанда «Салар көбейсін»; егінді жинау кезінде «Алар көбейсін», «Қызыл қырман болсын», «Қырман толсын» десе, шөп шапқанда «Еңбек жемісті болсын», «Шабар көбейсін» т.б. тіркестерін айту коммуникактивтік-прагматикалық тұрғыдан орынды қолданыс.

Чуваш тілінде моншаға бара жатқан және моншадан қайтып келе жатқандарға ортақ сәлемдесу формулалары бар. Мұндай жағдайда дәстүрлі «*Айшии тутлă пултăр!*» (сөзбе-сөз. Бу дәмді болсын!!) этикетіне қосымша «*Мунчи келенче, милёкё пурсăн, чулĕ мерчен, ёйшии шерпет пултăр!*» (сөзбе-сөз. Монша шыныдай, сыпырғыш жібектей, бу балдай болсын!) оралымы да дәл осы нақты жағдайда сәлемдесу функциясын атқарады екен (Волков, 1966: 208).

Амандасу формасын таңдау – қай тілде болмасын қарым-қатынас типіне тәуелді. Мысалы қазақ тілінде кешкі уақытта «*Кеш жарық!*», таңертең «*Жақсы жатып, жайлы тұрдыңыз ба!*» этикеттерін қолдану логикалық тұрғыдан қисынды. Чуваштарда да сәлемдесу формулаларын қолдану тәулік уақытына қатты байланысты:

– *Чипер сывăртăр-а?* – *Килех, Килех; аван сывартамар-ха...* (Жақсы ұйықтадыңыздар ма? – Кел, кел; жақсы ұйықтадық...) (Тимофеев, 1972:157).

– *Ирхи салам!* (Таңғы сәлем!)

– *Мёнле сёр касрăн?* (Қайырлы таң!)

Қазіргі чуваш тілінде орыс тілінен калькаланған *Ырă кун (пултăр)!* (Қайырлы күн!) және *Ырă кас (пултăр)!* (Қайырлы кеш!) уақыт ыңғайына қарай қолданылатын формулалар көбінесе оқыған, зиялы қауымның арасында актив қолданыста.

Бірақ уақытқа тәуелді емес (тәулік уақытын талғамайтын) этикеттер де бар:

– *Мёнле пурăнатăр?* (Аман-есенсіздер ме?)

– *Ачăрсем мёнле чунăссё?* (Балалар жүгіріп жүр ме?) т.б.

Этикет үлгілерін таңдап-талғау коммуниканттардың жас ерекшелігіне де байланысты. Мәселен сәлемдескен кезде жасы кішілерге, әсіресе, балаларға жұмсақ үнмен *атя, -ччĕ, -ха* демеуліктері қосылған үлгілерді жиі айтады. Амандасу кезінде адресатқа қамқорлық таныту мақсатында 2-ші жақтың жекеше тұлғасының орнына 1-жақтың көпше түрі қолданылады (Кузнецов, 2008:92).

– *Атя, ирт-ха малалла!* (Айда, алға шық!)

– *Мёнле сўретпёр-ха?* (сөзбе-сөз. Демалысымыз қалай?) т.б.

Қазақ салты бойынша жасы кіші бірінші амандасуға міндетті. Сәлем беріп, үлкендердің «Өркенің өссін», «Көсегең көгерсін» деген сияқты алғысын алу – қазақ салт-дәстүрінің ең озық үлгісі. Алайда арнайы сапардан, алыс жолдан келген балаға үлкендердің өзі барып сәлем беруі еш ерсілік емес. Этнограф С. Кенжеахметұлы қазақта алыстан келгенге жөн білетін үлкендердің өзі барып сәлемдесетін де жол бар екендігін жазады (Кенжеахметұлы, 1984:42).

А.Е. Горшковтың пікіріне сәйкес, үлкен кісілермен *Салам! Салам калас! Курминни мице сұл!* (Көріспегелі көп болды!) үлгілері арқылы амандаспаған абзал. Оларға қатысты жиі қолданылатын сәлемдесу формалары мыналар: «*Сывă-и?*», «*Салам алейкум!*», «*Ыра кас пултăр!*» т.б. (Горшков, 1997:80)

Зерттеушілердің айтуынша, сәлемдесу этикетін таңдауда коммуниканттың жынысы да өте маңызды. Басқа түркі тілдерінің материалдарына негізделсек, тек ер адамдарға (ер адам – ер адам) тән сәлемдесу үлгілерін кездестіруге болады. Мысалы қырғыз тілінде «*Саламатсынабы? Саламатчылық! Саламатбы?*», қазақ тілінде «– *Ассалам алейкум! – Алейкум ассалам!*» сәлемдесу формалары тек ерлердің сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер. Чуваш тілінде этикет сөздерді қолдануда мұндай елеулі айырмашылықтар табылмады.

Ертеректе чуваштарға бір-бірінің атын атауға, кейбір жануарлардың, заттардың, табиғат құбылыстарын т.б. атымен атауға тыйым салынған. Қасқырдың аты (*кашкăр*): *тукмак* «шоқпар», *тукмак хўре* "шоқпар құйрық", жалқы есімнің орнына туыстық атауларды (чуваштарда олардың алпыстан астамы бар) т.б. қолданған. Яғни белгілі бір құбылыстардың атын тура атамау чуваштардың өзіндік дүниетанымының негізінде туындаған. Сондай-ақ, чуваш тіліндегі сұрақ

түріндегі сәлемдесу этикеттері мифтік наным-сенімдер негізінде пайда болса керек. Дәстүрлі дүниетаным бойынша зұлым күштер көрінбесе де, әрқашан жақын жерде болады. Зұлым күштер бізге қарама-қарсы параллельді әлемнен болғандықтан, сәлемдесу кезінде екінші тарапқа жақсылық, амандық тілесе, әлгі күштер оны естіп, керісінше жасайды деген сенім болған. Сондықтан «сәлемдесу-тілек» орнына шығыс халықтары «сәлемдесу-сұрақ» формаларын қолдану арқылы зұлым күштерді жаңылыстырған. Дәл солай коммуниканттар сәлемдесуде қарғыс мәнді сөздерді (*Халь те вилмен-и?* «Әлі өлген жоқсың ба?») қолдану арқылы зұлым күштерді барлығын керісінше жасауға мәжбүрлейді-мыс.

Қазіргі уақытта мұндай «керісінше сөздер» жас балаларға: жаңа туған нәрестелерге қатысты көп айтылады. Мұны біз сол мифтік наным-сенімнің реликті деп ұғамыз. Мысалы:

– *Тьфу! Сәйсәркка!* (Тьфу! Түрі жаман!).

Дәл осындай көріністерді қазақ дәстүрінде де байқауға болады. Сол себепті де мұның негізінде жалпытүркілік көзқарастар бар деп айтуға толық негіз бар.

Чуваштар әуелде алыстағы ағайынға сәлемді тек сөзбен айтып қана қоймай, ақ кенепке оралған сәлемдемесін қоса беріп жіберген. Н.И. Егоров зерттеулеріне сүйенсек, үлкен кісілерге «*Салам!*» деп амандасатын болса, олар «*Тавах! Саламә камран вара?*» (Рахмет! Кімнен екен?) деп жауап беретін болған (Кузнецов, 2008:97). Ал Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде сәлемдеме сөзіне сәлем-сауқат, біреу арқылы беріп жіберген сыбаға деген анықтама берілген (ҚТӘС, 2011:719). Осы тұста да екі елдің біршама ортақ мәдени көріністерін байқаймыз.

Сәлемдесу этикетінің бірқатары біреудің үйіне, шаңырағына кірерде қолданылады. Қазақтың шаңырағына түскен қонақ үйге шамалы арақашықтық қалғанда атынан түсіп, үй ішінде отырғандарға «*Ассалаумағалейкүм*» деп шаңыраққа сәлем беріп кірген (Шадкам, 2015:203). Бүгінде шаңыраққа сәлем беру дәстүрі ауылды жерде көбірек сақталып отыр.

Чуваштарда қонақ үйге кірерде үй иесіне бірінші болып сәлем береді:

– *Сывă-и? Аван пурăнатăр-и-ха?* (Аман ба? Жақсы жүр ме?), үй иесі *Аван-ха, килех...* (Жақсы, кел)

– *Чинерех-и? – Чинерех-ха!* (Жақсы ма? – Жақсы!) (Тимофеев, 1972:158).

Ал таныстарының жаңа үйіне келгенде үй иесіне айтылатын келесідей тілек мәнді сәлемдесу формулалары бар:

– *Никёс сирёп пултăр!* (Іргетасы берік болсын!)

– *Никес тинё пултăр!* (Іргетасы құрғақ болсын!)

Арнайы шақырылған қонақты үй иесі есік алдында ізеттілікпен күтіп алады:

– *Аван пурăнатăр-и, пурте сывă сүреçсё-и-ха?* (Аман-есенсіздер ме, барлығы аман ба?) десе, үй иесі *Аван-ха, кёрер пурте...* (Жақсы, үйге кірейік...) деп қарсы алады. Ал одан кейін үй иесі де, үйдегі басқа қонақтар да *Килёрех! Килёрех!* деп жаңа қосылған қонақтарға ілтипатын білдіреді.

19-ғасырдың зерттеулеріне сүйенсек, чуваш өзінің руласының үйіне келгенде *Саламалик! Чиберь порнад'-и?* (Тыныштық болсын! Жақсысыздар ма?) деп айтуды әдетке айналдырғын. Бірақ бұл тіркес басқа жағдайдайда, мысалы, базарда, көшеде қолданылмайды екен (Золотницкий, 1875:211).

«Аурудың емі – саудың сәлемі» демекші науқастанып жатқан адамның көңілін сұрау да жағдаятқа сай этикет үлгілерін пайдалануды талап етеді. Мұндай сәтте ауырған адамның көңілін көтеру мақсатымен әзіл конотациясы басым формалар қолданылады:

– *Сывалаçсе-и?* (Сауығып жатыр ма?)

– *Чупа пусларăр-и-ха?* (Жүгіріп жүр ме?)

Қазақ халқы науқастың көңілін сұрағанда «*ауырып тұрдың – аунап тұрдың*», «*ауру батпандап кіріп, мысқылдап шығады*», «*шикі ет ауырмаққа*» сынды сөздермен аурудың көңілін аулап, тез сауығып кетуге жігерлендіріп отырған.

Қазақы ортада үйге келген адам ас үстіне түссе, үй иесі «бізге деген көңілің ақ екен» деп қонаққа дәм ұсынады. Н.И. Ашмарин жазбаларында чуваштар келген қонақты міндетті түрде дастарқан басына шақыру керек екенін айтады (Ашмарин, 1928:272-273). Қонақ үйге кірген бетте үй иесімен амандасады. Ал үйге келген кісінің берген сәлеміне жауап ретінде тамақтанып отырғандар оны дастархан басына шақырады. Төмендегі диалог ас үстіне түскен қонақпен үй иелерінің сәлемдесу моделінің үлгісі ретінде беріліп отыр:

– *Апат тутлә пултәр!* (Ас дәмді болсын!)

– *Әс каланә нек пултәр! Кил апата пирәнне!* (Айтқаның болсын! Кел, бізбен тамақтан!)

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Г.Т. Тимофеев жазып алған этнографиялық материалдар чуваштар келген кісіні еш уақытта нан ауыз тигізбей жібермегенін дәлелдейді. Үйге кісі келіп, сандықшасын шығарып, оны үстел үстіне қойса «кил-ха, сәкәр умне лар» (кел, нан алдына отыр) деген; ал егер «*ларас мар-ха, мән*» (отырмаймыз ба) десе, «*епле сәләртан асла пулатән?*» (өзіңді наннан жоғары санайсың ба?) деген жауап айтқан. Осы арқылы келген кісіні еркінен тыс дастарқанға отырғызады (Тимофеев, 2002:94). Дәл осы мәндес «*Астан үлкен емесің*» тіркесі қазақ дәстүрінде де кең қолданыста.

Бүгінде ас үстіне түскен қонақпен үй иесі бірінші болып амандасса, мынадай формулалар да қолданылады: «*Ну, хуняма савать сана!*» (Әне, енең сені жақсы көреді екен!), «*Пәлсе сұрен вара әс!*» (Қай уақытта келу керек екенін білесің!). Бұлар әрі амандасу, әрі дастархан басына шақыру этикеті ретінде жұмсала береді. Ал қонақтан үйіне оралған чуваш, ең алдымен, «ошақтың қамқоршысына» (чуваш тілінде *хәрт-сурт*) сәлем береді. Үйге кіргенде «*тав сие, хәрт-сурт*» (дәмге шүкір, хәрт-сурт) деп, одан кейін ғана әкелген сарықтықты пештің үстіне қояды.

Қазақтар дәм үстіне түскен адамды дастархандас болуға шақыра отырып, «*аузыңның салымы бар екен*», «*мақтап жүреді екенсің*» деп ақ пейілін білдірген.

Қазақ этикетіндегі сіз есімдігінің қолданылуы – сыпайы қатынастың, адамның қадір-қасиетін танудың маңызды талаптарының бірі. Жіктеу есімдігінің 2-ші жағындағы сыпайы түріндегі «*сіз*» формасы қазақ тілінде -сыз, -сіз т.б. қосымшалары арқылы беріледі («*Қалайсыз?*», «*Сәлеметсіз бе!*»). Чуваш этикеті бойынша жасы үлкен, құрметті адамға «сен» деп айту әбден орынды. Ал «Сіз» деп отбасы мүшелеріне айтуға тіпті рұқсат жоқ. Себебі чуваштардың түсінігінде «сіз» формасы - жансыз, адамдарды бір-бірінен алшақтататын, арасын суытатын сөз. Дәл осы принцип амандасу үлгілерінде де сақталады.

Қазақ тілінде де, чуваш тілінде де араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер дайын этикет үлгілері ретінде қызмет атқаруда. Мысалы төменгі чуваштардың сөзінде *аван-и?* (аман ба!) сәлемдесуі кең таралған. В.В. Радловтың 1893-1911 жылдары шыққан сөздігінде түркі тілдеріндегі аван сөзінің қызметін жан-жақты сипаттаған. Аса көрнекті ғалым бұл сөздің 2 түрлі мағынасына ерекше назар аударған. Оның біріншісі саулық; аман-сау болу...; қаз. *аман бол!* қаз. *сау бол* (қоштасу)!...; қырғ. *амансыаьмы? Аман-саусың ба?... ұйғ.. салам ол кіжідін кіжигі? Аман.* Екіншісі қауіпсіздік, қорғаныс, кешірім...; О-апан мейірім; кешірім... (Радлов, 1893:643-644).

Сәлемдесу этикетінің келесі тобы, салам, саламалик, сәлем алейкум және т.б. Золотницкийдің пікірінше (қазіргі зерттеушілер де осындай пікірде), оның толық түрі *әс саләму галәйика* (немесе галәйкум) «сіздерге тыныштық болсын!» және оған жауап: *уа галәйика* (немесе галәйкум) «сізге де тыныштық болсын!» (Золотницкий, 1875:205). Бұл этикет көптеген түркі халықтарында кездеседі. Қазақтарда арабтың дәстүрлі «– *Ассаламу алейкум! – Алейкум салам!*» сәлемдесу формуласы әдетте үлкен кісілердің және ер адамдардың амандасуында жиі қолданылады. Соңғы уақытта діни ғұрыптарды ұстанатын әйелдердің де сөзінен байқап жүрміз.

Чуваш қоғамында «*салам*», «*саламалейкум*» қолданыста әлі де бар, ал «*саламалик*», «*саламалыник*», «*саламит*» т.б. формалар уақыт өте күнделікті өмірден жоғалып кеткен. Қазіргі уақытта чуваш халық ертегілерінің кейіпкерлерінің сөйлеуінде ғана немесе күйеу жігіттің досының құттықтау сөзінде кездеседі. *Саламик, саламалыник* немесе *саламалит* сәлемдесуі күйеу жігіттің досы қалыңдыққа алғаш келгенде айтылатын алғашқы сөзі.

Сәлемдесу этикетінің қолданылуы жағдаятқа, уақыт ыңғайына, коммуниканттың жасы мен жынысына және т.б. көптеген факторларға көп тәуелді болып келеді. Соған байланысты қазақ және чуваш тіліндегі сәлемдесудің кейбір қалыпты үлгілерінің салыстырмалы кестесін былай бейнелеуге болады (1-кесте).

1-кесте – Қазақ және чуваш тілдеріндегі амандасу үлгілері

Сәлемдесу формасы	Қазақ тілі	Чуваш тілі
Сұрақ түрінде берілген сәлемдесу формасы	<i>Амансыз ба?</i> <i>Есенсіз бе?</i> <i>Мал-жан аман ба? (дәстүрлі)</i>	<i>Сурессе-и? (Хал-жағдайыңыз қалай?)</i> <i>Каяс-и? (Сәлеметсіз бе!)</i>
Тілек мәнді сәлемдесу	<i>Қанжыға майлансын!</i> (аңшылықтан келе жатқан адаммен) <i>Бағар көбейсін!</i> (мал бағып жүрген адаммен) <i>Еңбек рәтті болсын!</i> (еңбектеніп жатқан адаммен)	<i>Вăй патăр!</i> (Алла қуат берсін!) <i>Перекетлĕ пултăр!</i> (Берекелі болсын!) <i>Тура пулаштар!</i> (Алла көмек берсін!)
Бейресми сәлемдесу	<i>Қалайсың?</i> <i>Сәлеметсіз бе!</i> <i>Сәлем!</i>	<i>Салам!</i> (Сәлем!) <i>Чипер-и?</i> («Аман-есен жүрсіздер ме?» моңғол тілінен әдемі деген мағынаны білдіреді) <i>Аван-и?</i> (Аманбасың?)
Ресми сәлемдесу	<i>Сәлеметсіз бе?</i> <i>Қош келдіңіз!</i> (салтанатты кештерде көпшілікпен амандасу)	<i>Ыра кун пултăр!</i> (Қайырлы күн!)
Жастардың сәлемдесуі	<i>Сәлем!</i> <i>Қалайсың!</i>	<i>Мĕнле турнан?</i> (Қалың қалай?) <i>Привет!</i> (орыс тілінен енген) <i>Салют!</i> (орыс тілі арқылы енген амандасу)
Үлкен кісілердің сәлемдесуі	– <i>Ассалаумағалейкум!</i> – <i>Уағалейкум ассалам!</i> (ер адамдар)	<i>Ыра кун пултăр!</i> (Қайырлы күн!) <i>Сывăх сунатăн!</i> (Денсаулық тілеймін!)
Салтанатты сәлемдесу	<i>Армысыздар!</i> (семантикасында «арыма» деген тілек бар, яғни арынды сақта, қадір-қасиетінді жоғалтпа деген мағынада айтылады)	<i>Ыра кун!</i> (Күн жақсы!) <i>Ыра қаç!</i> (Қайырлы кеш!)

Жалпы түркі тілдерінің амандасу үлгілеріндегі ерекшеліктерді анықтау үшін тілдік фактілерді талдаудың маңызы зор. Батыс және Орталық Азия мен Алтай тілдеріндегі этикет сөздерін мысалдармен салыстыру арқылы еш қиындықсыз олардың ортақ сипаттарын байқауға мүмкіндік туады. Қазіргі кезде қазақ, чуваш, татар, башқұрт, алтай, өзбек, қазақ т.б. вербалды этикет жүйесінде кең таралған келесі формулалар:

қаз. *Мал-жан аман ба?, Қалыңыз қалай?*

чув. *Сывă-и?*

узб. *Яхшимисиз?*

алт. *Јакшы ба?*

тат. *Исәнмесез?*

башқ. *Һаумыһығыз?*

Көріп отырғанымыздай, түркі тілдерінің сәлемдесу формулалары негізінен сұрақ түрінде (*Аман-есенсіз бе?*) келетінін айтуға әбден болады. Мысалы орыс тіліндегі сәлемдесу формулаларының көпшілігі директивалар (*Здравствуйте!*) екен.

Қорытынды

Өз халқыңның төл мәдениеті мен салт-дәстүрін ұмыту немесе басқа халықтардың мәдени дәстүрін қабылдау, сондай-ақ кейбір күрделі рәсімдерді жеңілдету кеңінен таралған құбылыс. Бұл жоғарыда талданған сәлемдесу әдебіне де қатысты. Осы тұрғыда өзбек ғалымының өз тілі туралы мәлімдемесі көптеген мәдениеттерге тән процестерді көрсетеді. Л.Т. Бабаханованың айтуынша, сәлемдесудің вербалды формалары және жалпы Шығыс халықтарының сөйлеу этикеті әрқашан ерекше назар аударатын және көп ғасырлық тарихы бар дәстүр болған. Дегенмен, қазіргі қоғамдағы коммуниканттар коммуникация мақсатына тезірек қол жеткізу үшін ұлттық сөйлеу формаларына мән бермей, сол арқылы ұлттық сөйлеудің ерекшеліктерін бұзады (Бабаханова, 1992: 31).

Генезистік ерекшелігіне қарай бір жанұяға кіретін екі тілдің сәлемдесу әдебін салыстыра зерттеу түркі халықтарының сәлемдесуінде ортақ лингво-мәдени үрдістердің барын көрсетті.

Яғни, түркі тілдеріндегі сәлемдесу әдебі «бейнелердің кезең-кезеңімен тарылу» схемасы бойынша құрылған. Алайда қазір амандасу процесі барынша ықшамдалып, диалогке ұласу сипатын жоғалтып алуда.

Қорытындыласақ, қазақ және чуваш тіліндегі амандасу үлгілерінің бірнеше ортақ тұстары анықталды:

Біріншіден, екі тілде де сәлемдесу формулалары ұлттық-мәдени ерекшеліктерді сақтаған спецификалық бірлік болып қалыптасқанын көруге болады.

Екіншіден, Түркі тілдеріне тән үлгілермен бірге, араб-парсы тілінен енген үлгілер де қолданыста бар.

Үшіншіден, орыс тілінен калькаланған сәлемдесу этикеттерінің екі тілде де актив түрде қолданысқа енуі де ерекше назар аудартады.

Әдебиеттер

Ашмарин Н.И. (1928-1950) Словарь чувашского языка: В 17 т. – Казань: Татполиграф; Чебоксары: Чувашгосиздат, 1928-1950. – 17 т.

Бабаханова Л.Т. (1992) Ситуативные модели национальной культуры в речевом общении народов Востока // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах – Казань: 1992. – Т.1. – С. 28-31.

Васильева Е.Ф. (1977) Чăвашсен тĕшпулу-уйрăлу сăмахасĕм [Чувашские слова, употребляемые при встрече и расставании] // Пионер сасси. – 1977. – Сентябрь 6-мĕшĕ.

Волков Г.Н. (1997) Этнопедагогика чувашского народа. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1966. – 341 с.

Горшков А.Е. Чувашский язык: Лексика, фразеология, культура речи: Учеб. Пособ. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1997. – 159 с.

Егоров Н.И. (2010) Глоттогенез чувашский // Чувашская энциклопедия / В.С. Григорьев (гл.ред.) и др. – Чувашское книжное издательство, 2010. Т.1. – С. 289.

Егоров Н.И. (1982) Чувашский саламалик // Чувашский фольклор. Специфика жанров. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1982. – С. 106–129.

Золотницкий Н.И. (1875) Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. – Казань: Типография Императорского ун-та, 1875. – VIII – 279 с.

Кенжеахметұлы С. (1984) Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1984. – 80 б.

Кузнецов А.В. (2008) Речевой этикет народов Волго-Уралья: Монография. – М.: Федеральное агентство по культуре и кинематографии Российской Федерации; Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 2008. – 320 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011) Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Қобыланова А. (2001) Қазақ сөз этикеті. – Алматы: Жоғары Аттестациялық Комиссияның баспа орталығы, 2001. – 120 б.

Пюрбеев Г.Ц. (1982) Речевой этикет и язык жестов у монголов и калмыков // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 117–123.

Радлов В.В. (1893) Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т. – СПб.: 1893. – Т.1. – Ч. 1–2.

Радлов В.В. (1989) Из Сибири: страницы дневника М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.

Самойлович А.Н. (1915) Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины: (Посвящается памяти В. И. Ламанского) // ЖС. 1915. Вып. 1/2. С. 161-168;

Сыздықова Р. (1985) Сөз мәдениетінің мәселелері. // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – 1985. – №1. – 33-38бб.

Тимофеев Г.Т. (2002) Девятиселье: Этнографические очерки. Фольклорные материалы. Дневниковые записи. Письма и воспоминания. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во: 2002. – 431 с.

Тимофеев Г.Т. (1972) Девять деревень (Чуваши Присвияжья). Этнографические очерки и фольклорные материалы. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 1972. – 491 с.

Тимофеева В.П. (2001) Чувашский речевой этикет. – Ядрин: Чебоксары: Типография ЧП Н.П. Полевщикова, 2001. – 69 с.

Уәлиев Н. (1984) Сөз мәдениеті. Алматы, 1984. – 120 б.

Шадкам З. (2015) Қазақ-түрік сөз этикетінің этномәдени аспектісі: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242б.

Якобсон Р.О. (1975) Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против» / Пер. с англ., франц., нем., чешск., польск. и болг. Языков. Сб. Статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193–230.

References

- Ashmarin N.I. (1928-1950) Slovar chuvashskogo yazyka: V 17 t. – Kazan: Tatpoligraph; Cheboksary: Chuvashgosizdat, 1928-1950. – 17 t. [Dictionary of the Chuvash language: In 17 volumes] (in Russian).
- Babahanova L.T. (1992) Situativnye modeli nacionalnoi kultury v rechevom obshenii narodov Vostoka // Yazyki, duhovnaya kultura i istoriya turkov: tradicii i sovremennost. Trudy mezhdunarodnoi konferencii v 3-h tomah – Kazan: 1992. – T.1. – S. 28-31. [Situational modeling culture in the speech of the peoples of the East] (in Russian).
- Egorov N.I. (2010) Glottogenez chuvashskii // Chuvashskaya enciklopediya // Chuvash Encyclopedia / V.S. Grigoriev (gl. red) I dr. – Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo, 2010. T.17 – S. 289. [Glottogenesis Chuvash // Chuvash Encyclopedia] (in Russian).
- Egorov N.I. (1982) Chuvashskii salamalik // Chuvashskii pholklor. Specifica zhanrov // Chuvash folklore. Specifics of genres. – Cheboksary: Chuvash. Kn. Izd-vo, 1982. – S. 106-129. [Chuvash salamalik // Chuvash folklore. genre specifics] (in Russian).
- Gorshkov A.E. (1997) Chuvashskii yazyk: Leksika, phraseologia, kultura rechi: Ucheb. Posob. – Cheboksary: Chuvash. Kn. Izd-vo, 1997. – 159 s. [Chuvash language: Vocabulary, phraseology, culture of speech: Proc. Benefit] (in Russian).
- Iakobson R.O. (1975) Lingvistika i poetika // Strukturalizm: «za» i «protiv» / Per. s angl., frants., nem., cheshsk., polsk. i bolg. iazykov. Sb. Statei. – M.: Progress, 1975. – S. 193–230. [Linguistics and poetics // Structuralism: "for" and "against"] (in Russian).
- Kazakh adebi tilining sozdigi. (2001) On bes tomdik. 13-tom / Kurast. A.Fazilzhanova, N.Ongarbaeva, K.Gabitkhanuly zhane t.b. – Almaty, 2001. – 752b. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes] (in Kazakh).
- Kenzheakhmetuly S. (1984) Kazakhtyn salt-dasturleri men adet-guryptyary. – Almaty: Ana tili, 1984. – 80b. [Kazakh traditions and customs] (in Kazakh).
- Kuznecov A.V. (2008) Rechevoi etiket narodov Volgo-Uralia: Monographia. – M.: Federalnoe agentstvo po culture i kinemotographii Rossiiskoi Federacii; Cheboksary: Chuvashskii gosudarstvennyi institute gumanitarnih nauk, 2008. – 320 s. [Speech etiquette of the peoples of the Volga-Urals: Monograph] (in Russian).
- Kobylanova A. (2001) Kazakh soz etiketi. – Almaty: Zhogary Attestatsialyk Komissianyn baspa ortalagy, 2001. – 120 b. [Kazakh word etiquette] (in Kazakh).
- Purbeev G.Ts. (1982) Rechevoi etiket i iazyk jestov u mongolov i kalmykov // Natsionalno-kulturnaia spetsifika rechevogo obeniia narodov SSSR. – M.: Nauka, 1982. – S. 117–123. [Speech etiquette and sign language among Mongols and Kalmyks] (in Russian).
- Radlov V.V. (1893) Opyt slovaria turkskih narechi: V 4 t. – SPb.: 1893. – T.I. – Ch. 1–2. [Experience of the dictionary of Turkic dialects: In 4 vols] (in Russian).
- Radlov V.V. (1989) Iz Sibiri: stranicy dnevnika M.: Nauka, Glavnaya redakcia vostochnoi literatury, 1989. – 749 s. [From Siberia: diary pages] (in Russian).
- Samoilovich A.N. (1915) Zapretnye slova v yazyke kazak-kirgizskoi zamuzhnei zhenshiny: (Posveshayetsya pamyati V.I. Lamanskogo) // ZhS. 1915 Vyp. 1/2. S. 161-168; [Prohibited words in the language of Kazakh-Kyrgyz married women: (Dedicated to the memory of V.I. Lamansky)] (in Russian).
- Sizdikova R. (1985) Soz madenietining maseleleri. [Problems of speech culture] // Kazakh SSR Gylym akademiasynyng Khabarlary. Til-adebiet seriasy. – 1985. – №1. – 33-38bb. (in Kazakh).
- Shadkam Z. (2015) Kazakh-turik soz etiketining etnomadeni aspektisi: monographia [Ethnocultural aspect of Kazakh-Turkish word etiquette: monograph] – Almaty: Kazakh universiteti, 2015. – 242b. (in Kazakh).
- Timofeev G.T. (1972) Deviat dereven. Etnograficheskie ocherki i folklornye materialy. [Nine villages (Chuvash Prısvunajia) Ethnographic essays and folklore materials] – Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo, 1972. – 491 s. (in Russian).
- Timofeev G.T. (2002) Deviat selie: Etnograficheskie ocherki. Folklornye materialy. Dnevnikovye zapisi. Pisma i vospominania. [Nine Villages: Ethnographic Essays. folklore materials. Diary entries. Letters and memoirs] - Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo: 2002. - 431 s. (in Chuvash)
- Timofeeva V.P. (2001) Chuvashskiy rechevoi etiket . [Chuvash speech etiquette] (– Iadrın: Cheboksary: Tipografua ChP N.P. Polevikova, 2001. – 69 s. in Russian).
- Ualiev N. (1984) Soz madenieti. Almaty, 1984. – 120b. [Speech culture] (in Kazakh).
- Vasilieva E.F. (1977) Chuvashsen telpulu-uiralu samahasem [Chuvashskie slova, upotreblyaemye pri vstrechi i rastavanii] // Pioner sassi. – 1977. – Sentyabren 6-meshe. [Chuvash words used at meeting and parting] (in Chuvash).
- Volkov G.N. (1966) Etnopedagogika chuvashskogo naroda. – Cheboksary: Chuvash. Kn. izd-vo, 1966. – 341 s. [Ethnopedagogy of the Chuvash people.] (in Russian).
- Zolotnickiy N.I. (1875) Kornevoi chuvashsko-russkii slovar, sravnennyi s yazykami i narechiiami raznyh narodov turkskovo, phinskogo i drugih plemen. – Kazan: Tipografua Imperatorskogo un-ta, 1875. – VIII +279 s. [Chuvash-Russian dictionary, comparable to languages and dialects of different Turkic, Finnish and other tribes]. – Kazan: Printing house of the Imperial University, 1875. - VIII - 279 p.] (in Russian).

Г.А. Ескермесова¹ , А.С. Мурзинова¹ , А.Г. Сембаева^{1*}

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: assotion@mail.ru

ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Мақала вербалды және бейвербалды қарым-қатынастың өзара байланысын нейролингвистикалық тұрғыдан зерттеуге арналған. Мақала авторлары вербалды және бейвербалды коммуникацияның ерекшеліктерін саралап, олардың нейролингвистикалық және психоллингвистикалық тұрғыдан өзара байланысын сипаттайды.

Зерттеудің мақсаты – вербалды және бейвербалды коммуникацияның нейро-психоллингвистикалық ерекшеліктерін, олардың қатарластығы мен селбестігінің негізгі нейрологиялық себептерін тәжірибелер негізінде дәлелдеу. Мақалада сөйлеу тілі мен ым-ишара тілінің когнитология нейрология, семиотика ғылымдары тоғысында зерттелуі, вербалды және бейвербалды амалдардың ілеспелілігі туралы әлемдік және отандық ғалымдардың тұжырымдары мен пайымдаулары талданады. Шетелдік ғалымдар вербалды тіл мен бейвербалды амалдардың синхрондылығын нақтылау мақсатында, яғни сөйлеу тілі мен қимыл тілінің қатарластығы туралы ғылыми болжамдарды тексеру мақсатында нейролингвист, психолог ғалымдардың жүргізген нейролингвистикалық эксперименттеріне сүйене отырып, бірқатар тәжірибелер жасалды. Баллистикалық түсінікке сәйкес, ақпарат алмасу сөйлеу мен қимылды жоспарлау кезеңдерінде ғана жүреді, бірақ оларды орындай басталғаннан кейін екі жүйе тәуелсіз болады. Соның нәтижесінде авторлар сөйлеу тілі мен қимыл тілінің өзара сабақтастығы, ілеспелілігі және тығыз байланыстылығы сараланып, айқындалды.

Тірек сөздер: тілдік жүйе, вербалды, бейвербалды, коммуникация, нейролингвистика, ым-ишара, синхронды, паралингвистика, интерактивті, виртуалды.

Г.А. Ескермесова¹, А.С. Мурзинова¹, А.Г. Сембаева^{1*}

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
*e-mail: assotion@mail.ru

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ВЕРБАЛЬНОЙ И НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена нейролингвистическому изучению взаимосвязи вербального и невербального общения. Авторы статьи дифференцируют особенности вербальной и невербальной коммуникации, описывают их взаимосвязь с нейролингвистической и психоллингвистической точек зрения.

Цель исследования – доказать на основе опытов нейропсихоллингвистические особенности вербального и невербального общения, основные нейробиологические причины их параллельности и синхронности. В статье анализируются выводы и суждения мировых и отечественных ученых об изучении вербального языка и языка жестов на стыке когнитологии и нейробиологии, семиотических наук, о синхронности вербальных и невербальных знаков. В целях уточнения синхронности вербального языка и невербальных средств общения, т. е. проверки научных предположений о параллельности речи и жестов, зарубежными учеными -нейролингвистами, психологами был проведен ряд нейролингвистических и психоллингвистических экспериментов. Согласно баллистическому пониманию, обмен информацией происходит только на этапах планирования речевого акта и невербальных движений, но как только начинается процесс коммуникации, две системы становятся независимыми. В результате авторами было дифференцировано и определено взаимовлияние, соотношение вербального и невербального общения, синхронность и тесная связь языка и жестов.

Ключевые слова: языковая система, вербальная, невербальная, коммуникация, нейролингвистика, жестовая, синхронная, паралингвистика, интерактивная, виртуальная.

G.A. Eskermesova¹, A.S. Murzinova¹, A.G. Sembayeva^{1*}

¹Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: assotion@mail.ru

NEURO-LINGUISTIC INTERRELATION OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION

The research paper is dedicated to the neuro-linguistic study of the relationship between verbal and nonverbal communication. The authors differentiate the features of verbal and nonverbal communication and describe their relationship from the neuro-linguistic and psilinguistic points of view.

The aim of the study is to prove on the basis of experiments the neuropsycholinguistic features of verbal and nonverbal communication, the main neurobiological reasons for their parallelism and synchronicity. The paper analyzes the conclusions and judgments of world and domestic scientists on the study of verbal and sign language at the intersection of cosmetology and neurobiology, semiotic sciences, on the synchronicity of verbal and nonverbal signs. In order to clarify the synchronicity of verbal language and non-verbal means of communication a number of experiments, neurolinguistic and psycholinguistic experiments were conducted by foreign neurolinguistic scientists and psychologists to verify scientific assumptions about the parallelism of speech and gestures. According to ballistic understanding, information exchange occurs only at the stages of planning a speech act and non-verbal movement, but as soon as they begin the communication process, the two systems become independent. As a result, the authors differentiated and determined the mutual influence, the ratio of verbal and nonverbal communication, synchronicity, and the close connection of language and gestures.

Keywords: language system, verbal, nonverbal, communication, neuro-linguistics, sign language, synchronous, paralinguistics, interactive, virtual.

Кіріспе

XX ғасырдың аяғында түрлі ғылым салаларындағы ғалымдар - тілші, әлеуметтанушы, өнертанушылар бейвербалды қарым-қатынасты түрлі аспектіде қарқынды зерттей бастады. Ресми кездесулердегі, демалыс орындарындағы, теледидарда, жұмыста, қоғамдық көліктердегі адамдардың арасындағы бейвербалды коммуникацияны психолингвистикалық, когнитивтік, семиотикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырды.

Бейвербалды амалдарды зерттеу алғаш рет Г. Спенсер, В. Вундт, Ч. Дарвин еңбектерінен бастау алады деп айтуға негіз бар. Профессор Бердвисл адамдар қарым-қатынасында жеткізілетін хабардың 38 пайызы сөз, ал 65 пайызы бейвербалды амалдардың көмегімен беріледі деп тұжырымдайды.

Бейвербалды қатынас түріне арналған тұңғыш еңбек - Ч. Дарвиннің «Выражение эмоций человеком и животными» атты зерттеу жұмысы. Дене тілінің мән мен мағынаға ие болып, коммуникация құралына айналуында адамның дене мүшелерінің (соматика) бәрі де қатысады деуге болады. (Момынова Б., 2003). Содан болар, шет елдерде және орыс тіл білімінде дене мүшелерінің коммуникация құралына айналуына байланысты, «Язык лица», «Язык жестов», «Глаза говорят» т.б. еңбектер, монографиялар жазылған.

Адамның қарым-қатынасы мультимодальды. Сөйлеушілер сөйлеу арқылы ғана емес, ым-ишара арқылы да сөйлеседі, қарым-қатынасқа түседі. Қимыл, ишара әр түрлі жастағы адамдар мен мәдениеттерде кездеседі (Feysereisen, P., J. de Lannoy (1991), тіпті сөйлеудің бастапқы ымдау кезеңінде балалар да сөйлеу мен қимылды біріктіреді (Iverson, J. M., Goldin-Meadow S. (2005)). Сонымен қатар, кейбір ғалымдар сөйлеу және ым-ишара жүйелерінің интерактивті белсенділігі өте жоғары екендігін атап өткен (Kendon A, 2004). Мысалы, "айналдыру" сөзін айтқан кезде сөйлеушілер көбінесе сұқ саусағымен ауада шеңбер сызады және адамдардың қозғалыс оқиғасын сипаттауы оны бейнелеу үшін қолданатын қимылдар мен ишараларға әсер етеді (Kita, Özyürek, 2003).

Екі жүйенің өзара арасындағы тығыз байланысты екендігінің бірден-бір дәлелі – олардың арасындағы уақыттың координациясы, бір мезгілділігі, яғни қабаттаса жүретіндігі (Iverson & Thelen, 1999; Krauss, Chen, & Gottesman, 2000). Фонологиялық синхрондылық ережесіне сәйкес (McNeill, 1992), қимыл-ишара (яғни қимылдың экспрессивті бөлігі) екпінді буындарға сәйкес келеді. Бұл үлгі анимациялық мультфильмдердің сипаттамаларында (Tuite, 1993) және стихиялық диадикалық әңгімелерде байқалды (Loehr, 2007; McClave, 1998).

Сөйлеудің барлық түрлері бір-біріне әсер етеді, өзара ықпалдас қатынас түзеді. Сөйлеу түрлерінің бәріне бірдей ортақ қызмет - ойды жарыққа шығару, дыбысты таңбалау. Бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері де бар. Тілде қарым-қатынассыз және тілдік әрекетсіз ешқандай ой, ойлау үдерісі болуы мүмкін емес. Ауызша да, әсіресе жазбаша сөйлеудің дайындығы ішкі ой түзуден, адамның өз-өзінен күбірлеп ойын дыбыстауынан басталады, мұны ғылымда ішкі сөйлеу деп атайды.

Ғалымдардың пайымдауынша адамның сезімталдығы мен ішкі түйсігі (интуиция) жоғары болса, оның (немесе) басқа адамның вербалды емес сигналдарын оқып, сол сигналдарды ауызша сигналдармен салыстыру қабілеттері де жоғары болмақ. Басқаша айтқанда, бізде алдын-ала

ескерту бар немесе "алтыншы сезім" бізге біреу өтірік айтқанын біз шын мәнінде сол адамның қимыл тілі мен айтқан сөздерінің арасындағы үйлесімнің жоқтығынан байқай аламыз. Дәріскерлер мұны аудиторияны сезіну деп атайды. Мысалы, егер тыңдаушылар креслоларда иектерін төмен түсіріп, қолдарын кеудесіне айқастырып отырса, сезімтал адам өзінің баяндамасының тыңдармандарға қызықты емес екенін байқайды және ол аудиторияны қызықтыру үшін, бір нәрсені өзгерту керек екенін түсінеді. Ал ішкі түйсігі мен сезімталдығы нашар адам, оған назар аудармайды және өз қателігін күшейтеді (Аллан Пиз, 2009)

Материал және әдістер

Коммуникация кезінде сөз бен қимыл арқылы берілетін ақпаратты қабылдау үшін, тыңдаушы сөйлеу мен қимылдарды синхронды түрде (қатар) қабылдайды. Бұл екі әрекетті синхрондауға қалай және қашан қол жеткізуге болатындығы туралы екі түрлі пікір бар. Баллистикалық көзқарас бойынша (Levelt, Richardson, 1985) синхрондау екі жүйенің жоспарлау кезеңдерінде өзара әрекеттесуі арқылы орнатылады (яғни, спикерлер қайда бағыттайтынына және не айтқысы келетініне дайындалып жатқанда).

Қимыл немесе сөйлеу басталғаннан кейін (яғни, қол қозғала бастағанда немесе сөйлеу артикуляцияланғаннан кейін), жүйелер одан әрі дербес әрекет етеді. Интерактивті презентацияға сәйкес, сөйлеу мен қимыл арасындағы синхрондылық екі жүйені жоспарлау кезінде ғана емес, оларды орындау кезеңдерінде де үздіксіз өзара әрекеттесуі арқылы қол жеткізіледі деп болжайды. Екі түрлі көзқарасты жақтаушы ғалымдар да екі жүйе орын алғанға дейін интерактивті, өзара әрекеттестікте болатындығы туралы пікірмен келіседі (шын мәнінде, кейбір сөйлемдерде сөйлеу мен қимыл бір-бірінің ажырамас бөлшегі іспеттес болуы мүмкін. (McNeill, 2012; McNeill & Duncan, 2000) Ал олар жүзеге аса бастағанда, екі жүйенің арасындағы әрекеттестік жалғаса ма, әлде оны орндаушының қалауына байланысты, яғни сөйлеушінің қалауына қарай өзгере ме деген пікірге келгенде, ғалымдардың көзқарасы әртүрлі. Біз өз зерттеуімізде екі көзқарасты салыстыра отырып, ауызекі сөйлеу тілі мен ым тілінің жүзеге асу барысына бақылау, тәжірибе жасау арқылы бұл екі жүйенің өзара байланысы мен әрекеттестігінің аражігін ажыратып көрсетуді мақсат еттік. Қимылдар да сөйлемдер сияқты жасалынып, адамның көңіл-күйі, қарым-қатынасын дәл білдіреді. Байқағыш адам мұндай бейвербалды сөйлемдерді «оқып», оны сөйлеушінің ауызша сөйлемдерімен салыстыра алады. Демек, адамдар тек сөйлесу арқылы ғана қарым-қатынас жасамайды. Кейде олар белгілі бір шартты келісімдер немесе белгілер арқылы тілсіз-ақ ұғынысады. Бұл да адамдар арасындағы қарым-қатынастың бір түрі. Семиотикалық таңба-белгілерден бөлек адамдардың ыммен түсінісуі және көздің, ауыздың, қабақтың қимыл-қозғалыстары арқылы ұғынысуы сияқты көп белгілер бар. Тіптен дене мүшелерінің (қолдың, аяқтың, иықтың т.б.) әр түрлі қимыл-әрекеттерінің өзін сан саққа жүгіртуге болады. Баяншы айналасындағылармен алуан түрлі ым-ишара, белгі, бас шайқау, қол сілтеу, иек қағу, бас изеу арқылы да өз ойынан хабар бере алады. Бейвербалды амалдар арқылы сан қилы ақпарат алуға болады. Мысалы, телефон арқылы сөйлеп тұрған дауысқа қарап, сөйлеушінің жас мөлшерін, көңіл-күйін байқауға болады. Немесе алдыңызда отырған сөйлеушінің бет-жүзіндегі өзгерістерге, оның қимыл-әрекетіне қарай оның мінезі, көзқарасы, көңіл-күйі жайлы хабар ала аласыз (Ешимов, 2004)

Сөйлеу үдерісінде іс-қимылдың тежелуінің сөйлеу әрекетіне әсер ету дәрежесін айқындау мақсатында алғаш эксперименттік тәсілді ұсынған ғалым – атақты психоллингвист ғалым В.Левельт (Levelt W. J., M. G., Richardson & La Heij, W.1985). Тәжірибе бойынша қатысушылар тосыннан кезек-кезек жанатын төрт шамның алдына бірінен соң бірі отырды және төрт шамның қайсысы соңғы болып жанғанын шамды нұсқап тұрып, "мына шам" деп айтулары керек. Олардың қолдарының қимылдары күтпеген сәттерде механикалық түрде үзіледі. Әр қатысушының білегіне сым байланған, ал сымның екінші ұшына 1600 грамм салмағы бар зат бекітілген. Салмақ қимылды орындаудың бастапқы немесе орта кезеңінде қолданылды. Ерте және орта фазаларда эксперимент басталғанға дейін жүргізілген калибрлеу сынақтарында қимылдың өту қашықтығы орташа жылдамдығы жеке анықталды. Баллистикалық тұрғыдан қимылдың үзілуі сөйлеудің жалғасуына әсер етпеуі керек, өйткені қимыл басталғаннан кейін ақпарат алмасу мүмкін емес. Керісінше, интерактивті презентацияға сәйкес, қимылды орындаудың ерте және орта кезеңдерінде тоқтату сөйлеуге әсер етуі керек, өйткені екі жүйе оларды орындау кезеңдерінде үздіксіз өзара

әрекеттеседі. Бұл зерттеуде қатысушылар өздерінің қимылдары ерте кезеңде бұзылған кезде сөйлеуді бастауды кешіктірген, бірақ айтарлықтай ұзақ уақытқа емес. Сөйлеу басталғанға дейін 300 мен 370 мс аралығында баллистикалық сипатқа ие болды. Сөйлеу және диктикалық қимыл-ишара оларды жоспарлау кезеңдерінде ғана интерактивті және екі жүйе қимыл басталғаннан кейін бірден баллистикалық болады деген қорытындыға келді.

Тәжірибеге қатысушылардың ішінде 17 адам голланд тілінде сөйлейтіндер болды (12 әйел; орташа жасы 20 жас, SD 2,67). Олардың барлығы қалыпты немесе қалыпты көру қабілетіне түзетілген оң қолдар болды. Оларға қатысу үшін ақы төленді.

Барлық бес тәжірибе үшін бірдей жабдық қолданылды. Қатысушы дененің жоғарғы бөлігінен шамамен 10 см қашықтықта орналасқан үстелге отырды. "Бастау" батырмасы үстелдің орталық сызығында, жарық панелінен 25 см қашықтықта және қатысушының денесінен шамамен 40 см қашықтықта орналасқан. Виртуалды шындық бас құрылғыға (HMD) орнатылған nvisor SX стерео дисплейі арқылы енгізілді. HMD көлденең (H) және 35° тік көру өрісі (V) бойынша 44° көру бұрышы бар стереоскопиялық дисплейді және әр көзге 1280 (H) 1024 (V) пиксель ажыратымдылығын ұсынылған. HMD жаңарту жылдамдығы 60 Гц болды. Кескендер 2,66 ГГц Q9400 процессорымен және Vizard бағдарламалық жасақтамасын қолдан отырып NVidia Quadro fx5800 графикалық картасымен өңделді (worldviz, Санта-Барбара, Калифорния). Сұқ саусақтың қозғалысы D-Track бағдарламалық жасақтамасын және ART-track3 инфрақызыл бақылау камерасын қолдана отырып, пассивті оптикалық позициялау жүйесімен үш өлшемде бақыланды, маркер оң қолдың сұқ саусағының ұшын бекітті. Қатысушылардың сөздігі HMD - ге қосылған Sennheiser сымсыз микрофонның көмегімен жазылды.

Екі жүйенің өзара әрекеттесуі тек кинестетикалық кері байланысқа негізделуі мүмкін бе, белгісіз. Ғалым аталмыш экспериментін жүргізу барысында осы шектеулердің алдын алу үшін виртуалды шындық және қозғалысты бақылау технологияларын пайдаланды. Біріншіден, эксперимент жүргізушілер қимылдың бұзылу сәтін калибрлеу сынақтарында емес, негізгі эксперимент кезінде-ақ орын алғанына көз жеткізген (Levelt 1985). Орташа қашықтық әр сынақ блогында үздіксіз жаңартылды. Бұл зерттеушілерге ым-ишараның үзілу сәтін дәлірек бақылауға және сөйлеу мен бейвербалды амалдардың өзара әрекеттесетін уақыт аралығын жақсырақ бағалауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, ғалымдар сөйлеу барысындағы үзілістер мен кедергілердің қимылдардың да бәсеңдеуіне, тіпті толық тоқтауына ықпал ететіндігіне көз жеткізді. Бұдан шығатын қорытынды – сөйлеу мен ым тілінің арасындағы байланыс екі жақты байланыс, сөйлеу әрекеті ым-ишараға, ал ым тілі сөйлеуге әсер ететіндігі дау тудырмайды.

Үшіншіден, сөйлеушілер өздерінің қимылдары бұзылған кезде сөйлеуін түзету үшін, тек кинестетикалық кері байланысқа сене алатынын аңғарды.

Сөйлеу әрекетінің үзілуі қимылдың әрі қарай жалғасуына әсер ететіні туралы мәліметтер аз. Сөйлеуді тоқтату қимылдардың орындалу уақытын ұзартуы мүмкін екендігі туралы да кейбір болжамдар бар (De Ruyter, 1998). Бұл зерттеуде қатысушылардан жаңадан өртенген суреттерді көрсетіп, оларды атау сұралды. Кейде (1556 сынақтың 28-в) қатысушылар өз сөздерін үзіп, түзететін немесе сөздерді шатастырғаны байқалды. Және осы кездері олардың қимыл жасау, ымдау әрекеттерінің ұзақтығы үздіксіз сынақтарға қарағанда 117 мс-қа артық болды. Бұл сөйлеу басталғаннан кейін қимыл тілі мен сөйлеу жүйесі арасындағы кері байланыс әлі де жалғасатындығын дәлелдейді.

Левельт және басқалардың (1985) және Де Руйтердің (1998) тұжырымдары бірнеше аспектілермен шектелген. Біріншіден, қимылдың үзілу уақытын қатаң бақылау мүмкін болмады. Қимыл қозғалысындағы жеке айырмашылықтарды ескеру үшін, В. Левельт және т. б. қатысушылардан калибрлеу сынақтары кезінде әрбір жарық көзін қимыл арқылы көрсетуді және ұстауды өтінді. Дегенмен, калибрлеу сынақтарындағы индекстік қимылдардың қозғалыс қашықтығы үзіліссіз сынақтар араласқан негізгі эксперименттердегі қозғалыс қашықтығынан өзгеше болуы мүмкін. Екіншіден, зерттеулердің ешқайсысында сөйлеу әрекетін тоқтату ым-ишараның жалғасуына қаншалықты әсер ететіндігі нақты анықталған жоқ. Үшіншіден, зерттеулердің ешқайсысы қимылдың визуалды және кинестетикалық кері байланысын бөле алмады.

Әдебиетке шолу

Коммуникацияның бейвербалды элементтерін зерттеумен өткен ғасырдың қыркыншы жылдарында пайда болған ғылым саласы паралингвистика айналысады. Грек тілінен енген «para» сөзі «жанында, қасында» деген мағынаны білдіреді, яғни тілдік әрекеттің кез келген түрінің, атап айтқанда, жазба тіл, пантомимо тілі, өзіндік коды бар ым мен ишаратпен жарыса қолданылатын паралингвистикалық ишаралар болып табылады. Терминді алғаш ұсынған америкалық ғалымы А. Хилл болса, жаңа ғылым саласының зерттеу аясын белгілеген зерттеуші Дж. Трейгер екені белгілі.

Көптеген ұлттар мен халықтардың тіліндегі бейвербалды элементтер жүйелі әрі кешенді түрде зерттелген. Мысалы, А.В. Филиппова, Т.М. Николаева, А.А. Акишина, Е.В. Красильникова, Л.Н. Капаназе т.б. орыс тіліндегі ишараттарды, А. Пиз ағылшын тіліндегі, А.А. Хачатрян, Р.М. Тохмонян армяндардың ишаратын қарастырса, ал татарлар мен башқұрттарда Ф.Ф. Султанова осы саланың маманы болып саналады.

XX ғасырдың елуінші жылдарынан бастап бұл сала аса үлкен қарқынмен зерттелді. Шетел тіл білімінде бейвербалды амалдар сол елуінші жылдардың басында қолға алынды. Бұл мәселе Дж. Трейгер, М. Джос, Т. Сибек, Ч. Хоккет, М. Уэст, Р. Бердвисл т.б. лингвистердің еңбектерінде, П. Бэтсон, П. Оствальд, У. Лабарр, А. Шефлен т.б. психологтардың зерттеулерінде арнайы сөз болып, ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Левельттің алғашқы зерттеулерінен бастап-ақ сөйлеу әрекетінің жүзеге асу модельдері нақтыланды (толығырақ баяндалды). Ғалымдардың пікірінше, сөйлеу үш негізгі фазадан тұрады. Алғашқы тұжырымдау (концептуализация) кезеңінде спикерлер сөйлеу мазмұнын жоспарлайды. Құрылымдау кезеңінде сөйлеушілер синтаксистік ақпаратты және жеке сөздердің фонологиялық формаларын ментальды (санадағы сөздерден) лексиконнан алады. Артикуляция кезеңінде спикерлер өз сөздерін дыбыстайды (Делл, Шварц, Мартин, Сафран және Каньон, 1997; Левел, 1989; Левелт, Рулофс және Мейер, 1999; Рапп және Голдрик, 2000). Оқиғаларға байланысты потенциалды зерттеулердің (ERP) мета-талдауына сүйене отырып, сөйлеу әрекетінің басталу уақыты, яғни тұжырымдау және құрылымдау кезеңдері кезеңі артикуляция кезеңінен шамамен 400 мс бұрын басталады (Indefrey & Levelt, 2004). Осылайша В. Левельт және басқа ғалымдардың сөйлеу үдерісіндегі уақыт өлшемдеріне қатысты деректеріне сүйенсек, (1985) сөйлеу жүйесіндегі өңдеу тұжырымдаманың алғашқы кезеңінде баллистикалық сипатта болады.

Көптеген ғалымдар В. Левельттің ізімен осыған ұқсас сынақ-тапсырма арқылы (Levelt et al. 1985) тәжірибе жүргізді. Виртуалды шындықта қатысушыға бір-бірінен 20 см қашықтықта орналасқан төрт шамның көлденең сызығы ұсынылды. Олардан жаңа ғана жанып тұрған шамды көрсетіп, панельдің ортасындағы екі жарық көзінің бірін нұсқап «осы шам» ("мына жарық") немесе сол жақтағы немесе оң жақтағы екі жарық көзі үшін "ана шам" ("сонау жарық") деп айту қажет етеді. Сенсор қатысушының оң қолының сұқ саусағының ұшына бекітіледі. Оның қимылын қозғалысты бақылау жүйесі бақылап отырды және қатысушыға виртуалды шындықта ақ шар түрінде көрсетілді. Осылайша, шардың қозғалысы қатысушының оң қолының сұқ саусағының қозғалысы туралы визуалды кері байланысты қамтамасыз етті.

Осы сияқты Хайден бастаған бір топ ғалымдар 5 сатылы эксперимент жасады. Бірінші экспериментте олар ақ шардың қозғалысын кешіктірді және бұл кідірістің сөйлеу үдерісіне тигізер әсерін бақылады. Егер қимылдың орындалуы визуалды кері байланыстың кешігуіне байланысты тежелсе, интерактивті көрініске сәйкес, адамдар сөйлеу мен қимылды синхрондау үшін, сөйлеудің басталуын кейінге қалдыруы керек. Екінші және үшінші тәжірибелерде ақ шарды көлденең жылжыту арқылы немесе кездейсоқ таңдалған сынақтар арқылы бейвербалды қимыл-әрекеттерді орындаудың ерте, орта немесе кеш фазасында уақытша тоқтату арқылы үзді. Егер интерактивті көрініске сәйкес ым-ишараны орындау белгілі бір кедергілерге байланысты кешіктірілсе, адамдар синхрондылықты сақтау үшін сөйлеуді бастауды кейінге қалдыруы керек. Төртінші тәжірибе бойынша барлық визуалды кері байланысты өшірілді. Біз осы тәжірибе арқылы қимылды орындаудың бастапқы, орта немесе соңғы кезеңінде мақсатты жарық көзінің орнын өзгерту арқылы қимылдың да өзгеретінін, яғни сөз бен қимыл арасындағы синхрондылықтың бұзылатындығына көз жеткіздік. Синхрондауды сақтау үшін, сөйлеудің басталуын реттеу үшін,

адамдар өздерінің қимылдарының кинестетикалық кері байланысына сене алатындығы айқындалды.

5-экспериментте ғалымдар қатысушылардан жаңа ғана жанған жарықты көрсетіп, оның түсін атауды сұрады. Тәжірибенің соңғы сатысында, ғалымдар тәжірибеге қатысушылардың қимылдарының бастапқы, орта және соңғы кезеңінде нысандық жарықтың түсін өзгерту арқылы олардың сөйлеу әрекетінің бұзылатынын байқады. Интерактивті көрініске сәйкес, сөйлеу кешіктірілген кезде, адамдар синхрондылықты сақтау үшін, қимылын ұзартуы керек. Осы көзқарасқа сәйкес, қимыл мен сөйлеу басталғаннан кейін әрі қарай сөз бен және іс-қимыл арасындағы өзара әрекеттестікті сақтау мүмкін емес.

Барлық эксперименттерде сөйлеу мен ым-ишараның қатарластығының уақыт аралық жиілігі өлшенді:

1. G-unit уақыты (қимылды инициализациялау уақыты): жарықты қосу мен меңзегіш қимылды бастау арасындағы уақыт. Қимылдың басталуы жест жылдамдығы секундына 11,7 см-ден асатын сәт ретінде анықталды. Бұл инфрақызыл камераны жаңарту үшін 0,2 см (1/60 с) болды.

2. G-Апекс уақыты (ап-ишара Апекс уақыты): жарықты қосу мен жест-ишара қолы алға қарай ең жоғары деңгейге жеткен сәт арасындағы уақыт.

3. Ghex уақыты (қимылдың орындалу уақыты): G-unit пен G-арех арасындағы ұзақтығы.

4. S-басталу уақыты (сөйлеудің басталу уақыты): жарықты қосу мен артикуляцияны бастау арасындағы уақыт.

5. SG-уақыт аралығы: G-уақыт шыңы мен s-басталу уақыты арасындағы уақыт аралығы.

Д.А. Хайден бастаған зерттеушілер тәжірибе жасауда алдарына бірқатар мақсаттар қойды. Бірінші мақсат – В. Левельттің және басқалардың қорытындысын қайталау, нақтылау болды (1985) G нүктесіне жету уақыты адамдар екі жақын жарық көзін көрсеткеннен гөрі, екі алыс жарық көзін көрсеткенде ұзағырақ болды.

Екінші мақсат – қатысушылар ақ шардың қозғалысын өздерінің қимылдарымен визуалды кері байланыс ретінде қарастырды деген болжамды тексеру. Қатысушыларға виртуалды шындықтағы ақ шардың қозғалысы олардың оң қолының сұқ саусағының қозғалысы екенін айтты. Сондай-ақ оларға виртуалды шындық жүйесінің есептеу жылдамдығының жеткіліксіздігіне байланысты оның қозғалысы кешіктірілуі мүмкін екенін айтты. Егер қатысушылар шардың қозғалысын өз қимылымен визуалды кері байланыс ретінде қарастырса, олар шардың қозғалысы кешіктірілген кезде қимылын еріксіз жалғастыруға мәжбүр болды. Бұл олардың саусақтары мақсатты жарық көзіне жеткенде, ақ шар мақсатты жарық көзіне әлі жетпейді, сондықтан шар мақсатты жарық көзіне жеткенше қолын одан әрі жылжыту керек болады.

Біз мұндай әсерді олар мақсатты жарық көзін көрсетіп, оны бір уақытта (жест-ишара және сөйлеу шарты) деп атаған кезде де, олар тек оған нұсқаған кезде де байқауымыз керек (тек жест-ишара шарты). Алайда, егер олар ақ шарды өздерінің қимылдарының визуалды кері байланысы ретінде қарастырмаса, ақ шардың қозғалысының кешігуі олардың қимылына әсер етпеуі тиіс. Бұл олардың қимылын тоқтатуы керек және кинестетикалық саусақтары мақсатты жарыққа жеткенін сезіп, содан кейін ақ доп оларды қуып жеткенше күту қажет.

Үшінші мақсат – интерактивті және баллистикалық көзқарастарды сынау, қатысушылардың қимылдары ұзаққа созылған кезде сөйлеу әрекетіндегі кідірісті тексеру. Интерактивті көрініс G басталу уақыты ұлғайған кезде s басталу уақытын кейінге қалдыру керек деп болжайды. Баллистикалық көзқарас G жұмыс уақытының ұлғаюы Start басталу уақытына әсер етпеуі керек деп болжайды.

Түпкі мақсат – сөйлеудің басталуы әрқашан қатысушының қимылымен синхрондалғанын тексеру. Олай болса, визуалды кері байланыстың кешігуі SG интервалының уақытына әсер етпеуі керек.

Қимыл мен сөйлеу жағдаяттарының негізгі дизайны 1-ден 4-ке дейінгі эксперименттер үшін бірдей болды. Сынақ қатысушы "Бастау" батырмасын басқан кезде басталды, содан кейін кездейсоқ интервалдан кейін виртуалды шындықтағы төрт қызыл шамның бірі 1000 мс жанып тұрды. Бұл интервал орташа мәні 1000 мс және стандартты ауытқуы 150 мс болатын қалыпты үлестірімге ие болды. Қатысушыдан жанып тұрған жарық көзін көрсетіп, егер ол ағаш панельдің ортасындағы екі жарық көзінің бірі болса, "dit lampje" ("мына шам") немесе егер ол ортасынан

алыс екі жарық көзінің бірі болса, "dat lampje" ("ана шам) деп айту ұсынылды. Қатысушыларға олардың қимылдары мен сөйлеуін синхрондау туралы ештеңе айтылмады. Олардан мүмкіндігінше дәл және жылдам жауап беруді сұрады. Тек "қимыл" шарты " сөйлеу" шартымен бірдей дизайнға ие болды, сонымен қатар қатысушы ешбір сөз айтпай-ақ мақсатты индикаторды көрсетті.

Нәтижелер және талқылау

Интерактивті презентацияға сәйкес, ым-ишара мен сөйлеу жүйелері арасында оларды жоспарлау кезеңдерінде де, орындау кезеңдерінде де үздіксіз ақпарат алмасу жүреді. Баллистикалық түсінік бойынша, ақпарат алмасу қимыл мен сөйлеуді жоспарлау кезеңдерінде ғана жүреді, бірақ бұл екі жүйе оларды орындау басталғаннан кейін тәуелсіз болады. Барлық эксперименттерде қатысушылар жаңа ғана жанған жарықты көрсетуі немесе оны атауы керек болды. Виртуалды шындық және қозғалысты бақылау технологиялары олардың қимылы қозғалысы мен сөйлеу әрекеті арасындағы байланысты, іліктестікті бұзу үшін пайдаланылды. Қатысушылар қимылдары тоқтаған кезде сөйлеуі де уақытша үзіліп, біраз кідірістен кейін жалғастырған. Олар мұны өздерінің қимылдарының соңғы сәтінде үзілген кезде де, тіпті олардың қимылынан тек кинестетикалық кері байланыс алған кезде де жасаған. Сонымен қатар, қатысушылар сөйлеу тілі үзілген кезде қимылдарын жалғастырған. Бұл нәтижелер сөйлеу мен қимылдың қатар жүретіндігін айқындайды және ым-ишараны қолдану моделінде шектеулердің бар екенін дәлелдейді.

Жоғарыдағы тәжірибелерді талдай отырып, зерттеушілер сөйлеу блоктарындағы 33 қате сынақты (барлық сынақтардың 1,34%) талдаудан алып тастады, өйткені қатысушылар дұрыс емес жарықты көрсетті. Жарық қосылмай тұрып көрсете бастады, мүлде көрсетпеді, қате атау берді, сөйлемеді, тартынбады немесе жөндеу жұмыстарын жүргізді. Қимыл блоктарында 19 қатысушы қате қимыл жасаған (барлық әрекеттердің 0,78%) олар да тасталды, өйткені қатысушылар дұрыс емес жарық көзін көрсетті, жарық жанғанға дейін көрсете бастады немесе мүлдем көрсетпеген.

Қатысушылар өздерінің қимылдарымен визуалды кері байланыс кешіктірілген кезде де сөйлеудің басталуын кешіктірді. Алайда, визуалды кері байланыстың кешігу аралығы сөйлеу мен қимылдың синхрондалуына әсер еткен жоқ. Біз тәуелсіз айнымалы ретінде кідіріс аралығы бар екі ANOVA үшін S-басталу уақыты мен SG-уақытын ұсынған. Кідіріс аралығының SF(3, 48) 8.48 басталу уақытына негізгі әсері анықталды. Кешіктіру аралықтарының SG интервал уақытына айтарлықтай әсері анықталған жоқ. Біз адамдардың сөйлеуі мен қимылдарын қалай синхрондайтыны туралы екі бәсекелес көзқарасты салыстырдық. Баллистикалық көзқарас бойынша (Levelt et al., 1985), адамдар жест-ишара мен сөйлеуді орындамас бұрын синхрондауды орнатады және олар жест-ишараны немесе сөйлеуді бастағаннан кейін екі жүйе бір-бірімен әрекеттесе алмайды.

Интерактивті көрініске сәйкес, адамдар екі жүйе арасында қимылмен сөйлеуді бастамас бұрын да, кейін де ақпарат алмасу кезінде де синхрондауға қол жеткізеді. Осы екі балама көзқарасты тексеру үшін, біз ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, қимыл-қозғалыс немесе сөйлеу тұжырымдау кезеңі (яғни сөйлеушілер синтаксистік ақпарат пен сөздердің фонологиялық формаларын санадағы лексиконнан алатын кезең) артикуляциядан шамамен 400 мс бұрын басталады (Hagoort & van Turenout, 1997; Indefrey & Levelt, 2004). Осылайша, сөйлеу жүйесі сөйлеу процесінің соңғы сатысында да бейвербалды қимыл жүйесіне бейімделе алады.

2. Адамдар арасында тілдік қатынас кезінде бейвербалды қимылдардың тежелуі вербалды қатынасқа ықпал етеді, сәйкесінше, сөйлеу әрекетінің тоқтауы немесе тежелуі кинестетикалық қозғалысқа кері әсерін тигізеді.

3. Ым-ишараның соңы мен сөйлеудің басталуы арасындағы уақыт аралығында сөйлеу мен қимылдың синхрондалуы ишараның бұзылуынан және қимылды орындаудың бастапқы, орта немесе соңғы кезеңінде болған-болмауынан іс жүзінде зардап шеккен жоқ. Қимылдың басталуы неғұрлым кешіктірілсе, сөйлеудің де басталуы соғұрлым кешіктірілді.

Тіл – сөйлесу құралдарының қатаң қалыпқа келтірілген жүйесі, ал сөйлеу – ой мен сезімді жеткізуге арналған тілдің екеуара қатынасты әрекеттік қолданылымы. Тілдің өзінде мағына, ой болмайды, ол тек ойды өрнектеуге арналған әртүрлі таңба, белгілердің жиынтығынан тұрады. Ал осы қордан сөйлеу үшін қажетті белгілі тілдік құралдар іріктеліп алынған шақта ғана, ой білдіру мүмкіндігіне ие боламыз.

Сонымен, адам сезімін жеткізудің коммуникация кезіндегі ең тиімді амалдарының бірі – ым мен ишарат түрлерін сезімді білдіруіне қарай лексика-семантикалық топтарға бөлгенде, нақты бір дене мүшесі немесе бірнеше дене мүшесінің қатысы арқылы жасалуы, яғни соматикалық жақтан орындалуы ескерілді және оларды топтау барысында психолингвистикалық, нейролингвистикалық аспектідегі зерттеулердің нәтижесі қолданылуы керек (Бейсембаева С., 2002)

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қалаған ақпаратты екінші адамға жеткізу үшін таңбалар жүйесін қолданамыз. Осыған орай коммуникация үдерісінде вербалды (таңба ретінде – сөз, баян) және вербалды емес (таңба ретінде – сөзден тыс белгі, ишаралар) бірліктер қатар қолданылады және олар өзара байланысты, синхронды түрде жүзеге асырылады.

Қорытынды

Вербалды тілдесудің таңбалық жүйесі ретінде сөз (сөйлеу) қабылданған. Мұндайда сөйлеуді – лексика және синтаксистік екі принципті қамтыған дыбыстық тіл, яғни фонетикалық белгілер жүйесі деп түсінеміз. Сөйлеу – тілдік қатынастың ең өнімді әмбебап құралы, себебі мұның жәрдемімен берілген ақпарат мағыналық толықтығын жоғалтпайды. Сөз бен сөйлеу арқылы ақпарат таңбалық бекімін тауып, қажет кезде мағыналық шешімге келеді (кодирование, декодирование). Әңгімелесудің ерекше түрі ретінде диалогтік сөйлеуде хабарлаушылар рөлі бір ізді алмасып отырады, осыған орай біз не жөнінде әңгіме болып жатқанын түсінеміз. Сөйлеу арқылы тек қана ақпарат беріліп қана қоймайды, әңгімелесушілер сөз арқылы бір-біріне ықпал етеді, яғни өзара бағыт-бағдар көрсете отырып, олар өзара көзқарастарын үйлестіруге, не өзгертуге тырысады. Әңгіме мағынасын жеткізу мен қабылдау барысындағы адамдардың сөз саптауы әртүрлі. Хабарлаушы үшін ақпарат мағынасы сөйлеуден бұрын келеді, себебі ол алдымен мақсат қойып, кейін оны сөзбен баламалайды. Ал тыңдаушы ақпараттың мәні сөзбен бірге қабылдап, бірге ұғады. Яғни, тыңдаушы үшін таңба мен мазмұн қатар жүреді. Хабарлаушының айтқан ойының мағынасының тыңдаушыға түсінікті немесе түсініксіз болуы тыңдаушы хабарлаушы рөліне еніп, өз сөзімен қабылданған ақпараттың түсінікті екендігі жайлы белгі бергенде ғана айқындалады.

Тілдесудің мазмұндылығы, қарым-қатынасқа түсуші рецепиенттердің бір-біріне ықпал жасауынан көрінеді. Ал бұл өзара ықпал жасау процесін айқын түсіну үшін тілдік қатынас әрекетінің құрылымын ғана біліп қою жеткіліксіз, бұл орайда әңгімелесуге негіз болған себептер мен түрткілер, тілдесу мақсаттары мен ниеттерін де талдай тану үлкен маңызға ие. Бұл үшін тілдесу барысында сөз бен сөйлеуден тыс қолданылатын белгілерді ажырата алған жөн.

Сөйлеу әрекеті қаншалықты әмбебап болғанымен, оның толық мәні тілдік әрекет жүйесінің сөзден тыс ишара белгілермен толықтырғанда ғана ашылады. Осыдан вербалды емес тілдесу проблемасы туындайды. Бейвербалды тілдесуде ең алдымен көру-қозғалыс жүйесіне байланысты өз ішінде ым, ишара, пантонима және т.б. бөлінеді. Әрқилы дене мүшелерінің қозғалысы адамның көңіл-күйін, психологиялық ахуалын білдіреді, тілдік қатынасқа әр береді.

Вербалды тілдесуде «қосымша» ретінде паралингвистикалық және экстралингвистикалық белгілер жүйесі де қолданылады.

Альберт Мейерабиан қарым-қатынаста ақпараттың 7% вербалды құралдар (тек сөздер арқылы) 38% дыбыс арқылы (дауыс ырғағын, дыбыс жылдамдығын қоса) және 55% бейвербалды амалдар арқылы берілетінін анықтады. Профессор Бердвисл адамдардың қарым-қатынасындағы вербалды емес құралдардың үлесіне қатысты осындай зерттеулер жүргізді. Ол орташа есеппен адам күніне 10-11 минут ішінде сөзбен сөйлейтінін және әр сөйлемнің орташа есеппен 2,5 секундтан аспайтынын анықтады. Мейерабиан сияқты, ол әңгімелесу кезінде ауызша қарым-қатынас 35% - дан аз, ал ақпараттың 65% - дан астамы вербалды емес қарым-қатынас құралдары арқылы берілетінін анықтады.

Қорыта айтқанда, сөзсіз тілдесудің қай түрі де пікір алысу барысында өте маңызды жәрдемші роль атқара отырып, сөз мәнісін күшейту не кемітумен бірге, әңгімелесуге қатысқандардың ниеттерін білдіреді. Сөзбен бірге қолдана отырып, вербалды емес белгілер де адамдардың өзара байланысты қызмет әрекетін ұйымдастыру барысында қажетті ақпарат алмасуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

- Момынова Б. (2003) Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер. Алматы, 2003 –167 б.
- Feiereizen, P., Dzh. de Lannoi (1991) Zhesty i rech: Psihologicheskie rassledovaniya. [Gestures and speech: Psychological investigations] [Text]. – New-York: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta. 1991.
- Aiverson, Dzh. M., & Goldin-Midou (2005) Zhest prokladyvaet put dliya razvitiya iyazyka.[The gesture paves the way for the development of language] [Text]. – Psihologicheskaya nauka, 2005. – №16. – P. 367-371.
- Kendon, A. Zhest: (2004) Vidimoe deistvie kak vyskazyvanie. [Gesture: Visible action as an utterance] [Text]. – Soedinennoe Korolevstvo: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2004. – P.234.
- Kita, S., Oziurek, A.(2003) O chem svidetelstvujut mezhiyazykovye razlichiya v semanticheskoi koordinasii rechi i zhestov? Dokazatelstva interfeisnogo predstavleniya prostranstvennogo myshleniya i govoreniya. [What do interlingual differences in the semantic coordination of speech and gestures indicate? Evidence for the interface representation of spatial thinking and speaking] [Text]. – Zhurnal pamiyati i iyazyka, 2003. – №48. – P.16-32.
- Алан Пиз. (2009) Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам. Издательство ЭКСМО, 2009. –С. 448
- ЕШИМОВ М. (2004) Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты: филол. ғыл. канд.дис. қолжазбасы: 10.02.19. – Алматы, 2004 – 140 б.
- Levelt, W. J., Richardson, G., La Heidzh. U. (1985) Ukazyvanie i ozvuchivanie v deikticheskikh vyrazheniyah. [Pointing and voicing in deictic expressions.] [Text]. – Zhurnal «Pamiyat i iyazyk», Izdatelstvo Massachusettskogo tehnologicheskogo instituta, 1985. – P. 133-164.
- De Riuter, Dzh. P. A. (1998) Proizvodstvo zhestov i rechi (doktorskaiya dissertasiya). [Gesture and speech production] [Text]. – Universitet Neimegena, Niderlandiya, 1998. – P. 157.
- Aiverson, Dzh. M., i Telen, Je. (1999) Ruka, rot i mozg: dinamicheskoe vozniknovenie rechi i zhestov. [Hand, mouth and brain: the dynamic emergence of speech and gesture] [Text]. – Zhurnal Issledovaniya soznaniya, 1999. – №6. –P. 19-40.
- Krauss, R. M., Chen, Ju (1996) Neverbalnoe povedenie i neverbalnaiya kommunikaciya: o chem govoriyat nam razgovornye zhesty ruk? [Non-verbal behavior and non-verbal communication: what do spoken hand gestures tell us?] [Text]. – Dostizheniya v eksperimentalnoi socialnoi psihologii, 1996. – № 28. – P. 389-450.
- Maknil, D. (1992) Ruka i razum.[Hand and mind] [Text]. – Chikago, Illinois: Izdatelstvo Chikagskogo universiteta, 1992. – P.187.
- Maknil, D. (2012) Kak zarodilsiya iyazyk: zhest i rech v chelovecheskom evolusiya.[How Language Began: Gesture and Speech in Human Evolution] [Text]. – Kembridzh, Velikobritaniya: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2012. – P. 148.
- Maknil, D., Duncan, S. D. (2000) Tochki rosta v myshlenii dliya govoreniya. [Points of growth in thinking for speaking.] [Text]. – V Knige D. Makneila (red.) "Iyazyk i zhest", Kembridzh, Velikobritaniya: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2000. – P. 141-161
- Бейсембаева С. (2002) Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: автореферат канд. филол. наук: 10.02.02. Алматы, 2002. – С 28

References

- Momynova, B. (2003) Liderler imidzhin kalypstastyrudagy beiverbaldy elementter.[Nonverbal elements in the formation of leaders' image] [Text]. – Almaty, 2003. – 167 p.
- Feiereizen, P., Dzh. de Lannoi (1999) Zhesty i rech: Psihologicheskie rassledovaniya. [Gestures and speech: Psychological investigations] [Text]. – New-York: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta. 1991.
- Aiverson, Dzh. M., & Goldin-Midou (2005) Zhest prokladyvaet put dliya razvitiya iyazyka.[The gesture paves the way for the development of language] [Text]. – Psihologicheskaya nauka, 2005. – №16. – P. 367-371.
- Kendon, A. Zhest: (2004) Vidimoe deistvie kak vyskazyvanie. [Gesture: Visible action as an utterance] [Text]. – Soedinennoe Korolevstvo: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2004. – P.234.
- Kita, S., Oziurek, A. (2003) O chem svidetelstvujut mezhiyazykovye razlichiya v semanticheskoi koordinasii rechi i zhestov? Dokazatelstva interfeisnogo predstavleniya prostranstvennogo myshleniya i govoreniya. [What do interlingual differences in the semantic coordination of speech and gestures indicate? Evidence for the interface representation of spatial thinking and speaking] [Text]. – Zhurnal pamiyati i iyazyka, 2003. – №48. – P.16-32.
- Алан, Пиз. (2009) Iyazyk telodvizheniya. Kak chitat mysli okruzhaiushih po ih zhestam.[Body language. How to read the thoughts of others by their gestures] [Text]. – Izdatelsto JeKSMO, 2009. – P. 448.
- Ешимов, М. (2004) Ym semantikasy: universalды jane ul'tyq tabigaty [Sign semantics: universal and national nature] [Text]. – filol. gyl. kand.dis. qoljazybasy: 10.02.19. – Алматы, 2004. – P.140.
- Levelt, W. J., Richardson, G., La Heidzh. U. (1985) Ukazyvanie i ozvuchivanie v deikticheskikh vyrazheniyah. [Pointing and voicing in deictic expressions.] [Text]. – Zhurnal «Pamiyat i iyazyk», Izdatelstvo Massachusettskogo tehnologicheskogo instituta, 1985. – P. 133-164.
- De Riuter, Dzh. P. A. (1998) Proizvodstvo zhestov i rechi (doktorskaiya dissertasiya). [Gesture and speech production] [Text]. – Universitet Neimegena, Niderlandiya, 1998. – P. 157.
- Aiverson, Dzh. M., i Telen, Je. (1999) Ruka, rot i mozg: dinamicheskoe vozniknovenie rechi i zhestov. [Hand, mouth and brain: the dynamic emergence of speech and gesture] [Text]. – Zhurnal Issledovaniya soznaniya, 1999. – №6. –P. 19-40.
- Krauss, R. M., Chen, Ju.(1996) Neverbalnoe povedenie i neverbalnaiya kommunikaciya: o chem govoriyat nam razgovornye zhesty ruk? [Non-verbal behavior and non-verbal communication: what do spoken hand gestures tell us?] [Text]. – Dostizheniya v eksperimentalnoi socialnoi psihologii, 1996. – № 28. – P. 389-450.

Maknil, D. Ruka i razum. [Hand and mind] [Text]. – Chikago, Illinois: Izdatelstvo Chikagskogo universiteta, 1992. – P.187.

Maknil, D. (2012) Kak zarodilsiya iyazyk: zhest i rech v chelovecheskom evolusiya. [How Language Began: Gesture and Speech in Human Evolution] [Text]. – Kembridzh, Velikobritaniya: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2012. – P. 148.

Maknil, D., Duncan, S. D. (2000) Tochki rosta v myshlenii dliya govoreniya. [Points of growth in thinking for speaking.] [Text]. – V Knige D. Makneila (red.) "Iyazyk i zhest", Kembridzh, Velikobritaniya: Izdatelstvo Kembridzhskogo universiteta, 2000. – P. 141-161.

Beisembaeva, S. (2002) Neverbalnye komponenty kommunikacii v kazahskom iyazyke [Non-verbal components of communication in the Kazakh language] [Text]. – avtoreferat kand. filol. nauk: 10.02.02. Almaty, 2002. – P. 28.

Ж.А. Жақыпов¹, Қ.С. Кәрібай^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru

ДІН НЕГІЗДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация. Қазақ фразеологиялық құрамында ерекше бір топ – дін негізді фразеологизмдер. Мұны зерттеудегі басты ерекшелік – діни дереккөздерге сүйене отырып талдау қажет болады. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде әлемнің діни бейнесімен қатар дүниаяу бейнесі де беріледі. Сондықтан мұндай фразеологизмдер мақалада «діни» деп атамай, «дін негізді» деп қарастырылды. Мақаланың мақсаты – дін негізді фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық сипатын беру. Соған орай олардың қолданылу кеңістігін көрсету, діни дереккөздермен байланыстарын ашу міндеттері қойылды.

Қазақ фразеологизмдерінің Құранмен, хадистермен байланысының бір ерекшелігі – тұрақты тіркестер Құранда, хадистерде осы лексикалық құраммен көрсетілмеген, бірақ оның мәтіндерімен семантикалық жағынан байланысты болып келеді. Діни рәсімдермен, діни тұлғалармен, діни фольклормен, діни моральмен байланысты фразеологизмдерді де осы тақырыптас тіркестерге жатқызамыз. Мұндай фразеологизмдердің бейнелік-жағдаяттық уәждемесі ана тілінде сөйлейтін халықтың діни таныммен байланысты болып келеді.

Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдер құрамы жағынан сөз тіркесі пішініндегі, сөйлем пішініндегі фразеологизмдер болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде тірек сөз ретінде жиі кездесетіні үш лексема ғана болды: Алла (Құдай, Тәңір), иман, киелі сан есімдер. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдердің қалыптасуына діни фольклордың, соның ішінде діни дастандардың ықпалы ерекше. Сондықтан тілдік айғақтар фразеологиялық сөздіктен, діни дастандардан теріліп алынды.

Тірек сөздер: дін негізді фразеологизмдер, фразеологиялық семантика, фразеологиялық құрылым, фразема, діни кеңістік, дүниаяу кеңістік, зайырлану.

Ж.А. Жақыпов¹, Қ.С. Кәрібай^{1*}

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ РЕЛИГИОЗНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аннотация. В казахской фразеологии особую группу составляют фразеологизмы религиозного происхождения. Спецификой исследования таких фразеологизмов является необходимость ориентира на религиозные источники. Во фразеологизмах религиозного происхождения в казахском языке репрезентируется и религиозная, и светская картины мира. Поэтому такие фразеологизмы рассматривались в статье не как «религиозные», а как «основанные на религии».

Цель статьи – описание структурно-семантических особенностей фразеологизмов религиозного происхождения. В связи с этим поставлены задачи – показать пространство их употребления и их связи с религиозными источниками.

Одной из особенностей связи казахских фразеологизмов с Кораном, хадисами является то, что фразеологизмы не отражены в Коране, хадисах таким же лексическим составом, т.е. они не извлечены из религиозных писаний, но семантически связаны с их текстами. Фразеологизмы, связанные с религиозными обрядами, религиозными личностями, религиозным фольклором, религиозной моралью, мы также относим по тематике к этой группе. Образно-ситуативная мотивация таких фразеологизмов связана с религиозным народным познанием носителей казахского языка.

Фразеологизмы религиозного происхождения в казахском языке по структуре подразделяются на фразеологизмы в форме словосочетания и на фразеологизмы в форме предложения.

В казахских фразеологизмах религиозного происхождения в качестве лексического ядра выступают всего три лексемы: Аллах (Бог, Тенгри), иман, сакральные числа.

В становлении и формировании казахских фразеологизмов религиозного происхождения имеет особое место религиозный фольклор, особо религиозные дастаны. Поэтому языковые факты были извлечены и проанализированы из религиозных дастанов, также из фразеологического словаря.

Ключевые слова: фразеологизмы религиозного происхождения, фразеологическая семантика, фразеологическая структура, фразема, религиозное пространство, светское пространство.

Zh.A. Zhakupov¹, K.S. Karibay^{1*}¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*e-mail: karibay_karlygash@mail.ru**PHRASEOLOGICAL UNITS OF RELIGIOUS ORIGIN**

Abstract. In Kazakh phraseology, a special group consists of phraseological units of religious origin. The specifics of the study of such phraseological units is the need to focus on religious sources. In phraseological units of religious origin, both religious and secular worldviews are represented in the Kazakh language. Therefore, such phraseological units were considered in the paper not as «religious», but as «based on religion».

The purpose of the study is to describe the structural and semantic features of phraseological units of religious origin. In this regard, the tasks are set to show the space of their use and their connection with religious sources.

One of the peculiarities of the connection of Kazakh phraseological units with the Quran, hadith is that phraseological units are not reflected in the Quran, hadith in the same lexical composition, i.e. they are not extracted from religious writings, but are semantically related to their texts. Phraseological units related to religious rites, religious personalities, religious folklore, religious morality are referred thematically to this group. The figurative and situational motivation of such phraseological units is connected with the religious folk knowledge of native speakers of the Kazakh language.

Phraseological units of religious origin in the Kazakh language are structurally divided into phraseological units in the form of a phrase and phraseological units in the form of a sentence.

In Kazakh phraseological units of religious origin, only three lexemes act as the lexical core: Allah (God, Tengri), iman, and sacred numbers.

Religious folklore, especially religious epics, has a special place in the formation of Kazakh phraseological units of religious origin. Therefore, linguistic facts were collected and analyzed from religious epics, as well as from the phraseological dictionary.

Keywords: phraseological units of religious origin, phraseological semantics, phraseological structure, phraseme, religious space, secular space, transformation into secular.

Кіріспе

Қазақ фразеологизмдерінде, әлемнің басқа тілдеріндегідей, халықтың тарихы мен мәдениеті, ділі көрініс табады. Фразеологизмдерді қазақ тілінде зерттеу әлем бейнесін бейнелеуді сипаттау үшін қажет. Фразеологизмдерде әлемнің діни бейнесі де бейнеленеді. Тілдегі әлемнің діни бейнесінің маңыздылығы оның ерекшеліктерін ескерместен қазақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын елестету қиын екенінде, өйткені ол этностың дүниетанымын қалыптастырады, әлемге деген ұлттық көзқарасты анықтайды. Бұл туралы В.Н. Телия былай жазады: «... бұл саладағы сөзсіз фавориттер мәдениет стереотиптерінің рөліне ие болған фразеологизмдер болып табылады, олардың бейнелік-жағдаяттық уәждемесі ана тілінде сөйлейтін халықтың дүниетанымымен байланысты, өйткені мәдени-ұлттық ерекшелікті іске асыру құралы оның бейнелі негізі болып табылады, ал осы ерекшелікті көрсету тәсілі – осы бейнелі негізді мәдениеттің белгілерімен, символдарымен т.с.с. парықтау» (Телия, 1991: 13).

Дінмен байланысты фразеологизмдерді зерттеу қазақ тіл білімі үшін жаңа үрдіс десе де болады. Мұнан бұрынғы еңбектерде тақырыптық топ ретінде көрсетіліп кеткені болмаса, ислам дінінен бастау алатын фразеологизмдер арнаулы зерттеу нысаны болмағаны байқалады. Сонымен қатар мұндай фразеологизмдерді зерттеу жолының өзіндік ерекшеліктері болуға тиісті. Осы жайттар авторлар көтеріп отырған мәселенің *жаңалығы* мен *көкейтестілігін* байқатады.

Нысанға алып отырған фразеологизмдерді «дін негізді» деп атадық. Бұл діни фразеологизмдерді де, яғни діни кеңістікте ғана қолданылатын фразеологизмдерді де, сонымен қатар діни кеңістік шегінен шығып дүнияуи кеңістікте қолданылып, дүниенің қарабайыр бейнесін беруге қызмет ететін фразеологизмдерді де қамтиды.

Материал және әдістер

Қазақ тіл білімінде діни фразеологизмдерге жол-жөнекей назар аударылған, дәлірек айтқанда, бұлар лингвомәдениеттану зерттеулерінде қарастырылады (Смағұлова, 2010: 151-152; Авакова, 2002: 55). Ал үнді-еуропалық тіл ғылымында (русистика, германистика) библиялық фразеологияға ерекше көңіл бөлінеді. Ирантануда мұндай фраземаларды үнді-еуропалықтар ізімен «құрандық» деп атады. Дін негізді фразеологизмдерді зерттеуде семантикалық жинақтау, салыстыру, сипаттау, статистикалық талдау әдістері қолданылды. Ал мысалдар «Бабалар сөзі» жүз томдығының діни дастандарынан, анықтамалар сөздіктер мен Құраннан алынды. Талдауға тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер бірге алынды. Бұл тұста біз мақал-мәтелдерді

фразеологиялық сөйлемше деп санадық. I. Кеңесбаевтың мақал-мәтелдерді фразеологизмдерге жатқызатыны белгілі (Кеңесбаев, 1987, 218). Зерттеуге дәстүрлі сипаттамалы әдіс негіз етілді. Фразеологизмдерді Құран мәтінімен салғастыруды, яғни интертекстуалдық байланыстарды табуды жеке зерттеу амалы деп қарауға болады. Діни эпостар тілін талдауда лингвофольклористикалық, пәнаралық, әдістемелер пайдаланылды. Тиісті тұстарда когнитивизм элементтері де ескеріліп отырды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінің діннен бастау алатын фразеологизмдері негізінен ислам дінін қамтиды. Бірақ біз оларды орыс тіл білімінің библиялық фразеологизмдері сияқты құрандық фразеологизмдер деп атай алмаймыз. Әрине, олар Құранмен байланысты, Құраннан шыққан. Алайда, қазақ фразеологизмдерінің бейнелік-жағдаяттық уәждері Құранмен тікелей байланысты емес, керісінше исламдық өмір салтымен, ислам дәстүрлерімен, ислам адаты және шарифатымен, сондай-ақ хадистермен, қасиетті адамдардың өмірімен т.б. байланысты. Діни лексикасы бар фраземалар негізінен қазақ халқы ұстанатын Әбу Ханифа мәзһабының негізгі концептілерімен байланысты (Рас, қазақ тілінің фразеологиялық қорында еретикалық (күпіршілік) ойлар да болған, әрине, өте сирек, «Фразеологиялық сөздіктен» тек *қу Құдай, шұнақ Құдай* деген екі ғана фразеологизм табылды).

Қазақ фразеологизмдерінің Құранмен байланысына келсек, ондай тұрақты тіркестер Құранда осы лексикалық құраммен көрсетілмеген, бірақ оның мәтіндерімен семантикалық жағынан байланысты, Құранның қандай да бір аятының жалпы мазмұнымен байланысты. Бұл тақырыпты фразеологизмдерді Құранда тура да, ауыспалы да мағынада кездеспейтін, бірақ белгілі бір сюжеттер негізінде тілде қалыптасқан фразеологиялық бірліктер ретінде сипаттауға болады. Мысалы: *Кәрі орыс мұсылман болмайды*. Бұл фразеологизмді басқа діндегі адамды исламды қабылдауға мәжбүрлей алмайсың деген идеясы бар мына бір аятың жаңғырығы (реминисценциясы) деп санауға болады: *Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын*. 1. Мұхаммед (с.ғ.с.) айт: «Ей, кәпірлер! 2. Мен сендердің табынғандарыңа табынбаймын; 3. Сендер де менің құлшылық ететін (Аллаһ тағалаға) құлшылық етпейсіңдер. 4. Мен сендер табынған (бұтқа) табынған емеспін. 5. Мен құлшылық еткен (Аллаһ тағалаға) сендер де құлшылық еткен емессіңдер. 6. Сендердің діндерің өздеріңе, менің дінім өзіме, – де. (Құран Кәрім, 2016, 1207).

«*Бейнет түбі – зейнет*» фраземасының «Аш-Шарх» сүресімен байланысы мына аят мазмұнынан анық байқауға болатындай: *Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын*. 1. (Мұхаммед с.ғ.с.) көңіліңді (білім, даналық беріп) кеңейтіп ашпадық па? 2. Ауыр жүгінді түсірмедік пе? 3. Сондай белінді қайыстырған, 4. Сенің мәртебеңді көтермедік пе? 5. *Негізінде, ауыртпалықтың бір жеңілдігі болады*. 6. *Қандай да бір ауыртпалықтың бір жеңілдігі болады*. 7. Ендеше, босай қалсаң және (қайта) жігерлен (тырыс). 8. Раббыңа қарай ұмтыл (жүзінді бұр) (Құран Кәрім, 2016, 1193).

«*Кәпірден досың болса, жаныңда айбалтаң болсын*» дейтін мақалдың дінге ешқандай қатысы жоқ сияқты болып көрінеді, басқаша айтқанда діни фразеологизм емес. Бірақ мұның да негізі дінде екені байқалады. Құранның «Әл-Имран» сүресінің 118-аятының: «*Иә, мүміндер! Сендерге жаны ашитын діндеріңнен басқаны сырлас санамаңдар*. Олар сендерге қастық жасаудан тартынбайды және сендерді тура жолдан адастыруды, күйзелтуді қалайды. Олардың дұшпандығы сөздерінен-ақ белгілі болады. Жүректерінде жасырған сұмдық пиғылдары тағы бар. Бұл туралы сендерге аяттарымыз арқылы жеткіздік» (Құран Кәрім, 2016, 131). – деген мазмұнның интертекстуалдық реминисценциясы екеніне күмән келтіруге болмайды.

Нәтижелер және талқылау

Құран сөзі. Метафоралану жолымен тұрақты сөз тіркесі тұтас бір ғана «ақиқат» деген мағынаға ие болған. Бұл фраземада қазақтардың Құранға деген бағалауыштық қатынасы көрсетілген: қазақтар Құран сөзін абсолютті ақиқат деп санайды.

Қабырғамен [қабырғасымен] кеңесу [ақылдасу]. Діни аңыз бойынша, Құдай Хауаны Адамның қабырғасынан жаратқан. Бұл фраземада қабырға сөзі «әйелін», сондай-ақ басқа да жақын адамдарды білдіреді.

Үнді-еуропалық тіл ғылымында библиялық фразеологиялық бірліктерді зерттеу семантикалық, құрылымдық, прагматикалық бағыттарда жүргізіледі. Исламдық фразеологизмдер мұндай зерттеуге әлі алынған жоқ деуге болады. Сондықтан қазақ тіл білімі үшін мұндай бірліктерді алдымен құрылымдық тұрғыдан қарастырып алу тиімді.

Құрылымдық сипаттамалар тұрғысынан қарастырсақ, фразеологиялық бірліктердің екі тобы бар: сөз тіркесі құрылымы бар фразеологиялық бірліктер және сөйлем құрылымы бар фразеологиялық бірліктер. Мұндай бірліктердің бірінші тобына етістікті, субстантивті, адвербиалды және адъективті фразеологизмдерді жатқызуға болады. Бұлар мазмұны мен синтаксистік функциясы жағынан етістіктер түрінде (*аян беру, Әзезілдей аздыру, ибадат қылу/құлшылық қылу, аузынан тәубесі кетпеген, дұғада болу* және т.б.), зат есімдер түрінде (*дін мұсылман ағайын; жалған дүние, жеті шәріп, Фарасат күні* және т.б.), сын есім түрінде (*тілге бар да, дінге жоқ, аруағы артық, аузы ашық, Сүлейменнің жүзігіндей, пәтуа жоқ* және т.б.) көрінеді. Бұлардың ішінде дін негізді фразеологиялық бірліктердің алғашқы үш түрі басым. Бұл, асылы, фразеологиялық жүйеде, тұтастай алғанда, «көбінесе етістікті, үстеулік және зат есімдік топтардан тұратыны және құрылымдық жағынан біршама типтес болатын үрдісімен байланысты болар. Мұндай тіркестерде ішкі форма белгілі бір бастапқы номинативті мағына негізінде қалыптасады, ал фразеологиялық мағына еркін сөз тіркесін метафоралық мәнге айналдыру нәтижесінде пайда болады. Мысалы, *дұғада болу (намазда болу)* қайта ойлау нәтижесінде «тілектестік» деген «зайырлы» мәнге ие болды; *аузы ашық* – ораза ұстамайтын адам; *пайғамбар жасында* – «Шашына ақ кіріп қартая бастаған кісі; жасы алпыстан асқан кісі» (Кеңесбаев, 2007: 193), *алпыс жастан асқан, ақ шашы бар қарт адам* (Діни әдебиетке сәйкес, Мұхаммед пайғамбар 63 жыл өмір сүрген), *періштесі қағу* – періштесі құтқарған.

Аталған фразеологизмдердің қазақ діни дастандарында өнімді түрде қолданылатыны байқалады. Солардың ішіндегі бірнешеуіне мысал келтіріп көрелік.

Ол келсе хақ мұсылман боласың деп,

Түсімде хақ Пайғамбар *аян берген* (Бабалар сөзі, Т.10: 261).

Аян беру тіркесі шарифатта «илхам» сөзімен беріледі. Бұл – Алланың өз пайғамбарларына яки адамдарға өзі жеткізуді қалаған, тікелей не періштелер арқылы жіберген хабары. Түсінде берген аян өңінде дәл келіп жататын тұстар әлі де көп. Алла Тағаланың адам жүрегіне салған аяны: «Аллаһ тағала қалаған адам баласымен көкейіне салу арқылы немесе перде артынан сөйлеседі, не бір пайғамбар жіберіп, Өз қалауымен қалағанын уахи етеді. Күдіксіз, Ол аса зор, асқан дана» («Аш-Шура» сүресі, 51-аят) (Құран Кәрім, 2016, 977). Ислам қағидаларына сүйенсек, жақсы түс көру – Алладан, сол үшін Аллаға мадақ айту керек, көрген түсті басқаларға айту қажет, ал жаман түс – шайтаннан, сондықтан мұндайда Алладан көмек сұрап, ешкімге айтпаған жөн, сонда жаман түс зиян келтірмейді.

Жұмжұма сексен жыл жүрді дейді,

Жаныменен *ибадат қылды* дейді (Бабалар сөзі, Т.10: 102).

Хан болмай, мүсәпір болсам еді,

Құдайға *құлшылықты қылсам* еді (Бабалар сөзі, Т.10: 84).

Ибадат қылу немесе жырда «ибадат қылу» деп берілген фразема құлшылық қылу, сыйыну деген мағынаны білдіреді. Ал «құлшылық қылу» діни фразеологизмінің «Фразеологиялық сөздікте» сыйынды, рақымына бас иді, мойынсұнды деген мағыналары көрсетіледі (Кеңесбаев, 2007: 476).

Кәпірдің қысым түссін жандарына,

Тәубе қыл, мұсылмандар, жан барында (Бабалар сөзі, Т.15: 30).

Құрметі үшін бабамның

Тәубе қылып кешіре гөр.

Баланың қанын жүктеме

Осы ашуынды маған бер (Бабалар сөзі, Т.15: 257).

«Тәубеге келу» немесе «тәубе қылды» фразеологизмі «асылық қылмады, астамшылық етпеді, шүкіршілік білдірді» деген мағынаны береді (Кеңесбаев, 2007: 673). Сөздікте берілген бұл мағына

толық емес деп санаймыз, өйткені «тәубә», негізінде, айыбын, күнә-кінәсін мойындап Алладан кешірім сұрау дегенді білдіреді. Күнәлі іс жасап қойғанда тәубеге келу – әр мұсылманның міндеті. Алла Тағала Құранда: «Алла алдында шынайы тәубе етіндер», – дейді (ҚМ Діни Басқарма сайты).

Жаранлар, сіз *дұғада болғыл* жары,
Бұл құлдың Алла болсын медеткері (Бабалар сөзі, Т.13: 12).

«*Дұғада болу*» тілектестік ету, бата қылу

Сейіт хазіреті әскерлерге рұқсат берді,

– Сізлер *дұғада болыңыз*, мен *тәуекел* Аллаға *қылдым*, – деді (Бабалар сөзі, Т.13: 77).

«Дұғада болу» тілектестік ету, бата қылу (Кеңесбаев, 2007: 193), «тәуекел қылу» қиындықты мойынға алып, неге де болса көну (Кеңесбаев, 2007: 674) мағыналарын білдіреді. Алла Тағала: «Егер пенделерім, Мен туралы сұраса (айт): «Оларға жақынмын, қашан Маған дұға жасаса, олардың дұғасын қабыл етемін», – деді. (Құран Кәрім, 2016, 57) Дұғаға қатысты Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) де көптеген хадистері бар: «Ғибадаттың ең абзалы – Алла Тағалаға дұға қылу!» (Хақим), «Сақтық – тағдырдан қорған бола алмайды, ал дұға болған да, болмаған да нәрсеге септігі тиеді. Қиямен күніне дейін күреседі (яғни дұға әрдайым бәлеге қарсы шығып, оны қайтарады)» (Хақим) (Ислам кз сайты).

Қисық іспен табамыз бұзақылық,
һешбір нақыс болмайды түзу жолда.

Шүкіршілік қыламын, Хаққа тәубе,

Жазғаным жүріп жүрсе қолдан-қолға (Бабалар сөзі, Т.16: 220).

Шүкіршілік ету дініміздегі өте бағалы, Алла тағаланың алдындағы ізгі, сүйкімді істерден болып есептеледі. Адам баласында шүкір ету, шүкіршілік дейтін ұғым бар. Бұрынғы аталарымыз өздерінің өмір сүру әдебін «қиындық келсе сабыр етеміз, жақсылық келсе шүкір етеміз» деп бағамдаған. Демек, «сабыр» мен «шүкір» ұғымы – қай заманда, қай дәуірде де болсын адамзаттың рухани тірегі, адастырмас темірқазығы. Алла Тағала қасиетті Құран кәрімде: «Сендер Мені еске алсаңдар, Мен де сендерді еске аламын және Маған шүкірлік етіндер, сенбеушілерден болмаңдар», – делінген (Құран Кәрім, 2016: 47). Ендеше, Алла Тағаланың берген өміріне, денсаулығына, материалдық және рухани байлықтарына алғыс білдіріп, лайықты түрде шүкіршілік қылу – әрбір мұсылманның міндеті (ҚМ Діни Басқармасы сайты).

Қазақтың дін негізді фразеологизмдерінің басқа құрылымдарға қарағанда сөйлем құрылымымен жасалуы басым. Бұл тұрғыдан ерекше топты вокативті сөйлемдер құрайды: *Албасты [әбілет, қара] басқыр! Атау-кереңді ішкір! Бергенінен [берерінен] жазбасын! Жын [пері] соққыр [қаққыр! тигір! ұрғыр!] Иманды құлға жолықсын, Иманы жолдас [кәміл] болсын! Құдайдан қайтсын! Құдай қаласа [Құдай қосса]. Құдай сақтасын. Құдай [тәңір] тілеуің берсін! Медет бере көр. Обалы қаниша • обалы не керек [нешік]. Тұрт, сайтан! Бұлардың ішінде айтылыс интенциясына қарай алғыс мәнді (Ақ Құдай, сауапқа жаз! Бергенінен [берерінен] жазбасын. Иман берсін! т.б.) және қарғыс мәнді (Көк кәріне ұшыра! [ұрын!] Көкірегіңді Құдай [тәңір] бассын! т.б.) фразеологиялық бірліктер айрықша ерекшеленеді. Алғыс мәнді діни фразеологизмдер көбінесе жерлеу және еске алу рәсімдерімен байланысты, мысалы: *Топырағы торқа болсын! Тұрағын жұмақтан жазсын! Иманды болсын! Алдынан жарылқасын! Алла рақым айласын!**

Діни дастандарда сөйлем құрылымына ие фраземалар діни дастандарда да жиі кездеседі. Мысалы:

Дариға отыр екен шашын тарап,

Қойыпты бақыт беріп Құдай қалап (Бабалар сөзі, Т.10: 37).

Бұл тіркестің арабша баламасы – «иншалла». Бір күні Ислам дінін қабылдамаған мүшріктер келіп Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) Зұлқарнайын мен рух жайлы және тағы да басқа сұрақтар қояды. Пайғамбарымыз «иншаллаһ» сөзін айтпай сұрақтарға ертең жауап беретінін мәлімдейді. Сонда Алла Тағаладан: «Бір нәрсе жайында «иншаллаһ» деп айтпай тұрып «мынаны ертең жасаймын» демендер», – аят келген екен (Әділбаева, 2011). Осы ескертуден кейін Пайғамбарымыз осы сөзді тастамаған. Бұл әдет жалпы мұсылман қауымының әдебіне айналып, әлі де қолданыс табуда.

Сөйлем құрылымы бар көптеген фразеологизмдер әлі толық идиомаланбаған, яғни әлі де «зайырлы» кеңістікке толық енбеген, олар әлі де діни рәсімдерді білдіреді. Діни эпостан мысалдар:

Сол монша ішінде *азан айттым*,
Жанымнан қорыққаннан айттым.
Қиналдым «бір пәлеге жолықтым» деп,
Сонан соң басым ауырып үйге қайттым (Бабалар сөзі, Т.10: 83).

Бұл қатындар өлең айта,
Бәдірде өлгендерді *зікір ете*.
Өлең айтып бұ қатындар,
Халықты соғысқа тахриз ете (Бабалар сөзі, Т.16: 184).

Мұндағы *азан айтты [салды, шақырады]* – намаздың басталуы туралы жариялайтын дұғаны білдіреді, ал ауыспалы мағынада – «у шу болу»; *зікір айтты [салды]* – Алланың мадақтауы бар бірнеше рет дұға ету формуласын айту арқылы қуану, сонымен қатар қуанышқа ұқсас мінез-құлықты білдіреді «Зікір айту» бақсы мен дәруіштердің «иллауһа-иллауһа» деп, Аллаға, тәңірге жалынып, жалбарынып айтар сарыны (Кеңесбаев, 2007: 298). Ибн Салах: «Кімде-кім, таңертен және кешке шариғат заңдастырған әрі Алла Елшісінен (с.ғ.с.) жеткен сөздермен зікір сөздерін айтуменен Алланы еске алатын болса, онда ол, Алланы көп еске алушы ерлер мен әйелдердің қатарынан болып есептеледі», – деген. Құран Кәрімде былай делінеді: «Алланың өзін ұлықтап, өз атын еске алуға бұйырған үйлерде (мешіттерде) ертелі-кеш Алланы пәктеп, оған тәспих айтылып тұрады» (Құран Кәрім сайты).

Қадір түніндей күтті – алдын ала тағдыр түні ретінде күту (рамазан айының 27-ші түні, ол күні мұсылман сенімі бойынша Алла Мұхаммедке Құран жіберген және әлемнің тағдыры анықталған), сондай-ақ ауыспалы мағынасы бар – ұзақ, шыдамдылықпен күту; «*намазға ұйығандай тыңдады*» фраземасындағы «намазға ұйығандай» бөлігі намаз оқудағы жағдайды білдіреді, ал толық нұсқада – намаздағыдай ынтамен тыңдау; *сәждеге бас ұрды [басы тиді, басын салды, басын қойды]* – намаз оқу кезіндегі қимыл; *оразасын ашады* – тура мағынада оразаны бұзған жоқ, ауыспалы мағынада: таңертеннен ештеңе жеген жоқ; *хұтбасын оқиды* – бұл тек ғұрыптық мағынаға ие: жұма намазы басталғанға дейін имамның дұғасы; *хатым қылды [түсірді]* – тек діни мағынасы бар: Құранды арнау; *тауап қылды [етті]* – қастерлеу, қажылық қылу.

Аталған фразеологизмдер діни дастандарда да өнімді қолданылатыны байқалады:

Аллаға еткен Омар уағдасымен,
Он айда *ораза ұстап* тамамдаған (Бабалар сөзі, Т.15: 264).

«Ораза тұту/ұстау» ауыз бекіту мағынасында қолданылады. Рамазан айында ораза ұстау шексіз Ұлық Алланың үкім етуімен адамдарға парыз етілген. Ол Исламның негізгі тіректерінің бірі болып саналады. Алла Тағала былай айтты: «Ей, мүміндер! Сендерге бұрынғыларға парыз қылынғандай ораза парыз қылынды. Әрине, сақсынарсындар...Білсеңдер сендер үшін ораза ұстауларың тағы жақсы. Рамазан айы сондай бір ай, ол айда адам баласына тура жол және (ақ пен қараны) айыратын дәлел түрінде Құран түсірілген. Сендерден кім Рамазан айында болса, ораза ұстасын» (Бақара, 2:183-185). Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «Исламның бес шарты бар: Олар «Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі» деп куәлік ету, құлшылық қылу, зекет беру, Қағбаға барып қажылықты орындау және Рамазанда ораза тұту» (Әл-Бухари, Муслимнен), – деген екен (Алаш сайты).

Омар мен Әбушахма, шаһариарлар,
Мәсжидте *хатым қылып* жатыр еді (Бабалар сөзі, Т.15: 253).

Сағынып Пайғамбарды шаһариарлар
Үйінде тарқаушы еді *хатым қылып* (Бабалар сөзі, Т.15: 253).

«Хатым қылды/түсірді» өлген адамның орнына барып жаназа шығарды, өлген кісіге иман айтып, құран оқыды (Кеңесбаев, 2007: 746) деген мағынада беріледі. Алланың елшісі (с.ғ.с.) былай дейді: «Адамның артында қалдыратын ең қайырлы нәрселері үшеу: артынан дұға қылып тұратын баласы, сауабы артынан үзілмей жетіп тұратын садақасы және амал жасалып тұратын таратқан

білімі». «Хатм» деген сөз араб тілінде «аяқтау», «түгесу» деген мағынаны білдіреді. Ал «Құранды хатым қылу» дегеніміз – оны басынан аяғына дейін түгел оқып шығу.

Хұтба оқып берсеңіз өзің, – деді,

Мақсұдым хасыл болар ерді сонда, – деді (Бабалар сөзі, Т.14: 27).

– Хош болар, – деп, Мейрасып қызын берді,

Шаһ әулие *хұтба оқып, дұға қылды* (Бабалар сөзі, Т.15:35).

«Хұтбасын оқыды» фразеологиялық сөздікте аяттың, бес уақыт намаздың бір түрі (Кеңесбаев, 2007: 746) деп беріледі. Хұтба сөйлеу, хабарлау, уағыз айту деген мағыналарды білдіреді. Хұтба оқу – имамның жұма намазынан алдын, айт намаздарынан кейін мінберге шығып жамағатқа қарап оқитын, Аллаға шүкіршілік, пайғамбарымызға салауат және мүміндерге насихат пен дұғалардан тұратын ғибадат.

Арман жоқ бейтулланы *тауап қылып,*

Тән қалса ол жаннат әлбақида (Бабалар сөзі, Т.16: 219).

«Тауап қылды» діни орынға немесе дін өкіліне барып табынды, құлшылық етіп жалбарынды, екінші мағынасы – қадір тұтып, алдына барып тағзым етті, атақ, даңқына бас иді (Кеңесбаев, 2007: 670). *Тауап* – араб тілінде зиярат ету, бір нәрсені айналу сияқты мағыналарды білдіреді. Ал шарифаттағы терминдік мағынасы – Қасиетті Қағбаны жеті рет ғибадат ниетімен айналу. Тауап Алла Тағаланың аршының айналасында тауап ететін періштелер тәріздес Алла Тағалаға деген сүйіспеншілікпен, тағзыммен жасалатын ғибадат (Ислам кз сайты). Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) тауаптың намаз тәріздес ғибадат екенін білдіреді: «Байтулланың айналасында тауап жасау – намаз оқу сияқты. Ерекшелігі тауапта сөйлеуге болады, бірақ тауап жасап жүріп кім сөйлесе, қайырлы сөз сөйлесін» (Тирмизи, Хаж, 112).

Бәрі де намаз оқып, *сәждеде тұр,*

Босанбай тұр жөндерін сұрасқанға (Бабалар сөзі, Т.11 :62).

Анхазірет бұ хабарды естіп білді,

Достына *сәжде қылып,* арыз қылды (Бабалар сөзі, Т.11: 64).

«Қисса анхазірет Расулдың Мифражға қонақ болғаны» дастанында кездесетін *сәждеде тұр, сәжде қылып* тіркестері – «сәждеге басын қойды» фраземасының нұсқалары. Яғни Аллаға құлшылық ниетімен намазда маңдайын, мұрнын жерге тигізу және дұға тілеу деген мағынаны білдіреді.

Діни қазақ фразеологизмдерін мотивтер, компоненттер бойынша топтастыруға болады. Қазақ фразеологиясын зерттеуші Г.Н. Смағұлова С. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» (Кеңесбаев, 2007) *Құдай* сөзі 51 рет, *Алла* сөзі 20 рет сөз тіркесінің тірек компоненті ретінде қолданылатынын айтады (Смағұлова, 2010: 151). Соңғы фразеологиялық сөздіктерде біздің санауымыз бойынша *Алла*– 14 рет, *Құдай* – 21 рет, *иман* (сенім; исламның бес өсиетінің бірі, Алладан басқа құдай жоқ деген сенім) - 9 рет, *пір* (рухани тәлімгер) – 6 рет, *аруақ* (ата-баба рухы) – тек 2 рет тірек сөз ретінде кездеседі. Бұл жерде Алла мен Құдай сөздері бір мағынаның нұсқалары ретінде қолданылатыны байқалады, яғни олар бір-бірін алмастыра алады.

«Иман» тірек сөзімен келетін фразеологизмдерге тоқталайық. Ішкі формада *иман* тірек сөзі бар фразеологизмдер ерекше сипатқа ие. «Иман» сөзінің өзі – «Лә-Илләһә-иллә-Аллаһ» деп айтылатын исламды мойындаудың атауы. Бірақ бұл өте кең метафораланған және бұл сөзбен келетін фраземалар көп идиомаланған. Осылайша «иман» полисемантикалық сөзге айналды. *Иман айту*: «Лә-Илләһә-иллә-Аллаһ» айту; *Бетінен иманы [ұяты] тамған, Иман бетінде үзіліп тұр*: адамның әділдігін, ар-ожданын, адалдығын, сүйкімді, айқын тұлғаны білдіреді; *иманды адам* – адал, адамгершігі бар, ар-намысты, парасатты, мейірімді адам; *иманы жоқ* – менмен; *ұятсыз; ұят кімде болса, иман сонда* – ұяты бар адам деген мағынада. Фразема құрамындағы иман сөзі мынадай сенімді білдіруі мүмкін: *иманы кәміл болу* – терең сену; *иманына берік* – өз нанымна адал болу. *Иман таразы қалыпқа келу* – тынышталу; өзінің қалыпты жағдайына келу. *Иман тілеу* – жақсылықты күту; мейірімділікті күту (Құдай, тағдыр). *Иман күйсін!* – қарғыс болсын!; *Иман қалмау, иманы қашу, иманы ұшу* – қатты қорқу, *иманы тас төбесіне шығу* – өте қатты қорқу, *иманы қасым болу* – қатты қорқу, *иманын сату* – өзгерту; сатып кету; *иманын таразыға салу* –

бағалау; өлшеу. Ал діни мағынада *иман* сөзі келесі фраземаларда қолданылады: *иман айту* – өлер алдындағы дұғаның бір сүресін оқып, Құдайға жүгіну; *иман сұрады [тіледі]* – Құдайға сиыну; *иманы саламат болсын!*, *иманын берсін!* – Құдай марқұмға мейірімділік танытсын! *Иманы жолдас [кәміл] болсын!* – о дүниеде иман серігі болсын, *иманы кәміл болсын!* – иманы мықты болсын.

«Иман» сөзімен қатысты фраземалар көп болғанымен, діни дастандарда иманды мұсылман, иман айту дейтін тіркестер ғана кездесті:

Иманды мұсылмандар «Алла» дейді,

«Имансыздың қасына барма» дейді (Бабалар сөзі, Т.11: 66).

Өзге қалған шаһариар, асхабтарым

Иман айтып тұсымда қарап тұрсын (Бабалар сөзі, Т.11: 86).

«Иман» сөзі туралы айтылғандардан фразеологизмдердің ішкі формасы арқасында символдық мәнге ие болды деген қорытындыға келуге болады. Сондай-ақ, діни сандары бар діни фраземалар да символдық семантикаға ие. Мұндай фразеологизмдер бізге исламға дейінгі наным-сенімдер мен мұсылман дінінің симбиозы ретінде ұсынылады, өйткені бұл сандардың түбінде ежелгі түркілердің космономиялық танымының мағынасы бар. Исламистік фразеологизмдердің құрамында келесі сандарға жатқызуға болады: бір, екі, үш, төрт, жеті, сегіз, қырық. Фразеологиялық сөздіктен мысалдар: *екі дүние* – ислам ұғымы бойынша осы дүниеде және о дүниедегі екі өмір бар; *үш күндік пәни*: қысқа, осы өмір; *аспаннан түскен төрт кітап* – ислам ұғымы бойынша пайғамбарларға төрт кітап берілді: 1) Таурат – Мұсаға, 2) Зәбур – Дәуітке, 3) Інжіл – Исаға, 4) Құран – Мұхаммедке; *Төрт құбыла [құбыласы] түгелденді [сай, теңге]* • *төрт жағы құбыла [қыбыла]* деген адам төрт жағынан, яғни жан-жақты қамтамасыз етілген дегенді білдіреді; *жеті бүзірік [мүдірік] әулие, жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие* – жеті әулиелер; фразеологизмдерде: *жеті нан құдайы* • *жеті тиын садақа*, * *жеті тиын нәзір*, жеті сөзі қайырымдылықтың символдық көлемін білдіреді; *сегіз бейіш [жұмақ, ұжмақ, ұшпақ]* – о дүниедегі күнәсіз адамдардың мекені; *ғайып ерен, қырық шілтен* фраземасында мұсылман қорғаушыларының символдық саны көрсетілген. Исламға қатысты сандармен *он сегіз мың, жүз жиырма төрт мың* қазақ фразеологиялық сөздігінде тек екі фразема тіркелген: *он сегіз мың әлем [ғалам]*, діни ұғым бойынша он сегіз мың әлем бар, оның ішінде жер бетіндегі адам әлемін қоса; *жүз жиырма төрт мың әнбие [пайғамбар]* ислам бойынша жүз жиырма төрт мың пайғамбар болған. Бұл сандық атауларға қатысты фраземаларды діни дастандардан біршама кездестіруге болады:

– Дүниеде *мың бір жаның* болса дағы,

Маған сен пар келмессің, батыр Ғарап (Бабалар сөзі, Т.10: 123).

«Мың бір саны» діни мұраларда ғана жиі кездеседі. Діни дастандарды зерттеуші М.І. Әбдуовтің пайымдауынша, бұл санның (1001) екі түрлі қасиетті сипаты бар: біріншісі – «бірмен» басталып, «бірмен» аяқталуы, яғни барлығын жаратушы Алла, бардың барар жері тағы да Алла. Алламен басталады, Алламен аяқталады; екіншісі – жаратылыстағы екі дүниенің сипаты, жұптасу заңдылығы. Егер санды ортасынан бүктеп, беттестіретін болсақ (10/01) нөл мен нөл, бір мен бір түйіседі. Бір парақ қағаздың екі беті тәрізді (Әбдуов, 2006: 192).

Қырық шілтен, ғайып ерендер, жәрдем бергіл,

Және медет бергейсің, жұмла әулие (Бабалар сөзі, Т.15: 12).

Ерекше қасиетті деп саналатын санның бірі – ол қырық. Бұл сан халықтық мұраларда да, салт-дәстүрлерде де жан-жақты қолданыс табады. Сондай-ақ, адамға да қатысты, уақытпен де байланысты, түрлі құбылыстармен байланысты болып келеді.

Ғалым М.І. Әбдуов «Қазақтың діни эпосы» еңбегінде жеті санын басы ашық, дәлелді қажет етпейтін, өзінің киелі мағынасымен ұлттық ұғымға орныққан сан екенін айтады (Әбдуов, 2006: 190). Күнделікті өмірден бастап, күрделі жағдайларға дейін қолданыста жүрген бұл санның маңызы зор. Діни эпостарда аспан әлемінің жеті қабат екендігі жиі айтылады:

Ақырғаннан, япырым-ай, ол кәпірдің,

Көк жаңғырып, қозғалды *жеті қат жер* (Бабалар сөзі, Т.15: 43).

немесе

– *Жеті қат*, үшбу жердің тап үстіне,

Аяғыңды шаншыдың ба, – деп айтады (Бабалар сөзі, Т.15: 96).

Жерді қоршап тұрған ауа қабатының жеті бөліктен тұратыны ғылымда дәлелденіп қойған. Бұл санға қатысты қолданыс өте көп әрі сан салалы. Аптаның жеті күннен тұруынан, Аспанның жеті қат болуынан да мұның жаратылыстың заңдылығымен байланысты екенін байқауға болады.

Үстіңе бүгінгі күн мінбек болды

Он сегіз мың ғаламның хақ сәруары (Бабалар сөзі, Т.11: 54).

Пайғамбар өмірін зерттеген тарихшы ғалым Уаһб ибн Мунаббих бұл сан жайлы былай дейді: «Алла Тағала он сегіз мың ғаламды жаратты. Дүние сол әлемдердің бірі. Алла жер бетіндегі адамзат, жын, шайтан және яжуж-мажужден бөлек мың үмбетті (жаратылыс түрін) жаратты. Олардың төрт жүзі құрлықта, алты жүзі теңізде», – деген. (Ибн Кәсир тәпсірі, Т. I, 68-69) Дегенмен кей ғалымдар бүкіл әлем нақты он сегіз мың әлемнен тұрады деп кесіп айту қате дейді. Себебі ол одан көп те, аз да болуы мүмкін. Ең дұрысы, Аллаға ғана мәлім.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі дінге қандай да бір қатысы бар фразеологизмдерді «діни» анықтаушымен белгілеуге келмейді. Бұлар, негізінде, ислам канондарын пайдаланып, дүниаяуи кеңістікке сәйкестендірілген тіркестер болып келеді. Сондықтан бұларды «дін негізді фразеологизмдер» ретінде зерттеу қажет.

Статистикалық тұрғыдан алғанда, қазақ тілінде дін негізді фразеологизмдер фразеологиялық қордан көп орын алмайды (шамамен 5-7%). Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдердің түзілуі мен қалыптасуы көне заманға бармайды, бұлар қазақ ұлтының ислам дінін қабылдау кезеңімен орайлас. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерде дүниенің діни бейнесі де, релистик бейнесі де көрініс тапқан. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді үндіеуропа тіл білімінің «Библиялық фразеологизмдер» деген үлгісімен, «Құрандық фразеологизмдер» деуге келмейді, өйткені бұлардың мағына-мазмұнында дүниаяулық басым. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді семантикалық талдауға тартқанда Құранға, Пайғамбар хадистеріне, исламның шарифаттарына сүйенсе, мағына-мәні айқындала түседі, «зайырлану» жолы көрінеді. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерге тірек сөз ретінде қолданылатын сөздер көп емес. Олардың ішінде жиі қолданылатыны – *Алла, Құдай, Тәңір; иман* сөздері. Келесі бір көзге түсетіні – құрамында «киелі сандар» қолданылатын тұрақты тіркестер. Қазақ тіліндегі дін негізді фразеологизмдерді ұйысу ерекшеліктеріне қарай фразеологиялық тіркестер, фразеологиялық сөйлемшелер деп топтауға болады. Қазақтың діни құрамы бар паремиялары лингвомәдени, теолингвистикалық зерттеулердің құнарлы негізін құрайды.

Әдебиеттер

- Авакова Р.Ә. (2002) Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
- Әділбаева Ш. (2011) Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры», 2011. – 280 бет.
- Әбдуов М.І. (2006) Қазақтың діни эпосы: Діни эпостың типологиялық және поэтикалық мәселелері: Моногр. – Қарағанды:ҚарМу баспасы, 2006. –254 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.10. Діни дастандар. – 2004. – 333 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.11. Діни дастандар. – 2004. – 339 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.13. Діни дастандар. – 2004. – 311 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.14. Діни дастандар. – 2004. – 352 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.15. Діни дастандар. – 2004. – 320 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. (2004) – Астана: «Фолиант», 2004. Т.16. Діни дастандар. – 2004. – 301 б.
- Кеңесбаев І. (1987) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
- Кеңесбаев І. (2007) Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
- Құран Кәрім. 1-ден 30-ға дейінгі паралар. (2016) Арабша транскрипциясы және қазақша мағынасы. – Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір», 2016. – 1216 б.
- Смағұлова Г.Н. (2010) Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010.
- Телия В.Н. (1991) Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц. // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – Москва, 1991.
- Асыл арна.(2022) – URL: <https://asylarna.kz/kk/maqala/43> (қаралған күні: 16.11.22)
- Алаш. (2022) Ораза ұстаудың шарифи шарттары. – URL: <https://alashdin.kz/2020/04/oraza-staudyn-sharigi-sharttary/> (қаралған күні: 21.11.22)

Ислам кз. (2022) – URL: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/qandai-adamnyn-dugasy-sozsiz-qabyly-bolady-1591/#gsc.tab=0> (қаралған күні: 19.11.22)

Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы. (2022) – URL: <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718> (қаралған күні: 19.11.22)

References

Avakova R.A. (2002) Frazеologiyalyk semantika. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. [Phraseological semantics. Almaty: Kazakh university publ., 2002.] (in Kazakh).

Adilbaeva Sh. (2011) Khadis – gурpymyz, sunnet – saltymyz. – Almaty, 2011. – 280 b. [Hadith and Sunnah – our ritual. Almaty, 2011. – 280 p.] (in Kazakh).

Abduov M.I. (2006) Qazaqtyn dini eposy. – Qaragandy: QarMu baspasy, 2006. – 254 b. [Kazakh religious epic. Karagandy: KarMu publ., 2006. – 254 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.10. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 333 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.10. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 333 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.11. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 339 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.11. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 339 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.13. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 311 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.13. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 311 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.14. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 352 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.14. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 352 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.15. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 320 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.15. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 320 p.] (in Kazakh).

Babalar sozi: Zhuz tomdyk. (2004) T.16. Dini dastandar. – Astana, Foliant, 2004. – 301 b. [The word of ancestors: one hundred volumes. V.16. Religious epics. Astana, Foliant publ., 2004. – 301 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (1987) Qazaq til bilimi turaly zertteuler. – Almaty, 1987. – 352 b. [Research on Kazakh linguistics. Almaty, 1987. – 352 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (2007) Frazеologiyalyk sozdik. – Almaty, 2007. – 800 b. [Phraseological dictionary. Almaty, 2007. – 800 p.] (in Kazakh).

Kuran Karim. 1-den 30-ga deyingi paralar. (2016) Arabsha transkripciyasy zhane qazaqsha magynasy. – Almaty, ZHSHS RPBK «Dauir», 2016. – 1216 p. [The Holy Quran. Arabic transcription and Kazakh meaning. – Almaty: Dauir, 2016] (in Kazakh).

Smagulova G.N. (2010) Kazak frazeologiyasy lingvistikalыk paradigmalarda. – Almaty: Arys, 2010. [Kazakh phraseology in linguistic paradigms. Almaty: Arys publ., 2010.] (in Kazakh).

Teliya V.N. (1991) Mekhanizmy ekspressivnoi okraski yazykovykh edinis. – Moskow, 1991. [Mechanisms of expressive coloring of linguistic units. Moskow, 1991] (in Russian).

Asyl arna. (2022) Available at: <https://asylarna.kz/kk/maqala/43> (Assessed: 16.11.22)

Alash. Orazа ustadyн sharigi sharttary. (2022) Available at: <https://alashdin.kz/2020/04/oraza-stadyн-sharigi-sharttary/> (Assessed: 21.11.22)

Ислам кз. (2022) Available at: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/qandai-adamnyn-dugasy-sozsiz-qabyly-bolady-1591/#gsc.tab=0> (Assessed: 19.11.22)

Kazakhstan Musylmandary Dini Baskarmasy. (2022) Available at: <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/718> (Assessed: 19.11.22)

Ш.К. Жаркынбекова^{1*} , Б.Г. Смагулова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
*e-mail: zharkyn.sh.k.@gmail.com

ОБРАЗ СТРАНЫ В ПЕРСУАЗИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ДИСКУРСА СМИ⁴

Аннотация. В статье представлен анализ образа страны сквозь призму персуазивности. Актуальность и ценность любого события определяется фокусом смысла, вложенного СМИ в информационное пространство данного события. Знание в форме информации приводит к осведомленности о стране, предоставляя образ реальности об объекте восприятия. Авторы акцентируют внимание читателя на том, что дискурс СМИ как языковой феномен смыслопорождения представляет собой одно из доминирующих средств информации. Одной из функций СМИ признается воздействующая. Весьма важно, комплексно-функциональная система пространства дискурса СМИ отражает стратегическую интенцию адресанта в виде архитектоники текстовой ткани, сконструированной в определенном концептуальном оформлении. Доказано, что пространство дискурса СМИ обусловлено персуазивностью. Для решения исследовательского вопроса и достижения цели в статье используется метод сплошной выборки, методы, основанные на принципах дискурсивного, текстоориентированного и функционально-ориентированного анализа. Проведенный на примере образа Казахстана анализ показал, что специфичное пространство вербализованных медиатекстов трансформирует особый мир событий и процессов, закодированных лингвопрагматическими средствами. В статье выявлены лингвопрагматические единицы, формирующие дискурсивную стратегию «Новый Казахстан». Сгенерирована тактика предиктивной модели на основе персуазивных заголовков, звучащих метафорично и описываемых положительными эпитетами, глаголами действия историко-идеологического содержания. Сделан акцент на оценочных смыслах, «погруженных» в контекст. Идентичность страны сконструирована через образы «новый Казахстан», «историческое прошлое», «территория страны», «знание о стране», «политический лидер».

Ключевые слова: СМИ, дискурс, персуазивность, лингвопрагматические средства, пространство дискурса СМИ, идентичность.

Ш.К. Жаркынбекова^{1*}, Б.Г. Смагулова¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*e-mail: zharkyn.sh.k.@gmail.com

БАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ПЕРСУАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЕЛДІҢ БЕЙНЕСІ

Аннотация. Мақалада персуазивтілік призмасы арқылы ел бейнесі талдау ұсынылған. Кез-келген оқиғаның өзектілігі, құндылығы БАҚ-тың осы оқиғаның ақпараттық кеңістігіне салған мағынасының фокусымен анықталады. Ақпарат түріндегі білім қабылдау объектісі туралы шындықтың бейнесін ұсына отырып, ел туралы хабардар болуға әкеледі. Авторлар оқырманның БАҚ-тың семантика туындағанына тілдік құбылысы ретіндегі дискурс ақпаратының басым құралдарының бірі екендігіне назар аударады. БАҚ функцияларының бірі әсер етуші болып танылады. БАҚ-ның дискурс кеңістігінің жан-жақты жұмыс істейтін жүйесі адресанттың белгілі бір тужырымдамалық дизайнға жасалған мәтіндік архитектоникасы түріндегі стратегиялық ниетін көрсетеді. БАҚ-тың дискурсының кеңістігі персуазияға байланысты екендігі дәлелденді. Зерттеу мәселесін шешу және мақсатқа жету үшін мақалада үздіксіз іріктеу әдісі, дискурсивті, мәтінге бағытталған және функционалды-бағытталған талдау принциптеріне негізделген әдістер қолданылды. Қазақстан бейнесінің мысалында жүргізілген талдау вербализацияланған медиа мәтіндерінің ерекше кеңістігі лингвопрагматикалық құралдармен кодталған оқиғалар мен процестердің ерекше әлемін өзгертетінін көрсетті. Мақалада «жаңа Қазақстан» дискурсивті стратегиясын қалыптастыратын лингвопрагматикалық бірліктер анықталды. Метафоралық түрде естілетін және позитивті эпитеттерімен, тарихи-идеологиялық мазмұндағы іс-әрекет етістіктерімен сипатталатын персуазивті тақырыптар негізінде болжамды модель тактикасы жасалды. Мәнмәтінге «батырылған» бағалау мағыналарына баса назар аударылады. Еліміздің бірегейлігі «жаңа Қазақстан», «өткен тарих кезеңі», «ел аумағы», «ел туралы білім», «саяси тұлға» бейнелері арқалы құрылған.

Тірек сөздер: БАҚ, дискурс, персуазивтілік, лингвопрагматикалық құралдар, медиа дискурс кеңістігі, бірегейлік.

⁴ Данная статья подготовлена в рамках проекта «Механизмы формирования коллективной идентичности казахстанской молодежи: социолингвистический и дискурсивный подходы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (ИРН АР14869030)

Sh.K. Zharkynbekova¹, B.G. Smagulova¹²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: zharkyn.sh.k.@gmail.com

IMAGE OF THE COUNTRY IN THE PERSUASIVE SPACE OF MEDIA DISCOURSE

Abstract. This paper presents the country's image analysis through the persuasion prism. Any event's relevance and value are determined by the media's meaningful focus on the event. Knowledge in the information shape points to the country's awareness providing a real image. The authors focus on media discourse as a meaning-generation linguistic phenomenon with an impact function. Furthermore, media discourse reflects the addresser's strategic intention by the text architectonics, implemented by persuasion linguistic and pragmatic means. It is proved the media discourse space is conditioned by persuasiveness. The continuous sampling method, methods based on principles of discourse, and text-oriented and function-oriented analysis are used in this paper to solve the research question and achieve the research goal. The analysis carried out on Kazakhstan's image example demonstrated the specific space of verbalized media texts transforms a special world of events and processes encoded by linguistic and pragmatic means. As the analysis result, linguistic and pragmatic means of constructing the discourse strategy "New Kazakhstan" have been identified in the study. The predictive model tactics are generated on the persuasive headlines basis that are described by metaphors and positive epithets, action verbs of history, and ideological content. The evaluative meaning 'immersed' in the content is emphasized. The country's identity is constructed through the images – "New Kazakhstan", "Historical Past", "Territory of the Country", "Knowledge about the Country", and "A Political Leader".

Keywords: mass media, discourse, persuasiveness, lingua-pragmatic means, media discourse space, identity

Введение

Выдвинутая тема демонстрирует, что в центр внимания исследования выбран дискурс СМИ. При этом вектор анализа прослеживается из информационных ресурсов, которые постоянно совершенствуются в XXI веке – веке цифровых технологий. Цифровые технологии изменили «временные и пространственные аспекты доставки новостей» (Bell, 2003). В современную эпоху СМИ ассоциируются с прогрессией информационного плюрализма. Такое видение проблемы базируется на основании того, что дискурс СМИ как языковой феномен представляет собой один из ключевых источников коммуникации, а также средств информации, являющейся доминирующим фактором, который влияет на общественное сознание. Актуальность и ценность любого события как социального, так и политического, определяется тем, какой фокус значимости и смысл вкладывают СМИ в информационное пространство данного события. Средства массовой информации функционируют как арена для восприятия, выявления и определения проблем, связанных с обществом в целом (Vogler, 2021). Так, именно СМИ исполняют значимую роль в конструировании образа страны в общественном сознании.

Постановка рассматриваемой в статье проблемы продиктована необходимостью оценки дискурса российских СМИ, конструирующих образ Казахстана. Ориентиром к ключу решения данной проблемы является дискурсивная практика конструируемого объекта в формате цифровых версий газет, где специфичное медийное пространство демонстрирует собой трансфер информации в виде модуса описания вербальной практики, кодирующий континуум языкотворческой операционализации событий.

Сегодня активное изучение вопроса об использовании воздействующей силы языковых средств на общественное сознание в прессе свидетельствует о растущем интересе у исследователей. Выделяя лингвистический аспект при исследовании проблемы воздействия, ученые обращают внимание на роль убеждения с помощью рационального механизма в виде аргументирования (Чернявская, 2017:29). С одной стороны, основная функция средств массовой информации заключается в том, чтобы способствовать информированности граждан общества, с другой – влиять на их сознание, что подтверждает воздействующий характер СМИ (Halbert, 2005). Власть дискурса продуцируется через систему взаимозависимых вербально-текстовых стратегий и тактик воздействия.

Персуазивная функциональность дискурса СМИ как когнитивного процесса отражает стратегическую интенцию адресанта как отправителя информации, заключенной в архитектонике текстовой ткани и реализованной языковыми средствами убеждения. Адресат получает и воспринимает текст, тем самым расширяет свои фоновые знания с помощью «контекстуализации» в виде экстралингвистических факторов как смысловых опор (Чернявская, 2021), формируя свое

оценочное мнение к текстуальной информации, отражающей специфику миропонимания и мировосприятия определенной национальной общности. Безусловно, активная роль адресата при интерпретировании и раскрытии значения текста играет значимую роль. «Адресат, в свою очередь, имеет собственные коммуникативно-прагматические установки, собственные фоновые знания, заставляющие по-разному «мерцать» те или иные текстовые смыслы, заложенные в тексте ..., которые не были предусмотрены автором, в пределах, накладываемых целостностью текста, и дополняемых его социально-историческим контекстом» (Беляева, 2016).

Сказанное выше подтверждает особую актуальность изучения дискурса СМИ с целью выявления и определения специфики персуазивной коммуникации лингвопрагматических средств. Поскольку исследовательский вопрос связан с проблемой конструирования образа Казахстана в медийном пространстве, объектом исследования является дискурс российских СМИ.

Материалы и методы

Для анализа методом сплошной выборки были отобраны заголовки, текстовые фрагменты газетных статей из российской прессы (газеты «Коммерсантъ», «Известия», «Аргументы и Факты» за 2021-2022 гг.).

Авторами в качестве методологического основания выбрана модель Г. Лассуэлла, который, предлагает способ описания процесса коммуникации в виде модели вопросительных форм «*Who, Says What, In Which Channel, To Whom, With What Effect (Кто сообщает, Что именно, По каким каналам, Кому, С каким эффектом)*». Это то направление, которое изучает прессу, радио и другие каналы коммуникации и в котором проводится медиа-анализ (Lasswell, 1948).

Пространство дискурса СМИ включает в себя тексты, переходящие в метаконтекст. Как отмечает известный лингвист В.Е. Чернявская, «...контекст сам становится объектом активного конструирования. ... контекст способен создавать такую рамку отношений между семантикой и прагматикой высказывания, когда прагматика поглощает и гасит семантику. Прагматика начинает доминировать в выдвигании одних смыслов и погашении других» (Чернявская, 2021:14). Следовательно, контекст работает в качестве «инструмента принуждения, как сильнодействующий фактор смыслообразования» (Чернявская, 2021: 13). Таким образом, доминирование прагматики способствует проявлению персуазивности.

Характерные для дискурса СМИ языковые маркеры, обусловленные персуазивностью, выявляются на основе функционально-ориентированного, контент-анализа и дискурс-анализа персуазивных текстов. Следовательно, ключевая задача такого рода анализа задается «в установлении типичной функциональной зависимости между персуазивной целью дискурса и соответствующими языковыми средствами ее достижения» (Голоднов, 2003).

По убеждению В.Е. Чернявской, «... нельзя не признать, что автономный лингвистический анализ был бы не достаточен в своих объяснительных возможностях смыслопорождения и понимания в социуме. Адекватный анализ должен включать взгляд со стороны общества с привлечением экстралингвистической информации о политических, идеологических, экономических обстоятельствах, а не останавливаться только на взгляде изнутри лингвистики» (Чернявская, 2021:9). Отсюда следует, помимо эксплицитности текста, его имплицитность даст ответ на вопрос «воздействующей функции дискурса СМИ» в значении «влияния общества на человека». Идея эффективности коммуникации зиждется на социальном контексте с определяющими его экстралингвистическими факторами. В таком контексте текст представляет собой ресурс генерации и расширения знания, а структура текста – как стартовая точка отправления для анализа операционализации дискурса (Беляева, 2016).

Таким образом, обращение к анализу медиапространства дискурса СМИ обусловило использование функционально-ориентированного анализа, текстоориентированного контент-анализа и дискурс-анализа соответственно. При сборе фактического материала был применен метод сплошной выборки.

Выборка заголовков и текстовых фрагментов газетных статей, интерпретация и их контекстное применение позволило обоснованно прийти к выводу о воздействующей/персуазивной функции подобранных лингвопрагматических средств, вплетенных в текстовую ткань информационного пространства дискурса СМИ.

Обзор литературы

Язык средств массовой информации всегда привлекал внимание лингвистов, а именно, исследователей прикладной лингвистики, социолингвистов. К данной проблеме в особенности проявляют интерес также лингвисты, занимающиеся дискурс анализом. Практические и принципиальные причины такого интереса включают доступность языковых данных из средств массовой информации, значимость средств массовой информации как институтов, продуцирующих язык, лингвистический интерес к способам использования языка средствами массовой информации, а также важность институтов СМИ и их дискурсов в формировании культуры, политики и социальной жизни общества (Bell, 2006).

В изучение медийного дискурса существенный вклад внес Т.А. ван Дейк. По мнению ученого, анализ дискурса пока не до конца изученный факт. Анализируя текстологически и интерпретируя критически дискурсивный язык медиа, он рассматривает новости в прессе как особый тип дискурса СМИ. Рассмотрев их в качественной перспективе, на основе структурного анализа основных аспектов новостного дискурса в прессе, ученый разработал дискурсивно-аналитический подход к медиа и предложил «новую междисциплинарную теорию новостей в прессе». Дискурсивно-аналитический подход предоставляет возможность оценивать дискурс прессы как лингвистически, так и семиотически и идеологически. Как следствие, это дало возможность расширять и интегрировать исследовательские подходы. Дейк проводя тематические исследования европейской прессы по этнической принадлежности, рассматривает дискурс как сложный коммуникационный процесс, в основе которого лежит понимание последствий, эффектов (функций) для адресата в социальном контексте (van Dijk, 1988).

В свою очередь, Н. Фэрклоу, задаваясь вопросами «Каким образом репрезентируется мир?», «Как создаются и определяются идентичность и отношения?», отмечает, что на эту проблему прольет свет анализ медиатекста. Разработанный Фэрклоу дискурсивный анализ СМИ включает три составляющие: лингвистический анализ медиа (в широком смысле, текстологический), дискурсивные практики (включают в себя способ создания текстов СМИ журналистами, как адресатами, и то, как воспринимаются эти тексты/дискурс читателями/аудиторией/адресатами) и социокультурные практики (контекст дискурсивных практик, затрагивающие экономические, политические и в более широком культурном контексте) (Fairclough, 1995).

По мнению А.В. Голоднова, средства массовой информации, а точнее газеты (качественная пресса) какого-либо государства, конструируют неподвзятый образ другой страны. Тем не менее, медийное пространство характеризуется своей неоднозначной тенденцией. С одной стороны, СМИ демонстрируют объективное информирование общества и в то же время, с другой стороны, презентуют субъективное суждение, при котором и осуществляется персуазивная функция. Вербальные персуазивные единицы эксплицируются во внешней, структурной организации текста СМИ, которые дают возможность данным средствам быть лингвистически интерпретированными на разных языковых уровнях. Но языковые средства, рассматриваемые вне контекста, не характеризуются персуазивностью как таковой, а лишь указывают на операционализирующую персуазивность адресанта текста, и только в контексте осуществляется их персуазивная функциональность. Такого порядка лингвопрагматические средства могут быть определены в виде персуазивных языковых маркеров дискурса (Голоднов, 2003).

Ученые В.Е. Чернявская, Е.Н. Молодыхенко акцентируют фокус на воздействующей функции текста как составного элемента языкового аспекта в социальной практике. В качестве одного из инструментариев социальной власти язык может воздействовать через последовательные коммуникативно-стратегические действия такие, как «Attention (привлечь внимание), Interest (вызвать интерес), Desire (вызвать желание получить что-либо), Action (побудить к действиям)» (Чернявская, 2017:18-19) и тем самым, при особом формулировании языковых средств достигается эффект результативности воздействия языка. С помощью дискурс-анализа выражений коммуникативных практик в виде различных форм речевого воздействия, раскрываются различные интересы – идеологические, политические, экономические и другие. СМИ представляют доминантную сферу, где установка на воздействие может проявляться через аргументацию либо эксплицитно, либо имплицитно.

Рассуждая о речевом воздействии как на стратегическом, так и на тактическом уровне, В.Е. Чернявская и Е.Н. Молодых отмечают, что механизмы персуазивности являются сложными. Подходя к данной проблеме с лингвистической точки зрения, ученые исходят из разноуровневых языковых средств, характеризующихся фактором персуазивности. В структуру содержания слова включаются информативный и прагматический компоненты. Ко второй группе относятся грамматико-синтаксические средства персуазивности, которые связаны со способами варьирования при построении суждения. Дискуссия о речевом воздействии во второй группе основывается на учениях Р. Блакара, Т.А. ван Дейка, Д. Болинджера, П. Серио, П. Грайса, Н.Фэрклоу и других. Адресант репрезентуется в качестве социального агента, который, создавая текст как тип коммуникации, интерпретирующий реальность, продвигает свой взгляд с помощью персуазивных средств в системе текстового целого, где «персуазивные смыслы становятся маркером, сигнализирующим яростную борьбу за артикуляцию элементов дискурсивного поля <...> наиболее доминантная интенция/цель автора при порождении текста определяет его ведущую персуазивную стратегию». Следовательно, «в процессе текстуального развертывания» и интенции достижения стратегии реализуются различные тактики с помощью типичных языковых средств разных уровней (Чернявская, 2018:38-59).

Исследователи в области изучения языка и речевых структур указывают на все бóльшую прагматизацию лингвистических исследований, в которых проекция фокусируется не на отдельную речевую структуру, а на социокультурную практику (Zharkynbekova, 202). Следовательно, контекст рассматривается как ресурс для анализа конкретной социокультурной ситуации. В текстовых структурах конструирование и функционирование идеологий и идеологических приоритетов выражается через интересы определенной социальной группы, проявляющиеся через активное отражение социальной практики (Чернявская, 2019).

Языковые средства как индексальные знаки выступают в качестве индикаторов весьма значимых аспектов социума. Следовательно, индексальность, проявляющаяся в языковой структуре, способствует конструированию идентичности (Найман, 2021). Социальные акторы в роли адресанта и адресата, коммуникативно взаимодействуя, характеризуют социальную реальность, воспроизводят социальную практику, вовлекая различные составляющие в виде субъектов/объектов в воздействующей матрице дискурса, идеологических установок и культурно-специфических норм. Социальная практика как коммуникативная практика связана с индексальностью, базирующейся на взаимодействии оперируемых языковых единиц с прежним социальным опытом, интерпретирующих гетерогенные культуры, историю сообщества/страны, культурные ценности и нормы. В таком контексте модель Г. Лассуэлла представляет потенциал формирования образа со стороны СМИ. Более того, модель Г. Лассуэлла позволяет выявить не только структуру коммуникативного процесса, но и приступить к более детальному исследованию ее отдельных элементов. Именно такой подход к коммуникации дает возможность производить коррекцию образа с помощью различных процедур. В такой процесс входит и выборочное целевое информирование, которое позволяет формировать не только образ, но и имидж страны (Палитай, 2018).

Результаты и обсуждение

Как уже отмечалось, современная коммуникация с исследовательской точки зрения Г. Лассуэлла состоит из «5W», где использование какого-либо элемента модели при описании процесса коммуникации зависит от цели научной работы, видов исследований. Как отмечает Г. Лассуэлл, с одной стороны, можно объединить анализ аудитории/реципиента и эффекта информации. Но, с другой стороны, исследователь может сосредоточиться на анализе содержания (контент-анализ) и с этой целью разделить область на изучение смысла и стиля, первое из которых относится к сообщению, а второе – к расположению элементов, из которых состоит данное сообщение. Одними из элементов модели являются воздействующая составляющая СМИ и их эффект. Выделив критерии эффективности коммуникации, Г. Лассуэлл подчеркивает, что многие средства массовой коммуникации выбирают лексические единицы, которые терпят неудачу. Неэффективность имеет субъективный характер (“... many mass communicators select words that fail ... Besides skill factors, the level of efficiency is sometimes adversely influenced by personality structure. ...”) (Lasswell, 1948:224).

Воздействующее влияние СМИ проецируется на адресата. Более того, СМИ способствуют динамичному конструированию общественного мнения. Тексты прессы влияют на ход референдумов, дискуссий в различных сферах и т.п. В текстовой ткани СМИ отражается не только информирующая составляющая, но и социально-прагматическая точка зрения адресанта. И проблема исследования пространства дискурса СМИ, анализ его содержательной структуры разрешается как эксплицитно, так и имплицитно, с помощью лингвопрагматических единиц, использованных в тексте.

СМИ, являясь ключевым провайдером информации, привносящим интеллектуальные инвестиции в конструировании адекватных образов, способствуют восприятию и приобретению адресатом знания об образе страны. Одновременно с этим, образ, конструируемый в общественном сознании, распространяется и ментально воспроизводится в виде структуры, в которую обрамляется это знание. К. Боулдинг подчеркивает, что сила образов подвластна содержанию символов, передающихся с помощью СМИ (Boulding, 1959). Таким образом, текст СМИ в результате тематико-прагматической интенции адресанта, реализует коммуникативную стратегию персуазивности через полифункциональную систему, где вербальное воздействие на адресата представляет доминирующую функцию.

Одной из воздействующих функций, направленной на установление контакта адресанта и адресата в дискурсе СМИ, является контактоустанавливающая функция. Данная функция реализуется с помощью заголовка. Заголовок текста, предоставляющий какую-либо информацию, демонстрируется специфичными лингвопрагматическими средствами. Происходит лингвистическая компрессия с отбрасыванием функциональных слов. Лингвистические единицы заголовка дают возможность в эффективной и сжатой форме информировать адресата о содержании, способствуя восприятию и интересу к данной информации. Размер шрифта заголовка может увеличиваться. Структура текста информации может перестраиваться с переходом до нескольких заголовков.

Когда адресат открывает страницу электронной версии газеты, он, в первую очередь, обращает внимание на заголовки статей. С помощью таких заголовков, как «*Страну на скаку восстановит*» [Коммерсант, далее «Ъ», № 161 от 02.09.22]; «*Казахстан проводит работу над ошибками. Большой шаг вперед*» [«Ъ», № 98П от 06.06.22], а также, «*Эффективный выход: казахстанская газовая компания готовится к публичной продаже акций*» [Известия, далее «И», 30.11.2022]; «*В Японии появились в продаже новые Lada и «УАЗ» казахской сборки*» [«И», 15.12.2022]; «*Ввоз автомобилей из Казахстана в Тюменскую область вырос в 56 раз*» [«И», 08.12.2022]; «*Новое качество нации*» [Аргументы и факты, далее «АиФ», 26.11.2022]; «*Токаев и многовекторность*» [«АиФ», 21.11.2022]; «*Идея справедливости: Справедливый Казахстан для всех и для каждого*» [«АиФ», 28.10.2022]; «*Возвысить дух народа. В Казахстане возродили национальный праздник*» [«АиФ», 25.10.2022]; «*Полноценная организация. В Казахстане укрепили доверие в Азии*» [«АиФ», 13.10.2022] адресат может ориентироваться в раскрытии содержания текста. Следовательно, функциональные особенности и сама структура заголовка потенциально имеют непосредственное отношение к оценке адресатом информации текста.

Заголовок текстового пространства газетной статьи заявляет информацию первостепенной важности, являясь тем самым значимой частью текстовой архитектоники в содержательном и прагматическом понимании. Во-первых, заголовок – языковая составляющая, предвосхищающая дискурс СМИ и размещающаяся перед текстом. Следовательно, заголовок может рассматриваться в качестве языкового элемента, помещающегося вне текста. Таким образом, заголовок может идентифицироваться своей специфичной самостоятельностью. Во-вторых, заголовок – составляющая структуры текста, вкрапляющаяся в него и когерирующая с остальными составными частями единого целого текста дискурса СМИ. Компонентами последнего, например, текста аналитической статьи в СМИ, могут быть вступление/введение, основная часть и заключение, которые и составляют структуру текста. Такое амбивалентное значение заголовка определяет некоторые его особенности. Прежде всего заголовок в какой-то степени способствует декодированию содержания текста и является средством побуждения интереса адресата к информируемому сообщению/событию. Такого рода интерпретация заголовка в качестве части архитектоники текста акцентирует внимание как на базовой информативной функции, так и на

оценочной, атрактивной и других функциях заголовка. Более того, в дискурсе СМИ, заголовок, обладающий свойством информирования, обуславливает когезию и когерентность компонентов информации, влияющих на семантическую и прагматическую экспликацию дискурса СМИ. В комплекс такой информации могут входить и содержание сообщения в самом тексте дискурса СМИ, и фоновые знания адресата, являющегося агентом определенного культурного сообщества, а также и, информация, содержащая своевременное сообщение в интересах народа/общества в тот или иной период истории страны.

Воздействующая функция заголовка продолжает оставаться главной силой в дискурсе СМИ. Например, метафоричное звучание заголовка «*Связанные одной степенью*» [«Ъ», № 221 от 29.11.2022] придает ему лингвистическую специфику пространственной модальности. Объективная территориальная действительность «*Казахстан как торговый хаб: ... в приграничных регионах Казахстана создается система торговых хабов для всего евразийского пространства*» включается в проблематику текстовой ткани статьи, наполняя смыслом исторической реальности, отраженной в следующем информационном контексте аналитической статьи, в которой преследуется воздействующая (персуазивная) функция, где корпусная часть текста значительно увеличена адресантом и выделена жирным шрифтом. «*Новую глобальную логистику, такое впечатление, уже даже не задушишь, не убьешь. Как-то она сама по себе пробивает дорогу. Хотя пытаются, конечно*»; «*То есть пока усугубляются санкции, между Россией, Казахстаном... происходят какие-то тектонические сдвиги. То есть эти страны сдвигаются к друг другу*»; «*На данный момент 76 из 89 субъектов Российской Федерации установили прямые торгово-экономические связи с казахстанскими партнерами ..., – сказал российский президент ...*» [«Ъ», № 221 от 29.11.2022]. В таком контексте смыслопорождения создается эффект реальности, создающий образ реального Казахстана на данном историческом этапе. Более того, «*Легенды и традиции Казахстана. Страна с тысячелетней историей*» и продолжение темы в тексте статьи «*... Она (история) берет начало с уникального симбиоза древней Руси и Великой степи*» [«АиФ», 29.04.2022] относится к вербализованному знанию, в котором основной акцент интенции адресанта связан с историко-идеологической направленностью текста. Согласно точкам зрения Р. Барта, Ю. Кристевой, Ж. Деррида и других последователей французской семиотической школы прагматического направления, «основная прагматическая функция исторических текстов в утверждении обществу определенной картины мира путем создания соответствующей текстовой реальности.» (Чернявская, 2018:153).

В дискурсе СМИ адресант, продуцируя аналитическую статью в виде вербализованного текста выбирает и объединяет уместные специфические ситуации и лингвопрагматические средства согласно персуазивной стратегии дискурса, которая, в свою очередь, формируется как концептуально-тематическая интенция адресанта по конструированию и реализации своей креативности в виде текста, нацеленного на успешный результат в качестве воздействия на адресата. К примеру, в дискурсивном пространстве СМИ мы видим, что привлекательность страны возрастает в связи с тем, что Казахстан активно продвигает идеи Нового Казахстана. Таким образом, превалирует дискурсивная стратегия конструирования «нового Казахстана» / «нового курса страны», где генерирует тактика альтернативного образа приближающегося будущего в виде предиктивной модели. Предлагаемая тактика реализуется в прогнозирующей текстовой ткани «*вместе построим новый Казахстан*» [«Ъ», № 97 от 03.06.22], которая демонстрирует лингвоспецифичный ориентир, связанный с будущим, а не с настоящим или прошлым страны.

Значимым признаком предиктивности утверждается интенция – способ выражения в виде предположения событийного вероятного в зависимости того, что, по всей вероятности, произойдет при присутствии действий со стороны страны (народа, президента, власти, правительства и т.д.). Лингвопрагматическими средствами реализации предиктивной тактики являются глаголы действия в будущем времени «*Казахстану обещают десять ярких перемен*» [«Ъ», № 97 от 03.06.22].

Так, лингвопрагматическое значение заголовков «*Построим новый Казахстан*» [«АиФ», 11.01.2022]; «*Касым-Жомарт Токаев рассказал бизнесу о прекрасном Казахстане будущего*», [«Ъ», № 11 от 22.01.22]; «*Господин Токаев выдвинул почти революционный лозунг-обещание:*

построить новый Казахстан» [«Ъ», № 3 от 12.01.22]; *«Касым-Жомарт Токаев пытается открыть новую страницу в истории страны»* [«Ъ», № 97 от 03.06.22] акцентирует модальную возможность при моделировании гипотетического будущего страны. Как красочность, так и выразительность, более того, интенсивная насыщенность моделирования тактики образа «светлого» будущего страны устанавливается с помощью вовлечения эмоционально-оценочных лексических единиц в виде эпитетов *«прекрасный Казахстан»* / *«новый Казахстан»* и референтно-оценочной лексической единицы в виде прагмемы «бизнес». В данном контексте прагмема «бизнес» наполнила свое оценочное смысло содержание прагматической ситуацией, вобрав в ядро своего лексического содержания единицу футуральности «будущего» как *«Миссия бизнеса. Казахстан ждет трансформация всего общественного уклада»* [«АиФ», 22.01.2022].

Альтернативная футуральность тактики «светлого будущего» страны конструируется при использовании адресантом персуазивного заголовка, описываемое эпитетом процветания *«Казахстану обещают десять ярких перемен»* [«Ъ», № 97 от 03.06.2022]. Кроме того, концепция «ярких перемен» в «светлом будущем» может быть осуществлена лишь при активно-инициативной позиции самих жителей страны, применяющих *«... новые правила игры: честные, прозрачные, справедливые»* [«АиФ», 22.01.2022]. В структуре текста аналитической статьи под заголовком *«Где обогатился – там и пригодился»* [«Ъ», № 11 от 22.01.2022] использование глаголов действия *«призывать, обещать, намереваться, строить, определять, провозглашать, зарабатывать, платить, реинвестировать и другие»* прогнозирует процесс изменения событий, описываемых пропозициями в большей степени вероятности, а именно текущие происходящие события приведут к неминуемому наступлению *«прекрасного будущего»*. Помимо того, адресант, описывая выступление президента Казахстана, с целью воздействия на адресата, прибегает к использованию условного придаточного предложения (отрывок из выступления президента), тем самым вербализует свою интенцию воздействия на сознание адресата с помощью глагола «увязывать» в прагматическом значении нового Казахстана, что «бизнес и страна в одной связке» *«Если вы (бизнесмены) увязываете свое будущее именно с Казахстаном, то должны реинвестировать свои средства в нашу страну. В этом состоит ваша социальная и политическая ответственность перед Казахстаном»*, [«Ъ», № 11 от 22.01.22]. Персуазивная целеустановка адресанта заключается в побуждении адресата (бизнесменов Казахстана) к принятию решения инвестировать в Казахстан.

В данных примерах дискурса российских СМИ средства вероятной персуазивной модальности демонстрируют ключевое средство конструирования светлого альтернативного будущего Казахстана в эксплицитном понимании, что, вероятно, может быть, но, возможно, и не стать реальностью. Средства языка в виде модальной возможности проявляются через такие модусы, как вероятность, шанс, возможность. Подразумеваемая аксиологическая позиция отражается через проекцию номинации ценностных процессов, которые в свою очередь связаны с семантико-структурным видом глаголов действия и модусом «возможность».

Конструирование благоприятного образа страны предпринимается при помощи оценочных характеристик. Так, например, освещается событие международного значения: *«В столице Казахстана начинается целая серия мероприятий, которые объединят лидеров стран незападного мира. <...> Высокоставленные представители порядка 50 стран, включая 11 глав государств, встретятся в рамках Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), на саммите СНГ, а также в формате «Центральная Азия – Россия. <...> В Астану придут лидеры России, Азербайджана, Ирака, Ирана, Катара, Киргизии, Палестины, Таджикистана, Узбекистана и Турции. К ним присоединится также Александр Лукашенко – президент Белоруссии, которая имеет статус наблюдателя.»* [«Ъ», № 189 от 12.10.22]. Эффективный выбор лингвистических средств, становясь объектом анализа в дискурсе и декодирования смыслов (Чернявская, 2020), в виде глаголов действия будущего времени *«объединят, встретятся, придут, присоединится»* располагающиеся на поверхностной структуре текста сигнализируют о прагматических оценочных смыслах (Молодыхенко, 2021). Система оценки посредством системы семантики текста разворачивается на текстовой плоскости больше, чем предложение, подразумевает проекцию ценностей через идеологическое содержание. Следовательно, адресант, продуцируя вышеизложенный текст, продвигает идеологию и

акцентирует фокус внимания адресата на то, что *именно* на территории Казахстана, на территории ее столицы будет проводиться саммит со столь внушительным количеством представителей и президентов различных стран.

Знание в форме информации как результат познания приводит к осведомленности о стране, предоставляя образ реальности об объекте восприятия. В текстовых фрагментах газетной статьи предоставляются базовые аспекты информации. Например, «*Брокеры потянулись за инвесторами. Участники российского рынка выходят на биржи Казахстана*» [«Ъ», № 197 от 24.10.22]. Глагол действия «потянуться» подразумевает перемещение, устремление в каком-то определенном направлении. Данный пример является свидетельством отражения притягательной функции и констатирует о привлекательности страны. Другой пример: «*Казахстан давит сталью*» [«Ъ», № 189 от 12.10.22]. Применяя глагол действия, адресат намеренно оказывает воздействие на адресата. Акцентируется персуазивное значение глагола несовершенного времени 'давить' в современном глобальном понимании, что имплицитно подразумевает высокую конкурентоспособность страны (в сфере металлургии).

Адресат, как пользователь языка, воспринимая предоставленную грамматическую структуру информации текста, и, учитывая контекст дискурса СМИ, в котором изложена грамматическая структура предложения, определяет какое сообщение и какие эффекты передает адресант. Значение предложения, информация, закодированная лингвистическими выражениями, может быть разделена на две отдельные и отчетливые части. С одной стороны, предложение обычно кодирует пропозицию с содержательным значением, возможно сложную, которая представляет состояние мира, которое адресант хочет довести до сведения адресата «*Казахстан на пороге больших перемен*» [«Ъ», Радио «Ъ FM», 10.01.22], «*... принятый парламентом пакет политических реформ знаменует переход Казахстана к новой демократической политической модели*» [«Ъ», 16.09.22]. С другой стороны, прагматическо-дискурсивные маркеры, взятые отдельно от пропозиционального содержания предложения, являются лингвистически закодированными ключами, которые сигнализируют о потенциальных коммуникативно-персуазивных интенциях адресанта. Например, «*Все это, безусловно, необходимый шаг на пути строительства нового Казахстана*», «*Она (политическая реформа), в частности, предусматривает демонтаж вертикали власти, созданной при первом президенте республики...*» [«Ъ», 16.03.2022]. Прагматическо-дискурсивные маркеры могут извлекаться из всех сегментов грамматики (глаголы, существительные и наречия и т.д.) (Fraser, 1996). Такие маркеры, представляя собой лингвистическое явление прорастают в текстовую ткань и приобретают когерентную функцию в текстовой плоскости дискурса СМИ.

Как видим, информация в качестве значимой составляющей дискурса СМИ, появившись в текстовой плоскости, обладает возможностью изменить жизнь целого сообщества. Вероятность создания перлокутивного эффекта может явиться причиной воздействия на сознание общества, трансформируя, преобразовать его и подвести страну каким-либо социальным преобразованием. Отсюда следует, что персуазивность в виде воздействия на адресата реализуется не только через убедительно-обоснованный подбор лингвопрагматических единиц, но и с помощью информации как таковой. Однако, как эмоциональную, так и экспрессивную окраску текстового пространства дискурса СМИ создают лингвопрагматические единицы, которые вкладывают в смысл контекста особую выразительность. Информация, отобранная адресантом и выраженная через лингвопрагматические средства, вплетается в текстовую ткань. Языковые средства, функционируя и взаимодействуя между собой в текстовой плоскости дискурса СМИ, создают целостную лингвопрагматическую систему, тем самым обеспечивая энергетику дискурса СМИ, фокус которого заключается в персуазивности. Вследствие этого, тексты дискурса СМИ воздействуют на общественное сознание, на адресанта.

Заключение

Продемонстрированный анализ медиапространства электронных версий достоверной качественной российской прессы, сфокусированный на принципах дискурсивного анализа, текстоориентированного контент-анализа, функционально-ориентированного анализа с помощью метода сплошной выборки позволил выявить эффективно-воздействующую функцию дискурса СМИ. Анализ дискурса СМИ позволил выделить оценочные смыслы, «погруженные» в контекст,

с целью конструирования образа страны. Ценностная составляющая раскрывается через историко-идеологическое направление текста, персуазивно-прагматическая функция которого заключается в демонстрации адресату определенной текстовой реальности.

Проделанный анализ выявил, что действенной составляющей конструирования идентичности Казахстана являются лингвопрагматические средства, выявленные на основе фактологической, персуазивно-специфичной текстовой плоскости дискурса российских СМИ. Определена превалирующая дискурсивная стратегия конструирования идентичности страны: *Стратегия - «Новый Казахстан»*. Данная стратегия реализуется посредством *общей тактики предиктивной модели*, которая раскрывается через *тактики «образа светлого будущего» и «конструирования благоприятного образа страны»*. Сделан вывод о том, что текстовая плоскость пространства СМИ формирует образ Казахстана через такие концептуальные понятия, как «новый Казахстан», «историческое прошлое», «территория страны», «знание о стране», «политический лидер».

Образ страны в вербально интерпретативном векторе персуазивного пространства дискурса СМИ перспективен в реализации через функционально-ориентированный анализ и объяснение лингвопрагматических средств с помощью текстоориентированного контент- и дискурс анализа, а также процедурных знаний через «знаю, как».

Статья подготовлена в рамках проекта «Механизмы формирования коллективной идентичности казахстанской молодежи: социолингвистический и дискурсивный подходы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (ИРН AP14869030)

Литературы

- Беляева Л.Н. (2016) Доказательная лингвистика: метод в когнитивной парадигме / Л.Н. Беляева, В.Е. Чернявская // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2016. – № 3. – С. 77-84.
- Голоднов А.В. (2003) Лингвопрагматические особенности персуазивной коммуникации: на примере современной немецкоязычной рекламы. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 – «Германские языки» / А.В. Голоднов. – СПб., 2003. – 24 с.
- Молодыхенко Е.Н. (2021) Метапрагматические дискурсы и жанровая дифференциация в интернет-медиа. / Е.Н. Молодыхенко // Вестн. СПб ун-та. Язык и литература. – 2021. - № 18 (2). – С. 363-382. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2021.207>
- Найман Е.А. (2021) Семиотические механизмы формирования социального значения в языке / Е.А. Найман // Вестн. Томского гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2021. – № 59. – С. 87-100. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/9>
- Палитай И.С. (2018) Средства массовой коммуникации как фактор формирования образа страны / И.С. Палитай // Вестн. Томского гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2018. – № 41. – С. 150-158. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/41/17>
- Чернявская В.Е., Молодыхенко Е.Н. (2017) Речевое воздействие в политическом, рекламном и интернет-дискурсе: Учебник для магистратуры. – М.: ЛЕНАНД, 2017. – 176 с.
- Чернявская В.Е. (2018) История в дискурсе политики: лингвистический образ «своих» и «чужих» / В.Е. Чернявская, Е.Н. Молодыхенко // Изд. стереотип. – М.: ЛЕНАНД, 2018. – 200 с. ISBN: 978-5-9710-5315-6
- Чернявская В.Е., Жаркынбекова Ш.К. (2019) Языковое и социальное конструирование идентичности национального университета: на материале миссий российских и казахстанских университетов // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – 2019. – №16 (2). – С. 304-319 <https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.210>
- Чернявская В.Е. (2020) Метапрагматика коммуникации: когда автор приносит свое значение, а адресат свой контекст / В.Е. Чернявская // Вестн. СПб ун-та. Язык и литература. – 2020. - № 17 (1). – С. 135-147. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu09.2020.109>
- Чернявская В.Е. (2021) Текст и социальный контекст: социолингвистический и дискурсивный анализ смыслопорождения / В.Е. Чернявская. – М.: ЛЕНАНД, 2021. – 208 с.
- Bell A. (2003) A century of news discourse / A. Bell // International Journal of English Studies. – 2003. Vol. 3, № 1. – P. 189-208.
- Bell A. (2006) News Language / A. Bell // Elsevier Ltd. – 2006. – P. 615-617.
- Boulding K. (1959) National Images and International Systems / K. Boulding // Journal of Conflict Resolution. – 1959. Vol. 3, № 2. – P. 120-131.
- Dijk T.A. van. (1988) News As Discourse / T.A. van Dijk // (1st ed.). Routledge. – 1988. eBook ISBN: 9780203062784. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203062784>
- Fairclough N. (1995) Media Discourse / N. Fairclough // London; New-York: E. Arnold. – 1995. – 214 pp. ISBN: 0340632224
- Fraser B. (1996) Pragmatic Markers / B. Fraser // Pragmatics. – 1996. Vol. 6, № 1. – P. 167-190.
- Halbert R.L. (2005) Back to Basics: Revisiting, Resolving, and Expanding Some of the Fundamental Issues of Political Communication Research / R.L. Halbert // Political Communication. – 2005. Vol. 22, № 4. – P. 511-514. <https://doi.org/10.1080/10584600500311436>.

Lasswell H.D. (1948) The structure and function of communication in society / H.D. Lasswell // In: Bryson, L. (ed.) The Communication of Ideas. New York: Harper and Brothers. – 1948. – P. 215-228.

Vogler D. (2021) Transregional News Media Coverage in Multilingual Countries: The Impact of Market Size, Source, and Media Type in Switzerland / D. Vogler, L. Udris // Journalism Studies. – 2021. Vol. 22, № 13. P. 1793-1813, <https://doi.org/10.1080/1461670X.2021.1965909>

Zharkynbekova, S., Aimoldina, A. (2023) The Impact of Socio-cultural Context on Composing Business Letters in Modern Kazakhstani Business Community: A cross-cultural Study // Journal of Intercultural Communication Research, 2023, 52(1), pp. 56–78 <https://doi.org/10.1080/17475759.2022.2124304>

References

Belyaeva L.N., Chernavskaya V.E. (2016) Dokazatel'naya lingvistika: metod v kognitivnoy paradigme. – Voprosy Kognitivnoy Lingvistiki. [Evidence-based linguistics: methods in cognitive paradigm. Cognitive Linguistics Issues] – 2016. - # 3. – S. 77-84. (in Russian).

Golodnov A.V. (2003) Lingvopragmaticheskiye osobennosti persuazivnoy kommunikatsii: na primere sovremennoy nemetskoyazychnoy reklamy. - [Tekst]: avtoref. dis., ... kand. filol. nauk: 10.02.04 [Linguo-pragmatic features of persuasive communication: on the example of modern German-language advertising], Extended abstract of Doctor's thesis] – “Germanskiye yazyki” / A.V. Golodnov. – SPb., 2003. – 24 s. (in Russian)

Molodychenko E.N. (2021) Metapragmaticheskiye diskursy i zhanrovaya differentsiatsiya v internet-media [Metapragmatic discourses in differentiating genres in online media] / E.N. Molodychenko // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literature. – 2021. – # 18 (2). – S. 363-382. Retrieved from <https://doi.org/10.21638/spbu09.2021.207> (in Russian).

Naiman E.A. (2021) Semioticheskiye mekhanizmy formirovaniya sotsial'nogo znacheniya v yazyke [Semiotic mechanisms of formation of social meaning in language] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya. – 2021. – # 59. – S. 87-100. Retrieved from <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/9> (in Russian)

Palitay I.S. (2018) Sredstva massovoy kommunikatsii kak faktor formirovaniya obraza strany / I.S. Palitay [Mass media as a factor in shaping the image of the country] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya. – 2018. – # 41. – S. 150-158. Retrieved from <https://doi.org/10.17223/1998863X/41/17> (in Russian)

Chernyavskaya V.E., Molodychenko E.N. (2017) Rechevoe vozdeistviye v politicheskom, reklamnom I internet-diskurse: Uchebnik dlya magistratury. [Speech Impact on Political, Advertising, and Internet Discourse: Textbook for Master Course. Moscow] – M.: LENAND, 2017. – 176 s. (in Russian)

Chernyavskaya V.E., Molodychenko E.N. (2018) Istoriya v diskurse politiki: lingvisticheskiy obraz “svoikh” i “chuzhikh” / V.E. Chernyavskaya, E.N. Molodychenko [History in the discourse of politics: the linguistic image of “US” and “THEM”] // Izd.stereotip. – M.: LENAND, 2018. – 200 s. ISBN: 978-5-9710-5315-6 (in Russian)

Chernyavskaya V.E., Zharkynbekova Sh.K. (2019) Yazykovoye i sotsial'noye konstruirovaniye identichnosti natsional'nogo universiteta: na materiale missiy rossiyskikh i kazakhstanskikh universitetov [Linguistic and Social Construction of National University Identity: Kazakh and Russian Universities' Mission Statements.] // Vestnik SPbGU. Yazyk i literatura. – 2019. – 16 (2). – S. 304-319 <https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.210> (in Russian)

Chernavskaya V.E. (2020) Metapragmatika kommunikatsii: kogda avtor prinosit svoje znacheniye, a adresat svoi kontekst / V.E. Chernavskaya [Metapragmatics: When the author brings meaning and the addressee context.] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura, 2020. – #17 (1). S. 135-147. Retrieved from <https://doi.org/10.21638/spbu09.2020.109> (in Russian)

Chernavskaya V.E. (2021) Tekst i sotsial'nyy kontekst: sotsiolingvisticheskiy diskursivnyy analiz smysloporozhdeniya. [Text and Social Context: Sociolinguistic and Discourse Analysis of Meaning Generation] – M.: LENAND, 2021. – 208 s. (in Russian)

Bell A. (2003) A century of news discourse. International Journal of English Studies, 3 (1), 189-208. (in English)

Bell A. (2006) News Language, Elsevier Ltd., 615-617. (in English)

Boulding K. (1959) National Images and International Systems. Journal of Conflict Resolution, 3 (2), 120-131. (in English)

Dijk T. A. van. (1988) News As Discourse, (1st ed.). Routledge. eBook ISBN: 9780203062784, <https://doi.org/10.4324/9780203062784> (in English)

Fairclough N. (1995) Media Discourse, London; New-York: E. Arnold, 214 pp. ISBN: 0340632224 (in English)

Fraser B. (1996) Pragmatic Markers. Pragmatics, 6 (1), 167-190. (in English)

Halbert R.L. (2005) Back to Basics: Revisiting, Resolving, and Expanding Some of the Fundamental Issues of Political Communication Research. Political Communication, 22(4), 511-514. <https://doi.org/10.1080/10584600500311436> (in English)

Lasswell H.D. (1948) The structure and function of communication in society. In: Bryson, L. (ed.) The Communication of Ideas. New York: Harper and Brothers, 215-228. (in English)

Vogler D. & Udris L. (2021) Transregional News Media Coverage in Multilingual Countries: The Impact of Market Size, Source, and Media Type in Switzerland. Journalism Studies, 22(13), 1793-1813, <https://doi.org/10.1080/1461670X.2021.1965909> (in English)

Zharkynbekova, S., Aimoldina, A. The Impact of Socio-cultural Context on Composing Business Letters in Modern Kazakhstani Business Community: A cross-cultural Study // Journal of Intercultural Communication Research, 2023, 52(1), pp. 56–78 <https://doi.org/10.1080/17475759.2022.2124304> (in English)

Ж.Б. Жауыншиева¹ , Ж.Қ. Қиынова^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: zhanarkiynova@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖҰМБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН САН ЕСІМДЕРДІҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ МӘНІ

Аннотация. Мақалада қазақ жұмбақтарындағы сан мен мөлшердің символикалық мәні қарастырылып, сипатталады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазақ жұмбақтарындағы сандық кодты лингвомәдени құбылыс ретінде зерттеумен анықталады. Жұмыстың мақсаты – лингвистикалық тұрғыдан қазақ жұмбақтарындағы сан мен мөлшердің символикалық мәнін ашып, сипаттау. Материалды талдау жұмбақта денотаттың квантитативтік сипаттамаларын білдіретін сандардың семантикалық және символикалық мәні айрықша екенін дәлелдейді. Материалды талдау жұмбақта денотаттың квантитативтік сипаттамаларын білдіретін сандарды қолдану бар екенін көрсетеді. Мақалада қазақ жұмбақтарында сан есімдердің қолданылуын бейнелейтін мысалдар келтірілген, жасырын денотат ретінде қоршаған ортадағы кез келген тұрмыстық заттар мен құбылыстар, аспан денелері, адамның дене мүшелері, жәндіктер мен өсімдіктер атаулары, абстрактылы ұғымдар, уақыт пен кеңістіктің нысандары бола алатыны нақты мысалдар арқылы сипатталған. Мақалада киелі сандар мен адамның вербалды тәжірибесін білдіретін, оның қоршаған әлемді тану және онымен өзара әрекеттесу құралы ретінде қызмет ететін соматизмдерді белгілейтін денотатқа ие жұмбақтардағы сан есімдердің символикалық мәніне ерекше назар аударылады. Соматизмдердің бейнелі семантикасы кейіптеу арқылы және ертегі кейіпкерлерімен – құстар, аңдар мен жануарлармен ассоциациялау, олардың ғажайып әлемдегі іс-әрекеттері арқылы беріледі.

Тірек сөздер: сан, мөлшер, қазақ жұмбақтары, фольклор, соматизмдер.

Ж.Б. Жауыншиева¹, Ж.Қ. Қиынова^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

*e-mail: zhanarkiynova@gmail.com

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКИХ ЗАГАДКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются символические значения числа и количества в казахских загадках. Актуальность исследования определяется изучением числового кода в казахских загадках как лингвокультурного феномена. Целью работы является описание в лингвистических терминах особенности числового кода загадки в количественных и порядковых числительных, категорию числа конкретных имен, существительных, употребляемых с малыми числительными (1,2,3,4,5), числительных, обозначающих части тела человека. Описываются способы кодирования в первой части загадки и способы представления денотата в отгадке. Анализ материала показывает, что в загадке встречаются употребления числительных, которые обозначают квантитативные характеристики денотата в отгадке. В статье приведены примеры, иллюстрирующие употребление числительных в казахских загадках, которые отражают универсальность счета – одушевленные и неодушевленные объекты, светила, время и пространство. Особое внимание уделяется описанию числового кода в загадках, денотат которых обозначает сакральные числа, а также соматизмы, которые выражают вербальный опыт человека и служат средством познания окружающего мира и взаимодействия с ним. Образная семантика соматизмов передается посредством олицетворения, ассоциациями со сказочными персонажами – птицами, зверями и животными.

Ключевые слова: число, количество, казахские загадки, фольклор, соматизмы.

Zh.B. Zhauynshiyeva¹, Zh.K. Kiynova^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Kazakh National Women's Teacher University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: zhanarkiynova@gmail.com

SYMBOLIC MEANINGS OF NUMERALS IN KAZAKH RIDDLES

Abstract. The research paper discusses the symbolic meanings of number and quantity in Kazakh riddles. The relevance of the research topic is determined by the study of the numerical code in Kazakh riddles as a linguocultural phenomenon. The purpose of the work is to describe in linguistic terms the features of the numerical code of the riddle in

quantitative and ordinal numerals, the categories of the number of specific names, nouns used with small numerals (1,2,3,4,5), numerals denoting parts of the human body. The methods of coding in the first part of the riddle and the ways of representing the denotation in the guess are described. The analysis of the material shows that in the riddles there are usages of numerals that denote the quantitative characteristics of the denotation in the guess. The paper provides examples illustrating the use of numerals in Kazakh riddles, which reflect the universality of counting – animate and inanimate objects, luminaries, time, and space. Special attention is paid to the description of the numerical code in riddles, denoting somatisms that express a person's verbal experience and serve as a means of cognition of the surrounding world and interaction with it. The figurative semantics of somatisms is transmitted through personification and associations with fairytale characters – birds and animals.

Keywords: number, quantity, Kazakh riddles, folklore, somatisms.

Кіріспе

Фольклор – дәстүрлі идеяларға негізделген халық білімінің жиынтығы, белгілі бір халықтың қоршаған орта туралы дүниетанымдық және мәдени-эстетикалық түсінігін белгілейді. Жұмбақтар – ауыз әдебиетінде көне заманнан таралған, қазақ халқының ой өрісін, тұрмысын, өмір философиясын, тапқырлығы мен сөз шеберлігін айқындайтын асыл мұра. «Халық мұрасының үлкен бір мәуелі бұтағы – жұмбақтар. Жұмбақтар – телегей-теңіз фольклорлық дүниеліктер арасында ауқымды орны бар, халық болмысымен ежелден біте қайнасып келе жатқан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қазіргі уақытта да тарих сахнасынан сыпырылып қалмай, жаңа даму кезеңін бастан өткеріп отырған бағалы жауһарлар санатына жатады» (Бабалар сөзі, 2010: 7).

Жұмбақтар қазақ халық ауыз әдебиетінің шағын жанрларына жатады. Паремиялар шағын фольклорлық жанрлардың бірліктері болып табылады, олардың қатарына мақал-мәтелдер, тапқыр сөздер, жаңылтпаштар, ырымдар мен жұмбақтар жатады. Шағын фольклорлық жанрлар тіл шығармашылық әлеуетіне ие. Қазақ жұмбақтары астарлап сөйлеуден, метафора, аллегориядан құрылып, күрделі мәселені шешуді және кодталған ақпаратты ашып айтуды талап етеді. Қазақ жұмбақтарының құрылымы әмбебап бола отырып, сұрақ және оның денотат-шешуінен тұрады. Жұмбақ қазақ халқы үшін тек шешуді талап ететін өткір ойлы нақыл сөз емес, сонымен қатар өмірді, тұрмыс-тіршілікті философиялық тұрғыдан пайымдайтын тілдік феномен.

Фольклорлық жанрларда алғашқы санау тәсілі ретінде «қарапайым арифметиканың» үлгілері барынша айқын көрініс табады: қайта санау, еселеу, үш есе еселеу, санның жартысын және «дөңгелек санды» табу. Әдетте, фольклорлық мәтіндерде шағын сандарға (1, 2, 3, 4, 5) және олармен қарапайым амалдар жасауға негізделген сандық сипаттау көрініс табады. «Қарапайым арифметиканың» үлгісі ретінде ең жеңіл және ыңғайлы есептеу құралы саусақтармен санау. Аталмыш есептеу амалы – санау барысында саусақтарды бұгу – барлық халықтар мәдениетіне тән тәсіл, санаудың объектілері мен есептеу құралдарының арасындағы сәйкестік белгіленген жағдайда пайда болатын санаудың амалы.

Қазақ халқының фольклорлық дәстүрінде өз семантикасында қосымша мағынаны жүктеген «қарапайым арифметиканың» әртүрлі формуласы сақталған. Мысалы, «бір» саны қазақ халық ауыз әдебиетінде өлшеу бірлігі мен заттарды, нысандарды санаудың басын емес, керісінше, жалпылама анықтау мен эталонды жиынтықты белгілейді: *Бір тұлкі жүгіріп келе жатып; абайсызда бір терең апанға түсіп кетіпті.: шыға алмай тұрғанда, бір ешкі су іздеп жүріп, алғи апанға кез болып, тұлкіні көреді.*

Көптеген қазақ жұмбақтарында қолданылатын сандардың ертеден қалыптасқан символдық мәні бар, ол көне мифологиядан бастау алады. Сандардың әдет-ғұрыппен байланысы көне мифтік түсініктерде көрініс тапқан. Сандарға тән қасиетті ерте заманда байқаған адамзат қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың мөлшерін, шамасын, көлемін, салмаған, ұзындығын, қашықтығын анықтау үшін өлшем құрал ретінде сандарды қолданған.

Материал және әдістер

Мақалада материал ретінде белгілі қазақ ғалымдары мен ағартушылары және түркітанушылардың еңбектері «Бабалар сөзі» жинағының 64 томындағы жұмбақтар іріктеп алынып, талданды (Бабалар сөзі, 2010). Материалды сипаттау және талдау барысында әртүрлі ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылады. Сипаттау әдісі шағын фольклорлық жанрлардың сипаттамалық ерекшеліктерін анықтауда, тілдік бірліктерді талдауда, сан мен мөлшердің қазақ жұмбақтарында зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерді теориялық-тұжырымдамалық талдауда қолданылды. Мақалада қазақ жұмбақтарында қолданылатын сан есімдердің

символикалық мәнін ашу мақсатында семантикалық талдау әдісі, когнитивті-концептуалды әдіс, лингвомәдениеттанымдық әдіс және мәдени код ашу әдістері қолданылады.

Сонымен қатар қазақ жұмбақтарындағы сан есімдердің символикалық мәнін және семантикасын айқындауында компоненттік талдау мен контент-талдау әдістері қолданылды. Компоненттік талдау тілдік бірліктердің мазмұн межесін зерттеу әдісі, оның негізгі мақсаты – мағынаны минималды семантикалық бөлшектерге ажырату. Компоненттік талдау барысында қазақ жұмбақтары мазмұндық тұрғыдан сипатталып, семантикалық белгілері ажыратылды. Жұмбақтау амалындағы денотаттар белгіленді және олардың дифференциалды белгілері анықталып, жұмбақтың шешілуі сұрақтағы жасырын мағыналармен сәйкестендірілді.

Контент-талдау – мәтіндегі немесе басқа ақпаратты тасымалдайтын құралдарындағы мағынаны айқындап, оның семантикалық ерекшеліктерін талдау. Мақалада контент-талдаудың мағыналық түрі қолданылады. Қазақ жұмбақтарында кездесетін сандық сипатқа ие сөздер мен тіркестердің қолданылудың жиілігіне назар аудармай, мағынадағы коннотациялар айқындалады. Контент-талдауды іске асыру барысында жұмбақтардағы жасырын мағына, ассоциативті бейнелер анықталады. Контент-талдау үш элементтен тұрады: талдау пәнінің категориалдық моделі (талдаудың параметрлері мен категориялары сөздік сипаттауға ие болады); зерттеу нысанының белгілері, терминдер, тақырып, мінез-құлқы, кейіпкер, хабарлау, жағдай, әрекет және олардың аспектілері.

Әдебиетке шолу

Қазақ жұмбақтары белгілі қазақ ғалымдардың, ағартушылары және түркітанушылардың еңбектерінде зерттеудің қайнар көзіне айналған (Ш.Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М. Ибрагимов, П.М. Мелиоранский, А.В. Васильев, А.Лютш, А.Алекторов, Г. Потанин, А.Диваев). Олар қазақ жұмбақтарын жүйелеп, газет, журналдарға жариялаған. XIX ғасырда Ш.Уәлиханов жазып алған өлең-жұмбақтарды 1992 жылы «Ана тілі» газетіне жарияланды.

Кейіннен танымал қазақ ғалымы Сәрсен Аманжолов жұмбақтарды халық аузынан жинастырып, қазақ жұмбақтарының генезисін, құрылымын және тілін зерделеп, 1940 жылы жинақ шығарды (Аманжолов, 1959). Сонымен қатар, қазақ жұмбағының жанрлық ерекшеліктері мен тақырыптық аясын М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Әбжанов, С. Қасқабасов, Ж. Адамбаева, Н. Оңғарбаева, Қ. Дүсіпбаева, Е. Жанпейсов, К. Шамшәдин, С. Негимов сияқты ғалымдар зерттеген.

Қазақ жұмбақтарының тілін зерттеген Н.Оңғарбаева келесі пікір айтып, нақты талдаулар келтіреді: «Жұмбақ жанры төрт негізден – жұмбақ объектісі, жұмбақ баламасы, жұмбақ тексі, жұмбақ мотивінен тұрады» (Оңғарбаева, 1997). Қ. Дүсіпбаева қазақ тілінде кездесетін сандарды жүп және тақ ұғымдарға бөліп қарастырады (Дүсіпбаева, 2001).

Шамшәдин Керімнің «Қазақ жұмбағы» (Керім, 2007) атты іргелі еңбегінде жұмбақтың мифопоэтикалық негізі, көне заманнан халық ауыз шығармашылығында кең таралып, қазақ мәдениеті мен тарихындағы маңызы, табу – тыйым сөздермен байланысы, логикалық құрылымы, көркемдік қызметі, поэтикасы мен стилистикасы зерделенген.

Қазақ этнолингвистика ғылымының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалым Е.Жанпейсов «Қазақ ескіліктері» атты соңғы еңбегінде қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы этнолингвистикалық тұрғыдан зерттелген (Жанпейсов, 2018). Төрт түлік малдың жабдықтарын (әбзелдерін) күтіміне қатысты жосын-жоралғыларын, ауруына қатысты атауларын түркі тілдермен салыстыру арқылы қазақтың төл мәдениетіне қатысты материалдық мәдениет атауларының мән-мағынасын айқындап берді.

Жалпы жұмбақтың көне мифопоэтикалық түп-тамырын орыс ғалымы В.Н. Топоров өз еңбектерінде кеңінен зерттеген (Топоров 1994). Ол «жұмбақ кеңістігі» мен «жұмбақ құрылымының» генезисін қайта жаңғырту мақсатында жұмбақтың терең қасиеттері мен дәстүрлі өмір сүру салтымен байланысын қарастырған.

Танымал зерттеуші, орыс фольклорының негізін қалаушы С.Г. Лазутин жұмбақтың поэтикасы туралы келесі пікір білдірген: «Жұмбақтау және жұмбақты шешу барысында адам ой қабілетін дамытып, өз тапқырлығын сынай отырып, эстетикалық ләззат алады. Біз ондағы халықтың поэтикалық ой жүйесінің сұлулығына тамсанамыз, оның өткір ауыстыруларымен, жұмбақтың тапқырлыққа құрылған поэтикалық-ассоциацияларымен, шымшыма юморымен қанаттанамыз» (*аударма біздікі – Ж.Б.*) (Лазутин, 1981: 45).

Жұмбақтың ментальдық әлемі ең алдымен мифопоэтикалық дүниетанымның сандық әлемімен байланысты. Жұмбақтағы сандық код туралы Ю.И. Левиннің пікірі: «Контраст және антитеза деп атауға болатын сандардың қарама-қарсылығы жұмбақта кеңінен тараған» (*аударма біздікі – Ж.Б.*) (Левин, 1978: .300) .

Нәтижелер және талқылау

Қазақ жұмбақтарында шағын сандар (1, 2, 3, 4, 5) нақты мөлшерді белгілейді. Бірлік – есептеу нүктесі мен өлшеу бірлігі бола отырып, фольклорлық мәтіндерде бөлінбейтін, тұтас, діни және ғарыштық ұғымды білдіреді. Жалпы қазақ ауыз шығармашылығында «бір» саны белгілі бір жиынтық пен кішігірім сырлы мағынаны айқындайды. Қазақ жұмбақтары көбінесе көшпенді халықтың тұрмыс жағдайларын, мал шаруашылықпен байланысты өмір салтын бейнелейді. Мысалы: *Бір бие желіні егіз тапқан, айғыры туар күні үйірін тапқан. Бірі ұлтал, ласының бірі жаңқа, Япыр-ай, неткен зерек мұны тапқан* (саба, піспек, май, құрт) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 9).

Жұмбақ – бейнелі ассоциация мен метафоралық тіркестер арқылы белгілі бір затты, құбылысты ұғыну, оның санада пайда болатын бейнесін салыстыру арқылы шешіледі. Бүтіннің бөлшектерін сипаттауда денотатты кодтау сандық формулалар арқылы жүзеге асады. Мысал ретінде отбасылық-тектік иерархия өкілдерін атап өту немесе санап шығу арқылы қазақтың киіз үйін кейіптеу амалын, оның жұмбақтағы жасырушы қызметін көрсетуге болады: *Әлім, шәлім, Екі байдың қызы екі ханым, төрт жеңгесі бар екен, Қызмет қылған немересі, Буы-буы, буы ұзын, Буыннан да қолы ұзын, Аба киік терісі, Алтын қошқар мүйізі*. (Бау, құр, екі үзік, төрт туырлық, түндік, кереге, уық, киіз, шаңырақ) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 10).

Сан есімдер қазақ жұмбақтарында жиі кездеседі, олар әртүрлі мағынаны жасырып, астарлап айтып, логикалық ойлауды жетілдіреді: *Алтыс аттың етін жер, Жілігін шақпай майын ішер* (Алты ай қыс). *Алтыс ат* тіркесі «көп» деген мағынамен қатар қазақ халқының өмір сүру салтын, ұзақ, алты айға созылатын қыстың қақаған кезінде соғым сойып, жылқының жілігін шақпай, майын ішіп, қаһарлы қысқа төтеп берген қазақтың тұрмыс жағдайын бейнелейді. Жалпы, жұмбақтарда сан есімдер нақты бір мөлшерді белгілемей, сол сандар арқылы денотатты кодтайды.

Жұмбақ – тек жауапты талап ететін, логикалық ойды және тілді дамытатын құрал ғана емес, оның семантикасында халықтың тарихында болған оқиғаларды мазмұндайды. Кез келген жұмбақ өзі пайда болған дәуірдегі оқиғалар мен тарихи-мәдени құбылыстарды бейнелейді. Осындай жұмбақтардың шешуі фондық ақпаратты, халықтың тарихында болған әрбір кезеңдегі құбылыстарды және олардың жағымды немесе жағымсыз салдарын білуді талап етеді. Осындай жұмбақтарда да сан ұғымдары жиі кездеседі: *Үй артында бір дуан, Бір ұлы бар ханға дуан, Қырық сегіз қызы бар, бәрі жуан* (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 9).

Жұмбақтың негізгі шешімі «дуан» архаизм сөзіне негізделген, себебі Ресей патшалығының отаршылдығы кезеңінде аймақ, облыс деген мағынаны білдірген. Ал *бір ұлы, қырық сегіз қызы* сан есімдерден тұратын тіркестер сол саясаттың қазақ даласында орнатқан билігінің ауқымдығын көрсетеді. Ш. Керімнің пікірінше, «Әрбір жұмбақ – өз дәуірінің жемісі. Оларда сол дәуірдің болмысы сәулеленеді, сол уақыттың шындығы бейнеленеді, осылайша, жұмбақтар адамдардың шаруашылық, тіршілік тынысынан, тұрмыс халінен мағлұматтарды жайып салады» (Бабалар сөзі, 2010: 13).

Ғалымдар қазақ жұмбақтарын тақырыптық аясына, узушта қолдануына байланысты топтастырған. А.В. Васильев «Киригизские загадки» атты кітабында қазақ жұмбақтарын үш топқа бөледі: әлемнің физикалық құбылыстары, жануарлар туралы, адамдар мен олардың үйлері және оны қоршаған заттар (Васильев, 1900). М. Әбжанов «Қазақ халқының жұмбақтары» атты еңбегінде жұмбақтарды топтастыруда олардың жанрлық ерекшеліктері мен жұмбақтау тәсілдеріне назар аударады: қара сөзбен айтылған жұмбақтар; жұмбақ ертегілері; өлеңмен айтылатын жұмбақ ертегілер; жұмбақ айтыстары; жұмбақпен айтылатын шешендік сөздер; диалогке құралған сұрау, жауап түріндегі жұмбақтар; есеп жұмбақтар (Әбжанов, 1966). Ал «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық жинағында жұмбақтар келесі лексика-тақырыптық бөлімдерден тұрады: аспан әлемі; жер, табиғат құбылыстары; егіс және өсімдіктер; жануарлар, мақұлықтар; құстар; жәндіктер; төрт түлік; адам және оның дене мүшелері; үй; үйдің керек-жарақтары және жиһаздар; қол ісі; киім-кешек; шаруашылық құралдары; ыдыс-аяқтар; тамақтар мен сусындар; от жағу, жарық қылу; катынас, жүріс-тұрыс; қару-жарақ, аңшы және аңшы құралдары; есеп және сауда; дін; оқу-білім,

ойын-сауық, музыкалық аспаптар; техника; әртүрлі жұмбақтар; жұмбақ өлеңдер; жұмбақ айтыс, жұмбақ айтыстар; жұмбақ айтысқан келіншек пен жігіт; қара сөз жұмбақтар; жұмбақ жауап (Бабалар сөзі, 2010: 13). Қазақ жұмбағының заманауи топтастырылуы олардың ежелден қарқынды дамығанын, тақырыптық аясының кеңейгенін, көлемінің өсуін, жанрлық түрлерінің ауқымдығына дәлел.

Әр халықтың мәдениетінде көне мифологияда қалыптасқан киелі сандар ерекше орын алады, себебі олардың семантикасында мифопоэтикалық нанымдар мен діни қағидалармен байланысты әлемнің архаикалық бейнесі көрініс табады. Қазақ дүниетанымында *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандары қазақ халқына тән діни түсініктер мен мифологияға тікелей қатысты. Сандар жеке қасиеттеріне қарай адамзаттың танымында терең сақталып, символдық мәнге ие болған, кейін философиялық, логикалық, психологиялық таным аясында басқа да мағыналарға жұмсалған. Жалпы жұмбақтарда, басқа да фольклорлық жанрлар туындылар тәрізді, киелі сандар жиі кездеседі, олар көбінесе уақыт пен кеңістік ұғымдарын сипаттайды: *Үш бірдей бағып жүрмін арғымақты, Біреуі біреуінен қарғымапты. Үш бірдей үшеуінен қаққан қазық, Біреуі біреуінен тар болмапты* (Таңертең, түс, кеш) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 268).

Киелі *қырық* саны діни ұғымдарды жұмбақтауда қолданылады: *Қырық кез қарағай садақ бар белімде, Кім беред жұмбақ шешер бұл шенімде. Қойдым да үлпершекке ілдім талға, шеше зой, ақын болсаң, қапелімде* (Қырық парыз) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 275).

Қазақтың дүниетанымында ерекше орын алатын киелі *жеті* саны аспан әлеміндегі жұлдыздардың атауларын жұмбақтауда кездеседі: *Жеті ағам жерге түспейді; Аспанда ұшып жүрген жеті торғай, барады бір-біріне қосыла алмай* (Жеті қарақшы) Т.64: Жұмбақтар, 2010, 40).

Қазақ жұмбақтарының қай түрін қарастырсақ та сан есімдер жиі кездеседі. Дегенмен, сандық код әсіресе адамның дене мүшелеріне қатысты жұмбақтарда кеңінен көрініс табады, себебі адам өзін-өзі тануы қоршаған ортаны зерттеуден басталады. Сондықтан соматикалық код көне заманнан қалыптасып, адамның вербалды тәжірибесіне сүйенеді. Көне дәуірде адамның денесі кеңістік пен уақытты өлшеу параметріне айналған, санау үшін саусақтарын пайдаланған, дене мүшелеріне рефлексия жасау негізінде әмбебап метафоралар пайда болған. Сан мен мөлшердің символикалық мәні денотат аясында және жұмбақтың шешілуінде беріледі: *Меккеде бір ағаш бар түбі жуан, Он екі ұл, алпыс екі қызы бір күні туған* (Он екі мүше, алпыс екі тамыр); *Бір таудың екі күзетшісі, Екі тыңшысы, отыз екі бөрісі бар* (Көз, құлақ, тіс) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 16).

Дене мүшелерінің жұмбақтап айтып, жасырылған сұрағы көбінесе сан арқылы жауабын табады. Денотатта берілген сандар арқылы табиғат құбылыстары мен қоршаған ортадағы тау, тас, ағаш, жапырақ, сарқыраған су, бұлақ адамның дене мүшелерімен сәйкестендіру негізінде бейнелік ассоциация пайда болады: *Ағады тау басынан сегіз бұлақ, Төртеуі ащы, үшеуі тәтті тым-ақ. Ащы да емес, төртеуі күшті де емес, Екі жапырақ өспейді тіпті бірақ* (Екі құлақ, мұрын, екі көз, ауыз); *Қар жауды Қаратаудың басына кетпейтұғын, Етекте екі бұлақ кетпейтұғын, бір тауда бір диірмен босқа қалды, бар ма екен сол диірменді етпейтұғын* (Көз, құлақ, тіс) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 20).

Компонентінде соматизмдер бар жұмбақтар ертегі әлеміне тән ғажайыптарды суреттейді. Соматизмдерді жұмбақтау ертегі кейіпкерлері – құстар, жабайы аңдар мен үй жанауарларын санап айтып, жұмбақтың шешілуіне жол ашады: *Бір тауды мекен еткен отыз бөрі, Он кісі отызының жұмыскері. Сол таудың ортасында бағлан қозы, Масайрап секірді әрі-бері* (Он саусақ, отыз тіс, тіл); *Он үйрек, отыз аққу көлде жатқан, Себеппен қаршыға құс дәмін татқан. Алыстағы лашын құс ілмей қалмас, жақсылар ақылымен білмей қалмас* (Он саусақ, тіл, тіс, көз) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 21).

Адамның дене мүшелері көбінесе жұптасады – қол, аяқ, көз, құлақ т.б., сондықтан оларды жұмбақтауда екі нысан белгіленеді: *екі дос, екі самұрық, екі батыр*. Мысалы: *Бір таудың адам жүрмес қиясы бар, Екі самұрық, қос қыран ұясы бар. Бітіпті етегіне құрма ағашы, басында бұлбұл құстың ұясы бар* (Көз, құлақ, тіс); *Екі достың бірі ыңғайлы, Біреуінен ебі жоқ. Екеуін де бірдей көрем, Маған артық-кемі жоқ* (Екі қол); *Бірге жатып бірге тұрар, Озуға тұра ұмтылар. Екеуі мәңгі жарысып, Көрген жоқ әлі қалысып* (Екі аяқ); *Екі батыр қазына іздейді, Екі батыр жол іздейді* (Қол мен аяқ) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 22).

Қазақ жұмбақтарындағы соматизмдердің атауларын жасыру көбінесе денотатты кейіптеу арқылы, яғни сол дене мүшелерін жанды зат бейнесінде көрсету, беріледі: *Жиырма баласы бар, төртеуі ана, Бірі ұзын, бірі қысқа дара-дара. Қандайлық істі қоссаң, ерінбейді, білімпаз мамандығы болған сара* (Аяқ, қол, саусақ) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 24).

Қазақ жұмбақтарында сан есімдердің қолданылуы денотаттың квантитативтік белгілерін таңбалайды. Мысалы, жұмбақтау мәтінінің бірінші бөлігінде денотатты жасыру амалдары әртүрлі болуы мүмкін: *Таңертең төрт аяқты, Түсте екі аяқты, Кешке қарай үш аяқты* (Адамның балалық, есі кірген, қартайған кезі). Жұмбақтау мәтінінің бірінші бөлігіндегі денотат аясына уақыт белгілерін еңгізген – *таңертең, түс, кеш*. Таңғы уақыт – ол дүниенің есігін жаңа ашқан сәбидің аяқтары мен қолдарының бірдей қызмет атқаратыны, төрт аяқтап жерде еңбектеп жүретін шағы. Сонымен бірге сүйеу немесе тіреудің дифференциалды белгілері жойылған, *төрт* сан есімі қол мен аяқтарды белгілейді, ал үшінші сүйеу ретінде аяқ-қол емес, жаңа интегралды сема – кәрілікте пайда болатын үшінші аяқ – таяқ қосылады, ол тірі денотаттың дене мүшесі емес, өз қызметіні атқаратын артефакт. Жұмбақтың шешілуінде денотаттың үш күйі біріктірілген.

Қазақ жұмбақтарындағы символикалық мағына тарихи-мәдени ақпаратты тасымалдау арқылы айқын көрініс табады. Мысалы, қазақ халқының дүниетанымында адам өмірінің белестері мен оның жасын есептеу үлгісі «мүшел жас» ұғымымен байланысты. Дәстүрлі қазақ қоғамында адамның бір мүшел жастан келесі мүшел жасқа өтуі арнайы ырымдар мен ғұрыптарды орындауды талап етеді: *Көрінеді бір бәйтерек басы сыңар, Сүйкімді адамзатқа ол бір шынар. Дағ түбінен басынан жеткенінше, Жүз бұтақ, мың екі жүз ұясы бар. Төрт басқыштың бұтағы қырық тоғыз, Мәуесі иіліп, жерге балы тамар. Бес басып, шыққасын алтыншыға, жылымпыш аппақ болып жасауды қар. Жеті бұтақ басқанда, жер жарылып, Жайы қамап болмаса жан қиналар. Сегізін тамам қылып басқан жанның Артында тоқсан жеті бұтақ қалар, үш бұтақтан сақтанса, соған келіп, Ұясы мың екі жүз тамам болар* (Адамның бір жастан жүз жасқа дейінгі мүшел жастары) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 25).

Сандар – әлемді бейнелейтін ерекше код элементтері. Әлемнің мифологиялық бейнесінде құбылыстардың сапалы-сандық жағы сандар арқылы беріледі. Сандармен байланысты ырым-нанымдар сандырдың дәстүрлі символикасына негізделеді. Көне халықтар сандарды киелі күші бар абстракт ретінде қабылдайтын, сондықтан оларда жасырын мағына мен сиқырлы мүмкіндіктері барына, құдайлар әлемді басқаруда қолданатын құрал деп сенетін. Мысалы, сан есімдер әлемді ұйымдастырудың негізгі концепт ұғымдары – уақыт пен кеңістік, аспан шырақтары, аспан әлемі, ауа, жер, табиғат құбылыстары бейнесін сипаттайды. Қазақ жұмбақтарында әлемнің киелі құбыластарын сипаттауда бірінші ондықты құрайтын сандар (1-10) жиі кездеседі: *Бір үйде қос сұлу қыз ағайынды, Екеуі қызықтырған талайыңды. Жүдемес төрт маусымда мұңаймаса, Тұрады нұрға малып маңдайыңды* (Ай, күн); *Қиырсыз бір теңіз бар ол немене, Құбылып қалқиды алтын бір тегене, Сансыз құс жүзеді ортасында, Алты қаз, жеті үйрек, үш бөдене. Оқшау жүр ақ шағала, көк шағала, Теңіздің ортасында күміс кесе* (Аспан әлемі, жұлдыз); *Алтын қоян қашады бұдан былай, Жеті лашын құдай ұдай-ұдай. Артынан екі бүркіт тағы кетті, Шешіп бер жұмбағымды қарап тұрмай* (Үркер, жеті қарақшы, ай, күн) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 32).

Аспан шырақтарының арасында сансыз жиынтық – жұлдыздар, сондықтан оларды жұмбақтауда үлкен көлемді белгілейтін сан есімдер қолданылады: *Бір байдың мың қойы қоздайды екен, Біреуі біреуінен озбайды екен. Болғанмен алтын астау, күміс күндеу, Болғанша қиямет қайым тозбайды екен* (Жұлдыздар). Белгілі бір жиынтық, саны шексіз заттың денотаты сан арқылы емес, «көп» деген сөз арқылы беріледі: *Көп моншақ үй үстіне қойдым шашып, Қарасам толып жатыр көзін ашып. Үйіме сәулеленіп түссе жарық, Кетеді әлгі моншақ бәрі қашып* (Жұлдыздар) (Т.64: Жұмбақтар, 2010, 35).

Негізі сандардың пайда болуының әртүрлі болжамдары бар: прагматикалық, себебі сандар коммуникативтік қажеттілік нәтижесінде пайда болған; концептуалды, немесе вербалды, мысалы, БІР саны есептеу нүктесі екенін адамның туа біткен концептісі; салттық – ол адамның санды жаңадан жасап шығару қабілеті.

Қорытынды

Қазақ жұмбақтарының құрылымы әмбебап сипатқа ие, ол сұрақ немесе метафорадан тұрады, белгілі бір зат пен құбылысты астарлап айту негізінде жауапты талап ететін халық поэтикалық шығармашылық жанры. Жұмбақты жасыру және жұмбақты шешу – бұл поэтикалық жарыс, метафоралық бейнелер сайысы, адамның поэтикалық ойлау қабілетін сынау.

Біздің зерттеуіміз қазақ жұмбақтарындағы сан мен мөлшердің символикалық мәнін ашуға және оның жұмбақтар тілінде бейнелік, мағыналық, ассоциативті қызметін айқындауға бағытталған. Қазақ жұмбақтарында символикалық мағына шағын сандарға (1, 2, 3, 4, 5) және олармен қарапайым амалдар жасауға негізделген сан есімнен тұратын тіркестер көрініс табады.

Жұмбақ санаудың әмбебаптығын дәлелдейді, себебі кез келген халық өзінің ауыз шығармашылығында күнделікті өмірден алынған тәжірибені, заттар мен табиғи құбылыстарды, құндылықтарды өз семантикасында жасырып, сұрақ қою арқылы жұмбақтың шешілуін талап етеді. Қазақ халқы жұмбақтау барысында әртүрлі мағынаны жасырып, астарлап айтып, логикалық ойлауды жетілдіру үшін әртүрлі сандарды пайдаланған. Қазақ жұмбақтарында бірден беске дейін (1-5) сандар жиі қолданылады, себебі олар нақты мөлшерді белгілейді. Сонымен қатар, әлемнің киелі құбыластарын сипаттауда бірінші ондықты құрайтын сандар да (1-10) жиі кездеседі.

Қазақ дүниетанымында *үш*, *жеті*, *тоғыз*, *қырық* сандары қазақ халқының дүниетанымындағы ой-өріс пен діни мифологияға тікелей қатысты. Киелі сандардың концептуалдық құрылымындағы мифологиялық таным ұлттық мәдени болмысын, тілдің лингвомәдени кеңістігін аша түседі. Қазақ жұмбақтарында киелі сандар әртүрлі діни-философиялық ұғымдарды және аспан әлеміндегі құбылыстарды жұмбақтауда қолданылады.

Мақалада адамның вербалды тәжірибесін білдіретін, оның қоршаған әлемді тану және онымен өзара әрекеттесу құралы ретінде қызмет ететін соматизмдерді белгілейтін денотатқа ие жұмбақтардағы сандық кодты сипаттауға ерекше назар аударылады. Соматизмдерді жұмбақтауда сан есімдер міндетті түрде кездеседі, себебі адамның дене мүшелері көбінесе жұптасады – қол, аяқ, көз, құлақ т.б., сондықтан оларды жұмбақтауда екі нысан белгіленеді: *екі дос*, *екі самұрық*, *екі батыр*. Соматизмдердің атауларын жасыру көбінесе денотатты кейіптеу арқылы, яғни сол дене мүшелерін жанды зат бейнесінде көрсету, беріледі: *жиырма баласы бар*, *төртеуі ана...* және т.б. Соматизмдердің бейнелі семантикасы ертегі кейіпкерлерімен – құстар, аңдар мен жануарлармен ассоциациялау арқылы беріледі. Адамның дене мүшелерін жасырған жұмбақтарда ірі сандар жиі кездеседі, себебі олардағы сан есімдер денотат қызметін атқарып, жасырылған жауапты табуға ықпал етеді.

Жалпы, жұмбақтарда жасырын денотат ретінде қоршаған ортадағы кез келген тұрмыстық заттар мен құбылыстар, аспан денелері, адамның дене мүшелері, жәндіктер мен өсімдіктер атаулары, абстрактылы ұғымдар, уақыт пен кеңістіктің нысандары бола алады. Аздық пен көптік, жекелік пен жалпылық, даралық пен топтық, ұзындық пен қысқалық, алыс пен жақын сияқты өлшемдер белгілі бір санға негізделіп, сандық өлшемге сүйенеді.

Қорыта айтқанда, мақала шеңберінде қойылған мақсатқа қол жеткіздік – ол лингвистикалық тұрғыдан қазақ жұмбақтарында қолданылатын сан есімдердің символикалық мәнін ашып, сипаттау. Материалды талдау жұмбақта денотаттың квантитативтік сипаттамаларын білдіретін сандардың семантикалық және символикалық мәні айрықша екенін дәлелдейді.

Әдебиеттер

- Әбжанов М. (1966) Қазақ халқының жұмбақтары. – Алматы: Мектеп, 1966. – 252 б.
 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. (2010). Т.64: Жұмбақтар. – Астана: «Фолиант», 2010. – 432 б.
 Васильев А.В. (1900) Образцы киргизской народной поэзии. Вып. Киригизские загадки. – Оренбург, 1900.
 Дүсіпбаева Қ.С. (2001) Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Филология ғылымдарының канд.диссертациясы. – Алматы, 2001. – 136 б.
 Жанпейсов Е. (2018) Қазақ ескіліктері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 352 б.
 Қазақтың халық жұмбақтары (1959) / Құраст. С.Аманжолов, Т.Жанұзақов. – Алматы, 1959.
 Керім Ш. (2007) Қазақ жұмбағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 272 б.
 Лазутин С.Г. (1981) Поэтика русского фольклора: Учеб. пособие для филол.фак.ун-тов. – М.: Высш.школа, 1981. – 221 с.
 Левин Ю.И. (1978) Семантическая структура загадки // Паремнологический сборник. – М.: Наука, 1978. – С.283–314.
 Оңғарбаева Н. Қазақ жұмбақтарының тілі: Филология ғылымдарының канд.диссертациясы. – Алматы, 1997. – 136 б.

Топоров В.Н. (1994) Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст. Т.1. – М.: Индрик, 1994. – С.10–117.

References

- Abzhanov M. (1966) Qazaq halkynyn zhumbaktary. [Riddles of the Kazakh people] – Almaty: Mektep, 1966. – 252 b. (in Kazakh)
- Babalar sozi: Zhuztomdyk. (2010). T.64: Zhumbaktar. [The word of ancestors: Hundredthome. (2010).Vol. 64: Riddles] – Astana: «Foliant», 2010. – 432 b. (in Kazakh)
- Vasil'ev A.V. (1900) Obrazcy kirgizskoj narodnoj poezii. Vyp. Kirigizskie zagadki. [Samples of Kyrgyz population poetry. Vol. Kyrgyz riddles] – Orenburg, 1900. (in Russian)
- Dusipbaeva K.S. (2001) Qazaq eskilikteriniñ sandar zhujesindegi tildik korinisteri: Filologija gylymdarynyn kand.dissertacijasy. [Linguistic manifestations of Kazakh antiquity in the system of numbers: candidate of Philological Sciences.thesis] – Almaty, 2001. – 136 p.] – Almaty, 2001. – 136 b. (in Kazakh)
- Zhanpejsov E. (2018) Qazaq eskilikteri. [Kazakh Antiquities] – Almaty: «Қазақ тили» баспасы, 2018. – 352 b. (in Kazakh)
- Qazaqtyn halyk zhumbaktary (1959) [Kazakh population riddles] / Kurast. S.Amanzholov, T.Zhanuzakov. – Almaty, 1959. (in Kazakh)
- Kerim Sh. (2007) Qazaq zhumbagy. [Kazakh riddle] – Almaty: Arys, 2007. – 272 b. (in Kazakh)
- Lazutin S.G. (1981) Pojetika russkogo fol'klora: Ucheb. posobie dlja filol.fak.un-tov. [Poetics of Russian folklore: Textbook for philology.fac.un-tov – M.: Vyssh.shkola, 1981. – 221 s.] (in Russian)
- Levin Ju.I. (1978) Semanticheskaja struktura zagadki [Semantic structure of the riddle // Paremiological collection]. // Paremiologicheskij sbornik. – M.: Nauka, 1978. – S.283–314. (in Russian)
- Ongarbaeva N. (1997) Qazaq zhumbaktarynyn tili: Filologija rylymdarynyn kand.dissertacijasy. [The language of Kazakh riddles: Kand of Philological Sciences.thesis] – Almaty, 1997. – 136 b. (in Kazakh)
- Toporov V.N. (1994) Iz nabljudenij nad zagadkoj [From observations on the riddle // Research in the field of Balto-Slavic spiritual culture: The Riddle as a text. Vol.1] // Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury: Zagadka kak tekst. T.1. – M.: Indrik, 1994. – S.10–117. (in Russian)

A. Zhussupova¹ , N. Plyassova² , A. Karshigayeva³ , K.N. Shokhayeva^{1*}

¹Almaty University of Power Engineering and Telecommunications after G. Daukeev,
Almaty, Kazakhstan;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

³A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail-shohaeva1976@mail.ru

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FUNCTION OF SPEECH IN BUSINESS COMMUNICATION

Abstract. This research paper considers the communicative-pragmatic function of speech inherent in business communication, which is considered part of the category of speech act, communicative situation, logos, ethos, and pathos. Psychological, communicative, and cognitive aspects of speech in business communication are analyzed as well. On the basis of social relations, a person is involved in all spiritual experiences and acquires his mind, behavior, emotions, mental process and knowledge, and communication culture. Therefore, it is very necessary to study speech as a biosocial phenomenon, which serves as a regulation mechanism between the individuality and socialization of a person. The objective of the research work is to reveal the communicative-pragmatic features of speech in business communication in the socio-functional aspect. Speech shows individuality as a biological phenomenon that is unique to a person, behind it is intuition, perception, feeling, thinking, reasoning, etc. There are cognitive and psychological components. These components allow people to recognize themselves and their environment. A person engages in speaking in order to inform others about what he knows and wants to know. The purpose of speech is to convey how one understands the environment, the world, what he knows, and how he can store, use, and change information. From this purpose, it is possible to see the process of speech "transition from individuality to socialization", that is, the socialization of speech. Socialization of speech takes place in the course of people's discussion, conversation, exchange of ideas, and communication in the public environment. From this comes the social function of speech. Social service determines the importance of influencing others, thinking, communicating with others, and the realization of the idea of community and joint action among people.

Keywords: logos, ethos, pathos, perception, empathy, apperception, discourse, motivation, speech ethics.

A. Жүсіпова¹, Н. Илясова², А. Каршигаева³, К. Н. Шохаева¹

¹Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және телекоммуникация университеті, Алматы, Қазақстан;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы Қазақстан;

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail-shohaeva1976@mail.ru

ІСКЕРІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЙЛЕУДІҢ КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ

Аннотация. Мақалада ауызша формадағы іскери қарым-қатынасқа тән сөйлеудің коммуникативтік-прагматикалық қызметі сөйлеу актісі, коммуникативтік жағдаят, логос, этос, пафос категориялары аясында қарастырылады. Іскери коммуникациядағы сөйлеудің психологиялық, коммуникативті-танымдық қырларына талдау жасалады. Сөйлеуді әлеуметтік қызмет тұрғысынан арнайы зерттеу – бүгінгі күні өте өзекті мәселе. Әсіресе іскери қатынаста адамдардың қоғамдасуына, бірлесуіне қызмет атқаратын сөйлеу заңдылықтарын зерттеу аса маңызды. Ғылыми мақаладағы *негізгі міндет іскери қатынастағы сөйлеу стилін коммуникативті-прагматикалық тұрғыдан саралау*. Сөйлеу адамға ғана тән биологиялық құбылыс ретінде даралықты көрсетеді, оның астарында түйсіну, қабылдау, сезу, ойлау, пайымдау, т.б. сияқты когнитивті психологиялық компоненттер бар. Осы компоненттер адамдардың өзін және қоршаған ортаны тануға мүмкіндік береді. Таныған, білген нәрсесі туралы басқаларға ақпарат беру үшін адам сөйлеу әрекетіне түседі. Сөйлеудегі мақсат – қоршаған ортаны, әлемді қалай түсінетінін, білгенін жеткізу және ақпаратты қалай сақтай алатынын, қолдана алатынын, өзгерете алатынын көрсету. Осы мақсаттан сөйлеудің «даралықтан әлеуметтенуге қарай өту» процесін, яғни сөйлеудің әлеуметтенуін көруге болады. Сөйлеудің әлеуметтенуі адамдардың қоғамдық ортадағы пікірлесуі, сөйлесуі, өзара ой бөлісуі, қарым-қатынасқа түсуі барысында жүзеге асады. Осыдан келіп сөйлеудің әлеуметтік қызметі шығады. Әлеуметтік қызмет ой-пікірді жеткізу барысында басқаға әсер ету, ой салу, басқалармен қарым-қатынасқа түсудің маңызын және адамдар арасындағы біріккен әрекеттің, қоғамдасу идеясының жүзеге асуын айқындайды.

Тірек сөздер: логос, этос, пафос, перцепция, эмпатия, апперцепция, дискурс, мотивация, сөйлеу әдебі.

А. Жусупова¹, Н. Ильясова², А. Каршигаева³, К.Н. Шохаева¹

¹Алматинский университет энергетики и телекоммуникаций имени Г. Даукеева, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

³Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

*e-mail-shohaeva1976@mail.ru

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ РЕЧИ В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ

Аннотация. В данной научной статье рассматривается коммуникативно-прагматическая функция речи, присущая для делового общения, которые рассматриваются в рамках категории акта речи, коммуникативной ситуации, логоса, этоса, пафоса. Также анализируются психологические, коммуникативные и когнитивные аспекты речи в деловом общении. Актуальной проблемой на сегодняшний день выступает специальное исследование речи с точки зрения социальной деятельности. Особенно важно изучение речевых закономерностей, которые служат общению и сплочению людей в деловом общении. Задачей исследования является дифференциация стиля речи в деловом общении с коммуникативно-прагматической точки зрения. Речь показывает индивидуальность как биологический феномен, присущий только человеку, за ним стоят интуиция, восприятие, чувство, мышление, рассуждение и т. д. Есть когнитивный и психологический компоненты. Эти компоненты позволяют людям узнавать себя и свое окружение. Человек занимается говорением, чтобы сообщить другим о том, что он знает. Цель речи — передать, как человек понимает окружающую среду, мир, что он знает, как он может хранить, использовать и изменять информацию. С этой целью можно увидеть процесс «перехода речи от индивидуальности к социализации», то есть социализацию речи. Социализация речи происходит в ходе обсуждения общения людей, беседы, обмена идеями. Социальная деятельность определяет важность воздействия на другого, общения с другими в процессе передачи мысли и реализации идеи совместного действия, общения между людьми.

Ключевые слова: логос, этос, пафос, перцепция, эмпатия, апперцепция, дискурс, мотивация, этика речи.

Introduction

Business communication is a type of language communication that serves as the main category in the politics and existence of the state. People establish business relationships starting from diplomatic relations with foreign states, state trading, private property, education, science, art, business, and all spheres of society of this kind. The informational (informative), voluntarily (galvanizing into action) activity of business communication is succeeded only when the ideas and thoughts are brought home and convinced in a precise, distinct, and brief manner.

Business conversation in business relationships, speech before the audience on official matters, and telephone conversation - are the actions performed as part of conducting an official report in an oral or conversational form. Business communication is carried out in written and conversational forms. Business communication is carried out through the speech activity and is represented in the oral use of language, and business communication through the written language, and is referred to as the written use of language. Business communication by word through speech has some significant features different from the business relationship in the written form. Business communication in writing means the interaction between people by dint of special documents, such as decrees, e-mails, sentences, orders, statements, certificates, contracts, etc. In the business sense, any records made in the written form must follow the rules of static (permanent) position, i.e., fixed and strict. The oral use of business communication language is represented by speech mastery, expressivity, psychological state, communicative intention, profession, extensive knowledge, intuition, intelligence, culture, social role, status, and everything being of the addresser. This allows you to define the communicative-pragmatic activity of speech in business communication.

Materials and methods

The theoretical definition of communicative speech function in business communication includes six elements related to the speech act (addresser, addressee, contact, code, context, and information). The professional level and social status of communicators, speech situation associated with the socio-political problem - are the theoretical factors that facilitate the recognition of official oral speech in the process of business communication. According to Jakobson, language signs are not based on identity, but on contiguity. Concerning the subject of language, Jakobson does not subscribe to the existence of an absolute subject, but rather he acknowledges the multiplicity of subjects that are revealed in each utterance. Jakobson's aim was to think about how various elements of communication are related, forming a multilayer hierarchical structure (Jakobson 1975).

The pragmatic function of speech in business communication is closely related to the issues of suggestive category, argumentation, and discourse. The basic concepts of communicators in communicative situations, professional, scientific, cultural potential, perceptual, empathic, and other states are determined on the basis of categories of logos, ethos, and pathos.

Such methods as an introspective method, method of interdisciplinary sciences, and description method have been used in this paper. The study was based on the speech of the users of business communication language (native speakers), where the communicative-pragmatic concepts were formulated on the basis of an introspective method. The psychological, communicative, and cognitive features of speech in business communication based on the methods of interdisciplinary sciences related to communicative linguistics, psycholinguistics, and cognitive linguistics are analyzed.

Concepts:

- speech in business communication refers to official speech or formal address;
- official speech - is a speech form, reflecting the value of intellectual abilities of professional specialists;
- 6 elements related to the speech act - the addressee, addresser, contact, code, context, and information - by means of which the features characteristic of business communication are determined;
- subjects entering into language communication through personal interaction in business communication are exchanging the speaker/listener roles;
- factors such as influence, conviction, suggestion, pros, and cons affect the speech in business communication;
- speech in business communication is made up of three unit - suggestion, argumentation, and discourse;
- communicative situation in business communication is determined by the categories of logo, ethos, and pathos;
- category of logos defines the basic concepts in business communication and social perception;
- category of ethos allows for revealing the professional, scientific, and cultural potential of communication;
- category of pathos defines the perceptual, empathic, and apperceptive state of persons entering into business relationships.

Literature review

Since the meetings, seminars, symposia, political events, and mutual communication in officially designated places, negotiations, and public speeches are official, they are referred to as official speeches or formal addresses.

Official speech is a form of speech, which is used for business communication execution. In all public and social spheres, such as education, science, art, economics, business, politics, and management, people officially speak when they enter into business relationships.

Oral business speech is different from oral speech, simple speech, expressive speech, and scientific speech. Oral speech is a form of speech that is carried out in the course of everyday communication between people and becomes a universal speech skill. In the simple speech, the linguistic traditions and customs of the local population are manifested, as well as dialectical features. Ungentle speech - is a form of speech in which the language norms are not observed, and speech ethics is not considered that negatively affects the listener, and contradicts the culture of speech. Artistic speech - is a cognitive form of speech that arouses interest in perception through the use of noble words that enhance the expressive-emotional coloring of speech. Scientific speech - is a speech, which reveals the essence of the issues to which the majority of people do not attach importance, i.e. such as voluntary attention, cosmic consciousness, and depth of knowledge (Ilyasova 2017).

In other types of speech, common words are used that are understandable for those entering in communication, encoded in the minds of all that serve to express the speech situation with regard to everyday life-sustaining activity, analyze and interpret a particular problem, as the official speech serves to solve problems related to the socio-political problems of society, and achieve this goal. Therefore, the official speech can be recognized, *firstly*, by the form of speech characteristic of businessmen with a high professional level. They can enter into a speech act with any audience and in any situation relating to one's business or profession, thus contributing to the successful completion of language communication;

secondly, the official speech is a form of speech, which is based on intellectual values. A speaker is able to demonstrate his intellectual abilities, and approve himself using rational methods and techniques for achieving success and result in speech; *thirdly*, the official speech is a communicative-social form of speech, which is of particular importance. In a certain professional area of society, business communication is used for the relationship between the manager and manager, manager, and employee, specialist and specialist, specialists and consumers.

In the official speech, there are 6 elements related to the speech act and which have their own peculiar features. Address, addressee, contact, code, context, and message (Jacobson 1975], which arise from the requirements of a particular case or profession. *Addresser* is a specialist in a particular professional sphere; *Addressee* is a person related to a particular kind of business or is also a professional specialist. *Contact* is the ability to pick up and interpret professional words in accordance with the requirements of the speech situation and use these words correctly. *Code* is a selection of meta-language, which is convenient for entering into communication, understandable, and accessible to all participants. Meta-language being adopted in Kazakhstan for official speech - are Kazakh and Russian. If the audience (addressee) more easily perceives and understands the Kazakh language, then business communication is carried out in the Kazakh language. If the addressee is comfortable with the Russian language, then business communication is carried out in Russian. Context - is planned and written in advance. The addresser, in order to achieve successful communication, can think over the speech and language techniques used in colloquial speech in advance. Message is information that considers effective ways to transfer information. Information necessary for oral expression, and information necessary for reflection in writing.

The official speech is accompanied by the speaker and listener, when the communicators have a *tete-a-tete* with each other, talk face-to-face, and have a conversational discussion. As the Japanese scholar Eriko Asad Zuma noted, the role of addressee and addresser is changing in the official speech of business communication. "Talking subject" - this is when many different subjects appear in turn, while the speaker and listener change their roles during communication. The speech of the speaker is not monotonous from a self-centered point of view, as he has the experience of the listener as well, and what he will say when it will be his turn depends on what he has heard. It is not true that one person speaking as the subject forms the act of communication. Communication takes place through a mutual exchange between the roles of speaker and listener (Asad Zuma 2008). These are the communicative peculiar features characteristic of official speech.

Business communication is distinguished by using the facts of influence on speech, conviction, suggestion, and pros and cons. These facts in pragmatics constitute the field of the suggestive category (conviction). The suggestion comes from the Latin word *suggestion* - *syngignoscism*, sign, and allusion, which is comprehensively studied in psychology and linguistics. Suggestive categories in business communication (category of conviction) reflect the ways to achieve successful communication. Successful communication is the exercise of professional competence, ability, and achievement of results through speech. To achieve this goal there are special requirements for official speech. This is a speech based on argumentation.

The meaning of the term *argumentation* in the speech was taken into account in the rhetorical studies of the 50s of the XX century. In 1958, the book "Treatise on Argumentation: New Rhetoric" by Belgian scientist and philosopher H. Perelman and L. Olbrech -Tytteck was published, in which it is noted that logical argumentation is based on the category of suggestion. Perelman defines the differences in the communicative aspect between the concepts of rational argumentation and logical argumentation.

Logical argumentation - is a rhetorical structure that occurs in the process of speech act between the speaker and listener addresser and addressee, and rational argumentation - is a rhetorical structure that does not relate specifically to the speaker and listener, but is directed to the audience (Perelman 1987).

Results and discussion

All communicators in business communication are professional experts and problem that turns into a discourse is common, as all participants have their own opinion, views, arguments, and opposite evidence on this problem. In the discourse, the speaker achieves successful communication, if he proves his opinion, views, and judgments. For this, the speaker uses both the rhetorical structure based on logical argumentation and the rhetorical structure based on rational argumentation.

In accordance with the requirements for business communications, it is necessary to muster specific arguments that are far and wide foreseen, studied and found a positive solution, and bring them in the rational language ways.

The versatile logical argumentation proves that the subject of the discourse is authenticity and necessity, which contributes to the fact that it affects the feelings of the addressee and creates a sense of confidence.

The addresser (speaking person) uses the rational approaches to the communicative situation, understanding what is happening in the addressee's (listener) mind, and how well they understand. They are reflected in the rhetorical categories of logos, ethos, and pathos (Aristotle 1998). Communicative-pragmatic function in the interaction of these categories in business communication and when used in the language is accomplished to the full extent.

The function of the category of logos in business communication.

In the category of logos, people follow the basic concept - logos. Perception is the main concept in the logos category. In business communication, there is preliminary representation, basic education, professional level, and specific interest of both the speaker and listener about the main subject of discourse. Therefore, social perception is manifested in business communication. Social perception (Bruner 1999) is guided by social facts that determine the importance of perception by taking into account previous experience, goals, and intentions of the subject. Expressing thoughts about the benefits or harms of the subject or phenomenon being discussed or represented in public, and explaining and understanding its social essence prove that the category of logos and social perception are closely related. Based on this, the function of the logos category in business communication is determined, such as:

- activity;
- motivation;
- argumentation;
- communication.

The activity in business communication is high, since communicators are familiar with the problem under discussion, and there are common interests. The activity contributes to the emergence of new concepts.

The perception, understanding, and discussion of cognitive components that determine the benefits and harms of the subject or phenomenon under discussion determine the essence of motivation in business communication.

The use of evidence that does not raise any doubts about the subject or phenomena under discussion that are accurate and without contradictions means that business communication is characterized by argumentation. Language contacts of communicators, orally or in writing, indicate that business communication is carried out through language contact. If the object of speech is clear to all participants of communication, then they can easily and quickly define the goals and objectives, motives, and directions of the two parties.

The function of the category of ethos in business communication.

The function of the category of ethos is determined by following the professional, scientific, and cultural potential of communication, such as:

- ability to choose the style of speech depending on the social status of the audience;
- knowledge of the culture of communication;
- ability to reveal the content of the topic at deep, medium, and easy levels;
- ability to convey the basic concept in a short time;
- ability to apply rational techniques in speech.

The ability to choose the style of speech depending on the social status of the audience is determined subject to the social status of communicators.

People of integral status working in the social, industrial, economic, and cultural environments enter business communication. Speech situations are different in terms of specifics of this or this labor sphere. Therefore, each branch of activity has its own way of using words in a conversational style.

- with respect to each branch of activity, a system of terms is maintained that is conveyed literally;
- in relation to each branch of activity there are phraseological, metaphorical, and re-phrasing translations;

- in each sphere there are sentences reflecting new information, new product, and new views;
- there are sentences with axiological sense, meaning very valuable and remarkable ideas;
- in each sphere there are mental proposals that make a significant contribution;

The use of terms in business communication related to different spheres is one of the main features of the style of speech. For example, in business communication, the terms used in diplomacy are applied in the field of foreign policy, pedagogical terms in the field of education, and legal terms in the field of law. The use of terms in business communication is a characteristic feature of the official style of speech.

The use of phraseological, metaphorical, and re-phrasing expressions in business communication contributes to the awakening of the spirit, and compassion of feelings of the addresser, society, and audience. The use of phraseological, metaphorical, and re-phrasing units in business communication, precisely relating to the object, contributes to the expression of thoughts in a brief and distinct form, generalization, inventiveness in question-answer conversations, and timely termination of controversial issues.

The use of phrases related to new offers, new information, new products, and new approaches in business communication regarding each branch of activity - is the main tool for achieving the goal. New information, new products, and new views - are the main resource of business communication and core value. Such phrases enable the communicator to achieve his goals and perform any actions to satisfy all the needs. Only those people who are able to find, evaluate and use the information in an efficient way can enter the business communication.

In business communication, the use of sentences in the axiological sense, expressing very valuable and ideal ideas, serves to meet spiritual and material needs. For example, *I want the rich history and traditions of my nation in ancient times to be a solid basis for future prosperity, with a firm commitment to each step of the way and faith in the future.* (Nazarbayev, N. the article "Aim for the Future: Spiritual Revival" April 12, 2017). These phrases serve to meet the spiritual needs of the Kazakh people. Expressions informing about what should be produced, how to produce, how much to produce, the need for its use, and its benefits, serve to compensate for material needs. For example, the *Production of non-ferrous metals is required for the production of aerospace and electronic equipment.* Mental sentences in business communication are used to attract the attention of the audience to themselves, express their readiness to always speak, and establish close contact with the audience. Communication culture is a sign of professional competence in the public and social sphere, "social norms of human ethics in society" (Formanovskaya 2002). The culture of communication in business communication is determined by the norms of speech ethics. The norms of speech ethics are used to design and improve the style of speech, and psychological interaction of communication. Each communicator entering into business communication can demonstrate the culture of speech with observance of the norms of speech ethics. His main indicators are - greeting, approval, blandishment, lenity, expression of gratitude, and politeness. Requirements for a specialist in business communication are very high. In accordance with the age, level of knowledge, upbringing, experience, and social role of the participants in business communication, it is necessary to disclose the content of the topic at a deep, average, and easy level. If the participants in business communication are people with a scientific degree, it is necessary to deeply disclose the content of the topic and conform to the style of speech. If the participants of business communication are workers and employees, then the content of the topic is revealed at the middle level, and the style of speech should correspond to the situation. If the participants of business communication are support and service staff (secretary, waiter, security guard, etc.), then the content of the topic is easily revealed and the corresponding style of speech is used. The ability to convey the basic concept in business communication in the short run is measured by the ability to convey the information in two words from the viewpoint of any complex problem. The ability to apply rational techniques in speech includes such speech actions as how to start the topic of conversation to attract the attention of the audience, how to use facial expressions and gestures in speech, how to move, how to respond to the listeners, and interact with them in a skillful way, and how to dress correctly. The function of the category of pathos in business communication.

The function of the category of pathos is determined depending on the perceptual, empathic, and apperceptive state of persons entering into business relationships. The problem discussed in business communication - is an individual technique of both the speaker and listener, each has its own perceptual function, which is fixed in the consciousness, having a perceptual activity. In the process of information

sharing, a lot of psychological agitation and anxieties occurs that have passed an individual reception by both the speaker and listener, fixed in the consciousness of everyone who has passed an intelligent screen, when the problem is transformed into business communication and enters the process of information sharing.

Agreement/disagreement, objection/support, involvement in confusing questions, posing non-coercive/unforced questions, and cumulative questions. No matter how the psychological impact occurs, both parties (speaker and listener) understand, recognize and feel its essence and meaning. Therefore, the question under discussion can be perceived by the speaker not only from the point of view of his/her opinion but also from the point of view of the listener. He/she can understand the emotions of the listener. Due to the fact that the topic of talk, dialogue, and conversation is common for cognition by both parties, there is a close empathetic connection between the communicators. The term empathy in business communication means "the ability to perceive the role of another person", which was noted in the work by J. Mid in 1934. Successful establishment of empathetic links is the most important problem in business communication. In the absence of an empathic link, business communication cannot be successfully implemented. In business communication, it is important for every speaker to understand and support himself. Therefore, the speaker must use his/her cognition (apperception/ comprehension) from his/her life experience, to influence the emotions and feelings of the listener, and to achieve this, he/she must be able to put the emotions and feelings of the listener through his/her inner world. Then the principle of cooperation in business communication is implemented, and listeners express interest and trust. It is important to consider the communicative interest of the addressee in the principle of solidarity suggested by P. Grace. This principle of cooperation by P. Grace includes the following: "communicate the information being known; 2) tell the truth only; 3) do not deviate from the topic; 4) make a clear speech; 5) be polite (Grace 1985). According to this principle, the successful implementation of participation in the discourse depends primarily on the listener.

Conclusion

To sum up, it may be said that speech in business communication is performed for the purpose of solving a problem related to the social and political problems of society, meeting the spiritual and cultural needs of people. Speech in business communication is typical for professional specialists. When talking in the process of business communication, specialists play the role of both speaker and listener. The speech is clearly expressed by suggestive, argumentation, and discursive categories. Through the categories of logos, ethos, and pathos, you can determine the communicative-pragmatic function of business communication to the full extent.

In the course of business communication, the previous experience, purpose, and intent of the subject play a significant role in understanding the benefits or harms of the subject or phenomenon during which the explanations and understanding of its social essence are discussed, which are familiar to the public.

The category of logos in business communication considers the performance of activity, motivation, argumentation, and communication as a unity. The category of logos in business communication determines the professional, scientific, and cultural potential of speech specialists, examines the patterns of the language units use in accordance with their speech style, as well as considers such issues as the preservation of the culture of communication and speech in accordance with the social level of the audience, transfer of the basic thought within a short period of time, and use of optimal approaches promoting better perception by the audience. The category of pathos considers the patterns of establishing cooperation through the understanding of the listener's emotions, and audience impact. The communicative-pragmatic function of speech in business communication is determined by the process of linguistic theory, suggestion, and speech act.

References

- Aristotle (1998), *Ethics. Politics. Rhetoric. Poetics. Categories*. Minsk.
- Asadzuma, Eriko (2008), The concept of "Decentralization" in the views of R. Jakobson on the communicative theory. Vol. 2, 2 <http://www.actalinguistica.com/arhiv/index.php/als/article/viewFile/161/214>
- Bruner, J., Andreeva, G.M. (1999) *Social Psychology*. M.: Aspect Press, p. 375.
- Formanovskaya, N.I. (1985), *Speaking etiquette and communication culture*. M.: High School. 2002, p. 456.
- Goldstein, A.P., Michaels, G.Y. (1985), *Empathy development training, consequences*. London, p. 287.
- Grace, G.P. (1985), *Logic and speech communication // New in the foreign linguistics*. Issue 16, M.: Progress
- Ilyasova, N.A. (2017), *Communicative-cognitive essence of language units*. Almaty, p. 328.

Jacobson, R. Linguistics and poetics // Structuralism: “for” and “against.” - M., 1975.

Perelman, H., Olbrecht-Tyteka, L. (1987), From the book “New rhetoric: a treatise on argumentation” // Language and modeling of social interaction. M: Progress, p. 207-264.

А.М. Куркимбаева*

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

*e-mail: aizhan--k@mail.ru

«BLACK FRIDAY» КОНЦЕПТИСІНІҢ ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Бұл мақалада «Black Friday» концептісінің жарнама дискурсындағы прагматикалық сипаты қарастырылады. Осы уақытқа дейін отандық лингвистикада аталмыш концептінің жарнама дискурсындағы қолданысы прагматикалық тұрғыдан талдануы жүзеге аспады. Бұл сипат зерттеу нысанының өзектілігін арттыра түседі. Жалпы жарнама дискурсы отандық және шетелдік лингвист-ғалымдардың назарынан тыс қалмайтын нысанға айналып үлгергені белгілі. Мақалада отандық медиа кеңістікте танымал жарнамалардың бірі «Black Friday» лексемасының адресаттарға прагматикалық әсері жан жақты талқыланады. *Мақаланың мақсаты*–жарнама дискурсындағы «Black Friday» түсінігінің лингвопрагматикалық қырын зерделеу. Мақсатқа жету үшін келесі *міндеттер қойылды*: «Black Friday» түсінігінің тарихына шолу жасау, оның прагматикалық сипатын қарастыру және аударматанудағы локализация үрдісі тұрғысынан талдау. Мақаланы жазу барысында жаппай сатылым акциясын жарнамалауда отандық компаниялардың Инстаграм тұғырнамасында жарияланған жарнамалары арқау болды. Зерттеу жұмысының *ғылыми маңыздылығы* институционалдық дискурстың саласы ретінде жарнама дискурсының зерттеу аясының кеңеюіне байланысты. Зерттеудің *практикалық маңыздылығы*–зерттеу нәтижелерін «Жарнама дискурсы аудармасы», «Жазбаша аударма практикасы» секілді «Аударма ісі» мамандығы бойынша оқытылатын пәндер аясында, сондай-ақ жарнама дискурсы аудармасы бойынша кейстер дайындап оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: жарнама дискурсы, «Black Friday» концептісі, прагматикалық сипат, адресаттар, пост-мәтін, мәдени адаптация, локализация.

А.М. Куркимбаева*

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
*e-mail: aizhan--k@mail.ru

ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ КОНЦЕПТА «BLACK FRIDAY» В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается прагматический характер концепта «Black Friday» в рекламном дискурсе. До сих пор в отечественной лингвистике не осуществлялся прагматический анализ использования данного концепта в рекламном дискурсе, что обуславливает актуальность объекта исследования. Известно, что рекламный дискурс вызывает определенный интерес у отечественных и зарубежных ученых-лингвистов. В статье подробно обсуждается прагматическое влияние лексемы «Black Friday» на адресата, как одной из популярных рекламных креативов в отечественном медиапространстве. *Цель статьи* – изучить лингвопрагматический аспект понятия «Black Friday» в рекламном дискурсе. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: дать обзор истории происхождения понятия «Black Friday», рассмотреть его прагматический потенциал и проанализировать с точки зрения тенденции локализации в переводоведении. В ходе написания статьи были подвергнуты анализу рекламные ролики и объявления на аккаунтах отечественных компаний, размещенные на платформе Instagram. *Научная значимость исследования* обусловлена расширением сферы исследований рекламного дискурса как отрасли институционального дискурса. *Практическая значимость исследования* заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в качестве учебного материала в рамках дисциплин, изучаемых по специальности «Переводческое дело», таких как «Перевод в области рекламного дискурса», «Практика письменного перевода», а также в составлении кейсов по переводу рекламного дискурса.

Ключевые слова: рекламный дискурс, концепт «Black Friday», прагматическое описание, адресат, пост-текст, культурная адаптация, локализация.

А.М. Kurkimbayeva*

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: aizhan--k@mail.ru

PRAGMATIC NATURE OF THE CONCEPT “BLACK FRIDAY” IN ADVERTISING DISCOURSE

Abstract. This research paper examines the pragmatic nature of the concept of "Black Friday" in advertising discourse. So far, domestic linguistics has not carried out a pragmatic analysis of the use of this concept in advertising discourse, which determines the relevance of the object of research. It is known that advertising discourse arouses a certain interest among domestic and foreign linguistic scholars. The paper discusses in detail the pragmatic influence of the lexeme "Black Friday" on the addressees as one of the popular advertising creatives in the domestic media space. *The aim of the investigation* is to study the linguo-pragmatic aspect of the concept of "Black Friday" in advertising discourse. *To achieve the goal, the following tasks were set:* to give an overview of the history of the origin of the concept "Black Friday", consider its pragmatic potential, and analyze in terms of localization trends in translation studies. In the course of writing the paper was subjected to the analysis of commercials and ads on the accounts of domestic companies, posted on the platform Instagram. *The scientific significance of the study* is due to the expansion of the research field of advertising discourse as a branch of institutional discourse. *The practical significance of the study* lies in the fact that the results of the study can be used as teaching material in the disciplines of Translation studies, such as "Translation in advertising discourse", and "Practice of written translation", as well as in the compilation of cases on the translation of advertising discourse.

Keywords: advertising discourse, concept “Black Friday”, pragmatic nature, addressee, post-text, cultural adaptation, localization.

Кіріспе

Нарықтық экономиканың дамуына сай кейінгі жылдары жұма лексемасын әртүрлі сын есімдермен қолдану сәнге айналғандай. Жаһандау кезеңінде мәдениеттердің өзара әрекеттесуі орын алады. Осындай кезеңде бір мәдениетте қолданылатын концептілерді екінші мәдениет өкілдері қолданысқа енгізеді. Жарнама дискурсында сондай бір жиі қолданылып жүрген концептілердің бірі «Black Friday». Бүгінгі қоғамда осы тілдік бірліктің қолданысы діни дискурс адресанттарының арасында талқыға түсіп жүрген тақырып. Қазақ лингвомәдениеттануында жұма ерекше қастерлі ұғым болып саналады. Жұма күні қазақ халқы ата-бабасына дұға бағыштап, мешітке барып зиярат ететін күн. Қазақ тілдік әлемінде «жұма» күндердің сұлтаны. Жұмаға байланысты қазақ тілінде түрлі ырым-тиымдар ата-бабамыздан бері ғасырлар бойы қолданылып келеді.

Еліміздегі үлкен сауда орталықтары үлкен сатылым кезінде көше билбордтары, ақпараттық құралдар, әлеуметтік желілер арқылы тұтынушыларды «Black Friday» жеңілдігіне ие болуды жарнамалайды. Әрине бұл маркетинг құралы. Дегенмен, жарнама дискурсында ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару немесе ағылшын тілінде «Black Friday» деп қолдану біздің мәдениетіміз, дәстүрімізге қайшы келетін құбылыс. Бұл жағдайда «қара жұма» деп аудару аудармашы тарапынан локализация әдісіне мән бермегендік болып саналады.

Аударма теориясында қазіргі таңда «локализация» деген терминнің қолданысқа енгеніне де көп бола қоймады. «Локализация» термині аударма барысында түпнұсқадан аударып жатқан тілдің мәдениетіне, салт-дәстүріне мән бере отырып аудару үрдісі деп өз тарапымынан анықтама беремін. Аударма мазмұны тартымды және жергілікті мәдениет өкілдеріне жағымды әсер қалдыруға бағытталады, яғни мәдени адаптация. Жалы «локализация» термині лингвистика ғылымына жаңадан енген ұғым. Жаһандану үрдісінің қарқынды дамуына орай экономикалық, мәдени, халықаралық, технологиялық сала бойынша байланыстардың орнауы локализация үрдісін аударма ғылымына алып келді.

Алдымен, «Black Friday» сөзі қайда және қашан пайда болған маркетингтік тәсіл деген сұраққа жауап беру орынды. Жалпы бұл сөз тіркесі біздің тілімізге батыс мемлекеттерінен келген құбылыс. Қарастырып отырған сөз тіркесінің пайда болуының бірнеше нұсқасы бар. Белгілі Британника энциклопедиясына сүйенсек «Black Friday» Америкада бейсенбі күні тойланатын «Алғыс айту» мейрамынан кейін жарияланатын үлкен жеңілдіктер күні (Vaughan Don, 2020). Үлкен сатылымды жіберіп алмауға тырысқан тұтынушылар қала көшелерінде үлкен кептелістер жасап, полиция қызметкерлеріне қиындық туғызғандықтан, «Black Friday» деп айтылған деген нұсқаны ұсынады. Дегенмен, басқа елдің мәдениетінен енген «қара жұма» тілдік бірлігін біздің елімізде өзгертусіз сол күйінде жарнама дискурсында қолдану қателік.

Соңғы кездері қазақстандық жарнама дискурсында «Black Friday» лексемасын «Жомарт жұма», «Жасыл жұма», «Ақ жұма», «Берекелі жұма» деген нұсқалармен алмастырып ұтымды қолданып жүрген адресанттарды да байқаймыз. Әрине, бұл нұсқалар адресаттарға прагматикалық жағынан жағымды әсер етеді. Прагматикалық әлеуеті басым деуге әбден болады.

Материал және әдістер

Мақалаға арқау болған зерттеу материалдары жарнама дискурсында қолданылып жүрген «Black Friday» концептісінің алуан түрлі нұсқалары. «Black Friday» концептісін лингвистикалық қырынан талдау барысында прагматикалық талдау әдісі, концептуалды талдау әдісі, семантикалық-когнитивті талдау әдісі қолданылады. Аталмыш әдістер қазақстандық медиа кеңістікте қолданылып жүрген «Black Friday» концептісінің прагматикалық сипатын аша түседі. Зерттеу материалдары ретінде көше билборд жарнамалары және Инстаграм тұғырнамасында жарияланған жарнамалық пост-мәтіндер алынды.

Әдебиетке шолу

Зерттеу барысында «Black Friday» түсінігіне қатысты Британника энциклопедиясы, қазақ тілінің кірме сөздер сөздігіне, Н.Н.Болдырев және отандық басылымдарда жарық көрген мақалаларға шолу жасалып, жарнама дискурсында қолданылып жүрген «Black Friday» түсінігін тіл ғылымында прагматикалық тұрғыдан талдауға алғаш рет талпыныс жасалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде «жұма» концептісіне келесідей анықтама ұсынылады: «Араб мағыналары «аптаның бесінші күні», «бір апта, жеті күн». Қазақ тілінде екі мағынасы да қолданылады. Жұма барлық мұсылмандар үшін күндердің ішіндегі ең ұлығы болып саналады, себебі бұл күні адамдар жұма намазға жиналады» (Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі, 2019).

Болдырев Н.Н. тұжырымдауынша, басқа мәдениеттен енген концептілер тілде барлық кезде көрініс таба бермейді. Егер жаңа концепт мәдениетімізде кеңінен көрініс тапса, мәдениет тасымалдаушы реципиенттердің санасына ене бастайды (Болдырев Н.Н., 2002:360-369). «Black Friday» концептісі де сондай бір бүгінгі жас ұрпақтың түпсанасына енген жаңа концепт деуге болады.

Инстаграм тұғырнамасында орналасқан Qazaqgrammг парақшасында «қара жұма» лексемасына «ай соңында ақша таусылғанда болатын науқан» деген анықтама берген (Qazaqgramm, 2020). Бұл жерде адресант қалдырған анықтамаға адресаттар пікірлерінен келесідей нұсқалар ұсынылған. Мысалы, «*Берекелі жұма*», «*Жауған жұма*», «*Олжалы жұма*», «*Алдау жұма*», «*Былық Фрайдей*», «*Жеңілдіктер жұмасы*». Прагматикалық аспектіден талқыласақ ұсынылған нұсқалардың басым бөлігі жағымды коннотацияға ие. «Алдау жұма» мен «Былық Фрайдей» сөз тіркестерін талдар болсақ, кәсіпкелер тарапынан ұйымдастырылған маркетингтік тәсілдерге риза болмаған тұтынушылардың интенцияларын көре аламыз. Кей кездері үлкен жеңілдіктерге ие болып, олжалы болып, сәтті сауда жасап қайтуға ниеттеніп келген тұтынушылар мардымды жеңілдіктердің болмағанына реніш білдіргендіктен аталмыш сөз тіркестерін қолдануды ұсынғандығын көреміз.

Мақаланы жазу барысында Инстаграм тұғырнамасы арқылы жарияланған жеңілдіктерді талдау кезінде «Black Friday» сөзінің жарнамада қолданылуына теріс пікір білдіретін адресаттардың пікірлері кездеседі. Мысалы, келесі адресаттардың пікірлері соған куә. Қазіргі таңда адресаттардың әлеуметтік желіде белсенділігін анық байқауға болады.

sundetylla

Жалпы жұманы қара деп айту мүлдем дұрыс емес. Жарқын жұма деу керек. Жұма мұсылмандар үшін қасиетті күн.. Бұлай айтуға тиым салу керек (адресаттар пікірі өзгертусіз алынды).

nazkenibrayeva

Ия, бұл сөздің тарихын көбі біле бермейді. Қасиетті Жұманы ешқашан "қара" деп айтуға тілім бармайды. Өзім де дүкен иесі болсам да, осы сөзі мүлде ұнатпадым, және жасамадым да осы акцияны (адресаттар пікірі өзгертусіз алынды). Оқырмандар пікірінен жарнама роликтерінде қолданылып жүрген «қара жұма» сөзін «жарқын жұма» деп атау орынды деп ой қорытқан. Бірінші суретте Инстаграм тұғырнамасында «Black Friday» лексемасын қолдануға қарсылық ретінде жарияланған визуалды мазмұнды көруге болады.

1-сурет – «Black Friday» жарнамасын құптамайтын визуалды контент

Авиата компаниясы — Қазақстанда әуе және теміржол билеттерін сатудың лидері болып саналады. Авиата компаниясы билеттерге жеңілдікті «Жасыл Жұма» күні деп жарнамалауы адрессаттарға прагматикалық жағынан аттрактивті тәсіл. Авиатаның осындай бір жарнамаларының пост-мәтіні келесідей:

Бүгін Авиатада Jasyл Juma!
Жеңілдікпен тиімді билеттер мен қайтару кепілдігін сатып алуға үлгеріңіздер.
Jasyл JUMA-ға бірнеше әуекомпания мен сервистер қатысады: Scat, Air Arabia, Neos, Aeroflot,
AirBaltic, Belavia, Qatar Airways, Booking.com және Авиата!
Жеңілдіктердің көпшілігі бүгін түнгі 12-де аяқталады, сондықтан біздің посттар мен
стористерді жіберіп алмаңыздар ӨБ.

Авиатада Jasyл Juma ♥
27 қарашада бүкіл әлемде black friday (қара жұма) басталады, ал бізде — жасыл жұма болады!
Біздің арнайы ұсыныс туралы бірінші болып біліңіз — профиль тақырыбындағы сілтемеге өтіп,
өз поштаңызды қалдырыңыз.
27 қарашада бізден хат күтіңіздер 😊 (Aviata, 2022).

Қазақ дүниетанымында жасыл түстің өзіндік алар орны бар. Біріншіден, жасыл түс—ислам дінінің символы. Екіншіден, психологиялық жақтан жасыл түс «Мен» деп өзіне жоғары баға берушілікті білдіреді. Сондықтан, өз қызметтерін жарнамалауда «Жасыл Жұма» лексемасын қолдану, компанияның жергілікті мәдениетті құрметтегені деп түсінуге болады. Екінші суретте Авиата компаниясының көше билбордтары мен Инстаграмда қолданылған жарнамасын көруге болады. Компанияның пост-мәтіндеріне қалдырылған адрессаттар пікірінен де жасыл жұма сөзінің құлаққа жағымды естілетіндігі туралы оң пікірлер қалдырылған. Демек, авиакомпания өз маркетингтік тактикасын ұтымды түрде жүзеге асырды. Пост-мәтінде: «бүкіл әлемде black friday (қара жұма) басталады, ал бізде — жасыл жұма болады» болады деп жарнамалауы тапқырлық деуге әбден болады. Аталмыш тактика Авиата компаниясы жарнамасының мазмұндық сапасын салыстырмалы түрде жоғары деңгейде тұрғандығын көрсетеді. Авиата компаниясының барлық пост-мәтіндері визуалды түрде ұсынылғандықтан, оқырмандар назарын аударады.

2-сурет – Aviata.kz компаниясының жеңілдіктерді жарнамалау визуалды контенті

«Kaspi Жұма» акциясы отандық жарнамалық медиа дискурста алғаш рет 2017 жылы іске қосылды. Kaspi банк тұтынушылары тауарларды 24 айға, артық төлемсіз және алдын ала төлемсіз алу мүмкіндігіне ие болып отыр. Бүгінгі күні еліміздегі тұтынушылардың көпшілігі аталмыш акцияны асыға күтеді. Kaspi банк осындай тамаша акцияны «Kaspi Жұма» акциясы деп жарнамалауы сәтті тактика. Біріншіден, жарнамада ешқандай жағымсыз коннотация байқалмайды. Екіншіден, жарнамадағы 0 теңге және 0 пайыз тұтынушылардың назарын бірден өзіне аударып тұр. Үшіншіден, тұтынушылар үйде отырып ақ, Kaspi.kz мобильді қосымшасын қолдану арқылы қалаған тауарына тапсырыс беріп, дүкен қызметкерлері тауарды тұтынушылардың үйіне де жеткізіп береді.

4, 5, 6 қарашада бүкілхалықтық тиімді зат сатып алу мерекесі – Kaspi Жұма өтеді. Kaspi.kz-тегі Магазиннен және бүкіл Қазақстан бойынша серіктестерден кез келген тауарды құнын 24 айға дейін бөліп төлеп, сатып ала аласыз!

Kaspi.kz-нен шопинг көңіліңізден шықсын! (Kaspi.kz.,2022).

Үшінші суретте Каспи банктің қарастырып отырған концепті жарнамалау мазмұны ұсынылған. Аталмыш жарнама отандық жарнама дискурсында алтыншы жыл қолданыста. Бұл көрсеткіш де тұтынушылардың бойында аталмыш банкке деген тұтынушылардың сенімділігін арттыра түседі. «Kaspi Жұма» отандық нарықта бүгінгі күні алдыңғы орында тұрған жарнамалардың бірі және бірегейі. Лингво-прагматикалық қырынан талдайтын болсақ, «Kaspi Жұма» латын қарпі мен қазақ алфавитін кіріктіре отырып жазылуы және қызыл түстің аттрактивті әлеуеті адресаттар назарын аударуға бағытталған имплицитті құрал. Қызыл түс жарнама дискурсында уақыты шектеулі болатын жеңілдіктер мен акцияларға назар аудару үшін қолданылады. Әлбетте, ұтымды персуазивті тактика.

KASPI ЖҰМА 0 ₸ | 0 % | 24

3-сурет – «Kaspi Жұма» акциясының жарнамалық контенті

Келесі төртінші суреттегі жарнамадан еліміздегі тұрғын үй кешенін салушы RAMS Qazaqstan компаниясының жеңілдіктер акциясын Инстаграм парақшасында «RAMS Friday» деп жарнамалағандығын көруге болады. Мысалы, *RAMS Friday - барлық пәтерлерге 18%-ға дейін жеңілдіктер!*

Төмен бағамен тұрғын үй сатып алудың бірегей мүмкіндігін ұсынамыз! Бұл акция RAMS Qazaqstan құрылыс салушының тұрғын үй кешендерінің барлық пәтерлеріне жарамды.

Nomad 2, Navoi 3.0, RAMS City - дамыған сыртқы инфрақұрылымы бар жерде бүкіл отбасы үшін ерекше жайлылықты табуға мүмкіндік береді (Rams Qazaqstan, 2022)

4-сурет – RAMS Qazaqstan компаниясының жеңілдіктер акциясының контенті

Бұл жерде адресант әрине ұтымды тактика таңдай білген. «Қара Жұма» лексемасын қолданбай мәдени адаптация ретінде «RAMS Friday» лексемасын қолданған (Rams . Біріншіден, ағылшын тілін білетін адресаттар үшін жарнаманы түсіну қиындық туғызбайды. Қазіргі таңда жаңа үй сатыр алушы адресаттардың басым бөлігі-жас буын. Екіншіден, RAMS Qazaqstan компаниясы сапалы тұрғын үй кешенін салушылардың арасында көсбасшы. Сондықтан сапалы үй салатын компанияның жеңілдіктеріне ие болу, әрбір тұтынушы үшін үлкен мүмкіндік. Жұма күні барлық пәтерлерге жеңілдіктер жарияланатындығы тұтынушылар назарын әлбетте аударады, яғни ұтымды маркетингтік тәсіл. Сонымен қатар, жарнамадағы қара түстің басым қолданысы бизнесте талғампаздық, тұрақтылық, элиталық брендті көрсетеді.

Технологияның қарқынды дамып тұрған кезінде Инстаграм парақшалары арқылы алуан түрлі тауарлар мен қызмет түрлерін онлайн жарнамалау да маркетингтік мәдениеттің бір түріне айналып үлгерді. Мақала жазу барысында сондай бір парақшалардың біріне тап болдым. Бесінші суретте Pakhlava_uka (Pakhlava_uka, 2023) атты акаунттың Инстаграм парақшасында қолдан пісірілген, дәмі тіл үйіретін түріктің баклаवासын жарнамалауда адресант «Тәтті Жұма» жеңілдігіне үлгеріңіздер деп жарнамалағанына тап болдым. «Жұма» концептісінің дәмді тағамды жарнамалауда адресант тарапынан «Тәтті Жұма» лексемасын қолдануы адресаттарға сөзсіз жағымды әсер етеді. Жұма сөзі қазақ лингвомәдениеттануында адресаттарға тек жағымды мазмұнда болғанда ғана прагматикалық жағынан толық әсер ету деңгейі үлкен.

Facebook әлеуметтік желісінде де кейбір компания бөлімдері өз қызметкерлеріне «Тәтті Жұма» акциясын ұйымдастыратын кездері болатыны байқалды. Көптеген ислам дінін ұстанатын мемлекеттерде жұма күні қайырымдылық іс-шара ұйымдастыру, мешітке бару, тәтті тарату секілді іс-шаралар ұйымдастырылатынын білеміз. Осындай «Тәтті Жұма» іс-шаралары да компания қызметкерлерін біріктіріп, компания қызметкерлерінің командалық рухын шыңдай түседі. Соңғы кездері оқу орындарында студенттер арасында да осындай «Тәтті Жұма» іс-шарасы ұйымдастырылады. Әрине мұндай іс-шаралар студенттер арасындағы ынтымақтастықты, ұйымшылдықты, коллаборацияны дамытады. Олай болса, әлемнің тілдік суретінде «Тәтті Жұма» лексемасын қолдану да жарнама дискурсының оңтайлығын арттыра түсетіні анық. Жағымды коннотациялық мазмұн адресант пен адресаттар арасындағы коммуникацияның сәттілігіне әкеледі.

5-сурет – «Тәтті Жұма» жарнамасының визуалды контенті

Алматы қаласында италяндық аяқ киімдер сататын дүкендер желісінің Инстаграм парақшасында сондай бір жеңілдіктер күнін «AIT ZHUMA» деп жариялапты. Алтыншы суретте сол жарнама орыс тілінде ұсынылған. Мысалы, *Праздник шопинга, который вы ждали целый год! С 25 по 27 ноября во всех наших магазинах мы объявляем AIT ZHUMA – скидки от 30% и выше на всю новую коллекцию!* (Ait outlet, 2022). Бұл жарнамада да адресант «Black Friday» лексемасын мақсатты түрде «Ait Zhuma» лексемасымен алмастырған. Инстаграм парақшаларында көптеген компаниялар жарнамасының мемлекеттік тілде емес, орыс тілінде жарнамалаулары басымдылыққа ие екені байқалды. Алдымен, қандай жарнама түрі болмасын, мемлекеттік тілде жазылуы жөн. Жарнама берушілер мақсатты аудиториясының қызығушылығы мен талап-тілектерін адресаттар пікірлерін талдау арқылы оңай анықтайды. Әрине, бұл да жарнама беруші компанияның өзіндік шебер маркетингтік тәсілі.

6-сурет – «Ait Zhuma» жарнамасының визуалды контенті

«Black Friday» концептісін лингвопрагматикалық аспектісі тұрғысынан талдау барысында көптеген кәсіпкерлер мен танымал компаниялардың «Black Friday» лексемасын алдымен компания немесе банк атауын жазып, оған жұма сөзін қосу арқылы жарнамалап жүргендігі анықталды. Мысалы, Kaspi Жұма, Ait Zhuma, Rams Friday. Бұл тактика да ойға қонымды, адресаттарға психологиялық-менталдық тұрғыдан оң әсер ететіні күмән тудырмайды. Күмістен жасалған зергерлік бұйымдар сатумен айналысатын бутик қызметкерлерінің «Ақ Жұма» деп жарнамалық флаерларын үлкен сауда үйінде таратып жүргенін көргенім бар еді.

Келесі жетінші суреттегі жарнамалық мазмұн еліміздегі техника тауарларын сатумен айналысып жүрген отандық танымал «Технодом» дүкендер желісі мен «Золотое яблоко» косметикалық тауарлар сататын дүкендер желісінің жеңілдіктер күніне арнаған жарнамасы.

7-сурет – Жарнама дискурсындағы «Black Friday» жарнамасының визуалды көрінісі

Мысалы, Технодом дүкендер желісінің Инстаграм парақшасында осындай жеңілдіктерді төмендегідей жарнамалаған: *«Technodom-да Black Friday: керемет техника мен тауарларға 80% дейін жеңілдіктер! Көптен бері смартфонныңды жаңартқың келіп жүр ме еді? Әлде ноутбугіңді ме? Сен үшін жақсы жаңалық! 21-30 қараша аралығында мобильді қосымшадан, technodom.kz сайтынан және бөлік сауда дүкендерімізден қалаған тауарларыңды сатып ал. 18 айға бөліп төлеу мүмкіндігін пайдалануды ұмытпа - сауданы бүгін жасап, ертең төле. Жеңілдігі бар барлық тауар technodom.kz-те ұсынылған (Technodom.kz., 2022) (жарнама өзгеріссіз алынды).*

«Золотое яблоко» косметикалық дүкендер желісі аталмыш жеңілдіктер күнін жарнамалаған екі түрлі вербалды контенті кездесті. 1) *«Неліктен біз 25.11 қатты күттік? Себебі бүгін BLACK FRIDAY 🍏*

Бүгін бізде өнімдерінің әртүрлі санаттарына -70% - га дейін жеңілдіктер жүреді 😊 Және осыған орай біз ең жақсы бағалармен бестселлерлердің таңдаулыларын жасадық: ♥ Angel Schlessor Les Eaux D ' un Instant Immense Peony uіccуy 45 632 T 📞 22 816 T, 100 мл»

2) *Алақай — ақыры Black Friday-ды -70%* дейін жеңілдіктермен іске қостық. Науқан 1-30 қараша аралығында онлайн және офлайн режимінде жұмыс істейді. Ескерту: ЗЯ-дағы «жұма» дүкенінен шығу мүмкін емес. Осы айда бір-бірімізді үнемі көруге тура келетін сияқты, өйткені апта сайын жаңа жеңілдіктер мен акциялар іске қосылады! Біз саған бәрін толығырақ айтып береміз, сондықтан жаңартуларды қадағалап отыр, сүйікті өнімдеріңді алып үлгер және жаңа өнімдерді мүмкіндігінше қолданып көр! (Goldapple.kz., 2022).*

Жоғарыдағы екі жарнамалық контент капс лок қаріпімен, яғни «қара жұма» лексемасы ағылшын тілінде үлкен әріптермен жазылған. Жарнамада қанық ашық түстер қолданылған. Technodom-да Black Friday және *Неліктен біз 25.11 қатты күттік? Себебі бүгін BLACK FRIDAY* сөйлемдері ағылшын тілін білетін және ұлттық құндылықтарды сыйлайтын тұлғаларға жағымсыз коннотация. Бұл имплицитті түрде әсер етуге бағытталған коммуникативті тактика. Жарнама пост-мәтінінің астында қалдырылған адресаттар пікірлерінен «Black Friday» орнына *Золотое Яблоко, белая пятница* деп атауды ұсынған.

abilzhanova dinara

Еще назвали страницу Золотое Яблоко можно было назвать Золотое пятница (адресаттар пікірі өзгертусіз алынды).

abilzhanova dinara

Почему черная пятница можно было бы назвать белая пятница либо священная пятница (адресаттар пікірі өзгертусіз алынды).

Жарнама дискурсында адресаттар мен адресанттар арасындағы коммуникация әдетте бір бірінің пікіріне кері байланыс арқылы, яғни пікір қалдыру арқылы жүзеге асады. Сондықтан

адресаттардың пікірлерін саралап, олардан ой қорытып, қорытынды жасау жарнама берушілердің құзыреттілігіне кіреді. Нарықтық экономика жағдайында әрбір тұтынушының тілегі назарға алынғаны жөн.

Қорытынды

Қорытындылай келе, халқымыздың лингвомәдениеттануында ерекше күндердің бірі болып саналатын «жұма» концептісінің бүгінгі жарнама дискурсында мәдени адаптацияны назарға ала отырып қолдану керек деп түйіндеген жөн. Бұл біріншіден, жергілікті халықтың салт-дәстүріне деген құрмет болса, екіншіден, сатылым акцияларында «жомарт жұма», «берекелі жұма» секілді баламаларды қолдану арқылы сөзсіз адресаттардың құрметіне бөленер еді. Жарнама дискурсында қолданылып жүрген адресаттарға жағымсыз әсер ететін жарнамалардың мазмұны, визуалды келбетін оқырмандар пікірлерін талдау барысында айқын көрінді. Осы уақытқа дейін баспасөз беттерінде де «қара жұма» түсінігіне арналған мақалалар жарық көрді. Отандық кәсіпкерлер осы бір танымал американдық маркетингтік тактиканы өздеріне икемдеп алды. Дегенмен, жарнама берушілер мәдени адаптация-локализация үрдісін үнемі назарға алулары керек. Локализация құбылысы орын алғанда ғана, сол елдің мәдениетіне нұқсан келмейді. Солтүстік Америкадан шыққан аталмыш концептіні тілі бір болса да Британия мәдениеті қабылдамады. Мәдениетімізге жат концептілерді өзге мәдениеттен көшіріп алып, сол күйінде қолданысқа енгізу тілдік нормамызға кері әсерін тигізетінін естен шығармаған дұрыс.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Vaughan Don. (2020) Why Is It Called Black Friday?. Encyclopedia Britannica. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.britannica.com/story/why-is-it-called-black-friday> (қаралған күні 09.02.2023)
- Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. (2019) Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2019. – 596 б.
- Болдырев Н.Н. (2002) Языковые механизмы оценочной категоризации // Реальность, язык и сознание: Междунар. межвуз. сб. науч. тр. – Тамбов, 2002. – С. 360–369.
- Qazaqgrammar. (2020) Қара жұма [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIFGdJLHYsp/> (қаралған күні 03.02.2023)
- Aviata.kz. (2022) Jasyl juma [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIxm1RUKjYd/> (қаралған күні 02.02.2023)
- Kaspi.kz. (2022) Күзгі Каспі Жұма [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkS2zX3OQ-w/> (қаралған күні 08.02.2023)
- Rams Qazaqstan. (2022) Rams Friday [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkizeNbohDY/> (қаралған күні 05.02.2023)
- Pakhlava_uka. (2023) Тәтті жұма [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIW2b7qr3yw/> (қаралған күні 05.01.2023)
- Ait outlet. (2022) Ait Zhuma [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIYAAyiNNRX/> (қаралған күні 05.01.2023)
- Technodom.kz. (2022) Black Friday [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CITIPGQo7Zx/> (қаралған күні 07.01.2023)
- Goldapple.kz. (2022) Black Friday [Электронды ресурс]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkckVwagAyb/> (қаралған күні 07.01.2023)

References

- Vaughan Don. (2020) Why Is It Called Black Friday? [Electronic resource]. URL: <https://www.britannica.com/story/why-is-it-called-black-friday> (accessed date 09.02.2023)
- Qurmanbayuli Ş, Isaqova S., Mizamqan B. (2019) Qazaq tiliniñ kirme sözder sözdigi [Kazakh language dictionary of borrowings]. – Алматы: «National Translation Bureau public fund», 2019. – 596 p. (in Kazakh)
- Boldyrev N.N. (2002) Yazykovyye mekhanizmy otsenochnoy kategorizatsii [Language mechanisms of evaluative categorization] // Realnost, yazyk i soznaniye: Mezhdunar. mezhvuz. sb. науч. tr. – Tambov, 2002. – S. 360–369. (in Russian)
- Qazaqgrammar. (2020) Qara juma [Black Friday]. [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIFGdJLHYsp/> (accessed date 03.02.2023) (in Kazakh)
- Aviata.kz. (2022) Jasyl juma [Green Friday]. [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIxm1RUKjYd/> (accessed date 02.02.2023) (in Kazakh)

- Kaspi.kz. (2022) Kūzgi Kaspi Juma [Autumn Kaspi Friday]. [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkS2zX3OQ-w/> (accessed date 08.02.2023) (in Kazakh)
- Rams Qazaqstan. (2022) Rams Friday [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkizeNbohDY/> (accessed date 05.02.2023) (in Kazakh)
- Pakhlava_uka. (2023) Тәтті жұма [Sweet Friday]. [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIW2b7qr3yw/> (accessed date 05.01.2023) (in Kazakh)
- Ait outlet. (2022) Ait Zhuma [Ait Friday]. [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CIYAAyiNNRX/> (accessed date 05.01.2023) (in Russian)
- Technodom.kz. (2022) Black Friday [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CITIPGQo7Zx/> (accessed date 07.01.2023) (in Kazakh)
- Goldapple.kz. (2022) Black Friday [Electronic resource]. URL: <https://www.instagram.com/p/CkckVwagAyb/> (accessed date 07.01.2023) (in Kazakh)

А.А. Касымова^{1*} Э.М. Самекбаева¹

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан
*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

СОТ ЛИНГВИСТИКАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕР МЕН ӘДІСТЕР ЖӘНЕ САРАПШЫ МІНДЕТТЕРІ

Аннотация. Мақалада сот лингвистикасы лингвистикалық ғылымның жас саласы ретінде қарастырылды. Заманауи ғылымда лингвистикалық сараптама ғылымының парадигмалық мәнін ашу аса маңызды. Мақалада жалпы тіл біліміндегі тың бағыт сот лингвистикасының ғылыми аппараты, осы салаға тән ұғым атаулары қаралып, оны зерттеген ғалым-зерттеушілердің ой-тұжырымдары сипатталады. Сонымен қатар кейбір сот сараптама процестеріне талдау жүргізіледі. Сот лингвистикасы тіл мен құқықтың тоғысында сараптамалық білімнің жаңа саласы ретінде қалыптаса бастағаны белгілі. Аталған ғылым саласы лингвистикалық-құқықтық ұғымдар жүйесі мен оның бірыңғай терминологиясының болмауы және теориялық-қолданбалы лингвистиканың жоғары сұранысқа ие болуы себепті өте маңызды әрі өзекті болмақ. Бүгінгі күнге дейін сот лингвистикасы мен сотта сөйлеу білімінің зерттеу нысаны мен пәніне салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалмады. Сондықтан мақалада тіл біліміндегі теориялық тұжырымдарды негізге ала отырып, қазақ сот лингвистикасының теориясын қалыптастыру алғышарттары жасалады. Пәнаралық ғылымдар тоғысындағы зерттеу тіл білімінің прагмалингвистика саласының жаңа қырларын ашып, білімнің тереңдей түсуіне ықпалын тигізеді.

Тірек сөздер: сот лингвистикасы, лингвистикалық сараптама, құқықтық дискурс, дискурстық талдау, прагмалингвистика.

А.А. Касымова^{1*} Э.М.Самекбаева²

¹Университет имени Шакарима города Семей, Казахстан
*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

ТЕРМИНЫ И МЕТОДЫ, ИСПОЛЪЗУЕМЫЕ В СУДЕБНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ОБЯЗАННОСТИ ЭКСПЕРТА

Аннотация. В статье судебная лингвистика рассматривалась как молодая отрасль лингвистической науки. В современной науке очень важно раскрыть парадигматическую сущность науки лингвистической экспертизы. В статье рассматривается научный аппарат судебной лингвистики нового направления в общем языкознании, названия понятий, характерных для данной области, и описываются выводы ученых-исследователей, изучавших ее. Также проводится анализ некоторых судебных экспертных процессов. Известно, что судебная лингвистика начала формироваться на стыке языка и права как новая область экспертных знаний. Данная область науки становится очень важной и актуальной из-за отсутствия системы лингвистико-правовых понятий и ее единой терминологии и высокой востребованности теоретико-прикладной лингвистики. До сегодняшнего дня не проводился сравнительный анализ предмета и предмета исследования судебной лингвистики и образования речи в суде. Поэтому в статье создаются предпосылки формирования теории казахской судебной лингвистики на основе теоретических выводов в лингвистике. Исследование на стыке междисциплинарных наук открывает новые грани области прагмалингвистики языкознания и способствует углублению знаний.

Ключевые слова: судебная лингвистика, лингвистическая экспертиза, правовой дискурс, дискурсный анализ, прагмалингвистика

А.А. Kassymova^{1*}, Е. М. Samekbaeva²

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

TERMS AND METHODS USED IN FORENSIC LINGUISTICS AND DUTIES OF THE EXPERT

Abstract. In the research, forensic linguistics was considered as a young branch of linguistics. In modern science, it is very important to reveal the paradigmatic essence of the science of linguistic expertise. The paper examines the scientific apparatus of forensic linguistics of a new direction in general linguistics, the names of concepts characteristic of this field, and describes the conclusions of research scholars who have studied it. The analysis of some judicial expert processes is also carried out. It is known that forensic linguistics began to form at the junction of language and law as a new area of expertise.

This field of science is becoming very important and relevant due to the lack of a system of linguistic and legal concepts and its unified terminology and the high demand for theoretical and applied linguistics. Until the present, no comparative analysis of the subject and the subject of the study of judicial linguistics and speech education in court has been conducted. Therefore, this study creates prerequisites for the formation of the theory of Kazakh forensic linguistics based on theoretical conclusions in linguistics. Investigations on the intersection of interdisciplinary sciences open up new facets of the field of pragmalinguistics of linguistics and contributes to the deepening of knowledge.

Keywords: forensic linguistics, linguistic expertise, legal discourse, discourse analysis, pragmalinguistics.

Кіріспе

Қазіргі қоғамның дамуы тіл мен сөйлеуді зерттеудің жаңа аспектілерінің, яғни тіл білімінің жаңа салаларының пайда болуына әкелді. Олардың қатарына тіл мен құқықтың өзара ықпалдасуы жатады. Оны анықтау үшін әртүрлі атаулар қолданылады: сот лингвистикасы, юрислингвистика және лингвоюрисдика, заң лингвистикасы, лингвокриминалистика, лингвистикалық сараптама және т.б.

Сот лингвистикасы лингвистиканың жаңа саласы ретінде мемлекеттік тілді (мәртебелік бірлік ретінде, мемлекеттің тіл саясатының объектісі ретінде) және құқық тілді (мамандандырылған терминологиялық жүйе ретінде, заң саласына қызмет көрсету элементі ретінде, тергеу және сот ісін жүргізу объектісі ретінде және т.б.) зерттейді.

Сот лингвистикасы тілдік құқықтарды сақтау, сондай-ақ заңнама мәтініне лингвистикалық және құқықтық сараптама жүргізуден бастап, жалпы құқықтық дискурста тілдің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеуге дейінгі мәселелердің кең өрісіне қызмет ететін лингвистикалық және құқықтық білімнің пәнаралық саласы деп аталады. Сот лингвистикасы тіл туралы ғылымның бір саласы ретінде кең мағынада мәтінді зерттеуді мақсат етеді, ал тар мағынада лингвистикалық сараптаманың топтамасы деуге болады. Сот лингвистикасы кәсіби құқықтық қызметті филологиялық қамтамасыз етуді зерттейтін ғылыми пән (заң шығару, сөйлеу мәдениеті және заңгерлер мен сот қайраткерлерінің шешендігі, мәтіннің сот сараптамасы). Аталған сала кейбір ғылыми еңбектерде лингвистикалық сараптама, соттық сөйлеу, лингвокриминалистика тәрізді терминдер арқылы анықталады.

Келесі мәселе – заңның стилі және тілі болып табылатын тілдің функционалды мақсатын дұрыс қамтамасыз ету мен заңнама тілінің түсінікті, айқын, анық болуы. Бұл салада қолданылатын терминдер мен ұғымдар көптеген мәселелерді туындап, толықтырулар мен түсіндірулерді қажет етеді. Алайда, біз «сот лингвистикасы» ұғымының мазмұнын түсіндірудегі сәйкессіздіктерге қарамастан, бұл бағыттың негізгі объектісі заң дискурсы екендігі туралы нақты қорытындыға келдік. Дискурс адам өмірінің кез келген саласында жүзеге асады. Қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы коммуникативті жағдаяттардан туындайтын дискурстың заңмен қатар, саяси, экономикалық, публицистикалық, медициналық және басқа да көптеген түрлері бар.

Материал және әдістер

Еліміздегі сот-сараптама қызметінің жай-күйі 2010 жылғы 10 қаңтарда қол қойылған «Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы» заңда толықтай сипатталады. Аталған құжатта келесідей негізгі ұғымдар ұсынылған: арнайы ғылыми білім, сараптама қорытындысы, сот-сараптама қызметі, сот-сараптама қызметімен айналысуға рұқсат лицензия, сот сараптамасының әдістемесі, сараптама әдістері, сот сараптама пәні, сот сараптамасының нысаны, сот сарапшыларының мамандануы және т.б. Бұл ұғымдар лингвистикалық сараптамамен тікелей байланысты деп айтуға болады.

Ресей кәсіби қоғамдастығында сот лингвистикасы терминінің ең көп тараған түрі «заң лингвистикасы» термині болып табылады. Ғалым Н.Д. Голев сот лингвистикасы – лингвистика және заң ғылымдарының тоғысында пайда болған қолданбалы лингвистиканың бір саласы екенін алға тартады. Бұл ретте зерттеуші лингвистика мен заң ғылымдарының үш түрлі байланысын көрсетеді: 1) тіл заңнамалық актілердің негізі нысаны болып табылады; 2) сот істерінде қарастырылатын мәтіндер лингвистикалық зерттеу объектілері болып табылады; 3) сот ісіндегі сөйлеу процестеріне лингвистикалық сараптама жасалады (Голев, 1999: 13).

Лингвистикалық сараптама – кәдімгі тілдік және мәдени жағдайды біржақты заңды шешімге әкелетін мағыналы ғылыми дәлелденген тұжырымдарға аударуды көрсететін даулы мәтінді сараптамалық түсіндіру.

Мемлекеттік заңнамаға сәйкес заңды мен заңсыз дүниені анықтап, үкім шығаратын орган – сот жүйесі екені белгілі. Заңды мен заңсызды анықтау барысында сот ісінде медициналық, криминалистикалық, қолданбалық, лингвистикалық және т.б. 20-дан астам сараптама түрі қажетіне қарай жүзеге асырылады. Мақалада сараптамалық бағалаудың әрдайым нақты нәтиже бермеуі, лингвистикалық сараптама жүргізу ережелерінің болмауы, лингвомәдениеттің семантикалық өрісі мен құқықтық норманың теориялық аппаратының (анықтамалық компонентінің) жеткіліксіз дамуына қатысты мәселелер сөз болады. Сонымен қатар сот лингвистикасының ең маңызды негізгі ұғымдары (сөйлеу қарым-қатынасының нормалары, сөйлеу қақтығысы және сөйлеу құқық бұзушылығы, жанжалды мәтін, тіл экологиясы, тілдік айла-амал, адамның ар-намысы мен қадір-қасиеті т.б.) жайлы мәселелер қарастырылады.

Әдебиетке шолу

Отандық ғалымдар Ш.Қ. Жарқынбекова, М.Б. Нұртазина, Г. Сыздықовалардың авторлығымен «Заң лингвистикасы» атты жарық көрген ұжымдық еңбекте тіл мен заңның өзара байланысы, заң лингвистикасының қалыптасу тарихы, бағыттары мен жанрлары тәрізді мәселелер қаралады (Жарқынбекова, 2019). Атап айтқанда, 4 бөлімнен тұратын оқу кешенінде заң лингвистикасының негізгі бағыттары мен жанрлары, лингвоюрисдиканың нақты проблемалары, оның жаңаша әдістері, құқықтық хат техникасының тәсілдері, заң мәтінін білікті лингвистикалық сараптамалық бағалау ережелері және лингвистикалық сараптама мәселелері сөз болады. Осы тақырыпқа Р. Қарымсақова мен В. Лидің «Оскорбление и клевета: взгляд эксперта» атты оқу құралы көптеген мәлімет береді (Қарымсақова, 2013). Авторлар сөз қақтығыстарын лингвистикалық зерттеу нысаны ете отырып, сөз қақтығысының тіл қызметінің бір көрінісі екендігіне тоқталып, оның когнитивтік және этномәдени аспектісіне, даулы мәтіндердің прагматикалық сипатына жан-жақты талдау жасаған. Сондай-ақ, А.Қ. Таусоғарованың «Лингвоқақтығыстану негіздері» атты оқу-әдістемелік құралы жарық көрді (Таусоғарова, 2017а). Бұл еңбекте тілдің масс-медианың және тұлғааралық, әлеуметтік топтық, діни, этникааралық қарым-қатынастардың бірден бір құралы қызметін атқаруы барысында туындайтын ақпараттық даулар, сөз қақтығыстары мен тілдік қақтығыстардың тілдік сипаттары, олардың лингвистикалық талдауына қатысты ғылыми-теориялық мәселелер бойынша ақпарат беріледі.

Мақалада сот лингвистикасының негізгі ұғымдары мен терминдерінің ерекшеліктері, олардың қалыптасуы мен қызмет етуінің ұлттық-мәдени сипатына баса назар аударылады. Осы саладағы тілдің қызмет өлшемдері қарастырылады: жәбірленуші, куәгер, соттар мен сарапшылардың кәсіби құзыреттілігі, сот процесінің кезеңдері, жауап алу, куәгер айғақтарын беру, алқабилер сотына нұсқау беру және т.б.

Еліміздің белді білім ордаларында «Сот-лингвистикалық сараптама» арнайы курстары жүргізіліп келе жатқандығы белгілі. Бұл ретте сараптамалық қызметте ғылыми-әдістемелік сүйемелдеуші еңбектердің, мәселенің тереңінен танытуға арналған зерттеулердің аздығы байқалады. Сот сарапшыларын дайындаудың, оқытудың кәсіби даярлау сияқты нысанына, бәрінен бұрын, жоғарғы кәсіби білім беру мекемелерінің факультеттерінде «Сот-лингвистикалық сараптама» пәнін оқыту мәселелеріне, оқулықтар әзірлеу, осы саланың терминологиялық аппаратын бір ізге түсіру мәселелеріне баса назар аударылуына қатысты отандық зерттеушілер Р.Д. Қарымсақова (2013), А. Таусоғарованың (2017а, 2017б), сондай-ақ, Н.Д. Голев (1999), М.Л. Подкатилина (2013), Я.А. Дударева (2014), Т.М. Изотова (2016), А.М. Плотникова (2017) еңбектеріндегі іргелі тұжырымдары басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Соттық дискурс – бұл заңгерлердің кәсіби қызметіндегі институционалдық қарым-қатынасының нысаны. Құқықтың реттеуші құбылыс ретіндегі ерекшеліктері құқықтық дискурстың функцияларын және оған қатысушылардың әрекеттеріндегі ерекшеліктерін анықтайды. Сот саласында заң шығару, түсіндіру, құқық қолдану, кеңес беру, сот және т.б. сияқты қызмет түрлері ерекшеленеді. Атап айтқанда, сот дискурсы сот ісімен байланысты және заң дискурсының кіші түрі болып табылады. Жүргізілген талдау көрсеткендей, қазіргі уақытта осы саланы сипаттау үшін әртүрлі ұғым атаулары жиі қолданылады: «құқықтық лингвистика», «лингвистикалық сараптама», «психоллингвистикалық сараптама», «құқықтық психоллингвистика», «лингвокриминалистика», «лингвоюрисдика». Мәселенің төркіні лингвистикалық зерттеушілер

көбінесе олардың арасындағы айырмашылықты көрмеуінде болып табылады. Көбінесе «сот» және «заң», «сот» және «құқық», «заң» және «құқық» және т.б. ұғымдарды синоним ретінде кең қолданады. «Заң» және «құқық» ұғымдары өзара сәйкес келгенмен, толық синоним ұғымдар бола алмайды.

Қазақ тілінің сөздігінде «заң» термині келесідей анықталады:

(1) Объективтік өмірдің, заттардың, құбылыстардың белгілі қалыпта көрінетін өзара байланыстылығы, олардың бір-біріне тәуелділігі.

(2) Мемлекеттің ең жоғарғы өкімет орындарымен бекітілетін, заңды күшке ие қаулылар, актілер, декрет құжаттар.

(3) Жалпыға ортақ жоба, ереже.

Өз кезегінде, «құқықтық» термині «құқыққа» қатысты 1-ші және 2-ші мағынада құқық, яғни, бірінші мағынадағы құқық – мемлекет бекітетін, адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарды, кез келген қоғамдағы адамдар арасындағы қатынастарды реттейтін және үстем таптың еркін білдіретін нормалардың, ережелердің жиынтығы, екінші мағынадағы құқық – мемлекет заңында көзделген бостандықтарға, бір нәрсені істеуге, жүзеге асыруға мүмкіндіктер жасау.

Сонымен қатар, «заң» және «құқық» терминдері әртүрлі лексикалық үйлесімділікпен сипатталады. «Құқыққа» қатысты құрылымдарды «заң» құрылымдарына ауыстыруға болмайды. Мәселен, құқықтық отбасы, құқықтық жүйе, құқықтық идеализм, құқықтық институт, құқықтық әдет-ғұрып, құқықтық тәртіп сияқты құрылымдарды «заңға» қатысты ауыстыру мүмкін емес, ал екінші жағынан, «заңды» «құқықтық» дегенмен алмастыруға болмайды. Яғни заңды тұлға, заңды фактілер, заң техникасы және т.б.

Біздің ойымызша, өзінің семантикасы жағынан «заң» термині «құқық» терминіне қарағанда анағұрлым кеңірек болып табылады. Осыған байланысты «заң лингвистикасы» тіркесіндегі «заң» терминінің «құқық» терминімен ауыстырылуын синоним деп санау орынсыз болып табылады. «Заң лингвистикасы» ұғымының мазмұны «құқықтық лингвистика» ұғымына қарағанда әлдеқайда кеңірек.

Енді сот лингвистикасына қатысты ұғымдар мен терминдерге түсінік берейік. Сот тілі арнайы мақсаттағы тіл ретінде, жалпы мақсаттағы тілден ерекшеленеді. Сот саласындағы терминді түсіндіру үшін сөздіктердегі анықтамалар жеткіліксіз, өйткені нақты контекст пен дұрыс қолдануды ескеру қажет. Заң кодекстеріне сәйкес, «күдікті» дегеніміз – өзіне қатысты қылмыстық іс қозғалып, тұтқындалған немесе *айып тағылғанға дейін* іздеуде немесе тергеу шаралары қолданылып жатқан азамат. Қылмыстық жазаға тарту туралы қаулы шығарылған немесе айыптау актісі шығарылған адам айыпталушы болып табылады. Қылмыстық кодексте терминдер нақты анықталған, бірақ іс жүзінде тергеу жүргізіліп жатқанына немесе айыптау актісі қойылғанына байланысты бұл терминдер көбінесе мағыналық ньюанстарға байланысты күдікті мен айыпталушыға ауыстырылуы мүмкін.

Көптеген ғылыми әдебиеттерде ауызша агрессияның барлық түрлері біртұтас «инвективті» ұғымына біріктіріледі. Инвективті (латын тілінде – *investiva oratio*) біреуге, бір нәрсеге қарсы қатал сөйлеу, қорлау, балағаттау дегенді білдіреді. Ғылыми ортада «инвективті» терминін түсінудің екі тәсілі анықталды: тар және кең. Тар мағынада инвективтің семантикалық мағынасы қоғамда тыйым салынған балағат, боқтық сөздер түрінде қабылданады. Кең мағынада инвективті сөйлеуде реципиентті қорлайтын тілдік маркерлерді сөйлеуде қолдану дегенді білдіреді. Яғни бұл сөздің адамның әлеуметтік мәртебесі міндеттейтін өзіне тән синергиясындағы теңгерімсіздікке жауап беру қабілеті болып табылады (қараңыз. колхозшы, ауызекі тілдегі колхозник). Әрине, тілдің инвективті қызметі сөзді асқан риторикалық шеберлікпен қолдану мүмкіндігімен және өмірлік қажеттілігімен ажырамас байланыста болатын оның табиғи қызметінің бірі. Тіл үшін ақпаратты кодтау құралы ретінде ауызша тыйымдар жоқ. Тіл – қоршаған орта немесе әңгімелесушінің ішкі эмоционалдық күйі туралы ақпаратты жеткізу құралы.

Сөйлеу қақтығысы мен құқықтық дискурстың зерттеушілері өздерінің ғылыми еңбектерінде «инвектив» терминін жеке адамға моральдық зиян келтіру мағынасында қолданады. Мәселен, зерттеуші Р. Карымсакова: «В современной лингвистической конфликтологии существует множество подходов к инвективе. Для целей лингвистической экспертологии в соответствии с указанными выше разновидностями вербальной агрессии разграничивают два подхода: 1)

инвектива как вид авторской экспрессии (эмоциональное состояние говорящего: недовольство, ненависть, злость по отношению к комулибо); 2) инвектива как вид авторской интенции (коммуникативная цель говорящего: желание навредить лицу, подорвать его авторитет, причинить нравственное страдание)», - деп аталмыш терминнің нақты болмысын ашуға тырысады (Карымсакова, 2013:38).

Балағат, былапыт лексика т.б. инвективті лексиканың тыңдаушыны қорлауға бағытталғанын дәлелдеу үшін, ең алдымен, сөйлеушінің сөйлеу актіндегі қолданған лексикасын зерделей отырып, қорлауды мақсат етіп етпегені анықталуы қажет.

Зерттеуші Р. Карымсакова жоғарыда аталған еңбегінде коммуникациялық актіде қорланған тараптың қорланушы тарапынан әр түрлі астыртын әрекеттер арқылы этикалық қателіктерге баруға мәжбүрленетіні жайлы баяндап, лингвистикалық жанжалдың тағы бір түрін негіздейді (Карымсакова, 2013:41).

Лингвист-сарапшы «маңызды» (ағымдағы) міндеттерді шешпейді, тек әлеуметтік тыйымды бұзу механизмін ашуға әкелетін міндеттерді шешеді, яғни сарапшы өз қорытындысымен құқықтық біліктілігін көрсетпей, заңды шешім қабылдау нүктесіне әкеледі.

Бұқаралық ақпарат беттерінде жеке немесе заңды тұлғалардың ар-намысына тиетін ақпараттың таралуына байланысты қорлаудың тілдік фактілерін анықтау, ауызша және жазбаша түрде кездесетін сөздер мен сөз тіркестерінің балағат сөздігіне байланысты шындыққа сай келіп келмейтіндігі, сөз қақтығыстары (дау, жанжал) қазіргі таңда сот лингвистикасының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Біз Н.Д. Голевтің лингвистің сараптамалық қызметін екі жақты анықтау туралы тезисіне сүйенеміз (Голев, 1999). Бұл қызмет – бір жағынан, екі таңбалы бағалау жүйесін анықтайтын заңды полюске байланысты: иә / жоқ, екіншіден, мәтіннің барлық қырларын түсіндіруден туындайтын нақты лингвистикалық полюс. Жанжалды жағдайларды заңдастырудың бір түрі бола отырып, лингвистикалық сараптама тілдің белгілі бір тұжырымдамасына және оның заңмен өзара әрекеттесуіне негізделген. Сондықтан зерттеуші азаматтың жеке намысын, іскерлік беделі мен жеке қасиеттерін қорғау туралы істер бойынша қорытынды беретін тілдің қандай моделін қабылдайды деген сұраққа жауап беру қажеттілігі туындайды. Қазіргі уақытта лингвист-сарапшылардың қызметінде қабылданған теориялық алғышарттар қандай? Лингвист қабылдаған осы алғышарттардың сот лингвистикасындағы салдары қандай?

Біз келесі гипотезадан бастаймыз: қазіргі уақытта азаматтың жеке намысын, іскерлік беделі мен жеке қасиеттерін қорғау бойынша сараптамалық тәжірибеде жетекші детерминант заңды детерминант болып табылады. Бұл сараптамалық қорытындыларда мәннің бірінші маңыздылығына, диктумның модусқа және ең соңында форманың мазмұнға үстемдігіне әкеледі. Лингвистикалық талдау үшін мамандарға ұсынылған даулы мақалада нақты деректік тұжырымдарды анықтау кезінде сөйлемнің мазмұны, құрылымымен анықталатын объективті және модальды мәндерге семантикалық, құрылымдық талдау жүргізілді.

Коммерциялық белгілерге лингвистикалық сараптама жүргізуде сарапшыға заңдық тұрғыда төмендегідей міндеттер қойылады: 1) сөйлеу іс-әрекетінің мазмұнын анықтау; 2) коммерциялық белгілерді салыстырылатын затпен түпнұсқа/көшірме екендігін айқындау; 3) аралас, құранды (комбинированный) тауарлық белгілердегі басым элементті нақтылау.

Қазақстандық сарапшы мамандардың «NEXTEA», «NEX», «NEXT», «Nestea» тауар белгілері бойынша жүргізген ғылыми-лингвистикалық сараптамасына талдау жасап көрейік:

Сот лингвистикалық сараптамасын жүргізу кезінде сарапшылар заңнама талаптарына сәйкес, сенімді тұжырым алу үшін кешенді лингвистикалық талдау әдістерін тиімді қолданған. Атап айтқанда, «NEXTEA», «NEX», «NEXT» және «Nestea», «Nes» тауар белгілерге қатысты қойылған сұрақтарды шешуде фонетикалық, графологиялық және лексика-семантикалық талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылған. Лингвист-сарапшылар тауар белгісінің, фирмалық атаулардың басқа объектілерінің сәйкестік дәрежелерін анықтау мақсатында, ұсынылған сұрақтарға нақты да дәлелді жауаптар ұсынған. Тауар белгілері бойынша жүргізген талдауда ғалымдар теориялық лингвистика негіздеріне сүйеніп, нақты да дәлелді жауаптар ұсынып, өздерінің кәсіби біліктілігін көрсеткен. Сарапшылар заңдық сипаттағы қызметпен байланысты нақты міндеттерді шешкен. Бірер мысал келтіретін болсақ, мәселен, коммерциялық белгілердің түпнұсқалығын және оларға

қарсы қойылған белгілермен шатастыру деңгейін анықтау (фонетикалық, семантикалық және графикалық таңбаларға сәйкес); ауызша белгілер мен аралас тауар белгілеріндегі басым элементті анықтау. «NEXTEA» сөз белгісі 6 әріптен (графемадан) тұрады – оның 3-і дауыссыз, 3-і дауысты дыбыс. Ағылшын тілінің фонетикалық транскрипциясында бұл белгі 6 фонеманы қамтиды [neksti].

«Nestea» сөз белгісінде 6 графема бар, оның 3-і дауыссыз, 3-і дауысты дыбыстар. Ағылшын тілінің фонетикалық транскрипциясына сәйкес бұл белгілеудің графикалық көрінісі келесідей [nesti]. Осылайша, салыстырылған ауызша белгілеулер буын ұзындығы бойынша, әріптер (графемалар) және фонемалар (дыбыстар) саны бойынша сәйкес келеді.

Алайда зерттеушілер «Nestea» сөздік белгілеуіндегі S графемасы, сондай-ақ «NEXTEA» белгілеуіндегі X графемасының дифференциалды мағыналы және мағыналық ажырату функциясы бар деп санайды.

Осылайша, «NEXTEA» және «Nestea», «NEXT» және «Nestea», «NEX» және «Nes», «NEX» және «Nestea» тауар белгілеріндегі сәйкестік пен ұқсастықты анықтау үшін жүргізілген ғылыми-лингвистикалық талдау негізін қорытындылай келе, салыстырылатын тауар белгілері фонетикалық, семантикалық және визуалды-графикалық параметрлер бойынша бірдей және ұқсас емес деген қорытынды жасайды.

Лингвистикалық-сараптама көрсетіп отырғандай, сарапшылар «NEXTEA», «NEX», «NEXT», «Nestea» тауар белгілері бойынша жасаған лингвистикалық сараптама негізді, жүйелі ауқымды анализ жасау арқылы жүзеге асқан.

Лингвистикалық сараптама кез келген қоғам мүшесінің жеке басына, ар-намысына, қызмет-беделіне жала жабу, нұсқан келтіру, балағаттау, кір келтіру және т.б. қылмыстық іс болып табылатын сот істерінде даулы мәселелерді шешуде үлкен рөл атқарады. Лингвистикалық сараптама соттың тапсырысы, тергеушінің, прокуратураның сұраныстары негізінде, арнайы лингвист мамандар тарапынан жүзеге асырылады. Сондай-ақ, лингвистикалық сараптама қарапайым адамдар мен ұжымдардың жеке сұранысы негізінде де атқарылады. Бұндай сараптамалар төмендегідей жағдаяттарда орындалады: 1. Азаматтардың жеке басын кемсіту мақсатында қолданылған сөйлеу мәтіндерінде ар-намыс, қызмет-беделге нұсқан келген жағдайда және т.б.; 2. сөйлеу формалары мәтіндеріндегі сөздер мен фразалардағы балағаттау мағыналарына байланысты; 3. Жарнама мәтіндерінің тілдік нормаларға сәйкес келмеу, тілдік қателерге жол бермеуге байланысты және т.б. жағдайларда жасалуы мүмкін.

Сот-лингвистикалық сараптамаларды жүргізу бойынша сарапшылардың кәсіби қызметінде келтірілген кемшіліктердің жиынтығы негізсіз сот шешімдерін қабылдауға әкеледі.

Сот тәжірибесінен №1 мысал: «Сот – ақымақ!». Лингвистикалық талдауды түсіндіруге нақты мысалды қарастырайық. Мысалы: Сот отырысында сот үкімі жарияланғаннан кейін, сотталушы залдан шығып, есік алдында: «Сот – ақымақ!», - деді.

Бұл сөз сотты қорлау ма? Қорлаудың тілдік белгілерін ретімен қарастырайық:

1. Мәтінде адам туралы жағымсыз мәлімдемелер бар ма? «Ақымақ сот» - бұл теріс мәлімдеме, ол сот туралы жағымсыз ақпаратты хабарлайды.

2. Бұл арыз соттың жеке өзіне бағытталған ба? Жоқ, бұл соттың жеке басына айтылмайды, оны жанама сипаттайды, сот отырысы аяқталғаннан кейін, сот залында баға беру түрінде айтылады.

3. Жағымсыз пікір адамды тұтастай, жалпылама түрде, тұлға ретінде сипаттай ма? Иә, пікірдің жалпылау сипаты болып табылады.

4. Бұл теріс мәлімдеменің мазмұны сотты қорлау бола ма? Қорлау дегеніміз – коммуникациялық процестегі өйлеу барысында тыңдаушының тарапына жағымсыз, оны жеке басына нұсқан келтіретін сөз қолданыстарын тілге тиек етуі. Айтылған сөзге сот реніш білдіреді: көпшілік алдында оған боқтық сөз (инвективті) қолданылады, ал балағаттау қоғамдық санамен моральдық түрде айыпталады; сыпайылық нормалары анық бұзылған; сотталушы көпшілік алдында, қоғамдық орында соттың қоғамдық және интеллектуалдық мәртебесін төмендеткен. Алайда, бұл ретте талданатын мәлімдеме сотты қорлау болып табылмайды, өйткені оның мазмұнында сотқа зиян келтіретін ақпарат жоқ, ол соттың моральдық кемшіліктері немесе соттың моральдық нормаларды немесе заңнаманы бұзуы туралы мәлімдеме емес, субъективті бағалау пікірін білдіреді.

5. Талданған жағымсыз мәлімдемеде әдепсіз тілдік форма бар ма? «Ақымақ» сөзі стилистикалық ауызекі сөзге жатады, ол балағат сөзге және әдепсіз сөзге жатпайды, сондықтан сөздің заң тұрғысынан алғандағы мағынасы қорлайтын тілдік форма мәртебесіне ие емес.

6. Қорлау көпшілік алдында айтылды ма? Мәлімдеме қоғамдық жерде – сотта, яғни көпшілік алдында қолданылады.

Сонымен, даулы мәлімдемеде қорлау туралы айтуға мүмкіндік беретін алты белгінің тек үшеуі ғана бар, негізгі белгілер жоқ. Қорлаудың барлық қажетті дифференциалды белгілері олардың жиынтығында көрсетілмеген. Осыған орай, заң тұрғысынан алғанда «Сот – ақымақ!» сөйлемі сотты қорлау ретінде әрекет етпейді. Коммуникативті мінез-құлық тұрғысынан әлеуметтік маңыздылықтың төмендеуінің көріністерін қарастыру, коммуникативті ережелердің «жазбаша» заңмен реттелмейтіндігіне негізделеді. Олар күнделікті қарым-қатынас тәжірибесінде тиімділік факторларын ескере отырып әзірленеді. Жалпы келісім негізінде қабылданады және танылады.

Қазіргі кезде лингвистикалық сараптама мәселелері тілші мамандар тарапынан ғылыми-зерттеу нысанына алынып, бірен-саран ғылыми мақалаларда өзекті проблемалар қатарында көтеріліп жүр. Бұл ретте А.С. Оразбекованың зерттеу мақаласында: «Құқықтану саласы мен лингвистиканың бірлескен тұсындағы жаңа атауға ие болған лингвистикалық сараптама өзінің көкейкесті сұрағының ақиқатын табуға ұмтылды. Құқықтану саласының араласпайтын жері жоқ, сараптама соның дәлелді, фактілік айғағын растайтын құрал болғандықтан, лингвистикалық сараптама да құқық негіздерінің шындығын табуда үлкен рөл атқарады. Айғақты дерек – прагматикалық фактордың сөзі, жазбаша мәтін», - деген тұжырымы орынды болып табылады (Оразбекова, 2017: 122).

Қорытынды

Сот лингвистикасы әлі ғылыми айналымға түсіп, белгілі бір ғылыми нәтижелерге қол жеткізілмегендіктен, лингвист сарапшылардың жұмыстарындағы қиындықтар – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Сондықтан, лингвистикалық сараптамаларды жүргізу процесін теориялық тұжырымдар мен әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету де аталмыш сала мамандарының міндеттері болып табылады.

Тіл – құқықтық мәдениеттің негізгі шарты. Тілдің көмегімен құқықтық ой білдіріледі, құқықтық мәтіндер құрылады, құқықтық жүйе дамиды, қоғамда осы жүйеде белгіленген мінез-құлық ережелері жүзеге асырылады және бағаланады, құқықтық жағдай қалыптасады. Бүгінгі таңда сот лингвистикалық-құқықтық кеңістіктің төмендегідей мәселелерін шешуге көңіл бөлінуде: 1) тілдік жанжалдарды заңдық тұрғыдан реттеу; 2) арнайы құқықтық және үйреншікті коммуникацияға қызмет көрсетуге қабілетті заң тілін әзірлеу; 3) заң және басқа да нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерін әзірлеу; 4) заң қызметін терминологиялық тұрғыдан қамтамасыз ету; 5) мемлекеттік тіл мен тіл саясатының заңнамалық-лингвистикалық аспектілерін қарастыру; 6) заң құжаттарына лингвистикалық сараптама жасау.

Бұлар сот лингвистикасының барлық мәселелерін қамтымайды, алайда тіпті бұл тізімнің өзінен аталмыш ғылым саласының қарастыратын аспектілерінің өте кең және ауқымды екенін түсіну үшін жеткілікті деуге болады. Әдеби дереккөздерді және осы саладағы тәжірибені талдау барысында, тіл мен құқықтың өзара ықпалы негізінде туындайтын мәселелер аталмыш мәселенің аса күрделі және оны теориялық тұрғыдан әрі қарай зерттеу қажет екендігін көрсетті.

Әдебиеттер

- Голев Н. Д. (1999) Постановка проблем на стыке языка и права // Юрислингвистика: межвуз. сб. науч. тр. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1999. Вып. 1. Проблемы и перспективы. С. 12-59.
- Дударева Я.А. (2014) Лингвистическая экспертиза товарных знаков. – Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 2014. – 203 с.
- Жарқынбекова Ш. Қ., Нұртазина М. Б., Сыздықова Г. (2019) Заң лингвистикасы. - Нұр-сұлтан, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. – 298 б.
- Изотова Т.М., Кузнецов В.О., Плотникова А.М. (2016) Методика проведения судебной лингвистической экспертизы по делам об оскорблении // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях №1(41), 2016.
- Карымсакова Р.Д., Ли В.С. (2013) Оскорбление и клевета: взгляд эксперта / Отв. ред. Г.Х. Аженова — Алматы: «Адил соз», – 2013. – 152 с.
- Қазақ тілінің сөздігі. (1999) – Алматы: Дайк-Прес, 1999. – 774 б.

Оразбаева А.С. (2017) Әлеуметтік тілдік қақтығыстарды реттеудегі лингвистикалық сараптама қызметінің рөлі // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №1, 2017. – 118-123 б.

Плотникова А.М. (2017) Конфликтная коммуникация в аспекте судебной лингвистики. – Екатеринбург: ТХТ, 2017. – 197 с.

Подкатилина М. Л. (2013) Судебная лингвистическая экспертиза экстремистских материалов. – Москва: Юрлитинформ, 2013. – 184 с.

Таусоғарова А.Қ. (2017а) Сот-лингвистикалық сараптама және когнитивтік лингвистика ғылыми аппаратының сөздігі / құраст. А.Қ. Таусоғарова. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 60 б.

Таусоғарова А.Қ. (2017б) Лингвоқақтығыстану негіздері: оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 74 б.

References

Golev N. D. (1999) Postanovka problem na styke yazyka i prava [Statement of problems at the intersection of language and law] // Yurilingvistika: mezhvuz. sb. nauch. tr. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 1999. Vyp. 1. Problemy i perspektivy. S. 12-59. (in Russian)

Dudareva YA.A. (2014) Lingvisticheskaya ekspertiza tovarnykh znakov. [Linguistic examination of trademarks] – Kemerovo: Kemerov. gos. un-t, 2014. – 203 s. (in Russian)

Zharkynbekova Sh. K, Nurtazina M. B., Syzdykova G. (2019) Zan lingvistikasi. [Linguistics of law] – Nur-sultan, L. N. Gumilyov atyndagy EYU, 2019. – 298 b. (in Kazakh)

Izotova T.M., Kuznetsov V.O., Plotnikova A.M. (2016) Metodika provedeniya sudebnoy lingvisticheskoy ekspertizy po delam ob oskorblenii [Methodology forensic linguistic expertise in cases of insult] (// Teoriya i praktika sudebnoy ekspertizy v sovremennykh usloviyakh №1(41), 2016. S. 92- 98. in Russian)

Karymsakova R.D., Li V.S. (2013) Oskorblenie i kleveta: vzglyad eksperta [Insults and slander: an expert's perspective] / Otv. red. G.H. Azhenova — Almaty: «Adil soz», – 2013. – 152 s. (in Russian)

Qazaq tilinin sozdigi (1999) [Dictionary of the Kazakh language] –Almaty: Dayk-Pres, 1999. – 774 b. (in Kazakh)

Оразбайева А.С. (2017) Алеуметтік тилдік қақтығыстарды реттеудегі лингвистикалық сараптама қызметінің рөлі [The role of linguistic expertise in the regulation of socio-linguistic conflicts] // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №1, 2017. – 118-123 б. (in Kazakh)

Plotnikova A.M. (2017) Konfliktnaya kommunikatsiya v aspekte sudebnoy lingvistiki. [Conflict communication in the aspect of forensic linguistics – Yekaterinburg: TKHT, 2017. – 197 s.] (in Russian)

Podkatilina M. L. (2013) Sudebnaya lingvisticheskaya ekspertiza ekstremistskikh materialov. [Forensic linguistic examination of extremist materials] – Moskva: Yurilitinform, 2013. – 184 s. (in Russian)

Tausogarova A.Q. (2017a) Sot-lingvistikalıyq saraptama zhane kognitivtik lingvistika gylymi apparatynyn sozdigi [Dictionary of the scientific apparatus of forensic linguistic expertise and cognitive linguistics] / qurast. A.Q. Tausogarova. - Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 60 b. (in Kazakh)

Tausogarova A.Q. (2017b) Lingvoqaqtygystanu negizderi: oqu-adistemelik kuraly. [Fundamentals of Linguistics: educational and methodological manual] – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 74 b. - Almaty: Kazakh university, 2017. – 74 p.] (in Kazakh)

Zh. Manapbayeva*

International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz

THE USE OF PARALLEL CORPORA IN TEACHING LANGUAGES AND TRANSLATION PRACTICE

Nowadays the methodology of teaching foreign languages and translation practice involves using and development of modern computer applications called parallel corpora of texts of various genres. Such developments haven't been developed in Kazakhstan yet, though parallel texts or so-called bitexts were used for comparative analysis in applied linguistics long before.

In teaching translation practice, parallel corpora can be applied for getting referential information, for getting samples of translation made by professionals. They can be used for studying the techniques and methods of translation. In teaching a foreign language, parallel corpora can be applied to choose the most appropriate equivalents of the studied vocabulary, trace its meaning in authentic contexts. The paper considers a number of methodological techniques when using corpora, methods for their construction, types of corpora, as well as the use of special programs for parallel texts. Currently, machine translation itself is based on parallel texts. In the future, a parallel corpus with fully aligned and marked translation units will bring translation studies in the Kazakh language to a new level. Such a corpus can act as a translation memory for the creation of professional machine translation applications, including a simultaneous interpreter program for a conference, an application for translating the spoken text into written text in another language.

Keywords: parallel corpora, language teaching, translation practice, translation technique, corpus linguistics

Ж.Ж. Манапбаева*

Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz

ПАРАЛЛЕЛЬ КОРПУСТАРДЫ ТІЛ ЖӘНЕ АУДАРМА ТӘЖІРИБЕСІН ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда тіл мен аударма тәжірибесін оқыту әдістемесінде әртүрлі жанрадағы мәтіндердің электронды параллельді корпусын жасау және пайдалану өзекті болып табылады. Қазақстандағы мұндай бағдарламалар әлі толыққанды жасала қойған жоқ, дегенмен параллель мәтіндер аударманы салыстырмалы талдау үшін бұрыннан қолданылған.

Аударманы оқыту міндеттерінде мәтіндердің параллельді корпусын аударманың әдістері мен тәсілдерін зерделеу кезінде кәсіби аударма үлгілерін беретін анықтамалық ақпарат ретінде қарастыруға болады. Шетел тілін оқыту міндеттерінде мұндай корпустар зерттелетін лексиканың ықтимал эквиваленттерін таңдауға, белгілі бір контексте оның мағыналары мен қызметтерін қадағалауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада корпустарды пайдаланудың бірқатар әдістемелері, оларды жасау әдістері, корпус түрлері, сонымен қатар параллель мәтіндер үшін арнайы бағдарламаларды пайдалану ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі уақытта машиналық аударманың өзі параллель мәтіндерге негізделген. Болашақта аударма бірліктері бар параллель корпус қазақ тіліндегі аударманы жаңа деңгейге шығарады. Мұндай жағдай кәсіби машиналық аударма қосымшаларын, соның ішінде конференцияға арналған синхронды аударма бағдарламасын, ауызша мәтінді басқа тілдегі жазбаша мәтінге аударуға арналған қосымшаны жасау үшін аударма жады ретінде әрекет ете алады.

Тірек сөздер: параллель корпус, тіл оқыту, аударма тәжірибесі, аударма тәсілі, корпустық лингвистика

Ж.Ж. Манапбаева*

Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

*e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ КОРПУСОВ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ И ПРАКТИКЕ ПЕРЕВОДА

В современном образовании методология обучения иностранным языкам и практике перевода включает использование, а также разработку современных компьютерных программ, называемых параллельными корпусами, состоящих из текстов различных жанров. Такие разработки в Казахстане находятся на стадии развития, однако параллельные тексты, так называемые битексты используются в компаративных лингвистических исследованиях с давних пор.

При обучении практике перевода, параллельные корпуса можно использовать для получения реферативной, справочной информации, а также образцов переводов, выполненных профессионалами. Все эти данные можно применять при исследовании стратегий и приемов перевода. При обучении иностранным языкам параллельные корпуса дают возможность выбрать соответствующую лексическую единицу для определенного контекста, отследить значение многозначных слов в аутентичных текстах. В настоящее время сам машинный перевод основан на параллельных текстах. В будущем параллельный корпус с полностью выровненными и маркированными единицами перевода выведет переводоведение на казахском языке на новый уровень. Такой корпус может выступать в качестве памяти переводов для создания профессиональных приложений машинного перевода, включая программу синхронного перевода для конференции, приложение для перевода устного текста в письменный текст на другом языке.

Ключевые слова: параллельный корпус, обучении языку, практика перевода, прием перевода, корпусная лингвистика

Introduction

Currently, conducting research using information technologies has become the main task of any scientific field. Information technology not only automates research work, but also allows obtaining accurate, precise data.

There is a need to use new technologies, especially in research related to Kazakh linguistics. The task of optimizing work such as teaching the Kazakh language, translating from the Kazakh language and into the Kazakh language requires the introduction of the Kazakh language into the world information space. Artificial intelligence, machine translation, speech recognition synthesizers and other information technology products are essential for the development of the Kazakh language.

Today, digitization of the Kazakh language as a means of communication and the main cultural phenomenon plays an important role in the education of the growing generation. Digitization of the Kazakh language and introduction to the world information space is not limited to the creation of a monolingual national corpus of the Kazakh language. Currently, parallel corpora of world languages are also being created. The further development of the state language requires IT products that respond to the tasks set by our President K.K. Tokayev on digitalization of our country.

Materials and methods

We have studied the adequacy of translation of national realities in Smagul Yelubay's novel "Ak Boz Uy" between 2017 and 2022. During the research, we have created a working corpus of realia in Microsoft Excel spreadsheets and identified 2555 contexts of about 420 realia-words and about 80 contexts of metarealia. Based on such large-scale data, we have been able to describe the translation of realia in the literary text, made normative conclusions, and proposed four rules for the translation of realia. As a result of this doctoral dissertation, the need for rapid automation of research in the field of translation has been justified.

In the present paper we will use some examples of parallel texts from the working corpus that we have developed, and also some examples from personal translation practice to justify the urgent need in building the electronic parallel corpora.

Literature review

A parallel corpus is a large-scale text database (bitext) containing texts written in one language and one or more translations of them in another language. Such corpora are usually created within two or more languages. The most effective and optimal form of parallel corpora is a "mirror" balanced form of translations and the original in two or more languages. The process of creating a parallel corpus consists of three stages – alignment of the original and translated texts, creation of the markup of the texts and programming of the search interface (Dobrovolskiy, 2015).

In recent years, hundreds of parallel corpora have been built around the world. Among them, the corpus of the European Parliament in 11 languages consisting of 20 million words, Chemnitz German-English corpus consisting of 3 million words, English-Chinese parallel corpus created in Hong Kong, Russian-English, Russian-German, Russian-Chinese based on the national corpus of the Russian language, etc. can be mentioned. The problem of creating a multilingual corpus have also been solved in Turkish, Bulgarian, Czech, Estonian, Hungarian, Romanian, Danish, Spanish, Croatian, etc. languages. In Kazakhstan the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov is creating a parallel corpus based on M. Auezov's novel "Abay Zholy" relying on the national corpus of the Kazakh language under the program of targeted financing.

In modern corpus linguistics, there are two types of parallel corpora (Sosnina, 2023):

- 1) multilingual or comparable corpora,
- 2) Translation corpora.

The structural organization of the corpus can be very different, depending on the pragmatic goals of its creator or user:

- “in the form of traditional text with reference to the translation/s,
- in tabular "mirror" form, which is more convenient for perception and comparison,
- in the form of a database” (Sosnina, 2023).

Areas of corpus linguistics, including projects of electronic text corpora, are actively developing and have significant applied potential in the methodology of teaching foreign languages and translation, as well as in computational linguistics. Much attention is paid to the issues of language teaching and translation based on parallel corpora in the works of such scientists as M. Barlow, Mackeney, Baker, Wilson, Danielson and Ridings, Zanneti, Arenberg, Blank, Brown, Church and Gale, Davis, Foster and many others.

Until now, a full-fledged parallel corpus of the Kazakh language with aligned translation units and markup has not yet been created, except for the parallel subcorpus of the Institute of Linguistics, which is based on only one literary work, and does not contain markup, and generally hasn't been presented officially (qazcorpus.kz).

Although there was no such automated database as a parallel corpus, the comparative study of one text and its translations in several languages or multiple translations in one language is a long-standing approach. It was especially widely used when comparing translations of the canonical Bible into European languages. Famous translator E. Nida also defined the phenomenon of "dynamic equivalence" by comparing such parallel texts (Nida, 24).

In recent years, corpus-based lexicological, lexicographic, comparative-contrastive, applied, linguistic-statistical, lingo didactic, etc. comprehensive research is being conducted. They are aimed at studying the function of word forms in a certain language, comparing them with other languages. For example, D. Dobrovolskij identifies non-trivial semantic and discourse features of non-equivalent vocabulary with parallel corpora (Dobrovolskij, 2015). Scientists have also compared the quality of translations done using a parallel corpus and a translation dictionary. Iranian scientists M.M. Tayebeh and M. Dehcheshmeh conducted an empirical experiment to determine the quality of translation done with a parallel corpus. As a result, it was determined that the quality of the translation done with the corpus is 55 percent higher and it is done faster (Tayebeh, 2018).

In addition to lexicological research, scientists also consider the features of using parallel corpora in language teaching. For example, A. Abdallah found that English-Arabic parallel texts significantly improve students' reading literacy (Abdallah, 2021).

Results and Discussion

1. Parallel Corpora in Translation Teaching

Parallel corpora automate the process of studying the translation of various language units, phrases and words in a specific context. For example, it will no longer be necessary to manually search for the translation of a word in the translated text. A parallel corpus search function automatically retrieves the translation of this word in all contexts. This feature is useful not only for professional translators, but also for young translators. In Russia, for example, V.V. Kabakchi's, T.A. Kazakova's educational materials have been prepared for young translators based on parallel texts. Unfortunately, there are no such educational tools in Kazakh translation studies.

The transformation of parallel texts into electronic form and their organization in the form of an electronic corpus has a positive effect (a large amount of material, its diversity in styles and genres, the effectiveness of quick analysis and search for examples of the analyzed constructions, etc.). "The use of parallel corpora obviously has a positive effect on the process of learning to translate. Due to the many variants of translation of a lexical unit or phrase of interest, the tendency to equate them to any one equivalent in the target language decreases. A parallel corpus can also clarify the choice of translation techniques" (Sosnina, 2019).

In addition, in a practical sense, translation should focus on post-editing, comparison and evaluation of different strategies and interpretations within the context. A translator (especially a novice one) needs

resources that could act as standards for translation and evaluation of translation in certain "standard" conditions. According to some data, about 50%, and at the initial stage of training, up to 80% of the translation time is spent on referring to abstract information, for example, dictionaries (Doval, 2019: 98). Electronic parallel corpora and linguistic computer technologies can significantly reduce these time costs and provide samples of professional translation when studying the techniques and methods of translation.

1.1 Exploring the possibilities and techniques of translation based on corpora

A teacher or a student using a special application, e.g. parallel corpora can find the equivalent of the lexical unit of interest, specify by what principle anthroponyms, toponyms (transcription, transliteration, qalque), idioms, terms, etc. are translated, can find matches to certain grammatical or stylistic expressions and identify ways of translating them, obtain a list of contexts for these expressions, keep them as an example teaching class.

In this paper, we highlight the most striking possibilities of using parallel corpora in the theory and practice of translation, presenting them in the form of a table of examples.

1.1.1. Translation of proper names, special vocabulary

Parallel corpora can help to trace the way some proper names and special vocabulary are translated in various contexts. For example,

<i>Source text</i>	<i>Translation</i>
«Голос у гостя вкрадчивый. Курен это, от Мажана он пришел.» (Yelubay, 2009: 50)	“The guest’s voice was ingratiating. He was Jorga Kuren, and had been sent by Mazhan.” (Yelubay, 2016: 58)
«Курен – дальний родственник Мажану... Потому и прозвище у него – Лис Курен». (Yelubay, 2009: 50)	“Kuren was a distant relative’s of Mazhan’s. His nickname was Ambler Kuren.” (Yelubay, 2016: 58)

From the above examples it can be seen that one and the same proper name in a book can be translated in different ways. So the future translator can trace the way the lexical units are reproduced in the target text with the help of electronic parallel corpora. Using paper-based parallel texts cannot be so productive.

1.1.2. Parallel corpora of texts are especially useful when the translator works with strictly standardized (conventional) texts, in which it is banned to make any changes to the structure and logical order in the text due special norms in the certain language. These are texts of business correspondence, texts of recipes, texts of weather forecasts, texts of contracts, policies, etc. Texts of various styles differ both in the vocabulary used in certain texts, and in the grammatical and syntactic structures of the sentences contained in them.

<i>Source text</i>	<i>Translation</i>
КОНТРАКТ № Алматы " _____ " _____ 20 ____ г. _____, именуемый в дальнейшем Поставщик, с одной сто- роны, и _____, именуемый в дальнейшем Покупатель, с другой стороны, заключили настоя- щий контракт о нижеследующем:	CONTRACT No. Almaty " _____ " _____ 20 ____ _____ hereinafter referred to as the Provider, on the one hand and _____ _____, hereinafter referred to as the Buyer, on the other hand, have concluded this Contract as follows:

Less normalized texts allow variation of the invariant. Parallel corpora of sample texts, compiled at the stage of pre-translation analysis of the source text, can serve for the translator and the student as an effective tool, for example, as a dictionary, reference, etc.

1.1.3. Parallel corpora are necessary when looking for an equivalent for technical terms. With the rapid emergence of terms in many scientific, technological or political fields, the creation of modern

terminological guides lags behind, causing problems for translators and resulting in conflicting and varied translations. Parallel corpora of translated texts can be used as a resource for automatic retrieval and extraction of terms and terminological phrases.

<i>Source text</i>	<i>Translation</i>
FOUR-EYES PRINCIPLE means that a certain activity, such as a decision, transaction, etc., must be approved by at least two people.	ЕКІЖАҚТЫ ТЕКЦЕРУ ҰСТАНЫМЫ бойынша қандай да бір жұмыс, мәселен шешім, қаржылық амал, т.б. кем дегенде екі адаммен мақұлдануы керек.
KYC means the Know Your Counterparty screening procedure established for Company counterparties.	ӨКБ – Компания контрагенттеріне қатысты белгіленген «Өз контрагентінді біл» тәртібі.

The terms ‘four-eyes principle’, ‘KYC’ have long been absent in translation dictionaries. In such cases translators can search for the words and phrases in parallel corpora, and get big data on what have been done with such non-equivalent vocabulary previously to do adequate translation.

1.1.4. The study of literary translation

Among the latest studies of interest on this topic is the article by D.O. Dobrovolsky "Corpus of parallel texts as a tool for the analysis of literary translation", where he presents the preliminary results of a study carried out at the Austrian Academy of Sciences in Vienna within the framework of the project "Austrian Academy Corpus". We are talking about the creation and use of the Russian-German corpus based in its pilot phase on the novel by F.M. Dostoevsky's "The Idiot" and its German translations. There are over 20 German translations of this novel. Thus, "the material presented in the corpus makes it possible not only to study the standard lexical and syntactic correspondences between two languages, but also to analyze the principles underlying a particular translation strategy" by comparing different translations (Dobrovolskiy, 2015).

1.2. Conclusions and methodological recommendations

From the foregoing, it follows that the parallel corpora offered to students can serve as a clear example of the methods of translation, examples of the application of translation techniques in further practice. They are a kind of visual aids for translation.

In addition, there is a big deal of differences between parallel corpora and simple bilingual dictionaries. Bilingual dictionaries are sets of lexical equivalents or terms provided by dictionary creators as translation options. Parallel corpora, on the other hand, are a kind of collection of strategies and translation equivalents that translators have applied. When choosing a translation equivalent from a conventional bilingual dictionary, the translator must evaluate whether the proposed option fits the new context, checking the appropriateness of each of the options. The parallel corpus, on the other hand, offers examples of ways to translate such problematic points. Parallel corpora can give us information that bilingual dictionaries usually do not have. They not only offer equivalents at the level of one word, but also cases of translation of non-equivalent vocabulary. The parallel corpus clearly demonstrates how the translator has solved such problems. Therefore, it can lead of clarification of some problems in translation. Finally, with the help of electronic applications, the translator can save his or her parallel texts for further work.

2. Parallel Corpora in Language Teaching

The examples from the corpus can also be used in language teaching, as they provide students with practical material that they will encounter when using the language in real situations of intercultural communication. The main disadvantage of many manuals is that they contain only “invented” examples, and their descriptions are based on intuition or someone else's conclusions. But “modern Western methodological literature has already begun to actively use examples and descriptions from corpora or other authentic sources” (Aston, 1997: 63).

Corpora can be used to analyze and identify shortcomings of existing materials for teaching foreign languages. These works have a common methodology – researchers analyze certain structures or vocabulary both in standard textbooks, dictionaries, and on the basis of corpora, and then compare the results between the two sets. Most of these studies have concluded that there are significant differences between what textbooks "teach" and how native speakers actually speak it, as evidenced by corpora.

Some textbooks either leave out the most important aspects, or highlight less frequently used phrases. The general conclusion of such works is that teaching materials that do not take into account the real contexts of word usage can be misleading, reduce the effectiveness of language acquisition, and, therefore, the use of corpora for the development of methodological materials should be practiced.

2.1 Possibilities of corpora in teaching foreign languages

Further, as in the previous section of the paper, some possibilities of using parallel corpora in teaching foreign languages will be considered.

Example 1

Many prepositions in Russian in certain contexts are translated differently. The preposition ‘на’, for example, has several equivalents in English. From this we can draw conclusions about the rules for using prepositions, which are translations of the preposition ‘на’. Lexicographic analysis based on corpus analysis helps to reveal the systematic differences in the use of these prepositions in different situations.

Source text

“За скотину, угнанную месяц назад на ярмарку в город Темир, мужчины привезли мануфактуру, одежду, сахар, чай” (Yelubay, 2009: 22).

“- Ай, не скупись! Еще! – заверещал Шарип, подаваясь к ахуну так, как если бы сидел на коне.” (Yelubay, 2009: 23)

“- Молодец, батрак! – ликовав Ждахай. Он прыгал на месте от радости.” (Yelubay, 2009: 23)

Translation

“After they had sold their cattle at the market in Temir, the men had brought back textiles, clothing, sugar, and tea.” (Yelubay, 2016: 21)

“Ay, don’t stint! More!” squealed Sharip, pressing toward the akhun with his whole body as if he was mounted on a horse.” (Yelubay, 2016: 22)

“Good for you, batrak!” Jdakhay rejoiced. He leapt in place for joy.” (Yelubay, 2016: 22)

From this sample it can be seen that there are many options for translating the preposition *на*, which causes certain difficulties, especially in the initial language learning.

Example 2

There are many words in languages that are considered synonymous, and in dictionaries and thesauri such words are often characterized as words that are close in meaning. This identity can be misleading, as "synonymous" words are often used in completely different situations and have shades of meaning. Corpus-based lexicographic analysis helps to uncover systematic differences in the use of similar words in different situations. We shall consider the words big, large, and great. In thesauri, these words are usually presented as synonyms denoting magnitude.

Source text

“Следует сказать, что он не верил вначале в возможность создания в Алматы большой картинной галереи” (Sosnina, 2023).

“Но все больше фактов свидетельствуют о том, что самые большие опасности заключает в себе новые сотрудники.” (Sosnina, 2023).

“За годы своего существования он превратился из галереи в музей, выделяющийся в ряду крупнейших музеев мира разносторонностью своего собрания.” (Sosnina, 2023).

Translation

“It should be noted that he first did not believe in the possibility of collecting a big picture gallery in Almaty” (Sosnina, 2023).

“But there is increasing evidence to show that one of the greatest hazards lies in newcomers” (Sosnina, 2023).

“From a picture gallery it went down to our time as one of the world’s largest museums distinguished for versatility of its collection” (Sosnina, 2023).

After analyzing examples with these three adjectives, we can say that most often large is used to indicate the size, the number of specific things, while the use of big and great is not limited to this function. Also, unlike the adjective large, big and great are often part of set phrases. The adjective great is more often used to describe emotions, feelings (great weariness, great feeling), "immeasurable" things (great truth). Russian-English corpora will help in identifying the difference between similar "synonymous words". Dictionaries usually do not contain such information.

2.2. Conclusions and methodological recommendations

From the above, we can conclude that the role of the parallel corpus in teaching a language is great. The reasons why foreign teachers build lessons based on their use are quite understandable, because in fact, all the main mistakes of students exist due to the fact that they did not have a clear example of the use of a particular word, expression, only theoretically knew about the structure of texts of different styles, etc. It is quite realistic and necessary to give the student the opportunity to make sure that this or that rule is applied in practice, and can be actively used in independent work. It should also be noted that knowledge gained in the course of one's own research is stored in memory to a greater extent than ready-made conclusions. Students will be happy to share the results of their research, and encouraging such work will be the best incentive for learning the language. Again, comparing parallel corpora with a dictionary, it must be said that parallel corpora can help in cases where the meaning of a word is not clear.

Finally, when using parallel corpora teachers not only can make their own exercises using materials from authentic sources, but also can do it very quickly, as the search functions in well-made parallel corpora allows looking for words in various contexts, filtering by genre, by style, chronologically, etc.

Conclusion

Digitizing parallel texts and using them as an electronic database has a number of advantages. First of all, you can filter texts by genre type and style. This function allows to study the change of the translation of certain lexical units according to the genre type and style of the text (Manapbayeva, 2020).

A large-scale database helps to obtain accurate quantitative and statistical data and to make accurate scientific concepts. For example, when studying the translations of certain linguistic units, Kazakhstani translators are limited to studying the translation of one of their uses in one text. But this lexical unit can be repeated several times in the same text. Only when the usages in all contexts are studied, and even when the usages in several texts are studied, the translation scholar can make conclusions with a deep scientific basis. Parallel corpus is an indispensable tool for this purpose.

The ability to automatically find the translation of a certain lexical unit in the context helps to prevent the inadequate translations that occur in modern Kazakh translation, because the context contributes to the translators to make an adequate translation. Simple translation dictionaries do not have such information.

Currently, machine translation itself is based on parallel texts. In the future, a parallel corpus with fully aligned and marked translation units will bring translation studies in the Kazakh language to a new level. Such a corpus can act as a translation memory for the creation of professional machine translation applications, including a simultaneous interpreter program for a conference, an application for translating the spoken text into written text in another language. This is the reason why the world's largest companies engaged in machine translation are gradually abandoning translation dictionaries – nowadays large-scale data is needed.

References

- Abdallah A. (2021) Impact of using parallel text strategy on teaching reading to intermediate II level students. // International Journal on Social and Education Sciences (IJonSES), 3(1), 95-108. <https://doi.org/10.46328/ijonsec.48>
- Aston G. (1997) Enriching the Learning Environment: Corpora in ELT [Text] / G. Aston // In: Wichmann et al. (Eds.), Teaching and language corpora. - London: Longman, 1997. - P. 51-64
- Dobrovolskij D. O. (2015) Parallel corpora of texts // <https://postnauka.ru/> [Electronic resource]. – 2015. Access mode: <https://postnauka.ru/video/54851> (in Russian)
- Dobrovolskij D. (2015) Corpus of parallel texts and comparative lexicology. Proceedings of the Institute of the Russian Language. V.V. Vinogradova. Ed. 6. M., 2015. – P. 411-446. (in Russian)
- Doval I., Nieto, M. T. S. (2019) Parallel corpora for contrastive and translation studies: New resources and applications (Vol. 90). John Benjamins Publishing Company. – 2019. <https://doi.org/10.1075/scl.90>
- Manapbayeva Zh.Zh. (2020) Peculiarities of using corpus linguistics methods in analyzing the translations of national realia // Proceedings of the scientific conference "Development of Kazakh linguistics and literary criticism in the context of globalization and digitalization", dedicated to the 175th anniversary of the birth of the great Kazakh akyn and thinker Abai Kunanbayev and the 1150th anniversary of the birth of the Turkic scientist, philosopher Abu Nasr ibn Muhammad al- April Farabi, Almaty, 17 April 2020. – Almaty: IITU, 2020. – 152-157 pp. (in Kazakh)
- Nida E. A., Taber C.R. (1969) The Theory and Practice of Translation. Leiden: E. J. Brill, 1969. – 220 p.
- Parallel subcorpus. Institute of Linguistics named after A. Baitursynov. URL: <https://qazcorpus.kz/find-parallel/?lang=kz>
- Sosnina Ye. P. (2023) Parallel corpora in teaching language and translation [Electronic source] / URL: http://ling.ulstu.ru/linguistics/resources/literature/articles/corpus_education_translation/ (Accessed 26.04.2023) (in Russian)

- Yelubay S. (2009) *Odinokaya yurta: Trilogiya.* / Translated from Kazakh by L.Kosmukhamedova, A.Zhaksylykov. – Astana: Audarma, 2009. – 552 str. (in Russian)
- Yelubay S. (2016) *Lonely Yurt.* / Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick. – USA: Metropolitan Classics, 2016. – 293 p.
- Tayebeh M.M., Dehcheshmeh M. (2018) The effect of using parallel corpora on translation quality. // *Translation Studies.* 212. – P. 97-112.

F. Orazbayeva¹ , A. Sarbassova^{2*} , M. Shegebayev²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

THE USE OF MEDIA TEXTS IN THE BUSINESS KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The rationale of this study proceeds from the need to teach business language on the example of analyzing a business media text from the point of view of pragmatic-professional and linguistic orientation, considering a high level of student interest in improving business communication skills. The aim of this research is to study the scope and resources of business media texts in terms of vocabulary replenishment and formation of text analytics skills, including the author's narrative strategies through explicit and implicit meanings, hypertext links, and tone of expression. The methodological framework of this work is based on the theoretical understanding of interdisciplinary research in the field of media linguistics, comparative study of business and economic languages, structural and linguistic analysis of business media text, analysis of topics, micro topics, and key structural elements. This article proposes a methodology for analyzing text from the business field in order to form the pragma-communicative competence of students in Kazakhstani universities. It also suggests strategies for effective text analytics by structuring the stages and considering the implementation of a certain stage by the teacher on professional practice, focuses on explicit and implicit components, narratological features, the study of terminological characteristics, the lexical base for the implementation of professional activities and further implementation in the field of business communication. The materials used in this work can be applied to form new templates for media text analytics, study business language, develop technologies based on machine learning, compile terminographic sources and data corpora for teaching business language to students, introduce automatic mechanisms for the implementation of text analytics into practice, form the stages of media text analysis and develop new promising methods for the implementation of linguistic learning.

Keywords: pragma-communicative competence, business communication, business area, media texts, business language.

Ф. Оразбаева¹, А. Сарбасова^{2*}, М. Шегебаев²

ІСКЕРЛІК ТІЛДЕ МЕДИАМӘТІНДІ ҚОЛДАНУ

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет, Алматы, Қазақстан;

²КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

ІСКЕРЛІК ТІЛДЕ МЕДИАМӘТІНДІ ҚОЛДАНУ

Аннотация. Зерттеу жұмысының өзектілігі – студенттердің іскери коммуникациялық дағдыларын дамыту мақсатында іскери саладағы прагма-кәсіби және лингвистикалық тұрғыдағы медиамәтіндерді талдау. Зерттеудің мақсаты – іскери медиамәтіндерді студенттің лексикалық қорын толықтыру және мәтін талдау дағдыларын қалыптастыру мақсатында автордың айқын, жасырын, гипермәтіндік сілтемелер, өрнек реңктері арқылы баяндау стратегиясын зерттеу. Жұмыстың әдістемесі медиалингвистика саласындағы пәнаралық зерттеулерді теориялық түсінуге, іскерлік және экономикалық тілдерді салыстырмалы түрде зерттеуге, іскери медиамәтінің құрылымдық-лингвистикалық талдауға, тақырыптарды, микро тақырыптарды, негізгі құрылымдық элементтерді талдауға негізделген. Мақалада қазақстандық жоғары оқу орындары студенттерінің прагма-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында іскери мәтінді талдау әдістемесі, тиімді мәтіндік талдаудың стратегиялары әзірленді. Медиамәтінің айқын және жасырын мағыналық бөліктері, автордың баяндау ерекшелігі, терминологиялық сипаттамаларды зерттеу, іскерлік коммуникация саласында кәсіби қызметті жүзеге асырудың лексикалық базасы талданды. Бұл жұмыста пайдаланылған материалдарды медиамәтінді талдау үшін жаңа үлгілерді қалыптастыру, іскерлік тілді үйрену, машиналық оқыту негізіндегі технологияларды әзірлеу, студенттерге іскерлік тілді оқыту үшін терминографиялық дереккөздер мен деректер корпусын құрастыру, медиамәтінді талдау әдісін тәжірибеге енгізу мақсаттарында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: прагма-коммуникативтік құзыреттілік, іскери қарым-қатынас, іскери сала, медиамәтіндер, іскери тіл.

Ф. Оразбаева¹, А. Сарбасова^{2*}, М. Шегебаев²

¹Қазахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

*e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕДИАТЕКСТА В ДЕЛОВОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Актуальность данной работы обусловлена необходимостью обучения деловому языку на примере анализа медиатекста из бизнес-сферы с точки зрения прагматико-профессиональной и лингвистической направленности, а также высоким уровнем заинтересованности студентов в повышении навыков деловой коммуникации. Цель данного исследования – изучение возможности и ресурсов деловых медиатекстов в плане пополнения лексического запаса и формирования навыков текстовой аналитики, нарратологических стратегий автора через эксплицитные и имплицитные смыслы, гипертекстовые ссылки, тон высказывания. Методика данной работы основана на теоретическом осмыслении междисциплинарных исследований в области медиалингвистики, сравнительно-сопоставительном изучении делового и экономического языков, структурном и лингвистическом анализе медиатекста из сферы бизнеса, разборе тем, микротем, ключевых структурных элементов. В данной статье представлена методика анализа текста из бизнес-отрасли с целью формирования прагма-коммуникативной компетентности студентов казахстанских вузов, вырабатывались стратегии эффективной текстовой аналитики со структурированием этапов и рассмотрением реализации определенного этапа преподавателем на практике, акцентировалось внимание на эксплицитных и имплицитных компонентах, нарратологических особенностях, изучении терминологических характеристик, лексической базы для осуществления профессиональной деятельности и дальнейшей реализации в сфере делового общения. Материалы, используемые в данной работе, могут применяться для формирования новых шаблонов медиатекстовой аналитики, изучения делового языка, разработки технологий, основанных на машинном обучении, составления терминографических источников и корпусов данных для обучения студентов деловому языку, внедрения в практику автоматических механизмов для реализации текстовой аналитики, формирования этапов анализа медиатекста и разработки новых перспективных методик для реализации лингвистического обучения.

Ключевые слова: прагма-коммуникативная компетентность, деловое общение, сфера бизнеса, медиатексты, деловой язык.

Introduction

The importance of this study is based on the high need and pragmatic focus of learning the business language on the example of analyzing and conducting textual analytics of media texts from the business area. The specificity of a polymodal text has been manifested, first of all, in the interaction of all structural elements, and not in the functioning of each of them independently. The characteristics of the media text are formed directly in the process of interaction and adaptation of verbal polycodes in one graphic space. Thus, verbal signs are encoded through a graphic form – an image that acquires the properties of a text. M. N. Karpievich and I. L. Ilyicheva (Karpievich, 2019:19). note that media texts directly depend on the mass media distribution channel, for example, when submitting information on the Internet, auditory, visual, and kinesthetic methods of conveying the semantic component are used. Taking into account different formats and genres, as well as the structure of media platforms, it is proposed to single out a new type of text called "network hybrid", among the key characteristics of which are interactivity, non-linearity, the construction of new narrative strategies, the use of digital formats, modularity, temporal variability, space compression, convergence, genre diffuseness.

C. D. Gkikas et al. (Gkikas, 2022:7). examine how text characteristics in Facebook image posts correlate with consumer engagement and brand awareness. Overall, the results showed that post text that is easy to read and contains a lot of hashtags tends to rank higher than an image. This study contributes to the prior literature by shedding light on the role of media texts in social networks. L. Kozlovska et al. (Kozlovska, 2020:127). believe that in the context of the growing pace of economic globalization, the issue of national language security with the support of a multicultural world society is relevant. The enrichment of the vocabulary with internationalized lexemes is often associated with integration into the European community, orientation towards the international terminological fund, and the need to harmonize national terminology in the context of the coexistence of several terminological units to denote the same concept. N. Zrazhevskaya (Zrazhevskaya, 2022:53). uses a narrative analysis of media texts, refuting the fact of a neutral presentation of events and facts. According to the researcher, texts are also intended to change the perception of reality and identity in a certain cultural and historical discourse. The analysis of media messages allows us to reveal the narrative strategies of media texts and explain how the narrative levels of media affect the coverage of a particular problem.

The complex nature of today's business environment proves that the business world cannot be separated from the cultural and linguistic context (Karpievich, 2019:20). The authors show different aspects of the business language, perceived as a means of communication, as well as a subject of study.

The study is also built around business culture and business ethics in doing business, covering issues such as education for business purposes, learning the language used in a business context, considering aspects of intercultural communication, as well as ethical behavior based on values in a multicultural business environment.

The aim of the research is to study the structure and characteristics of the business language used in the business field, to analyze the media text in the context of the formation of professional and communicative competence of students, to discover the author's narratological strategy, to determine the implicit and explicit components in the business text. The focus of the study is the peculiarities of the Kazakh business language being learned by students on the example of media text analysis.

Materials and methods

The methodological framework of this study relies on the theoretical analytical and synthetic understanding of the problems associated with the use of media texts in business language and new developments in the field of modernization of resources for text analytics. The study was based on modern research, which is of value in terms of the further development of media-linguistic and related branches of knowledge. The method of structural, linguistic, and comparative analysis was also used to identify the main structural elements of the text and to establish links between different fragments, terms, and micro-themes. The elements of these methods were used in the second stage of the scientific work.

In the first stage of this study, various literature on the topic was analyzed, and issues related to modern media linguistics, such as narratological strategies in the media space, were considered. In addition, the study looks into visual and textual ways of conveying reality, critical analysis of the discourse of media texts, text classification techniques in social networks, deep learning architecture, corpus linguistics, and the creation of a media corpus of the Kazakh language, stages of media text analysis (goal setting, communicative analysis, and reflection). Key sources demonstrating modern approaches to media text (public, social, business, economic, and financial) were collected, resources based on artificial intelligence tools used to perform an in-depth analysis of media texts were analyzed, and the main approaches to considering media hybrids were considered. The results of the study were compared with other similar studies in terms of expediency and availability of various methods.

In the second stage of this study, the basics of studying the business Kazakh language with the help of business texts were considered; an exemplary methodology for media text analytics was developed. For this, the methods of linguistic, structural, and comparative analysis were used. A phased analysis of the text by R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:103). "Support and development of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan" were carried out, taking into account its structural elements; key thematic blocks (micro-themes) were identified, an analysis of implicit and explicit meanings was made, and an inference was formed and summarized the conclusions. Business and economic language were compared, attention was focused on their differences and similarities, and the results of the comparison were presented in the form of a table. Structural analysis was used to determine micro-themes, and analyze the terminological and lexical base; there was proposed a methodology for studying media text in parallel with the assimilation of new knowledge. Linguistic analysis was used in the analysis of linguistic means that affect the thematic content and aesthetic perception of a business media text, taking into account its parameters and characteristics. The main methods used by the teacher for teaching students in the process of obtaining professional training in conjunction with linguistic training were given: discussion, summarizing, searching for information in the text to confirm conclusions, and interactive methods.

At the final stage of this study, the main conclusions based on the results of the work were formulated, new directions and prospects for further analysis of the media text were outlined, and the results of the text analytics were summed up. Attention was focused on priority methodological tasks in order to improve knowledge of the business language in Kazakhstan, key strategies for the further development of vocational education were formulated, with special attention to the parameters of media text analytics.

Results and discussion

Media text is a media product in the form of a message containing information that can be presented in different media genres, a multi-level sign that contributes to the unification of verbal, non-verbal, and media signs, which are semiotic codes, into a single communicative whole. The openness of the text is

demonstrated at different levels: content-semantic, compositional-structural, and symbolic. The fundamental characteristic of a media text is its hyper-textuality, which involves building links between different documents through hyperlinks embedded in the text, which allows you to expand the thematic field on a specific topic (social, economic, public). The peculiarity of hypertext construction is that its structural parts can complement the general meaning, but at the same time, they play an independent role. The compilation of a media hybrid takes place in conditions of hyper-textual heterogeneity (integration of textual and graphic information, montage of several types of text). It is divided into the original information item and index objects, which are used to link to other sources and expand the thematic boundaries of the text.

Hypertext organization contributes to the formation of a communicative environment of a certain direction (business environment, business environment). In this context, one should point out such a feature as spatial distance: participants in the communication process have the opportunity to choose between online and offline communication. Synchronous communication allows one to communicate by commenting on media texts, being in different parts of the world, this can happen as part of webinars on a given topic (Karpievich, 2019:23). When analyzing a media text, it is important to analyze the basic information about the author: competence, authority, education, professional biography, the relationship between the author and the publisher. Next, it is necessary to evaluate the parameters of the text: objectivity (arguments, references to materials, alternative sources, implicit and explicit meanings, the communicative purpose of the author), the legal basis (citation order, provision of links, text direction), relevance (writing the article, time frame for conducting research and updates of materials), quality of material presentation (accessibility of the text, clarification of terms, main idea, use of tables, maps, and other graphic elements), bibliography (informing readers, correct formatting, criteria for selecting references).

Today, it is possible to distinguish commercial (economic) and financial (efficient, business) language. Economic discourse can be divided into technical economics (professional journals), political economics (covered in think tanks and government agencies), and public intellectual economics (newspapers, magazines, radio, television, and blogs). The public intellectual economy is closely related to business since its main task is the involvement of a large audience, the delivery of information in the public space, and not inclusion in the academic community. Efficient discourse is all about how people communicate through speech or writing in a commercial organization. It is heterogeneous and consists of clusters of discursive resources into which certain ideas are embedded. Business language is considered in terms of purposefulness and bringing the process to a successful result. Efficient language is a linguistic variety of language that is used for the purpose of effective communication and is conditioned by the structure of economic situations. For example, the specialized Business English Corpus (BEC) is based on factual material from newspapers, television, mail, business reports, faxes, meeting minutes, conversations, and telephone calls. The vocabulary of the efficient language deserves special attention, since it is a distinctive feature of a specialized discourse, that is, it includes a certain set of nominations used to conduct successful transactions.

In the business world, accurate communication is especially important because there is a clear relationship between vocabulary scope and work productivity, i.e. skilled managers and workers have a large vocabulary and know the exact meanings of words (Table 1). Efficient vocabulary is dynamic, action-oriented and emotionless, far from social issues, with positive connotations (Pierini, 2014:109).

A dynamic approach to the development of language courses involves maintaining proportionality when considering general and special topics, and the gradual involvement of students in the thematic areas of knowledge that will be studied. The following questions will be relevant: what topics of business language are interesting for students? How do students use skills in economics and management in teaching business language? Most often business language concerns the following thematic subcategories: marketing, work life, the world of finance, customers, company structure, company finance, doing business in different cultures, e-commerce, negotiation styles, supply and demand, stock market, free trade, retail, innovation and competitiveness, team building, brands, business ethics, management styles, globalization, crisis management, corporate culture, mergers and acquisitions, quality management, market research (Dzięcioł-Pędich, 2014:83).

Table 1. – Features of Economic and Business Language

<i>Economic language</i>	<i>Efficient (business) language</i>
The language is used in a limited way and in certain contexts (e.g. in academia)	Language is used in a limited way and in certain contexts (e.g. in the workplace)
Economics provides a conceptual tool	Used in areas related to business activities (commerce and finance)
This is an academic and scientific code used at the specialist and inter-specialist levels	It is a professionally oriented or working language, mainly addressed to the general public, divided into genres and sub-genres due to the variety of activities
A high degree of specialization and a specific nomenclature of an informative nature, the absence of an aesthetic and emotional element	High degree of specialization and specific nomenclature depending on the considered genres and subgenres
Lexical feature – mono-referential dictionary (brevity and semantic transparency)	Can be used to emphasize aesthetic and emotional elements
Extensive use of abbreviations and acronyms	Lexical feature – a smaller specific vocabulary and less strict rules for word formation and text structure depending on the genre
Special rules of word formation: terms come from Latin and Greek	Brevity, accuracy and relevance, but some genres vary (e.g. pamphlets) and are based on rhetorical devices
Peculiar and rigid structure of the text	Registration is often formal but may vary by genre
Brevity, Accuracy and Relevance	Language is used in a limited way and in certain contexts (e.g. in the workplace)

Source: F. Pierini (2014).

Public texts concern the whole society and the totality of relations that connect people in the process of reproducing their material life, express relations, determine the position of people in society, and serve different aspects of the life of a social group. The social media text examines a wide range of social and cultural phenomena, covering issues of gender, sexuality, race, and environment, covering the following topics: feminism, neoliberalism, postcolonialism, postmodernism, queer theory, and popular culture. The main types of social media texts include:

- individual, family, and organizational (social isolation, physical health);
- socio-ecological (environmental protection, ecological disasters);
- socio-economic (standard of living, budget, family consumption);
- social and domestic (living conditions, material difficulties);
- problems of social stratification (economic exploitation, technocratic manipulation);
- problems of behavioral functioning of individuals, groups, and communities (deviant behavior, social deviations, drug addiction);
- problems of symbolization and modeling of the world (social prejudices, anti-human values);
- problems of communication, information support, normative assessments and cognitive abilities, and difficulties of power structures (tension and stability in society, activity of the population) (Medinska, 2019:25).

The development of a scheme for approximate analysis of a media text (business article) with a defined economic component will allow one to learn the professional language effectively along with the assimilation of national terminology, search for hidden meanings, and form the author's narratological strategy in the practical classes of students in the business course. This technique is also suitable for articles of a social, public, commercial, and financial nature (Figure 1).

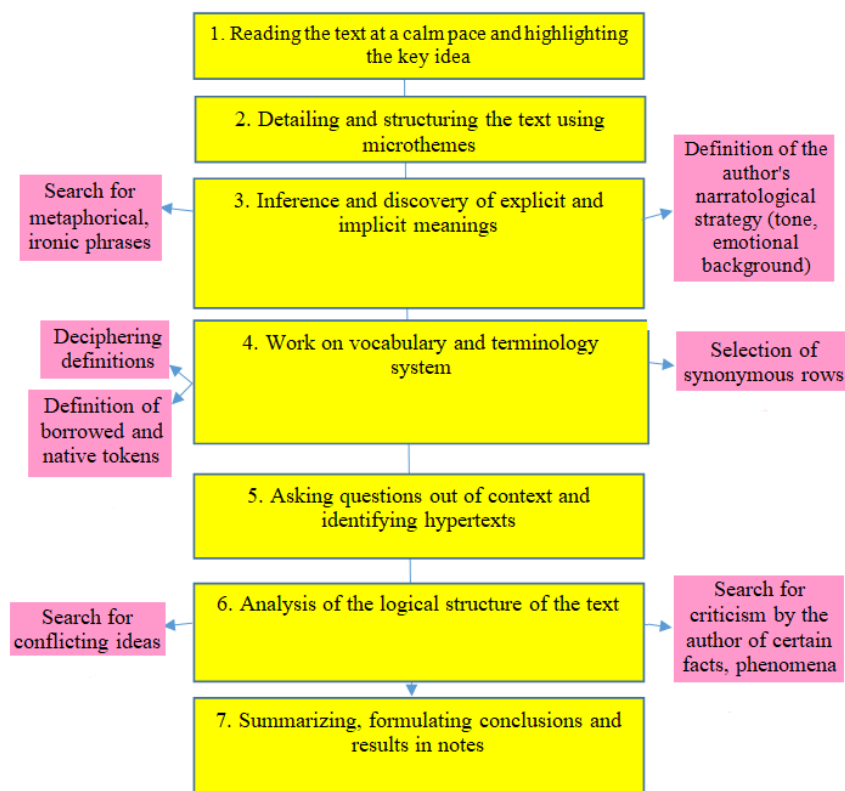

Figure 1. – Methodology for analyzing media text in a business language

At the first stage, it is necessary to read the text in a calm mode (2.5 minutes for a short passage, 3.5 for a long passage) and identify the key idea, which should become the essence of what was read. While reading the text, students are invited to take notes for further more detailed processing of subtopics, which will activate the communication skills of students and the skills of logical structuring of information. During analyzing the text by R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:107). "Support and development of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan", the following fundamental idea can be distinguished: the introduction of innovations and modern developments in the field of small and medium-sized businesses to optimize work.

The next stage of the analysis involves detailing, that is, a detailed study of the sub-themes (micro-themes) stated in the text. To do this, students need to go back and read the media text again, and revise some sentences to concretize the main idea. The discussion method allows you to activate the work in the classroom, interview the majority of students, and teach you to highlight the main and secondary thoughts. When analyzing the business text of R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:110). the key theses of the article are explicitly indicated, formatted with the help of subheadings: "Шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау саясатына шолу" ("An overview of the state support policy for small and medium-sized businesses"), "Халықаралық рейтингтердегі Қазақстан Республикасы" ("Republic of Kazakhstan in International Ratings"), "Шағын бизнесті көлеңкеден шығару тәсілі ретінде бірыңғай жинақталған төлемді енгізу" ("Introduction of a single lump-sum payment as a way to bring small businesses out of the shadows"), "Қазақстанның шағын және орта бизнесінің заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға арналған алаңшалар" ("Places for the protection of legal rights and interests of small and medium-sized businesses of Kazakhstan"), "Ақпаратқа қолжетімділік және бизнеске арналған" ("Access to information and for business"), "Ашық үкімет" ("Open government"). Thus, in this analysis, the author considers the following micro-topics: an overview of the policy of state support for small and medium-sized businesses, the Republic of Kazakhstan in international ratings, the introduction of a single payment as a way to bring small businesses out of the "shadow", protection of the legal rights and interests of small and medium-sized businesses in Kazakhstan, the availability of information for doing business, the formation of an open budget. Students should discuss each micro-topic in more detail among themselves, concurrently posing questions to the teacher.

The conclusion is formed on the basis of the allocation of implicit and explicit meanings of the author and should be a direct logical consequence of what is written. It is this stage that allows the teacher to work on the vocabulary of students, develop their professional skills in business communication, and focus on terminological problems. Students are invited to find subtexts and veiled thoughts of the author, which can be expressed at the level of metaphorical, metonymic transference, and the use of ironic, biting phrases. Each participant in the discussion makes suggestions, and the teacher helps to understand the hidden meanings, asks leading questions, and suggests paying attention to certain formulations and analyzing them. Social media texts are more open to allegorical, sarcastic, and metaphorical statements than business and economic ones, which are determined by genre and thematic features, and different narratological strategies. If there is a lot of implicit information in the text, interactive methods can be used to search for phrases of metaphorical or ironic content, phraseological units, discussion, and explanation will also be relevant.

In a business article by R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:103). information is presented with high accuracy, which is constantly confirmed by statistical data. Thus, the media text has a commercial orientation, and by the nature of the method of transmitting the information component, it is explicit. The participants in the discussion formulate a conclusion based on the information considered in approximately the following format: the author discusses how small businesses can be brought out of the "shadow", proposes the introduction of a one-time payment with an annual income of at least 2.8 million tenges, makes an attempt to simulate the situation of the market transition to such conditions and the results obtained, taking into account the national and international context. While analyzing explicit and implicit meanings, the teacher must definitely focus on economic terms, especially those that may be unfamiliar to students. To remember the key terminology, it is required to prescribe in the notebook decoding of definitions that are not familiar to students. For a better understanding and assimilation of the material, you can use lexical exercises with the selection of synonymous rows for terms. In the analyzed media text, attention should be paid to the following terminological lexemes: шағын және орта бизнес (small and medium-sized enterprises), инфрақұрылым (infrastructure), мемлекеттік грант (state grant), преференцияларды (preferences), кредиттік желілері (credit lines), субъектілерінің айрықша құқықтарын (exclusive rights of subjects), халықаралық қаржы (international finance).

As a rule, in the economic terminology of the Kazakh language, there are many borrowings from Russian, and phonetic and lexical features were often not taken into account in the process of tracing. At the present stage of development of the Kazakh language, lexemes are internationalized through borrowed words and word-forming formants from English. The result of spontaneous borrowing of international words is a transliteration, and at the level of specific semantics and the structure of business terms, there is a problem of form and content, so it is important to take into account all these points when teaching students a business language and pay attention to lexemes that have several lexical meanings depending on the context (Mussagulova, 2013:349). At the present stage of the development of terminology, there is borrowing not only of individual foreign language lexemes, but also of entire groups of units: economics, investment, marketing, devaluation, business, commerce (economics, investment, marketing, devaluation, business, commerce), which first fall into the scientific language, and then to media. In media texts, there is a tendency to supplement the modern business sphere with foreign language terms (mainly English), even in the presence of national lexemes.

The ratio of foreign and native terms in business media texts is rapidly changing not in favor of the latter, which causes a linguistic imbalance, especially in the media. When parsing texts, the teacher should pay special attention to explaining foreign language lexemes, taking into account national and cultural factors, scientific validity, expediency in the use of lexical units, and normativity. A business media text, as an effective tool of modern industry communication, should help students become familiar with the terminology, and find out the sources of borrowing and possible options for replacing a foreign lexeme with a native nomination (Kozlovska, 2020:130). The next stage of work with media text is represented by questions out of context, which involve comparing the text with a hypothetical example from a completely different situation. Students are invited to consider topics and problems similar to the key one: the main sectors of small and medium-sized businesses, increasing the investment fund, studying the market for the provision of services and the sale of goods, and optimizing exports in industries. When considering an article, students can suggest reading other articles and works of other authors, and read out

excerpts from these texts for discussion with the audience. Thus, students are given the opportunity to form a hypertext media field that includes links to various sources of information that may be needed for an in-depth study of the main topic.

The analysis of the logical structure implies the search for answers to the following questions: how the author presents his idea, whether there is a contrast between two different ideas in the text, and whether the author criticizes a certain position, facts, or phenomena. In addition, at this stage of the analysis of the media text, students summarize and formulate notes based on their own conclusions and the results summed up by the teacher. In his article, R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:103). presents statistical data regarding the economic condition of Kazakhstan in the international context, pointing out the advantages and disadvantages of the economic system, but a positive tone prevails in the presentation of the material. The text ends with a positive conclusion about the prospects for further cooperation in the business area: *"Қазақстан барлық негізгі өлшемшарттарға сәйкес келеді (бюджеттің ашықтығы, ақпаратқа қолжетімділік, мемлекеттік өкілдердің активтерін декларациялау, азаматтардың қатысуы), серіктестікке қосылу үшін қатысуға ниетті хат жіберсе жеткілікті"* ("Kazakhstan meets all the main criteria (budget transparency, access to information, declaration of assets of state representatives, participation of citizens), to join the partnership it is enough to send a letter of intent to participate"). When analyzing business media texts, students should pay attention to the tone of the author's presentation, and the teacher should focus on any words that carry any emotional load. Since the article by R. Oshakbayev (Oshakbayev, 2020:108). is of a financial and commercial nature and offers a summary of statistical data, it is only at an implicit level that one can guess about building a positive narratological strategy of the author. This is evidenced by the constant focus on the achievements of Kazakhstan in a particular industry or on ways and opportunities that can improve the economic situation in the near future.

Thus, the use of business media texts for analysis allows the teacher to study business terminology in parallel with the study of the Kazakh language, develop communication skills during discussions on a given topic, form a hypertext field for further work with problems related to the business sphere, form pragmatic professional competence, replenish vocabulary with new lexemes, develop the terminological apparatus of the business language with the inclusion of national and internationalized lexemes.

In the era of the information society, the development of media markets, the improvement of computer technologies, media linguistics, and a multidisciplinary field of knowledge similar to the general theory of language, have started to emerge. According to A.M. Tyutebayeva (Tyutebayeva, 2014:197). media text is a complex, multi-level system based on such basic categories as media content, mass character, integrativity, and openness. It is also supplemented with the following parameters: authorial or collegiate method of text production, oral or written form, distribution channel, and text genre. M. N. Karpievich and I.L. Ilyicheva (Karpievich, 2019:20). point out that the information and analytical media text strives for intelligibility, expressiveness, and diversity, and uses graphic elements (pictures, drawings, and photographs) for the most voluminous reflection of reality as confirmation of the basic information presented using verbal signs. The visual way of transmitting information in this context is extra-linguistic, since it does not carry the main information load, but is a confirmation of the previously stated material (facts, events, phenomena). N. Zrazhevskaya (Zrazhevskaya, 2022:60). believes that the narrative in the media sets a systemic view of the world by introducing one or another picture of the world into the mass consciousness, and also creates tension, which is the basis for further actions. The following narratives are used in journalism: political; historical; socio-psychological; instrumental; theological;

The narrative in the media is conditioned by culture and communication technologies, it is a cultural product intended for sale, and its appearance is associated with an unusual course of things. As a rule, media genres use a specific pattern associated with the expectation of the audience and performing the practical function of shaping the market. This study is important in terms of recognizing the implicit and explicit meanings laid down by the author of the media message. The authors A. A. Arifin, T. T. Lennerfors (Arifin, 2022:18). used in their work a critical analysis of the discourse of media texts, focusing on three levels (text, discourse practice, and social practice). Linguists examined 501 articles from seven Indonesian national mass media sources, focusing on 45 articles relating to ethics, focusing on

gender issues, false marketing, ethical offenses, ethical positive consequences, misuse, privacy, and security.

Text analytics is the process of extracting qualitative information from text, which uses a range of statistical, linguistic, and machine methods to represent information content. Deep learning is a new machine learning technique that analyzes a neural network by simulating a human brain and interpreting the relevant data. In the process of intellectual analysis of text information, the method of clustering and text classification is used. The mathematical concept of word embedding can provide a semantic link between words. When analyzing social networks such as Facebook, Instagram, and Twitter, the deep learning architecture allows to achieve text understanding along with visual content, which in the future can lead to more efficient and faster text analytics (Anto Arockia Rosaline, 2022:816).

In recent years, the interest in the use of language in business has grown. Since business activities often involve the simultaneous application of several disciplines, the use of certain languages, and technical terminology. M. Volpe et al. (Volpe, 2018:108). believe that in order to conduct an effective analysis of business language, attention should be paid to the role of semantic predicates built from lexical and syntactic structures used in the context of business communication. This study may have promising practical implications in terms of linguistic processing of language from the field of business. NLP (neuro-linguistic programming) technologies allow one to control complex processes, such as prediction and decision-making when trading on the stock market; simplification of interaction with clients using chatbots on commercial platforms, analysis of citizens' problems based on data corpora in electronic form; effective management of health care operations such as diagnosis, service delivery, and record keeping; improving approaches to learning and teaching. Such developments make it possible to combine practical training in language and professional skills.

A research study by D. Akhmed-Zaki et al. (Akhmed-Zaki, 2021:2). in the field of corpus linguistics made it possible to create a media corpus of the Kazakh language, and laid the foundation to accelerate the deployment of a corpus of text data. The prototype of the Kazakh language corpus is used to solve problems of computational linguistics, and the experience of its operation has shown the ease of use since it is possible to modify the data structure. For this, an efficient architecture for storing text data was developed and put into practice: lemma, parts of speech, equivalents in Russian, and three pre-processing tools were developed and implemented: a word form generator, a morphological analyzer, and a morphological disambiguation tool. E. V. Nechitailova (Nechitailova, 2011:89). identifies the following stages of media text analysis, which can be used in the professional training of students in parallel with the development of language skills:

- goal-setting is used by the teacher to activate the audience, it can be a conversation, providing a brief filmographic reference;
- the communicative stage involves the perception of the media text or its parts with the formulation of debatable questions;
- the stage of reflection may include writing reviews, mini-essays, and creative works.

Most of the modern works are devoted to the study of social networks, informational media texts, and developments based on artificial intelligence, which make it possible to put into practice an effective analysis of corpus data but there are also works related to the analysis of economic, financial, and social texts. Thus, modern research demonstrates that when teaching media texts, contextual connections with reality are established, errors and inaccuracies are found in the perception of certain thoughts, formulations, and positions, an understanding of the target orientation of information flows is formed, explicit meanings are identified and the communicative motivation for using veiled meanings is analyzed, the main thoughts and structures are highlighted, interdisciplinary links with other areas of knowledge are established.

Conclusions

Text analytics at the present stage of development are closely related to media texts and media messages since it is with the help of such genres that information is conveyed to a mass audience in the context of technologization and digitalization of the world community. The effectiveness of training on the example of parsing business media texts is confirmed by the communication skills of students and university graduates who quickly adapt to a professional implementation environment. With the introduction of methods for analyzing media texts with the parallel study of the business language, it

became possible to study the national terminological system and lexicology of economic and business orientation through discussion in the format of questions and answers and the formation of one's own conclusions.

In this study, a methodology was developed that allows analyzing various media texts (including business, and social) in the context of the modern paradigm of professional, encyclopedic, and linguistic knowledge. Based on the example of a business text, the foundations of effective analysis were developed with the active participation of students in the discussion, attention was focused on the key stages of text analytics, issues related to the formation of a topic (micro-themes), ideas, compositional elements, the explicit and implicit transmission of the semantic component and the author's narratological strategy. The analysis considered effective methods recommended for use by teachers for teaching students the Kazakh business language for the purpose of further professional implementation and communication in the work team.

The promising the following: the development of new methods, including those based on machine algorithms, for learning the business language, the compilation of new templates for the production of media text analytics, in particular with the use of automatic resources, the formation of the terminological field of the business Kazakh language, the compilation of terminographic and lexicographic dictionaries for teaching students of a certain specialty, optimization of national language resources using corpus databases. The main task in the future is to monitor the functionality and effectiveness of various teaching methods, develop strategies for automatic text processing, and form pragmatic professional and communicative competence of Kazakhstani students.

References

- Karpievich, M.N., Ilyicheva, I.L. (2019) Modus multimodality of media text. –Belarus: Polesky State University, 2019 - P.19-27.
- Gkikas, C.D., Tzafilkou, K., Theodoridis, P.K., Garmpis, A., Gkikas, M.C. (2022) How do text characteristics impact user engagement in social media posts: Modeling content readability, length, and hashtags number in Facebook.// [International Journal of Information Management Data Insights](#). 2022. **2(1)**, P.30-45.
- Kozlovska, L., Tereshchenko, S., Malevych, L., Dziuba, M., Krasnopolska, N., Tkachenko, O. (2020) The Terminological Tolerance Concept for Economic Media Discourse: The Ukrainian Words vs Borrowed Words. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 2020 - P.127-136.
- Zrazhevska, N. (2022) Narrative Strategies of Modern Media Text. *Social Communications: Theory and Practice, Ukraine – Vol. 14-1, N 53*.
- Oshakbayev, R. (2019) Support and development of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. *Economy Transformation Kazakhstan. – Kazakhstan, 2020. – P.326*.
- Pierini, F. (2014) Definition and Main Features of Business English with a Special Regard to Differences with the Language of Economics. *ESP Across Cultures*, 2014. – P.109.
- Dzięcioł-Pędich, A. (2014) Business English in The Eyes of Economics and Management Students at the University of Białystok.//*Studies in Logic, Grammar, and Rhetoric*, 2014. **38(1)**, P. 83-102.
- Medinska, O. (2019) Social problems in the online publications "Ukrainian Pravda" and "20 Minutes". // *Journalism in the System of Socio-Communication Activity*, 2019. **1(30)**, P. 25-34
- Mussagulova, A., Kalybayeva, K. (2013) Development of Business Terminology in Modern Kazakhstan. Conservation and Strengthening of the Linguistic Capital of Kazakhs. // *Middle-East Journal of Scientific Research*, 2013.**17(3)**, P. 349-353.
- Tyutbayeva, A.M. (2014) Modeling the translation of television information and news texts. // *Life Science Journal*, 2014.**11(4)**, P.197 -200.
- Arifin, A.A., Lennerfors, T.T. (2022) Ethical aspects of voice assistants: a critical discourse analysis of Indonesian media texts. // *Journal of Information, Communication, and Ethics in Society*, 2022. **20(1)**, P. 18-36.
- [Anto Arockia Rosaline, R.](#), [Parvathi, R.](#) (2022) Deep Learning for Social Media Text Analytics. In: *Research Anthology on Implementing Sentiment Analysis Across Multiple Disciplines*, 2022– P. 816-835.
- Volpe, M., Elia, A., Esposito, F. (2018) Semantic Predicates in the Business Language. In: *Formalizing Natural Languages with NooJ and Its Natural Language Processing Applications*, 2018. – P.108-116.
- Akhmed-Zaki D., Mansurova M., Madiyeva G., Kadyrbek N., Kyrgyzbayeva M. (2021) Development of the information system for the Kazakh language preprocessing. // *Cogent Engineering*, 2021. **8 (2)**, P. 2-15.
- Nechitailova, E.V. (2011) Media Text as a Tool for Developing Students Critical Thinking Skills. // *Problems of Modern Education*, 2011. **5**, P. 89-95.

Т. Рамазанов^{1*} , А.М. Садық¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: take_kzz@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ДИАЛОГ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Мақала көркем шығарма мәтініндегі диалогтің құрылымы мен атқаратын қызметіне арналған. Адам мінезінің сан алуан, әр қилы сипаты бар. Әр адам өзін қоршаған ортаға өз мінезімен танылады. Көркем шығармада да кейіпкер оқырман есінде сыртқы түр-келбетімен қатар мінезімен сақталады. Көркем шығарма мәтініндегі кейіпкер мінезі әртүрлі. Сондықтан да кейіпкер мінезі сипатына қарай жағымды не жағымсыз, ұнамды не ұнамсыз әсер қалдырады. Мақалада кейіпкер мінезінің сипаттары сараланып, диалог арқылы нақтыланады.

Зерттеу жұмысында көркем шығарма мәтініндегі диалогтің құрылымы анықталады. Көркем шығарма мәтініндегі диалог құрылымын күрделі синтаксистік тұтастық деуге болады. Оның диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кіріспе сынды бөліктерден құралып, бұл бөліктер мағыналық, құрылымдық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты екеніне көз жеткізілді.

Көркем шығармадағы диалог құрылымында ремарканың қызметі ерекше. Ремарка айтылған пікірдің кімдікі екенін, қандай мақсатпен, қандай жағдайда, қалай айтылғанын білдіруі оның ең қарапайым және алғашқы қызметі боп саналады. Ремарка арқылы сөз иелерінің түрлі қимыл-қозғалыстары, түрі, бет-әлпеті, сол арқылы адамның ішкі көңіл дүниесі ашылады. Сонымен қатар ремарка автор пікірін, көзқарасын білдіреді. Диалог құрылымында ремарканың қайталану құбылысы мысалдар арқылы дәйектеледі.

Көркем шығарма мәтініндегі диалогтің қызметі – *диалог-әңгіме, диалог-әзіл, диалог-талас, диалог-мінездеу* сынды диалогтің түрлері арқылы беріліп, кейіпкерлердің ішкі болмысы, кескін-келбеті, басқа кейіпкерге көзқарасы, мінезі айқын танылады. Мақалада диалогтің атқаратын қызметі мысалдар арқылы талданады. Диалог құрылымындағы қайталаулардың өзіндік орны бар. Бұл жазушының стильдік ерекшелігін танытады. Мақалада қайталаулар, сілтеме сөзбен (реплика) олардың арасындағы байланыстар кейіпкердің ерекше характерін, сөйлеу тіліндегі өзіндік өрнегін көрсететіні айтылады.

Зерттеу жұмысында шетелдік және отандық тіл біліміндегі диалогті қатысымға байланысты зерттеу еңбектері басшылыққа алынды. Мақалада әдеби туындыларда сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтік сөйлесімдердің қызметі мен құрылымын сараптауда құрылымдық-семантикалық әдіс қолданылды.

Тірек сөздер: автор, кейіпкер, диалог, сілтеме сөз, ремарка.

Т. Рамазанов^{1*}, А.М. Садық¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: take_kzz@mail.ru

ДИАЛОГ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

Аннотация. Статья посвящена структуре и функции диалога в тексте художественного произведения. Человеческий характер имеет множество различных характеристик. Каждый человек познается по своему характеру. В художественном произведении персонаж остается в памяти читателя вместе со своей внешностью и характером. Характер персонажа в тексте литературного произведения бывает разным. Именно поэтому характер персонажа оставляет положительное или отрицательное, приятное или неприятное впечатление. В статье черты характера дифференцируются и уточняются через диалоги.

В исследовательской работе определяется структура диалога в тексте художественного произведения. Структуру диалога в тексте художественного произведения можно назвать сложным синтаксическим единством. Он состоит из таких частей, как диалоговое вступление, диалог, авторское вступление, и эти части тесно связаны друг с другом по смыслу, структуре и интонации. Функция ремарки в структуре диалога в художественном произведении особенная. Считается, что самой простой и первой функцией ремарки является выражение того, чье это мнение, с какой целью, при каких обстоятельствах и как оно было высказано. Через ремарку раскрываются различные движения, взгляды, лица говорящих, раскрывая тем самым внутренний мир человека. В то же время ремарка выражает авторское мнение и его точку зрения. Феномен повторения ремарк в структуре диалога иллюстрируется примерами.

Функцию диалога в тексте художественного произведения представляют такие виды диалога, как *диалог-рассказ, диалог-юмор, диалог-спор, диалог-характеристика*, а также внутренний характер персонажей, внешний вид, отношение к другим персонажам и характер четко опознается. Функция диалога анализируется в статье на примерах. Повторы в структуре диалога также имеют свое место. В этом проявляются стилистические особенности писателя. В

статье говорится, что повторы, опорные слова (реплики) и связи между ними показывают особый характер персонажа, его собственное выражение в разговорной речи.

В основу исследовательской работы были положены исследования, связанные с диалоговым участием в обучении иностранному и отечественному языкам. В статье использован описательный метод для контекстно-прагматической экспертизы, структурно-семантический метод для анализа функции и структуры диалогических разговоров, учитывая, что в литературных произведениях речевой акт лингвистически обработан и речевой акт персонажей соответствует речевой этике, коммуникативные единицы языка четко выражены в национально-культурном аспекте.

Ключевые слова: автор, персонаж, диалог, опорное слово, ремарка.

T. Ramazanov^{1*}, A. Sadyk¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhshtan

*e-mail: take_kzz@mail.ru

DIALOGUE IN A LITERARY TEXT: STRUCTURE AND FUNCTIONS

Abstract. The paper is dedicated to the structure and function of dialogue in the text of a work of fiction. The human traits have many different characteristics. Each person is known by his/her own character. In a work of fiction, a character remains in the reader's memory along with his appearance and character. The character of every personage in the text of a literary work can be different. That is why the character of the personage leaves a positive or negative, pleasant or unpleasant impression. In the paper, character traits are differentiated and clarified through dialogues.

The research paper defines that the structure of the dialogue in the text of a work of art can be called a complex syntactic unity. It consists of such parts as a dialogue introduction, a dialogue, and an author's introduction, and these parts are closely related to each other in meaning, structure, and intonation. The function of the remark in the structure of the dialogue in the artwork is special. It is believed that the simplest and first function of a remark is to express whose opinion it is, for what purpose, under what circumstances, and how it was expressed. Through the remark, various movements, views, and faces of the speakers are revealed, thereby revealing the inner world of a person. At the same time, the remark expresses the author's opinion and his/her point of view. The phenomenon of repeating remarks in the structure of the dialogue is illustrated by examples. The function of dialogue in the text of a work of fiction is represented by such types of dialogue as *dialogue-story*, *dialogue-humor*, *dialogue-dispute*, *dialogue-characteristic*, as well as the internal character of the personages, appearance, attitude to other characters, and the character is clearly identified. The function of the dialogue is analyzed in the paper using examples. Repetitions in the structure of the dialogue also have their place. This shows the stylistic features of the writer. The paper says that repetitions, reference words (replicas), and the connections between them show the special traits of the character, his/her own expression in colloquial speech.

The research work was based on studies related to dialogue participation in teaching foreign languages and mother tongues. The study takes into account the fact that in literary works the speech act is linguistically analyzed and the speech act of the characters corresponds to speech ethics, the communicative units of the language are clearly expressed in the national-cultural aspect. A descriptive method is used for context-pragmatic analysis, a structural-semantic method – for analyzing the function and structure of dialogical conversations.

Keywords: author, character, dialogue, reference word, remark.

Кіріспе

Кез келген тілде сөйлейтін халықтың өзіне тән тарихы, мәдениеті, өркениеті, қоғамда орын алушы барлық өзгеріс пен жаңалық атаулының бәрі халықтың тілінде көрініс табады. Себебі, тіл – халықтың рухани және материалдық мәдениетінің, тарихының, бүкіл болмыс-бітімінің жарқын айнасы. Сондықтан да В.Гумбольдттің: «Халықтың тілі барда оның рухы бар, халықтың рухы барда оның тілі бар, ал өзіме осыларға тең келетін нәрсені елестету өте қиын» деген пікірі осы тұжырымды негіздейді (Гумбольд, 1985: 32).

Дегенмен, бұл тіл, мәдениет, өркениет арасындағы тура және толық сәйкестілік бар деген сөз емес. Мәдениет пен өркениет, тілдік факторлардың дамуы, қызметі, мәні қоғамдық деңгейден алып қарағанда біркелкі емес. Ал тіл – өзіне тиісті заңдылықтарға сүйене отырып, пайда болып дамитын формалар жүйесі. Осыған орай тілдің ұлттық, мәдени ерекшелігі сөз мағынасының өн бойында көрініс табады.

Өз тілдік байлығымыздан ұлттық тәрбиеміз бен мәдениетімізде ұрпақты кішілік пен кісілік, ізгілік пен игілік, ерлік пен намыс рухында тәрбиелеуге ерекше мән берілгенін көреміз. Оның көрінісі ұлттық рухани мәдениетіміздің қайнар бұлағы боп саналатын көнетүркілік жазбалар мен эпостардан бастап, елдің тарихы, мәдениетін суреттейтін туындыларда көркем тілмен өріліп бейнеленіп отырған.

Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады. Тілді тек тілдік бірліктер мен олардың өзара байланысының қатаң құрылымды жүйесі деп түсінуге болмайды, ол, ең алдымен, қатысым құралы.

Қазіргі кезеңдегі тіл ғылымы прагматикалық лингвистика мен сөйлеу әрекеті теориясының әсерімен ауызша және жазбаша қатысымның мәселелеріне қызығушылық танытып отыр. Күннен күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке тілдік бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатыны нақтыланып келеді. Осылармен байланысты тілдің әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері, сөйлеудің коммуникативті түрлері, прагматикалық мақсаты, сөйлеу актілері теориясы, сөйлесімдер мен мәтіндердің коммуникативті-прагматикалық категорияларының өзектілігі артып отыр.

Көркем шығарманың антропоцентрикалық негізі бар. Көркем шығарманы жарыққа шығарушы – автор. Автор бір мезгілде көркем суреттің объектісі де субъектісі де бола алады. Көркем шығармадағы басты тұлға – кейіпкер. Кейіпкерсіз, адамсыз ешбір көркем шығарма болмақ емес. Көркем туындыдағы оқиғалар мен түрлі қақтығыстар, әлеуметтік жағдайлар және т.б. жайттар тек кейіпкер төңірегіне шоғырланып, содан тарайды. Көркем шығарма кейіпкерлері өзіндік тұлғасымен, сөз саптау мәнерімен, әрқайсысы өзінше бейнемен оқушы есінде қалады. Көркем шығармадағы кейіпкердің мінезі, жай-күйі, қимылы, басқа кейіпкермен қарым-қатынасы, образдың семантикасы диалог арқылы оқырманға жол тартады. Көркем шығарманың бейнелі қызметі диалогтік мәнмәтінде айқындалады.

Кейіпкер болмысын, мінез-құлқын айқын танытатын тілдік тәсіл – диалог. Диалогке қатысты еңбектерді топтастыра қарасақ, зерттеудің үш бағытта жүргенін аңғаруға болады:

- ✓ диалог пен монологты салыстыру;
- ✓ ауызша диалог пен көркем диалогті салыстыру;
- ✓ белгілі бір автор шығармасындағы диалогтік дискурстың сипаты (Г.Сәрсек, 1998: 11).

Осы үш түрлі бағытта жүргізілген зерттеулер арқылы көркем шығарма мәтіндегі диалогтік дискурстың өзіндік табиғаты ашылып, ерекшеліктері талданып келеді.

Біз аталған мақаламызда көркем шығарма мәтіндеріндегі диалогтің құрылымын анықтап, адам образын жасаудағы рөлі мен коммуниканттың тұлғалық сипатын танытудағы диалогтің қызметін саралауға талпынамыз.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының тілдік материалын көркем шығармалардан алынған диалогтік дискурстар құрайды. Әдеби туындыларда сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтік сөйлесімдердің мазмұны мен құрамын сараптауда құрылымдық-семантикалық әдіс басшылыққа алынды.

Әдебиетке шолу

Диалог – өзара тілдесу негізінде ауызша сөйлесу формасына жататын, сөйлеу қарқынын үнемдеп пайдалану принципінен туған қарым-қатынастың алғашқы табиғи түрі. Демек, оның генетикалық негізі ауызекі сөйлеу тілінен бастау алады. Диалог тілдік коммуникацияның бейвербалды құралдары арқылы (интонация, им, ишара) да беріліп, ақпараттық толық жағдайы дискурс аясында қамтамасыз етіледі. Бейвербалды құралдар диалогке қатысып отырған екі жақтың эмоциясы мен сезімін жеткізудегі таптырмас құрал болып табылады. Диалог арқылы сөйлеудің өзіндік ерекшелігі сөйлеу формасының тағы бір түрі – монологтік сөйлеумен салыстырғанда айқын көрінеді.

Диалог пен монолог – сөйлеудің формалары. Диалог пен монологтің айырмашылығы, олардың өзіндік сипаттамасы Г.Винокур, Л.Щерба, В.Виноградов еңбектерінде сөз болды. Диалог – кемінде екі адамның өзара сөйлесуі, пікір алысуы. Диалогтағы пікірлер бірінен-бірі туындап жатады. Диалогтағы сөйлеу басқа біреулердің, екінші бір сөйлеушінің пікіріне тәуелді. Монологте мұндай тәуелділік жоқ. Монологтік сөйлеу жауап алу, жауап беру сынды мақсаттарды қажет етпейді. Монолог – адамның еркімен болатын көлемді сөз кестесі. Диалог пен монологтің айырмашылығын Т.Винокур төмендегіше сипаттайды: «Диалогтік сөйлеу қарым-қатынасының

ерекше функционалды-стилистикалық формасы ретінде анықтауға болады: сөйлеуді алмастыратын екі немесе бірнеше қатысушының болуы; оның әрбір құрамдас бөлігі реплика болған кезде сөйлеу қарқынының жылдам болуы; репликалардың салыстырмалы қысқалығы; репликалар ішіндегі құрылымдардың нақтылығы мен эллиптикасы. Монологиялық сөйлеу диалогке тікелей қарама-қарсы құбылыс ретінде кері қасиеттерге ие: бірден жауап беруге арналмаған мәлімдеменің біржақты сипаты; сөйлеудің логикалық құрылымының ұзақтығын, байланысын алдын-ала ойластырудың болуы. Сонымен қатар, диалог пен монолог тақырыптың әртүрлі болуымен, талқылаудың әртүрлі шеңберде өтуімен де ерекшеленуі мүмкін» (Винокур, 2005: 67).

Диалогті зерттеу мәселесі сөйлесу формасын *таным мен қарым-қатынастың* әдісі ретінде қарастырған Сократтың еңбектерінен бастау алады. Платон мен Аристотельден бастап диалог қарым-қатынас формасы ретінде танымал жанр ғана емес, сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, оның психологиясы мен мінез-құлқын, ойлау логикасын және ойды білдірудің тілдік құралдарын зерттеу көзі болып табылады.

Диалог теориясының негізін орыс ғалымдары Л.Л.Якубинский, Л.В.Щерба, Н.Ю.Шедова, М.М.Бахтин және т.б. қаласа, оның философиялық өзектілігі К.Ясперстің, Ф.Эблердің еңбектерінде көрсетіледі. Соның ішінде құрылымдық-семантикалық аспектіде Л.Л.Якубинский, А.К.Соловьева, И.Н.Борисова, прагматикалық аспектіде С.Г.Ильенко, Е.В.Подучева, функционалды аспектіде Т.Г.Винокур, стилистикалық аспектіде В.Виноградов, Б.А.Ларин және т.б. зерттеді.

XX ғасырдың орта шенінен бастап, диалог лингвистикалық зерттеулердің ғана емес, психолінгвистика, мәдениеттаным, философия, сөйлеу актілерінің теориясы, тіл мәдениеті, лингвостилистика ғылымдары да тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында диалогке жүгінді.

Сөйлеу өмірден бөлінбейді, ол адам қызметінің бөлігі ретінде танылады. Диалогтік сөйлеу – белгілі бір жағдайда коммуниканттардың қарым-қатынасы кезінде пайда болатын сөйлеу әрекетінің процесі және оның нәтижесі, яғни мәтін. Тек диалогте ғана тілдің бар болмысы толық ашылады. Диалогті тұтастай және диалогтік тілдің бірліктері ретінде қарастырғанда да, зерттеушілер алдымен оның коммуникативтік позициясынан гөрі мазмұндық, құрылымдық, грамматикалық ерекшеліктеріне база назар аударады.

Ал XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жедел дамыған лингвистикалық прагматика диалогтің коммуникативтік қырларын, коммуникативтік үдерістегі адресат пен адресанттың бір-біріне өзара әрекеттерін, әсерін жан-жақты талдауға күш салды.

Сондай-ақ, лингвопрагматикалық зерттеулерде коммуниканттар мінездерінің әрқайсысының диапозоны, тілдік бірліктердің түрлері мен мәнері, тілдік қарым-қатынастың жанры кеңінен қарастырылды.

Орыс тіл білімінде диалогтік тілді ең алғаш психолінгвистикалық және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырған ғалым Л.Якубинский болды. Ғалым диалогтік тілдің құрылымдық жүйесін, адресат пен адресанттың жалпы ортақ ұқсастықтарының базасы болатын коммуникацияның вербалды құралдарының ролін және т.б. мәселелерді қарастырады (Якубинский, 2002: 38).

Диалогтің құрылымын қарастырған М.Бахтиннің «біздің өміріміз табиғаты бойынша диалогте. Өмір сүру дегеніміз – диалогке қатысу» деген тұжырымы диалогті зерттеудің өзектілігін аңғартады. Диалогтік қатынастар композициялық түрде көрсетілген диалогтің репликалары арасындағы қатынастан әлдеқайда кең құбылыс, бұл адамның бүкіл сөйлеуіне және адам өмірінің барлық көзқарастары мен көріністеріне, жалпы мағынасы мен мағынасы бар барлық нәрсеге енетін әмбебап құбылыс екендігін атап өтеді. Ғалым диалогтің модустық және диктумдық екі негізгі элементін атап өтеді. Модустық элементі субъектінің мазмұнға қарым-қатынасын көрсетсе, диктумдық элементі ойдың негізгі мазмұнын білдіреді дейді (Бахтин, 2012: 97).

Сондай-ақ диалогтік тілді орыс ғалымы А.Соловьева да ұзақ жылдар бойы зерттеп, оның мынадай мәселелеріне назар аударады. Ғалым диалогтің семантикалық түрлілігін көрсетуде, белгілі бір ортақ тұжырымдарға сүйенетін лингвистикалық ерекшеліктерін айқындайтын мүмкіндігін бөліп көрсетіп, диалогтің құрылымдық-семантикалық табиғатына назар аударады. Бұл ретте диалогтің түрлерінің қысқаша және жиынтық жалпы ерекшелігін айқындау, сөйлеу

ағынындағы диалог түрлерінің синтаксистік моделін қарастыру, репликалар түзіліміне назар аудару сөйлеудің интеллектуалдық негізін көрсетеді. Бұған қоса, диалогтік тілге кешенді талдау жасау кезінде прагматикалық, лингвистикалық және т.б. ерекшеліктеріне назар аудару жөн деп есептейді. Ғалым көркем шығарма негізінде диалогтің *диалогтік тартыс, диалог-тартыс, диалог-талас, диалог арқылы түсіндіру, қостау диалогы* түрлерін анықтап, аталған диалог түрлерінің көркем шығарма мәтіндегі мазмұндық қызметін саралайды (А.Соловьева, 2015: 108).

Қазақ тілтанымында диалог туралы алғаш рет А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов зерттеулерінде айтылғаны белгілі. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «Шығарманың мазмұны қай түрде айтылса, сол түрі шығару түрі деп айтылады. Шығармадағы мазмұн төрт түрде айтылады: жай сөйлеу түрде, сөйлестірген түрде, қат түрінде, аралас түрде», - деп диалогті шығарма мазмұнына қарай жіктеп, «сөйлестіру» деп береді (Байтұрсынұлы, 2022: 134). Ал, М.Әуезов диалогті «әңгімелестіру» деп берсе (М.Серғалиев, 1994:87), профессор Қ.Жұмалиев «Әдебиет теориясы» еңбегінде диалогті драмалық шығармалардың негізгі құралы, бұл жанрда адам образы диалог арқылы жасалатындығына тоқталып, ғылыми сараптаулар жасайды (Қ.Жұмалиев, 2010:65). Академик З.Қабдоловтың «Сөз өнерінде» теориялық зерттеулерінде диалогтің қызметі әдебиеттің өзге көркемдік амал-тәсілдерімен сабақтаса нақты талданады (Классикалық зерттеулер, 2013: 148).

Диалогтің кейіпкер болмысын танытудағы қызметі Б.Майтанов зерттеулерінде әдеби талдау тұрғысынан беріледі. Кейіпкер сөзі көркем шығармадағы психологизмді ұтымды бере алатын амал ретінде қарастырылады. «Терең психологизмнің дәлдігі, сенімділігі үшін диалогтің идеялық-көркемдік функциясы монолог сияқты үлкен. Диалог – белгілі бір сәтте адам мінезінің, сезімдері мен күйлерінің аспектілерін тапқыр және ұтымды, қысқаша және мазмұнды бейнелеудегі ерекше тәсіл», - деп атап көрсетеді (Б.Майтанов, 1991:20).

Тіл ғылымында М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Х.Кәрімов, Б.Шалабай және т.б. еңбектерінде «кейіпкер тілі» – диалогтің шығарма өзегіндегі қызметі мен бірқатар ерекшеліктері жөнінде маңызды тұжырымдар түйінделген.

Шығарманың басқа да құрылымдық элементтері сияқты диалогтің да қалыптасу, даму баспалдағы бар. Е.Жанпейісов кейіпкер сөзінің қалыптасу, даму мәселесін жалпы көркем проза тілінің пайда болуымен, қалыптасуымен тығыз байланысты қарастырады. «1920-30 жылдардағы алғашқы прозалық шығармаларда «кейіпкер тілінің жасандылығы» байқалады. Диалогтің екі не одан да көп көп бірнеше адам қатынасқан түрі жиі қолданылған. Бұл кездегі көркем прозада *диалог-әңгіме* өте жиі жұмсалған. *Диалог-әңгіме* – сюжеттің кейіпкер аузымен дамытылуы» (Жанпейісов, 1968: 174). Ғалым кейіпкер сөзінің алғашқы қалыптасу кезеңін, даму сатысын сол кездегі көркем шығармалар негізінде талдап көрсетеді.

Ғалым М.Серғалиев зерттеулерінде диалогтің кейіпкер бейнесін, оның мінездемесін жасаушы қызметі қазақ жазушыларының шығармалары негізінде талданып, ашылады. Қаһарманның дүниетанымы, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы, сырт тұлғасы, ортасы, табиғат көріністері сынды көптеген шығарманың көркемдік қуатын арттыратын компоненттерді атай келе, ғалым: «Қандай туындының да негізгі тірегі, басты арқауы адам екені ежелден мәлім. Сондықтан адамның ой-түйсігі, мінез-қылығы, сөзі және олардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестік әлгі аталған компоненттердің ішіндегі жетекшісі болса керек», – деп, диалогтің қызметін айрықша белгілейді (Серғалиев, 1995: 195). Адам кез келген шығарманың тірегі, негізгі тірегі екені бұрыннан белгілі. Демек, олардың арасындағы ойлар, мінез-құлық, сөйлеу және үйлесімділік, сәйкестік осы компоненттердің арасында көшбасшы болуы мүмкін.

Диалог табиғатына арналған тілтанымдық зерттеулер қатарына ауызекі және көркем шығарма мәтіндегі диалогтің лексикалық, синтаксистік, стилистикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындаған А.Айтбенбетова, орыс және қазақ тілі материалдары негізінде психолингвистикалық, этнолингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық факторлар арқылы салғастыра зерттеген Г.Иманғалиева, драмалық шығармалардың тіліндегі диалогтік сөйлеудің, диалогтік тілдің ерекшеліктері таныған ғалым А.Тымболова және т.б. еңбектерінің маңызы жоғары.

Диалогтік тіл – репликалардан тұратын, ұдайы қабылдаулар арқылы әсер ететін тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі. Репликаларға қатысты Д.Б. Абыдқаримова және

Ж.Қаңлыбаева еңбектері диалогтегі репликалардың мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін айқындайды.

Нәтижелер және талқылау

Көркем шығарма мәтіндегі үйлесімді диалог – нақты диалогтік нысандардың кең таралған түрі. Бұларға фатикалық қызметпен бірге, поэтикалық қызмет те тән. Көркем диалогтарда күнделікті өмірдегі диалогқа қарағанда тілдің ақпараттық қызметі анық көрініс табатын күрделілігімен айқындалады. Себебі мұнда, біріншіден, диалогті автор аяқтастынан құрамайды, ол шығармашылықтың жемісінен туады; екіншіден, кез келген көркем шығармадағы кейіпкерлер арасында болатын тілдік акт диалог құрылымын дамытуға және сол шығармадағы басқа диалогтермен іліктесуге міндетті болады. Сонымен бірге кейіпкерлердің сөзінде эпикалық, сипаттаушылық, характерологиялық және басқа да қасиеттердің көрініс табуына жол ашады.

Көркем шығармалардағы кейіпкерлердің мінез-құлқын ашуда, болмысын анықтап, таным-түсінігін аңғаруда бедерлі, бейнелі сөздің маңызы аса зор. Кейіпкер мінезіне қатысты диалогтерге зер салғанда оның құрылымы мен құрамын ажырамас бірлікте қарастырған жөн.

Көркем туындыда автор баяндауы жетекші орын алады. Бірақ белгілі бір тұстарда жазушы кейіпкерлерінің сөзіне, ойлауына, яғни субъективті көзқарастарын байқатуына жол береді. Авторлық баяндаудан диалогке, диалогтен авторлық баяндауға көшу бірден болатын құбылыс емес. Диалог авторлық баяндаумен тығыз байланысты болады. Бұл байланыс тек мағыналық жағынан ғана емес, сонымен бірге құрылымы жағынан да келеді. Құрылым жағынан авторлық баяндау мен диалог арасындағы жақындық «түсініктемеден», кейіпкердің сөзінен, «сілтеме сөз» (реплика) түрлерінен, қайталаулардан, ремарка мен репликаның ішкі құрылымдық ерекшеліктерінен көрінеді. Мұндай тығыз байланыстылық диалог құрылымын кеңінен алғанда анық байқалады. Диалогтің да мәнмәтінге ену және ажырау шегі бар.

Көркем шығармаларда диалог көп ретте бірден кейіпкерлердің «сілтеме сөздерінен» (репликаларынан) басталмайды. Ең алдымен автор диалогке жағдай жасайды. Өңгімеге қатысушы кейіпкерлердің аты-жөні, көңіл-күйі, сөйлесу орны, мезгілі, диалогке өзек болып отырған тақырып жайында мағлұмат береді. Бұл авторлық баяндаудан диалогке өтудің баспалдағы. *Диалогтік кіріспе* – диалогтің алғышарты, диалогтің басталуына дайындық іспетті бөлік. Мысалы, *Баяндын кемпірі қанша сыбырлай айтса да, соңғы сөздері бізге анық естілді. Қып-қызыл боп кеткен Аян тістене шытынып, басын бұрып әкетті. Іргеге қарап жатты.*

– Үйбай, белім-ай, көп отырып қапшын ғой, үйге кетейін, – деп менің апам орнынан тұрды.

– Аян тәуір болғанша күнделікті бір күрешке сүтті бізден алып тұрыңдар. (С.Мұратбеков, «Жусан исі»).

Баян өзіне әлдекімнің сұқтана қарап отырғанын сезсе де, ол жаққа мойын бұрмай отыр еді, өзіне қадалған жанардың нысанасынан құтыла алмасын танығанда барып, басын сәл солға бұрып, шеттегі столға қарады да, лезде қайтадан бұрылып кетті. Жеті еркек пен бір әйел жайғасқан столда дөңкиген қара жігіт бұған тесіле қарап қалыпты. Беті күйген болса керек, маңдайдан мойынға дейін қызыл ала тыртығы мол екен.

– Байқа, ана столда отырғандарға ұнадым білем, – деп сыбырлады Баян.

– Қай стол а? – Қайрат та шеткі сол қатардағы столға бар денесімен қозғалып қарады (Р.Сейсенбаев, «Шайтанның тағы»).

Диалогтік кіріспе көлемі әртүрлі болып келеді. Кейде ол мән-жайды қысқаша баяндап, бірді-екілі сөйлемнен тұрса, кейде көп сөйлемдерден құралып кеңінен сипаттама береді. Қалай болғанда да, *диалогтік кіріспенің* көлемі шектеулі болады. Ол сонысымен авторлық баяндаудан ажыратылып тұрады.

Диалог құрылымында көп жағдайда кейіпкерлердің ойына, сөзіне қатысты туындайтын жайттар баяндалады. Автор тарапынан болатын бұл баяндау диалогтегі ойдың, әңгіменің мазмұнына қатысты болады. *Авторлық кірікпе* диалогтегі ойдың жалғасы іспеттес. Мұнда диалогтегі жағдай кеңінен ашылады. Диалогке қатысушы кейіпкерлердің сезімі, ой-түсінігі, қимыл-әрекеті жазылып, айшықты суреттеледі. *Авторлық кірікпе* ремаркадан нүкте арқылы ажыратылып, диалог құрылымында дербес орын алады. *Авторлық кірікпе* кейіпкерлер жай-күйін толықтыра баяндайды, диалогке негіз болған тақырыпты кеңінен дамытады, автор көзқарасын, бағалауын білдіреді және бір диалогтен екінші бір диалогке көшіру қызметін атқарады. Мысалы,

Мен әжемді дүниедегі ең бақытты ананың бірі санайтынмын. Өз құрсағынан шыққан үш ұл, бір қыздан өніп-өскен өркеннің өзі бұл күнде кішігірім бір ауыл дерліктей боп қалды. Ең үлкені – менің әкем Көсембай колхоздың бас бухгалтері, ортанышысы Әсембай – колхоздың маңдайалды шопандарының бірі. Москва, Алматыдағы мәжіліс, көрмелерге жылына үш-төрт барып қайтады, кіші ұлы Еселбай жоғары оқу орнын, одан кейін аспирантураны бітірген, ал кенжесі Мәржапия – үш ағасының арқасында маңдайынан ешкім қақпай, бұла боп өскен, адуын, ерке қыз – жуырда ғана ауылдағы ең көрікті жігітке ұзатылды. Міне, әжемнің барар өрістері осындай. Ендігі бір аңсайтыны шөбере сүю, тек, әттең, немерелері кәмелетке жетпей жатыр. Немерелерінің ең үлкені – мен он жетіге биыл ғана толдым. Әрине, он сегізге тола қалған күнде де үйлене қояйын деп жүрген мен жоқ. Бірақ әжемнің жатса-тұрса армандайтыны – менің тезірек өсуім.

– Жеңісбегімді аяқтандырып, осының бір шүйкебасын көрсем, – деп тілейді.

– Әже-ау, көресің ғой әлі бәрін. Тіпті мені қойып, биыл ғана мектепке барған Есеттің де шүйкебасын көресің әлі» – деймін.

Шынында да менің әжем әлі жас – алтыстың үшеуінде ғана, кәрілікке жеңдірмеген, жүріс-тұрысы жинақы, пысық. Алайда өлімге даярланғанына біраз жыл болды. (С.Мұратбеков, «Ақ сүт иесі»).

Күн сәскеден ауып барады. Біз Гришка, Қанатай үшеуіміз диірменнің желке тұсындағы қойтастың үстінде отырмыз. Қанатай – жұқалтаң, ақсұр өңді бала. Менен бірер жас кішілеу. Гришка – отыздан енді асқан, дорба ауыздау сары жігіт. Қазақша судай. Дәл аяғымыздың астында кішкене өзен ағып жатыр. Тастан тасқа секіріп, тулап ағады. Қанатай балағын түріп алған, жалаң аяқ. Ақ көбік боп көпіршіген суға аяғының ұшын тигізіп, қызық көріп отыр. Гришканың үсті-басы, бет-аузы түгел ұн. Терлеп отыр. Енді бірде ол жеңін сыбанып еңкейіп, қолымен судан іліп ап бетін жуды.

Гришканың білегі неше түрлі жазулар мен суреттерге толы екен. Қанатай қызығып кетті.

– Міне, керемет! Гришка ағай, мұның бәрін қашан жазғызып жүрсіз?

– Е, балалық кездегі ғой...

Қанатай Гришканың білегінен ұстап, таң-тамаша қалып, суреттерді қарай бастады (С.Мұратбеков, «Күзгі бұралаң жол»).

Келтірілген мысалдардағы авторлық кірікпе бірде жас баланың әжесі туралы ойын, екіншіде екі ойын баласының сыртқы келбеті суреттеліп, диалогтегі репликаларға мазмұндас, орайлас келіп, кейіпкер көңіл-күйін, әрі қарай орын алатын қарым-қатынасты түсінуге қажетті бөлік болып тұр.

*Диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе – тұтас бір синтаксистік құрылым. Олар мағыналық, құрылымдық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты. Мұндай құрылымды күрделі синтаксистік тұтастық деп атауға болады. «Синтаксистік күрделі бірлік – құрылымына енген компоненттері мағыналық, құрылымдық жағынан бір бүтін болып тұйықталып тұратын тілдік бөлшек» (Қордабаев, 1995: 145) десек, бұл аталған белгілер диалог құрылымынан да орын алады. Мағыналық тұтастық диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе бойында сақталып отырады. Үш бөлікте де ортақ жай баяндалады: жоғарыда берілген соңғы мысалда екі баланың әрекеті диалог құрылымына ортақ желі болып тартылған. Яғни компоненттер семантикалық бірлікте болады, диалог компоненттері белгілі бір ой, мағына төңірегіне топтасады, саралап ашып, дамыта көрсетеді. Құрылымы жағынан бірнеше дербес сөйлемдерден тұру белгісі де сәйкес келеді. Диалог құрылымына енген бөліктерде ортақ сөздердің қайталанып келу жиі ұшырасады. Диалогтік кіріспеде айтылған сөз кейінгі компоненттерде әр алуан формалық өзгерістерге ұшырап жұмсалады не қайталанып келеді. Диалогтік кіріспенің соңғы сөйлемі созылмалы, тинақсыз интонациямен аяқталады. Мысалы, *Қыз суық қарығаннан бетер қып-қызыл боп қызарып кетті. Бетін теріс бұрып:* – Өзің ұялмайсың ғой тақылдап. Адамның өзіне сен сондай екенсің деп айтуға бола ма екен, – деді ренішті үнмен күңкілдей сөйлеп. *Сатайдың өзі де қысылып қалды. Мұның өзі диалогтік кіріспеден соң ой жалғасатынын аңғартады. Тиянақсыз интонация арқылы диалогтік кіріспе диалогке, кейіпкерлердің сілтеме сөзіне (репликаларына) ұласады. Авторлық кірікпеде интонация біршама тиянақты болады. Мысалы:**

– Доғаны алма. Өзіміздің бір доғам сонда, – деді әкесі.

Әрине, жылы төсекте жатып ап бұйыра бергенге оның несі кетіп барады дейсің. Онан да өзі тұрып, осындай салқын үйде етті темірше өарызан киімдерін киіп: «Бүгін демалысы ғой, балам ұйықтасыншы бір» – деп шанаға өзі барып қайтсашы. Өйту қайда. Тегінде үлкен кісілердің баланы өстіп қинап жұмсағанына жаны құштар-ау. Сол несі екен? Әсіресе осы Сатайдың әкесі. Мұның қиналғанын, қынжылғанын сезген сайын қыбы қанып жататын сияқты. Фу! (С.Мұратбеков, «Қылау»).

Диалогтік кіріспе мен авторлық кірікпе – шартты ұғымдар. Көркем шығарма мәтінде бұл тұтастық үнемі сақтала бермейді. Кейде диалог құрылымында диалогтік кіріспе қатысып, авторлық кірікпе болмауы мүмкін. Немесе диалог кіріспесіз басталып, ара-тұра авторлық кірікпе орын алуы мүмкін. Мысалы:

– Ал, жүріңдер, мен кешегіден де қызық ертегі айтамын, – деп еліктіре жөнеледі. Кейде ертегі тыңдауға ол күндіз де шақыратын.

– Сырғанақ деген немене, тек киім тоздырып, шаршау, – деп менсінбегендей ернін шүйіріп қоятын. *Ондай кезде оған «Ағатай, мә, сырғанашы», – деп шанаңды кесе-көлденең тосып жалынсаң, пысқырып қарамайтындай көрінетін. Сонан кейін-ақ ойынның сәні кетуші еді.*

Енді бірде диалог диалогтік кіріспеден басталып, авторлық кірікпенің қатысынсыз құрылады: *Есік жұлқа ашылды да, Байзақов Тұрсын көрінді. Оның екі бетінің ұшы қызарыңқырап, алқынына дем алады. Жүгіріп келгенге ұқсайды.*

– Менің сізбен сөйлесуім керек, Бекен Ысқақович.

– Қазір уақытым жоқ.

– Өтінем сізден.

– Мен бәрін де естідім... – деді ентігін баса алмаған күйі (Р.Сейсенбаев, «Өмір сүргің келсе»).

Диалог құрылымы диалогтік кіріспе мен авторлық кірікпенің қатысуынсыз да құрылады:

– *Не ойын? Концерт пе?*

– *Иә. Колхозшыларға концерт қойып бердік.*

– *Пьеса да әзірледіңдер ме?*

– *Жоқ. Пьеса таба алмадық.*

– *Бәлі, сөз бе екен сол да, таба алмадық деген (С.Мұратбеков, «Қылау»).*

Көркем шығармадағы диалог құрылымында ремарканың қызметі ерекше. Ремарка айтылған пікірдің кімдікі екенін, қандай мақсатпен, қандай жағдайда, қалай айтылғанын білдіруі оның ең қарапайым және алғашқы қызметі боп саналады. Ремарка арқылы сөз иелерінің түрлі қимыл-қозғалыстары, түрі, бет-әлпеті, сол арқылы адамның ішкі көңіл дүниесі ашылады. Сонымен қатар ремарка автор пікірін, көзқарасын білдіреді. Диалог құрылымында ремарканың қайталану құбылысы жиі кездеседі. Мысалы:

– Сен мені танымай қалдың ба, неге үндемейсің Мақсұт?

Ол тіл қатпады. Босағада тұрды да қойды.

– Бір-бірімізді көрмегелі отыз жылға жуық болды, Мақсұт. Сен соғысқа кеткенде, мен жиырма сегізде едім ғой.

Ол үндемеді.

– Қартайдым, Мақсұт. Ал сен дәл осыдан отыз жыл бұрынғы қалпыңда қалыпсың.

Ол үндемеді.

– Танымадың ба, Мақсұт? Мен Хадишамын ғой! Сені әне келеді, міне келеді деп отыр едім. Жұрт көрсе, сені менің балам дер. Сен, сірә, сол сөзден қорқып тұрсың ғой.

Ол үндемеді.

– Босағада тұрғаның қалай, Мақсұт! Төрге шық, өз үйің ғой (Ш.Мұратаза, «41 жылғы келіншек»).

Қарап отырсақ, диалог құрылымы тұтастай кейіпкер болмысының кеңінен ашылуына қызмет етеді. Кейіпкердің өз сөзі, ремарка, авторлық кірікпе жазушы бейнелерінің кескін-келбетін, сезімін, мінезін, сан түрлі көңіл күйді суреттеп, танытуға бірдей ат салысады.

Диалог құрылымында түрлілік мол. Диалог құрылымындағы қайталаулардың өзіндік орны бар. Бұл жазушының стильдік ерекшелігін танытады. Қайталаулар, сілтеме сөзбен олардың арасындағы байланыстар кейіпкердің ерекше характерін, сөйлеу тіліндегі өзіндік өрнегін көрсетуге қызмет етеді. Сілтеме сөздің (реплика) қайталануына мысал:

- Ау, артель болып көріп ек қой. Жиған-тергеніміз түп-түгел ортаға түспейтін шығар.
- Түскенде қандай, ештеңе де қалмайды.
- *Неге қалмайды?*
- *Қалмайды.*
- *Неге, бәтір-ау?*
- *Қалмайды.*
- *Неге, бәтір-ау?*

– *Қалмайды!* – Қалыбайдікі текке ерегіс болып шықты, кім не десе де, «қалмайдыдан» басқа сөз айтпады. (Т.Әбдік, «Өліара»).

Көркем шығармада диалогтің қай түрі болса да, кейіпкер ойынан танымы мен көзқарасынан хабар береді. Прозалық, поэзиялық, драмалық шығармалардың қай-қайсысында болсын диалогтің *негізгі қызметі* – кейіпкер образын жасау. Кейіпкер сөзін белгілі мақсатқа қолданғанда, әрқашан образ жасау талабы бірінші кезекте тұрады. Кейіпкер сөзінен әлеуметтік орта әсерлерін іздей отырып, оқырман адам мінезін білуге, оның жан дүниесін тануға құштар болады. Әр кейіпкерді әр түлғада көрсете білу, оңай шаруа емес.

Көркем мәтінде *диалог-әңгіме* жиі кездеседі. Шығармадағы автор диалогтің бұл түрін кейіпкердің бейнесін жасау және ашу мақсатында қолданады. Автор кейіпкерлердің әңгімелері арқылы олардың қарым-қатынасын бір-біріне қосады. Стилистикалық ерекшеліктер ескеріледі. Әңгіме арқылы идеяны, шығарманың мазмұнын ашады. Негізінен *диалог-әңгіме* арқылы сөйлеуші тыңдаушыға әртүрлі ақпаратты береді. Мысалы:

– *Әй, шырақ, – дедім Шалабайға, – аруақ атып кетпесін,- дедім. – Егер Мақсұт болса, мен кіммін? Хадиша болар едім, алдымнан көлденең жүрмес едің сен шірік,- дедім. – Мақсұт жоқ болған соң, мен сияқты жетім кемпірді елемейсің,- дедім. – Аруақ атқыр болмасаң анау Ақшай кім, мен кім? - дедім. – Жөн білмейтін қандай көргенсіз едің,- дедім. –Тұқшыып, төмен қарап, жер шұқылайды, жерге кіргір.*

Ал, әлгі Ақшай құтырсын.

– *Алды-артының бәрін жалмаған қақбас,- деді мені. – Өліп қалмай жападан-жалғыз неғып отырсың. Қоржынның аузын ұстаған сенің не теңің, қақбас,- деді. (Ш.Мұртаза, «41 жылғы келіншек»).*

Диалог-әңгіме түрінде өрбитін Хадиша мен Ақшайдың диалог арқылы екі кейіпкердің мінезі, болмыс бітімі, қоржын ашуға таласы айқын көрінеді.

Диалог – кейіпкер мінез-құлқын күлкімен, әжуа-мысқылмен ашудың да құралы. *Диалог-әзіл* түрінде келетін кейіпкердің «сілтеме сөзі» арқылы көркем шығарманың сюжеттік желісі жандана түсетінін аңғаруға болады. Мысалы:

– *Жолдас Тұрсынходжаев, мәжілісті сыйласаңыз, бас киіміңізді алып отырыңыз. Ал бас киім шеше алмайтындай кінәрат бар болса, амал жоқ,- деп езуі қат-қабат болып, ыржия күлген.*

Сонда Тұрсынходжаев мұрты құлағына жеткенше шанышыла түсіп, басынан құндыз бөркін жұлып алып:

– *Жолдас Кушекин, менің басым, сіз ойлағандай таз емес. Шаш деген жетеді. Тіпті әлдекімдерге қарайласуыма да болады,- деп бөркін қолына кигізіп, дөңгелетіп дөңгелетіп қойып еді.*

Кушекин өзінің жап-жалтыр басын сипалап, қызғылтым жүзі қанқызыл болып қысылып қалған.

– *Аузында әзілі жоқтың, қолында шоқпары жүреді. Сіздікі де, менікі де әзіл болсын, жолдас Кушекин. Кешіріңіз,- деген Тұрсынходжаев ыңғайсыздықты сейілткісі келіп, – Бала жастан бас киіммен отыру әдетке айналған. Мен Крайком, Тұркатком сияқты киелі мекемеге бас киімімді емес, аяқ киімімді шешіп кіремін. Калошым босағада қалды. Кір-қоқыс басқа емес, аяққа ілеседі.*

– *Кім біледі, кейбір жолдастардың басында да кір-қоқыс болуы мүмкін, – деп Кушекин кегін кешіре алмай, зілденіп, күрең-қызыл, жып-жылтыр бетінің алауы қайтып, боп-боз, сөнік көзі мөлие бастаған. Тұрсынходжаев есесін жібергісі келмей, мұртын ширата беріп еді, Рысқұлов:*

– *Іліксіз, қағытпасыз сөйлесейік, жолдастар,- деп басу айтқан. (Ш.Мұртаза, «Қызыл жебе» 3-кітап).*

Көркем прозада сүйіспеншілік сезімнің сырларын дәл жеткізер алуан түрлі тәсіл бар. Ол – қас-қабат қимылы, өңдегі өзгеріс, саусақ дірілі – бәрі де қалыс қалмайды. Кейіпкер диалогтерінде психологиялық талдауға қажет материалдар молынан келеді. Мысалы:

– *Ал, ана, мен кідірмей жүрейін. Мына боранда ағама жалғыз қиын ғой, – деп кесетін төңкеріп тастады.*

– *Айналайын-ау, осы боранда қалай табасың? Елсіз далада...*

Жаңыл аржағын айтуға шошынғандай.

– *Қой күнім... – деп сөзін жалынышты аяқтады (Т.Ахтанов, «Боран»).*

Бұл жерден кейіпкердің көп ойланып, бармаса болмайтынын кесесін төңкеріп тастағанынан байқауға болады. Ал Жаңылдың сол қимылды қалай қабылдағанын оның айтқан сөздерін оқи отырып көз жеткіземіз.

Диалог арқылы кейіпкер тұлғасын сомдаудағы бір ерекшелік – кейіпкерлердің мінез қырларын басқа бір кейіпкердің байқауымен, солардың көзімен, ой елегімен беру. «Шығарма қаһармандарын бір-бірінің көзімен көрсету, өзге кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез сипатын авторлық позициясымен сәйкес бас кейіпкердің ой-сезімі арқылы бейнелеу – психологизмнің ұтымды тәсілдерінің бірі» (Майтанов, 2002: 92). Мұндай мінездеу автор баяндауында да, диалогте де ұшырасады. Бұл диалогтің түрін *диалог-мінездеу* деп атауға болады. *Диалог-мінездеудің* түрлерін төмендегіше айқындауға болады:

1. Бір кейіпкердің сілтеме сөзі арқылы екінші бір кейіпкердің мінездемесі жасалады.

– *Сіз бір түрлі аз сөйлейді екенсіз, – деді Арай. – Мені сынап отырсыз ба, жоқ әлде мінезіңіз сол ма? (О.Бөкей, «Жылымық»).*

– *Оймауыттың жүрген жүрісінен, сөйлеген сөзінен айрықша бір еркіндік, ересектік сезіледі. Жүзіндегі беймәлім қуаныш уайым-қайғы көрмеген адамның еркелігін танытқандай. (Т.Әбдік, «Өліара»).*

– *Сейіт жүріс-тұрысы, киім киісі қыр қазағына мүлдем ұқсамайтын, өмірінің көбін Петерборда, Мәскеуде өткізген, түрінен әлдеқандай қасірет ізі сезілетін, дімкәстау, арық, ажарлы жігіт. Бай баласы деген атпен қуғын көріп жүргенге ұқсайды. (Т.Әбдік, «Өліара»).*

2. Екі кейіпкердің сілтеме сөзі (реплика) арқылы бір кейіпкерге екі түрлі мінездеме беріледі.

Мысалы:

– *Жалпы Жанардың мінезі қызық. Аңқылдаған ақ көңіл. Ішіндегісін адамға ақтарып тастағанына асығады. Еш жанға жаулық тілмейді де, жатырқап жатсынуды білмейді, – деді Маздақ.*

– *Әлбетте. Бірақ қырсықтығы да жетіп артылады, – деп Жақан Жанарды жақтыра қоймады.*

3. Үш кейіпкердің «сілтеме сөздерінен» бір кейіпкердің ортақ мінездемесі жасалады.

Мысалы:

– *Өзі дүниеде қырсық, – деп әңгірледі Сағидолла малды әңгіме қылғанда Тоқанды қолымен көрсетіп. – Айтқан сөзіне жауап ала алмайсың. Нанбасаң, қараңдар... Тоқан, әй Тоқан, Тоқан деймін...*

Тоқан жауап бермеді.

– *Қой енді, – деді төрде отырған Ботбай Сағидоллаға ұрсып. Содан кейін шайынан бір ұрттап, жанындағы Сүйіндікке қарап:*

– *Ол бір ғаріп, бейшара адам, әйел жоқ, бала жоқ, құдай басқа салғасын қайтсын, – деді даусын ақырындатып.*

– *Шынында да, жұмбақ жан, – деді Сүйіндік те баяу үнмен бұға сөйлеп. – Ешкіммен араласпайды, сөйлеспейді. Өзінің қайдан келгенін де ешкім білмейді. (Т.Әбдік, «Өліара»)*

Сонымен, көркем шығармадағы диалогтің қызметі сан алуан. Диалогтің мінездеуші қызметінің рөлі жоғары. Бұл жоғарыда аталған диалогтің түрлері арқылы анық байқалады. Әр жазушының диалогті қолдану шеберлігі де әр басқа.

Қорытынды

Көркем шығармада кейіпкер мінезін беруде диалогтің қызметі ерекше. Көркем шығарма мәтініндегі диалог құрылымын күрделі синтаксистік тұтастық деуге болады. Ол *диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе* сынды бөліктерден құралып, бұл бөліктер мағыналық, құрылымдық

және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты болады. Диалог құрылымындағы ремарка мен «сілтеме сөздің» (реплика) қайталануы диалогтің стильдік ерекшелігін танытады.

Көркем шығарма мәтіндегі диалогтің қызметі – *диалог-әңгіме, диалог-әзіл, диалог-талас, диалог-мінездеу* сынды диалогтің түрлері арқылы беріліп, кейіпкерлердің ішкі болмысы, кескін-келбеті, басқа кейіпкерге көзқарасы, мінезі айқын танылады.

Диалог-әңгіме – кейіпкердің айтылған сөзі мен ішкі ойының диалог құрылымында бірге өріліп келетін түрі. Диалогтің бұл түрі – кейіпкердің сыртқа шыққан сөзі мен ішкі ойының арасындағы қайшылық пен сәтсіздікті аңғарта отырып, кейіпкердің ішкі ойын танытуда ұтымды тәсіл бола алады. *Диалог-әзіл* – кейіпкерлердің мінез-құлқын күлкімен, жеңіл сықақпен ашудың амалы. *Диалог-талас* – әртүрлі көзқарастағы адамдар арасында өрбиді. Аталған диалог түрінде шиеленіс сипат алып, тартыс күшейе түседі. Кейіпкерлердің көзқарас, ой-пікір қарсылығынан ішкі болмысы мен мінез қыры анық танылады. *Диалог-мінездеу* – кейіпкерлердің өзара әңгімелесуі, олардың «сілтеме сөзі» арқылы басқа бір кейіпкердің болмысын, мінезін айқындау түрі.

Мақала AP09260734 – «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» атты гранттық зерттеу аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Гумбольдт В (1985) Язык и философия культуры. – М., - 452 с
 Сәрсеке Г (1998) Р.Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. филол.ғ.к., дайынд. дисс.. –Алматы. -166 б.
 Винокур Т (2005) О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Сборник статей. Исследования по грамматике русского литературного языка. –М., -356 с.
 Якубинский Л (2002) Избранные работы: Язык и его функционирование. - М., - с.17-58
 Бахтин М (2012) Теория романа (1930—1961 гг.). Т.3. -М., -с. 402
 Соловьева А (2015) О некоторых общих вопросах диалога. Вопросы языкознания. -№6 с. 104-110.
 Байтұрсынұлы А (2022) Әдебиет танытқыш. Қазақ тілінде / – Астана: «Алашорда» ҚҚ, -592 б
 Серғалиев М (1994) Мұхтар Әуезов және көркем шығарма тілі. –Алматы. -231 б.
 Жұмалиев Қ (2010) Әдебиет теориясы: оқу құралы. Т.4. – Орал. – 312 б.
 Классикалық зерттеулер (2013): Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т.15. – 412 б.
 Жанпейісов Е (1968) Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым. – 268 б.
 Серғалиев М (1995) Көркем әдебиет тілі. –Алматы. Мектеп. -172 б.
 Қордабаев Т (1995) Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат. - 176 б.
 Майтанов Б (2002) Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушыю - 232 б.

References

- Baitürsınuly A (2022) Ädebiet tanytqyş. Qazaq tilinde [Literature guide. In Kazakh] – Astana: «Aлашорда» QQ. -592 p. (in Kazakh)
 Bahtin M (2012) Teoriia romana [Theory of the novel] (1930—1961 gg.). T.3. -M., - 402 p. (In Russian)
 Vinokur T (2005) O nekotoryh sintaksicheskikh osobennostiah dialogicheskoi rechi [About some syntactic features of dialogical speech] // Sbornik statei. İssledovaniia po grammatike russkogo literaturnogo iazyka. –M., -356 s. (In Russian)
 Gumboldt V (1985) Iazyk i filosofiiia kultury [Language and philosophy of culture] – M., - 452 p. (In Russian)
 Janpeiisov E (1968) Qazaq prozasynıñ tılı. [The language of Kazakh prose]. – Almaty: Ğylym. – 268 b. (in Kazakh)
 Jūmaliev Q (2010) Ädebiet teoriiiasy: oqu qūraly [Theory Of Literature: a textbook] Vol. 4. – Uralsk. - 312 p. (in Kazakh)
 Klassikalıyq zertteuler (2013): Köp tomdyq [Classical research: multi-volume] – Almaty: «Ädebiet Älemi», T.15. - 412 p. (in Kazakh)
 Qordabaev T (1995) Qazaq tilindegi qūrmalas söilemder sintaksısı [Syntax of compound sentences in the Kazakh language] – Almaty: Sanat. – 176 b. (in Kazakh)
 Maitanov B (2002) Qaharmannyñ ruhani älemi [The spiritual world of the hero] – Almaty: Jazuşy. - 232 b. (in Kazakh)
 Särseke G (1998) R.Seisenbaev şyğarmalaryndağy keiipkerdi minezdeuşi tıldık-stıldık täsilder [Linguistic and stylistic techniques that characterize the character in the works of R. Seisenbaev] filol.ğ.k., daiynd. diss.. –Almaty. -166 b. (in Kazakh)
 Serğaliev M (1994) Mühtar Äuezov jäne körkem şyğarma tılı [Mukhtar Auezov and the language of fiction] –Almaty. - 231 p. (in Kazakh)
 Serğaliev M (1995) Körkem ädebiet tılı [Language of fiction] –Almaty. Mektep. -172 b. (in Kazakh)
 Soloveva A (2015) O nekotoryh obşih voprosah dialoga [About some general issues of the dialogue] Voprosy iazykoznaniiia. -№6 s. 104-110. (In Russian)
 Iakubinskii L (2002) İzbrannye raboty: Iazyk i ego funkcionirovanie [Selected works: Language and its functioning] - M., - s.17-58 (In Russian)

А.И. Сейтимова¹ , Е.Е. Түйте^{1*}

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

ЖЫРТҚЫШ ҚҰСТАРДЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Аннотация. Жыртқыш құстарды қолға үйрету, сол арқылы қалыптасқан тілдік бірліктерді зерттеудің маңызы зор. Жалпы адам өміріне құстар тікелей әсер етеді. Олар адамзатқа зиянынан гөрі пайдасын көп тигізеді. Жердегі жұмыр басты пенде құстармен тікелей қарым-қатынас орната отырып, оларды өз тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бір бөлігіне айналдырған. Құстарға қатысты ырым-тиымдарды, наным-сенімдерді қалыптастырған. Адамдар құстармен біте қайнасқаны соншалықты, олардың қимыл-қозғалыстарын, іс-әрекеттерін зерделейтін дәрежеге жеткен. Құстар өз мінездерінде қандай да бір ерсі қылық көрсетсе, не болмаса өздерін күнделіктен басқаша ұстаса, сол арқылы табиғат құбылыстарын, табиғат апаттарын болжай алатын болған. Сонымен қатар, олардың сұлулығын, қырағылығын, алғырттығын т.б. мінездерін жырға-әнге қосқан. Тілімізде ауыз әдебиетінде құстарға қатысты мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар пайда бола бастаған. Кейін келе оларды аңыз әңгімелерге, нақыл сөздерге, ертегілерге, ақындар өлең-жырларына, жазушылар шығармаларына қосқан. Сөйтіп, тілімізде және санамызда құс атаулының образы қалыптасқан. Мақалада жалпы жыртқыш құстарды қолға үйретуде қалыптасқан ұғымдар мен олардың қолданылу аясы қарастырылады. Қазақ халқының табиғатын, танымын, ерекшеліктерін сипаттайтын құстарға қатысты атаулар және олардың пайда болуы тілдік тұрғыдан талданған. Жыртқыш құстарға қатысты атаулар, біріншіден, белгілі бір құбылысты атаудағы (номинация тарапынан) жетіспеушіліктің орнын толтыру үшін, екіншіден, бейнелі тілдік единицаларды байыту үшін жасалған. Осы орайда лингвистикалық, танымдық уәж арқылы жасалған атаулар сараланды. Соның негізінде жазба және әдеби тілімізде жыртқыш құстарға қатысты ұғымдар жинақталып, олардың тілдегі қабаты, жасалу жолдары, пайда болу, шығу, даму тарихы анықталды. Фразеологиялық, паремиологиялық қордағы қолданылу ерекшеліктері, бейнелеушілік, бағалаушылық мән тудыратын қасиеттері айқындалды. Бұрын қолданылған, қазіргі таңда қолданыстан шығып қалған жыртқыш құстарға қатысты терминдерге анықтама берілген.

Тірек сөздер: құсбегілік, құс, қазақ, қансонар, саятшылық, кәсіп, мәдениет, өнер, тарих, салт-дәстүр, құрал-жабдық атаулары, бүркіт, термин сөздер, диалект, кәсіби сөздер, фразеологизм, орнитология, аңшылар тілі, көркем шығарма.

А.И. Сейтимова¹, Е.Е. Түйте^{1*}

¹Қарагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан
*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ, СФОРМИРОВАВШИЕСЯ В СВЯЗИ С ОТРАЖЕНИЕМ ПРОЦЕССА ПРИРУЧЕНИЯ ХИЩНЫХ ПТИЦ

Аннотация. Большой интерес и значение для лингвистов имеет изучение языковых единиц, сформировавшихся вследствие отражения процесса приручения хищных птиц. Знание о пользе и вреде птиц, их свойствах и сущности оставили значимый след в сознании человечества. Птицы занимают особое место в человеческом познании, суевериях, верованиях. Люди настолько увлечены птицами, что доходят до такой степени, что изучают их движения, действия. Они понимают и разделяют тесную связь между человеком и птицей, являющимися единой частью природы, сформировавшимися в единстве, у которых общее место обитания, единый воздух, которым они дышат. О том, что птицы занимают значительное место в жизни человека, его мировоззрении, свидетельствуют языковые данные (легенды, фразеологизмы и пословицы, загадки, притчи). В статье рассматриваются концепции, сложившиеся при приручении хищных птиц в целом, и области их применения. Лингвистически проанализированы названия птиц и их происхождение, и через это особенности казахского народа, характеризующие его природу и познание наименований, относящихся к хищным птицам, созданы, во-первых, для восполнения недостатка в названии того или иного явления (со стороны номинации), а во-вторых, для обогащения образных языковых единиц. В этой связи были дифференцированы имена, образованные с помощью лингвистической познавательной мотивации. В результате были собраны названия литературных, народных, местных хищных птиц на казахском языке, определен их лексический слой и словообразовательный состав. Выявлены особенности применения во фразеологическом, паремиологическом фонде, образные, оценочные свойства. Даны определения ранее использовавшихся, ныне вышедших из употребления терминов, относящихся к хищным птицам.

Ключевые слова: обучение ловле птиц, птица, казах, пороша, охота с ловчими птицами, профессия, культура, искусство, история, традиции, названия оборудования, орел, термины, диалект, профессиональные слова, фразеологизм, орнитология, язык охотников, художественное произведение.

A.I. Seitimova¹, Ye.Ye Tuyte^{1*}¹E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

*e-mail: eldos_t_e@mail.ru

**LINGUISTIC UNITIES FORMED IN CONNECTION WITH THE REFLECTION
OF THE PREDATORY BIRD DOMESTICATION PROCESS**

Abstract. The study of linguistic units has a great interest and importance for linguists, formed as a result of the reflection process of wild birds' domestication. The significant impact on humankind's consciousness has left knowledge about the benefits and harms of birds, their properties, and their essence. Birds have a special place in human cognition, superstitions, and beliefs. People cherish them, as they are able to predict the changes in seasonal phenomena. Studying birds' behavior, manners, and gestures, people concluded that birds can anticipate disasters occurring in nature, thus people can be warned. Human beings understand and share the close liaison between man and bird, being a part of nature, formed in unity, who have a common habitat and air, they breathe. Linguistic data (legends, phraseological units, and proverbs, riddles, parables) evidences the fact that birds occupy a significant place in a person's life, his worldview. The wild birds' domestication and the areas of their application concepts are researched and discussed in this article. The birds' names and their origin are linguistically analyzed through the prism of the Kazakh people's features, characterizing their nature and cognition. The names related to prey birds were created, first of all, to fill the lack of titles in a particular nomination phenomenon, and secondly, to enrich figurative linguistic units. As for the names, some were formed linguistically, others cognitively. As a result, in the Kazakh language, there were collected the names of literary, folk, and local wild pray birds, their lexical layer, and word formation. And as a result, there were revealed their applicative features the phraseological, paremiological fund, figurative, and, of course, their evaluative properties, as well as previously used definitions, now out-of-use terms, related to birds.

Keywords: bird-catching training, bird, Kazakh, newly-fallen snow, hunting with hunting birds, profession, culture, art, history, traditions, equipment names, eagle, terms, dialect, professional words, phraseology, ornithology, professional hunters' language, artwork.

Кіріспе

Құсбегілік – қазақтың қанына сіңген көне өнер. Ол сонау көшпенділер өмірінен бастау алған. Зерттеушілердің басым көпшілігі құсбегілік алғаш сонау Алтай мен Дунай арасындағы кең алқапта туған деген пікірді ұстанады. Таңбалы тастағы қыран-бүркіттің бейнесіне қарап, ғалымдарымыз құсбегілік өнер 3000 жыл бұрын дамыған деген тұжырымда. Бүркітті баулып, онымен аң аулау, түріктер мен арабтарда да болған. Бірақ, бұл өнер қазаққа етене жақын. Құсбегілік өнерін қазақтай ұстанатын халық кемде-кем. Ол біздің ұлтымыздың ерекшелігін айқындап, болмысын ашады. Аңшы құсты ұстау, баптау, әркімнің қолынан келе бермейтін қасиетті іс екенін айта кеткен жөн. Және құс ұстап отырған адам, бұл жұмыстың қыр-сырын бөгдеге үйрете бермейді. Ата-бабаларымыздың «құсхана» деп аталатын құстарды баптайтын арнайы шаруашылықтары болған. Тіпті кейбір хандарымызда 80-100-ге жуық құстары болған. Қазақтың бекзат азаматтары жылқыны қалай қастерлеп жақсы көрсе, құсты да дәл солай сүйіспеншілікке бөлеген. Әрбір бүркітші құсым өте ұшқыр, алғыр болса деп армандайды. Бұл да, негізінен, тәрбиешінің өзіне, яғни құсбегіге байланысты. Құстың сыны да, аттың сыны сияқты төл әдебиетімізде ерекше орын алған. Осы тақырып төңірегінде жыршы-жыраулар, термешілер, күйшілер өз өнерлерін арнаған. Тарихымызды ақтарып қарасақ, «осы құс саған құт болады» деп қазақтар сыйлы қонағына құс сыйлайтын болған. Қазақта біреуді кемсітіп, мұқатқанда: «керегесіне құс саңғымаған» деп жатады. Демек, құсы бар үй – берекелі үй. Құстың құдіреті, қазақ әлеуметіндегі орнын осыдан-ақ байқауға болады. Құсбегілік – тек қана азық үшін емес, адамдардың бос уақытты дұрыс ұйымдастыруының, сол арқылы ұрпақты ерлікке, сабырлыққа, сұлулыққа тәрбиелеудің негізгі амалы. «*Ұша берсем қанатым талады, жерге қонсам Жалайыр Шор алады*», «*Тікенейдің сары құсы*», «*Қанайдың қаракері*», «*Тулақтың шолағы*», «*Жабайдың қара шегірі*» деп аты аңызға айналған құстар тобын халықымыз әр уақытта жырға қосқан. Осыдан-ақ бұл өнердің қазақтың үлкен мәдениетінің бір бөлігі, салт-дәстүр жалғасының жарқын көрінісі екенін аңғара аламыз. Ал, бүгінгі таңда елімізде жүзден астам бүркітші, құсбегі бар екен. Олар бүгінгі таңдағы құсбегілік мектептің іргесін қалаушылар, яғни, қазақтың көкпарын, бәйгесін қалай дәріптесе, құсбегілік өнерді де дәл солай насихаттаушылар болып табылады.

Негізгі зерттеу тақырыбымыз – құсбегілікке қатысты атаулардың лингвистикалық және этномәдени сипаты. Осы орайда біз, аталмыш мақаламызда жыртқыш құс атауларын қолға үйретуде қалыптасқан кейбір тілдік бірліктерді сөз етуді жөн санадық. Қазақ тіл білімінде

құсбегілік тақырыбын, атап айтқанда, оларды тілдік жағынан зерттеу, жіктеу, кейбір стилдік қолданыстарын әңгіме ету – әзірше қайсыбір еңбектердің ішінде болмаса, өз алдына біртұтас зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Бұл салада лингвистикалық зерттеу жүргізу, біріншіден, халқымыздың күнкөріс құралы – құсбегілік кәсібінің аясында тілімізде көптеген сөздер мен сөз тіркестері пайда болған. Солардың шығуы мен жасалуын анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, құсбегілік өнері негізінде пайда болған өнегелі сөздер арқылы болашақ өсер ұрпақты елді сүйеге, Отанды қорғауға ержүректі етіп тәрбиелеу үшін аса маңызды.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысында баяндау, сипаттау, салыстыру әдістері, лексика-семантикалық, ғылыми талдаулардың лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық тәсілдері қолданылды. Тақырыпты ашатын сөздер мен тіркестерді, мақал-мәтелдерді, тұрақты сөз тіркестерін 2006-2013 жж. жарық көрген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» 15 томдығынан және көркем әдебиеттерден жинадық.

Аңшылық, саятшылық кәсіптің тамыры терең. Мал өсірумен қатар, ата-бабаларымыз, ит жүгіртіп, құс салып, саятшылық өмірді серік еткен. Саятшылық өмірдің қыр-сырын меңгерген ұлт, құмай тазы ұстаған, қыран құсты баптаған. Олардың аң аулау үшін керекті құрал-саймандары, әлді аттары, жүйрік тазлары, үйретілген құстары болған. Аулайтын аңына қарай әдіс-айласын да әртүрлі қолданған: қасқырды жүйрік атпен қуып соғып алған; бүркітке түлкі алдырған; қаз үйрекке қаршыға салған. Аңшы-мергендер, таңның атысы, күннің батысы тұзақ құрып, құс салып, ит қосып дүйім бір елді аң терісімен, етімен қамтамасыз етіп отырған. Қазақ тіршілігінің тірегі болған кәсібі аңшылық, құсбегілік екен. Бұл кәсіп түрі қай халықтың болмасын өмірінде бар. Бұған ел ішінде айтылған әртүрлі өлең-жырлардың, аңыз-әңгімелердің, ертегілердің мазмұны дәлел бола алады.

Ж.Бабалықұлы: «Қазақ халқының ертеден мән берген бір аңкестік саласы қырандар тобын пайдалану болды. Олар – *бүркіт, тұйғын, қаршыға, сұңқар, лашын, ителгі, бидайық, қарақылыш, қырғи, тұрымтай, жағалтай*, секілді алғыр құстар. Аса білгір қазақ құсбегілері, қырандардың түсі-түгіне, түр-тұлғасына, сүйек бітімі мен келбетіне, мінез-сезіміне қарай *қаршыға, тұйғын, қырғиларды* бір текке, *сұңқар, ителгі, жағалтайларды* бір текке, *лашын, бидайық, тұрымтайларды* бір текке жатқызады да, *бүркітті* өз алдына жеке тек дейміз» – деген пікірді келтірген (Бабалықұлы, 2009:45). Бір текке жатқызылған әр тұқым өз ішінен жеке-жеке түрге жіктеледі. Қаршыға – *қарақаршыға, тұнжыр қаршыға, сырғақ қаршыға*; тұйғын тұқымы – *ақ тұйғын, кір тұйғын, құл тұйғынға* бөлінеді. Сұңқар түсіне қарай – *сұңқар, ақ сұңқар* деп жіктеледі.

Тілімізде қыран сынында жүннің де мәні зор. Бүркіт *кесек қауырсынды, ұсақ қауырсынды* болып бөлінеді. Кейде оны *тораңғы жапырақ жүнді, тал жапырақ жүнді* деп те атайды. *Қаршыға қанат, сұңқар қанат, сауысқан құйрық, кез құйрық, қара қасқа, ақиық, қантамыр, текжүн, сары шуда, ақбұршақ, қандыбалақ, мұзбалақ* аталатын құстың түсі-түгіне тән атаулардың бәрі де құс сынына байланысты қалыптасқан атаулар.

Бүркіттің бармақтай басына арналған атаулар да аз емес – *жыланбас, бақабас, кешкілбас, жырық езу, шолақ тұмсық, жұқа тұмсық, қалың тұмсық т.б.*

Қыранның титімдей *тілі* де құс сырын баяндайды. Баптың артық-кемін елемейтін, талғамы аз *«қанға тоймас қара тіл»*, баптың азын да көбін де ұнатпайтын *«қызыл тіл»*, бабын таппасаң жүз құбылып қалатын бапшыл *«боз»* тіл де сынға жатады.

Аңға шығушы құстардың басты құндылығы – оның әлді, өткір саусақтары. Бапкерлер құс таңдағанда, баптағанда құстың дәл осы дене мүшесіне база назар аударады. Сан бұлшығы тұтам төрт елі, әрі қысқалау, шоқпар санды келсе, әлділіктің белгісі. Тұтам үш елі де, екі елі де бабы келіссе көңіл қалдырмайды. Одан төмендегілері – нашарлар. Жіліншегі сіңірлі, саусақтары алшақ-алшақ бітсе, мұны құсбегілер *«талтақ бұт»* деп атайды. Саусақтың үстіндегі буын-буын болат бұдыры бес буынды әрі қалың, әрі көтеріңкі болса, құсбегі тілінде бұл *«қожыр аяқ»* делінеді. Болаты төрт, үш буындылары да түлкіні алуға жарайды. Болаты үшеу болғанымен жұқа, сыптығыр келсе, ол *«тықыр аяқ»* деп аталады. Және түлкі алуға шамасы келмейтін құс қатарына енеді. Құстың табан астындағы бұлшық бұртіктері *«без»* деп аталады. Табан қышыры қалың және бұртіктері ірі болып, әсіресе көбісінің астындағы шеткі без үлкендеу келсе, мықтылыққа жатады.

Тұяқтың бауыры ойық, өзек болады да, өзектің екі жағы мүйізімен көмкеріледі. Осы мүйіз әрі биіктеу, әрі өткір болғандықтан «пышақ» деп аталады. Пышақтың өткірлігі – жақсылық нышаны.

Құс аяғының өкше саусағы – тегеуріні, екі аяқтың ішкі жағындағы сұқ саусағы – *жембасар*, ортан саусағы – *сығым*, шынтағы – (*шынашақ*) – *шеңгел* немесе *ілім* деп аталады. Кей жерлерде ортан саусақ пен тегеурін аралығын – *сығым*, төрт саусақтың алақан аралығын – *шеңгел* деп атайды.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде қырандар мен құсбегілер жайлы өте көп аңыз-әңгімелер сақталған. Жоғарыда аталған атау сөздердің біразы көп адамдарға беймәлім болса да, көркем шығармалар мен тарихи жазбаларда көптеп кездеседі.

Әдебиетке шолу

Саятшылық, аң аулап, құс салу өнері – өте ертеден келе жатқан ата кәсіп. Бұған қатысты сөздер мен сөз тіркестерін, олардың этимологиясына қатысты түсініктерді көне түркі ескерткіштер тіліне байланысты сөздіктерден, атап айтқанда, М.Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігі», В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (СПб., 1905), С.Е.Маловтың «Древнетюркский словарь» (Л., 1969) т.б. еңбектерден кездестіруге болады. Құсбегілік кәсібіне қатысты жазылған зерттеу еңбектері тілімізде санаулы. Ал лингвистикалық тұрғыдан талдау бойынша бірлі-екілі мақалалар болмаса жоқтың қасы деуге де. Осы саладағы негізгі еңбектер қатарына Б.Кәмалашұлының «Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі (Алматы: Өнер, 2006), С.Кенжеахметұлының «Жеті қазына» (Алматы: Ана тілі, 2001, 2006, 2007) т.б. жатқызуға болады. Жыртқыш құстарды қолға үйретіп, саятшылық жасау өнері туралы Саятшылық, құс салу өнері тек уақытты көңілді өткізудің, күнкөріс құралы ғана емес, тілдік қорды байытудың бірден бір жолы болып табылады. Мақаламызда С.Кенжеахметұлы, Т.Әлішеров, К.Күркебаевтың еңбектерін пайдалана отырып, жыртқыш құстарды баптауға байланысты қолданылатын атаулардың мағынасын ашуға талпыныс жасалады. Сонымен қатар кейбір сөздіктер, мысалдар беру үшін көркем әдебиеттер пайдаланылады.

Нәтижелер және талқылау

Жалпы тіл білімінде этнолингвистика деген ұғым бар. Этнолингвистиканың басты зерттеу нысаны – тіл әлемі. Өмірді бейнелейтін сөздер не болмаса сөз тіркестері тілімізде өте көп кездеседі. Бірақ бүгінгі күні барлығы бірдей қолданыста емес. Олардың арасында қолданылу аясы тарылып, о бастағы мағынасынан айрылып не болмаса мүлдем ұмыт болғандары да аз емес. Этнолингвистика этнографиялық лексиканы қалай болса солай беруден аулақ. Ол белгілі бір жүйе бойынша, мағыналық-тематикалық топтарға бөліп, өзара жіктеп, саралап барып ұсынуды жөн санайды. Мәселен, Ә.Қайдар бүкіл болмысты «Табиғат», «Адам» және «Қоғам» деп үш үлкен салаға бөледі. Ғалым Табиғат адам өмірімен тығыз байланыста дей келе, бұл топқа: Жер, Күн, Ай, Жұлдыздар, ауа, су, топырақ, жан-жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, құстар, балықтар, жәндіктерді жатқызады. Тіл білімінде осы аталған ұғымдарды зерттеген ғалымдар жетерлік (Қайдар, 1998: 116). Және оларға қысқаша тоқталсақ.

Жәндік және жан-жануарлар атауларының зерттелуі.

Жануартану ғылымына сүйенсек, Қазақстанда мекендейтін жәндіктердің 20 мыңнан аса түрі кездеседі екен. Демек, қазақ халқы олардың бәріне атау беріп, айдар таққаны белгілі. Қазақ тіліндегі жәндік атауларына қатысты тың зерттеулер этнографиялық, мифологиялық, танымдық, философиялық тұрғыда талданып, жарық көргендері бар. Мысалы, Ғ.Ақпанбек қарақұрт туралы, яғни «қарақұрт жеген қой семіз» деген наным-сенімін ғылыми тұрғыдан талдап көрсетеді. Осы қатарға Ғ.А.Меңлібаевтің «Жылан тайпасы» және «Көшпелі ру-тайпалар арасындағы тарихи байланыстылық», «Жыланды атауы нені білдіреді» атты мақалаларын, С.Жеңісқызының «Жылан символының мифтік семантикасы» атты мақаласын жатқызуға болады. Жыланның мифологиялық, діни тұрғыдан бейнеленіп, көнетүркілік таным-түсініктің сарқыншағы ретіндегі халық ауыз әдебиетіне терең сақталған бейнесі туралы мәліметтер С.Құрманұлының «Жылан жебеген тәуіп қыз» мақаласында, З.Наурызбаеваның «Жылан-қайыс» мақаласында баяндалған.

Балық атауларының зерттелуі.

Әдебиеттер мен тіліміздегі әртүрлі сөздіктерге қарап, қазақ халқы тек малды ғана емес, балықты да жақсы білген деген түсінікке келеміз. Қазақ тіл білімінде балыққа байланысты атаулар

мен терминдерді зерттеу Қ.Айтазаұлынан бастау алады. Қ.Айтазаұлы ана тіліміздегі балық, балық шаруашылығына байланысты лексиканы зерттеп, сөз байлығымызды қағазға түсірген. Сонымен қатар, Ш.Сарыбаев тіл білімінде диалектілерге баса назар аударып, балық шаруашылығына қатысты атауларды да назардан тыс қалдырмайды.

Өсімдіктер дүниесінің зерттелуі.

Ботаник ғалымдарымыздың зерттеулерінде елімізде алты мыңнан астам өсімдік түрлері бар. Өсімдік атаулары қазақ тілінде этимологиялық тұрғыдан арнайы зерттелген емес. Алайда белгілі тіл мамандары – Ө.Қайдаров, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Ө.Нұрмағамбетов сияқты ғалымдардың еңбектерінен бастау алған. Өсімдік атауларының этимологиясын ашуда Э.В.Севортян, Л.Б. Дмитриева сияқты ірі ғалымдардың еңбектерін де тілге тиек ете аламыз.

Ғалым Ө. Қайдар *құс атауларына* жеке тоқталып, өз еңбегінің «Табиғат» деп аталатын бөлімінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімін береді. Құсқа қатысты тілдік деректерге тоқталады. Автор: «қыран құстар «Хайуанаттар дүниесінің» «Құстар» деп аталатын тарауына жатады. Бірақ қыран құстар жайында этнографиялық мәліметтер «Кәсіпшілік» деген тармақтың «Аңшылық-саятшылық» бөлімшесінде берілуге тиіс» - деген пікірді айтады (Қайдар, 1998: 122). Бүркітшілікке, құсбегілікке қатысты терминдерді Е.Қосбасаров тұрақты түрде зерттеген. Сонымен қатар Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, З.Ахметжанова еңбектерінен де байқауға болады. Академик Ө. Мағұлан қазақ тіл білімінде тек саятшылық, құсбегілікке қатысты мын жарымдай тілімізде сөз барын айтады. Ө.Дүбірбаева, Б.Батырбекұлы, Е.Ержанұлы қаламдарынан да құсбегілікке қатысты туындылар жарық көрген.

Аңшылық, саятшылықтың тамыры бағзы заманда қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігімен бірге жасасқаны бізге айқын. Бұл кәсіптің тарихы тым тереңде. Адамзат баласы алғаш аңға шыққанда үлкен аңдарды жабыла жүріп қуып, құлатып, таспен, ауыр затпен ұрып ұсаған болса, бертін келе қолға үйретілген құстарды қосып, итті жүгіртіп, жұмыстарын жеңілдетуді үйренген. Бұрындары түлкі, қоян секілді аңдардың ініне су құйып, аулаған болса, кейін оларға қақпан құруды үйренген. Сонымен қатар, аңшы-саятшылар аранды, қоданы, дараны, шалма мен бұғалық, тұзақ, тор, зақпы, қайтып кел, шаппа, қақпан, найза, сере т.б. құрал-жабдықтарды тиімді әрі жетік пайдалана білген.

Аңшылық, саятшылық туралы деректер алғаш 6-7 ғасырларда түркілердің жазбаларынан көрініс берген. Ол жазбаларда хандардың, биліктегі тұлғалардың қаншалықты құсты жақсы көретіндігі айтылған. М.Қашқари, Рашид ад-Дин, Қ.Жалайырдың еңбектерінен құсбегілік жайлы мәліметтер көре аламыз. Қазақтың көрнекті қайраткерлері Абай, Мұхтар, Шоқан, Ақан сері сынды біртуар азаматтары аққу құсты, қыран бүркітті тілге иек еткен. Қаламгерлер құсты сипаттау арқылы өздерінің ішкі жан-дүниелерін, сол уақыттағы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайын суреттей білген.

Құсты қолға үйрету, құс арқылы аң аулау – түркі тектес халықтарда кездесетін ерекше дүние десек те болады. Құсты тану, оны мәпелеу, оны ұғу, керек болған жағдайда емдеу, әркімнің қолынан келе бермейтін ерен еңбек. Мәселен, қыран бүркітті баптау үшін, оның алдымен мінез-құлқын, жан-дүниесін зерттеу қажет. Содан кейін ғана оны күту, баптау, түлету, үйрету жолдары жасалады.

Сыр-сипатына, жасына қарай құстарға ат қойған, әбзел-жабдықтарын атаған, сөйтіп, тілімізде құсбегі атауларына қатысты, термин сөздер, диалект сөздер, фразеологизмдер, кәсіби сөздер пайда болған.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде қырандар мен құсбегілер туралы, аңшылық пен саятшылық туралы аңыз-әңгімелер өте көп. Солардың ішінде жиі қолданатындары: бірі *саятшылық, аңшы, аңкөстік, аңшылық, бүркітші, қағушы, салбуырын* сияқты ұғымдарға көңіл аударып көрейік.

Аң аулап, сауық-сайран, салтанат құру еркін табиғат ғажаптарынан ләззат алу, рахат табу, дәурен сүрудің бәрі – *саятшылыққа* жатады. «Саят» сөзіне қатысты тілімізде төмендегідей тіркестер қалыптасқан:

саят кешті – дәурен сүрді, өмір сүрді. «*Ер Мамайдың алдында саят кештім, өкінбем*» («Шайыр...» ҚТФС. 458-б.)

саят (саяттық) құрды – құспен аң аулады, құс салып саяттық құрған, қыз ұзатып ас беруді, өлік жөнелтуді суреттейтін тараулар.... жеке-жеке-ақ ғылыми-этнографиялық толайым еңбектерге пара-пар» (ҚТФС, 458-б.)

саяттан қашты – аң аулаудан құс қашты. «Тұғырым тұл, тұйғын қашты саяттан. Өзегімде секілді бір от жаққан» (М.Мақатаев). Бұл жерде ақын қолынан бақ құсы кетуді айтып отыр.

Аңшы – аң аулаушы, аңды аңдушы, соңына түсіп аулап алушы адам.

Аңшылар аңға шықты мылтық алып,

Иттерін жүйрік-жүйрік ертіп алып (XX ғасыр, қазақ ақындары, ҚТФС. 284-б.)

Аңкөстік. Қазақ халқы осы сөздің тым ертедегі ұғымын еске ала отырып, аңкөс адам дегенді өте үлкен мамандық иесі деп білген. Тас, таяқ, сойыл, шокпар, су, түтін, тор, тұзақ, ау, қақпан, ат, ит, құс, садақ, мылтық, сияқты қару-жарақпен, аң аулай білетін, осы қару жарақтың бәрін немесе бірнеше түрін пайдаланып, аң аулаған адамдарды **аңкөс адам** деп таниды. Аңкөстік өзі аулап жүрген аңның сыр-сипатын түсіне білетін маман деген ұғымды береді. «Аңшының қанша айласы болса, аңның да сонша айласы болады» дейді халық.

Құсбегі – қырандарды түрге, топқа, текке айыра білетін, оларды өз ішінен жікке, туыстыққа, ұрпаққа, бөле білетін адам. Қазақ құсбегілері осы қырандардан *бүркіт, ителгі, лашын, сұңқар, қарақылыш, бидайық, тұрымтай, жағалтай*, сияқтыларды **қара көздер тобына** жатқызса, қаршыға, тұйғын, қырғиларды **шегір көзділер** тобы деп атайды. Сонымен қатар, қыранның әлді-әлсіздігін, қыран не қыран еместігін, қыранның мінез-құлқын, жасын, жас мөшерін, табиғи ерекшеліктерін айыра білетін адам.

Бүркітші – бүркітті ұстай білетін, бүркітті баға білетін, бүркітті аттылы-жаяу алып жүре білетін, аңға сала білетін, аң мен құстан «орташа» сауаты бар адам.

Қағушы – қолында құсы жоқ, бүркітшілерге қолғанат болып жүрген адамдар тобы немесе адам. «Сонарды күткен үлкен аңшы мен қағушылар ерте аттанған» (М.Әуезов).

Салбурын – саятшылық және аң аулау кәсібінің бір түрі. Аң аулау маусымы кезінде аңшылар топталып, аңы мол жерлерге сапар шегеді. Сартабан, сарытұғыр, арқалы құр, жақсы ат, қыран бүркіт, түзу мылтық – бәрі бірдей сайланады. Аңкөс аңшылар, бапкер құсбегілер, білгір саңлақ саятшылар, құралайды көзінен ататын мергендер, аңқұмар қағушылар, елгезек атшы-қосшылар бас қосады. Ел-жұрттан аулақ иенгешығып, бықсық-дүниешілік құрғырдан қол үзіп баоып, қос, жадағай қос, сәргер тігіп, айлап, бірнеше айлап (әдетте қарашадан бастап ақпанның аяғына дейін), жатып, аң аулайды. Өте көне тарихтан келе жатқан әр жылғы қыс маусымында қалмай жасалатын осы саятшылықты қазақ халқы «салбурын» деп атаған. Иә, еркін табиғатта еркін жүріп, аң қуып, бүркіт салу, саят құру, бай табиғатты тамашалау, табиғат байлығынан ләззат алу, рахат табу – дүниедегі бір ғанибет.

Тілімізде «бап» сөзі өте көп кездеседі. *Бап, бапталды, бапталмады, бабы келмеді. Бапты, бапсыз, бабы кеткен, бабы жетпеген, бап кезі, дер бабы, дер кезі, дәл бабы, дәл уағы, нәшіне, қырпыуына, орайына келді.* Өнші, күйшіге бап керек. Адамға бап керек, қыранға бап керек, малға бап керек, жүйрікке бап керек: «*Ат шаппайды, бап шабады*», «*Бабына келген тұлпардай, шабытына келген сұңқардай, жыр теңізін шалқытар Жамбыл келді бабына*». Осы «бап» сөзіне орай тілімізде «бапкерлік» деген ұғым пайда болған. Ұлы Абай: «*Қыран бүркіт не алмайды салса баптан*» дегенді өте орынды айтқан. Абайдың даналық тұжырымына үңіле қарасақ: баптай білсең ғана дейді де, жауапкершілікті қыранға ғана емес, бапкерге айтып отырғаны белгілі. Бапкерлік дегеніміз – құстың мінез-қылық, сырын білу деген сөз. Егер құсбегілік өнерін ғылым деп санасақ, онда «бап» осы ғылымның ең басты, ең күрделі саласы деуге болады. Бапкер бола білмеген адам құс ұстап игілігін де, саятшылық жасап қызығын да көре алмайды. Соған орай айтқанда, құсбегі болам деген адамның ең алдымен бапкерліктен сауаты болуы керек. «Бапкер» сөзі қазақша кер/гер – арабша – кар. Араб тілінде кар – іс, жұмыс, еңбек ұғымында.

Қазақ халқында: «*Құс тамағы үшін алады*» – деген мәтел бар. Оның ет бабы, әл-қуаты, талап-тілегі, мәнез-қылығы, көңіл-күйі, аңға деген аңсары, шабыты мен зар күйі қай дәрежеде екенін бақылай жүріп дөп табу – бапкердің негізгі мәселесі. Бапкер асау құсты қолға үйреткенде алдымен оның аяқбаулары болуы керек. Құс аяқбаулары – *балақ (білезік бау), шолақ аяқбау, ірге бау, шыжым* деп жабдықтар қатарында өлшемі мен үлгісі де айтылады. Олардың ішінде тағам-

талабы, шарты көбі – *балақ бау*. Құсқа арналған баулардың басқаларын кез-келген қайыстан, жіптен уақытша жасауға болады. Бірақ балақ баудың іші жұмсақ (түкті жұмсақ) болса, сүйкеледі де балақ жүнді қырқып тастайды. Балақ бауды жасау үшін жарғақ, қайыс, былғары, хром сияқты іші жұмсақ, сырты мықты материал пайдаланған. Балақбаудың астары жұмсақ болғандықтан, жүргенде аяғын қажамайды, ал сырты сыртқы ортадағы қатты, бұжыр заттардан қорғайды. Тілімізде «*Жылқы ұстамақ болсаң – құрығыңды, құс ұстамақ болсаң-бауыңды*» деген аталы сөз осыған орай шыққан болар. Тілімізде «*тегеурінінен байлау*» деген тіркес бар. Ол да осы құсбегілікке қатысты шыққан сөз тіркесі. Асау құс талпына-талпына сирағын балақ бауға қажатып, жаралап тастайды. Мұндайда қазақ құсбегілері құсты жіліншектен емес, тегеуріннен байлау әдісін қолданады. Тегеурінінен байлау үшін әрі мықты, әрі жұмсақ қайыс таспаны пайдаланады.

Ж.Бабалықұлы, А.Тұрдыбаев: «Қазақ тіл блімінде құсты қолға үйретудің кезеңдерін «*шыжымның ұшымен шақыру*», «*ірге баумен шақыру*», «*далбайға шақыру*», «*баулу, бау ашу*», «*құс аяқтанды*», «*тырнақ алды*» деген сөз тіркестерімен береміз. Және әр кезеңнің өзіне тән қиыншылығы мен қызық тұстары бар» – деген пікірді келтіреді (Бабалықұлы, 2009: 97).

Жыртқыш құс қолға үйреніп, тірі шарғыдан бүркітті алғаш айырғанда, аңшылар көбіне бұрыннан келе жатқан әдіс бойынша, сабырлы үнмен «*әй-әй*», «*қа-қа*» деп олжасын суырып алатын болған.

С.Кенжахметұлы: «*Топ қанат. Топ қанат болу, топ болу, топ аяқ болу* – аяқ-қолын жаза алмайтын, өз бетімен жүріп тұра алмайтын, қарын жайып, қанат қағып ұша алмайтын сырқат деген сөз. *Арық асау*. Жуас құстың көп уақыт қолға алынбай, аттылы жаяу жүрілмей, сылап-сипаламай қалуы оның мінезіне үлкен өзгеріс жасайды. Оның балалы-шағалы, малды-жанды ортадан аулақ байлануы, онымен қарым-қатынастың азая беруі салдарынан, адамды көргенде жатсынатын, тіпті өз иесін көргенде де оған тосаңси қарап, айбат шегетін болып алады», – деген пікірді тілге тиек етеді (Кенжахметұлы, 2007:101). Мұндай өзгерісті құсбегілер «*арық асау болыпты*» деп атайды. «*Аш кісі ұрысқақ, ауру кісі тырысқақ*» дегендей, аш болған құс арықтайды. «*Асау*» сөзіне «*арық*» ұғымының қосылауы да осыдан шықса керек. *Бап* туралы айта берсе көп, таусылмайтын қазына бар екені анық. *Асау құспен байланыс бабы, асау құсты үйрету бабы, шырға тарту бабы, малды-жанды ортаға үйрету бабы, жем беру бабы, түлек бабы, қайыру бабы, аңға алып шығу, аңға салу бабы, ем-дом жасау бабы, күнделікті бағып-қағу бабы* толып жатқан баптар мен шарттар бабы.

Қазақ тілінде «*түлеу*» деген сөздің мағынасы көп. Бұл сөздің түп тәрікіні белгісіз. Қазіргі ұғымда: ескісін тастап жаңасын киді, ескі жапырақтарын тастап, жаңа жапырақ шығарды, жылан қабығын тастады (түледі), бұғы мүйізін тастады (түледі), мал түлеп жүнін, құс түлеп қауырсынын тастады. «*Ит бауырынан түледі, бауыр жақта қыс жақсы болады*», «*ит жонынан түледі, жон жақта қыс жақсы болады*», ешкі-қой таңынан түледі, жақсы түледі, толық түледі, жартылай түледі, түлете алмады, түлеткісі келмеді, түлеттірмеді тағысын тағы... Кейде «*түлеу*» деген сөз ауыс мағынада адам тұрмысының жақсару жағын көрсету үшін де айтылады: «*Бұрын көн шалбары бұтына қатқан тақыр кедей еді, енді байыды, күйленді, тұрмысы жақсарды*», – деген сөздің орнына өмірі түледі, тұрмысы түледі деп те атайды. «*Түлеп шыға келді*», – деген қалжың да бар. Кейде осы сөз адамдардың мінез-құлқына байланысты да айтылады. Қайғы-қасірет шегіп, ауыр күндерді басынан өткерген адамның өзін-өзі жұбатып, ауыртпалыққа берілместен тез есін жиып, көне дертті, қайғыны ұмытып, сілкініп шыға келгенде «*оның жаны жадырап шыға келді, жаны түлеп шыға келді, жаны түлеп сала берді*» деп те атайды. Жалпы алғанда түлеу сөзі жаңару, жаңғыру, жаңғырту дегенде жаңарды жаңа ой, жаңа арман, жаңа тілек, жаңа тұрмыс, жаңа белес деген ұғымды береді. Жалпы табиғаттағы осы құбылыс қырандар өмірінде де кездесіп отырады. Әсіресе қолдағы құстың ескі мамық, ескі жүн, қауырсындарын тастап, оның орнына жаңаны ауыстыруы түлек кезіндегі табиғи талабы мен оған жасалған түлек бабына байланысты. Ал қыранның түлек бабы дегеніміз – бапкердің қабілеті мен құдіретіне тән жұмыс.

Қазақ құсбегілері ескі жүн, қауырсындарын түгел ауыстырған бүркітті жақсы түлеген, толық түлеген деп айтады. Ал, жақсы түлеген бүркіттің жүні мен қауырсындары күн нұрына күймеген жаңа күйінде көк кептердің немесе көкала үйректің мойнын жүні сияқты көгілдір тартып, сынып қайтқан жарықтың сағымы арқылы құбылып, шаңыт беріп көзді алдай береді. Соған орай толық

түледі, жақсы түледі дегеннің орнына «*шаңым түлек*», «*көк шаңым түлек*» деп те айтады. Түлекке отырғызған күннен бастап-ақ оған еттің нәрлісін, құнарлысын беру керек. Мал еті, аң еті, құс еті – бәрін де беруге болады. Әсіресе жаңа сойылған жылы қанды еттерді тояттата беру өте пайдалы. Мұндай ет құсбегілер тілінде «*жылы қан*» деп аталады. Тілімізде «*көк соқ*» деген тарихи сөз бар. Құстың ескі жүн, қауырсындарының түбінен сыртқа теуіп өсіп келе жатқан өсінділер тебіндеп шыққан кезде көне түктердің түбі босап, өзінен-өзі түсіп қалады. Бір жағынан құстың өзі де тұмсығымен тарап түсіріп тастайды. Ал, көне түк түскен орнынан көп кешікпей-ақ іші қанға толы, сырты былқылдақ, көк сүйір зат сыртқа теуіп шығады. Оның сырты ақ түсті болғанмен, ішіндегі қан мен түктің өңіне қарай көгілдір түсті болып көрінеді. Құсбегілер сол көрінісіне қарай оны «*көк соқта*» деп атайды. Көк соқтаның зақым болуынан кейде оның түбі кезек алып, асқынып жараға айналады. Бұл жараны құсбегілер: «*құрт қанат*» деп атайды.

Құс бабын ойлағанда жемді ауызға алмай өтуге болмайды. Өйткені жем – құс бабының ең басты, ең негізгі бөлігі. Қазақ тіл білімінде жем өлшемдеріне байланысты сөздер мен сөз тіркестері пайда болған. Жемнің артық-кем болуынан құстың бабы бұзылатыны рас. Солай болғанмен қазақ құсбегілері бүркіт жемін таразылап көрген емес. Жем беруді «*тамақ үшін*» және «*бап үшін*» дейді де, мына төмендегіше екі түрлі шартты жағдайға бөледі.

Тамақ үшін жем беру. Мұнда қолда отырған құстың әдеттегі қарапайым тіршілігіне тән күнделікті еселі тамағын беру, азықтандыру ғана көзделеді. Осы мақсатта берілетін жемнің шарты, тұрақты ережесі жоқ. Мұнда аз да, көп те беріледі.

Бап үшін жем беру. Бап жемі – қыранның түлек кезінде берілетін жем, қыранды қайырып жүргенде берілетін жем және зар күйінде аңға салып жүргенде берілетін жем болып үш кезеңді түрге бөлінеді.

Т.Әлішеров: «*Жем аттары – «қызыл», «жылы қан», «түлек жемдері», «сары бөртпе», «ақ жем», «толарсақ» тағысын тағылар. Жемнің өлшем мөлшерін атағанда – тояттау, тойдыра беру, тарта беру, бөтегесін көтеру, орта бөтегелі, сылаң бөтегелі, аз беру, күнде беру, күн ара беру, тағы сол сияқты өлшемдер мөлшері айтылады. Соның сыртында: бір жапырақ, бір шоқым, бір тартым, бір сығым, бір уыс, бір шеңгел, шолақ сан* деген өлшемдер де қосанжарлап айтылып жүріледі» – деген (Әлішеров, 1994: 45).

Жоғарыда аталған жем аттары мен жемнің өлшем мөлшеріне тән атаулардың барлығы болмаса да бірнешеуін айта кетсек. *Қызыл.* Тірі дененің бәріне қорек беріп тұратын, тамырларды қуалап ағатын қызыл түсті сұйық зат – қан. Бір кесек қызыл ет – құс жемі. Сөлі сорғымаған жас ет не болмаса ұйыған қан. Қазақтар түсіне байланысты *қызыл* деп атаған. Ет құстың басты қорегі болғандықтан, ол балғын, әрі тойымды болуы керек. Құсты қолдан тамақтандырғанда бапкерлер көбіне майлы болса, етінен майын ажыратып алатын болған. Тоят. Түз қыраны өзі аңға шығып, басып алған жемтігін өзі тойғанша жеп тамақтануы. Бұл қолдан тамақтандыру емес. Құс жемтігіне тойған соң лоқсып, артық тамақты сыртқа шығара бастайды. Бұл тойғанын білдірген сәт. Мұны қазақ құсбегілері аузынан шыққанша жеп «тояттау» деп атайды.

Тойдыра беру. Құсқа жем берудің бұл да бір өлшемі. Түлекке отырған құсқа және жай байлаулы отырған құсқа күніне немесе күнара тойдыра жем беріледі. *Тарта беру.* Бұл – мағынасы жағынан бұрынғы өлшеп беріп жүрген жем мөлшерін азайту деген сөз. Қай жағдайда болмасын беріліп жүрген жемнің құс бабына артық екендігі сезілсе, сол беріліп жүрген жем мөлшерін азайтып беру дегенді қазақ құсбегілері «тарта беру» деп атаған. *Сары бөртпе.* Бұл – қайырып отырған және зар күйінде аңға салынып жүрген құстарға берілетін жемнің бір түрі. *Ақ жем* – зар күйінде аңға салынып жүрген құстың бап қылауын түсірмей сақтау, кезеңінде берілетін жемнің бір түрі. Құс бабының мұндай кезеңінде – «қызыл» да «сары бөртпе» де артық болғандықтан, берілетін жемнің кенеуін және төмендете түсу керек болады. *Шолақ сан* дегеніміз – қоян, қарсақ, түлкінің жамбассыз екі жілігі. *Толарсақ* – ұсақ малдың не қоңыр аңның толарсақ сүйегі. Толарсақты жем деп те, ем деп те айтуға болады. Жем дейтініміз – оны шақыру жемі ретінде пайдаланады. Ем дейтініміз – оны құстың сырқатын емдеу үшін пайдаланады. Қазақтың салт-дәстүрі мен тіл білімінде *толарсақ тарттыру* деген түсінік бар. Көптеген себептерден құстың тұмсығы бітеді. Тұмсығы біткен құсты құсбегілер әртүрлі жолмен емдеп жазады. Емдеудің бір түрі – толарсақ тарттыру болып есептеледі. *Майы бөліну.* Түзден түскен асау құсты жуасытқанда, қолда отырған семіз құсты қайырғанда жем мөлшерін бірден азайтып, тапшылап жіберсе, құстың

тор еті тез төмендейді де, оның денесіндегі қалың май сол күйінде қалады. Осы қалың майды құсбегілер тілінде «майы бөліну» деп атайды. *Шел* – қазақ тілінде жұқа, өте жұқа қабық (пленка) жұқа шандыр, көк шандыр деген ұғымды береді. Мал мен аң терісінің өң бетінде жабысып тұрған жұқа шандыр қабатты тілімізде «шел» деп атайды да, шел мен тері арасына біткен майды «шел майы» деп атайды.

Көз жанарын ет басып өсетін сырқатты қазақ тілінде «*көзді шел басқан, шел қаптаған, шел жасқан*» деп те түсіндіреді. Адамдарды «*екі көзін шел басқыр*» деп қарғап та, «*май басқан гой*» деп кекетіп те жатады. Кейде «*шел бітпеді*» – даулет бітпеді, бағы жанбады, шаруасы оңбады дегенді білдіру үшін де айтылатын жері болады.

Халқымыз кейде *семіз, семірген, семіріпті* дегеннің орнына «*шелденген екен*», «*шелді екен*» деп те ауыс мағынасында айтады. Сонымен бірге, «*шел майы*» дегеннің орнына «*шел*» деп те айта береді.

К.Қ. Күркебаев: «Құсбегілікке қатысты атуларға тоқталғанда «*бүркіт қоясы*» деген ұғымға тоқталсақ. Жалпы *қоя* дегеніміз – ит пен құста болатын ішкі кінәраттың бір түрі. Жыртқыш аң мен жыртқыш құстар өз қорегін қыл-қыбырымен қылғи салады да, содан ішке дерт байланады. Іште жиналған осы ласты хайуанаттар хайуанаттар табиғи емдеу жолымен алды-артының бірінен өздері сыртқа шығарып тастайды. Соны қазақ тілінде *қоя тастау* деп атайды да, тасталған заттың өзін *қоя* дейді. Құста болатын ішкі кінәратқа қарай бүркітке салатын қояның түрі көп. Соған орай тілімізде *киіз қоя, тал қоя, сүйек қоя, зерде, томыртқа, мұсатыр ішкізу* деген секілді атаулар пайда болған» – дейді (Күркебаев, 2013: 73).

Тіліміздің ауыз және жазба әдебиетінде *шыр, шырға, шырғалау* деген сөздер көп кездеседі. Тіліміздегі *шыр бітті, шыр бітпеді* деген тіркестер жеке адамдар мен хайуандарға қарата айтылады да, малдың ет жеңділігі мен етінің ояздығын, адамның бар-жоқтығын білдіреді. Демек, «шыр бітті» деген сөздің барлыққа, «*шыр бітпеді*» деген сөздің жоқтыққа айтылғаны. Егер сөз түбірін дара қалдырсақ – ет, май, қызыл, қан, сөл, су, жон, қоң, сияқты зат есімді түбірлерге балама жауап беріп тұрғаны және шыр сөзінің «*бар*» деген ұғымда тұрғанын байқаймыз. Құсбегілер тіліндегі шырға – «*қызыл*», «*далбай*», «*кеп*», «*тірі*» сияқты атаулармен де айтыла береді. Құсбегілер осы шырғалардың көмегіменасау құсты қолда баулиды. С.Кенжахметқылы: «Қазақ тіл білімінде құсбегілікке қатысты *тор, тор құру, құндақ, бүркітті атып ұстау, құсты тояттатып ұстау, бүркітке қақпан құру, құс қақпан, қақпан, киіз тиек, тұзақ* сынды сөздер мен сөз тіркестері сөздік қорды молайтуда» – деген пікірді ұстанады (Кенжахметұлы, 2001: 80).

Құсбегілікке қатысты атаулар қазақ таным-түсінігінде, жалпы әр қазақтың ой-санасында ерекше орын алатыны белгілі. Оған себеп, біріншіден, адамзат баласы пайда болғаннан бері өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде біте қайнасып келе жатқан аңшылық кәсіптің өзіндік тарихы, екіншіден, еркіндік пен батырлықтың символы саналатын бүркіттің бейнесі халықтың санатүйсігінде терең сақталып, тілінде, халық ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрінде, наным-сенімі мен ырым-жоралғыларында өзіндік бейнесін қалдырған.

Қорытынды

Саятшылық – ғажап құбылыс, үлкен өнер, зор ғылым. Ол халық жүрегіне жол тартқан көптеген әдеби, мәдени және музыкалық шығармалар тудырды. Қазақ өмірінде саятшылық – рухани күш-қуат, адамзат айбыны мен айдыны, тіршілік көзі.

Қазақ – ділмар, сөзге ұста халық. Тілімізде саятшылық, оның ісінде құсбегілік терминологиясы өте бай. Қазақ тілінде осы саятшылыққа байланысты туған мың жарымдай сөз бар. Олар қазір де небір тарихи жазбаларда, көркем әдебиетте кеңінен қолданылады. Осы атаулардың бір-біріне айырбасталмайтын өзіндік қызметі мен жөн-жосығы, жол-жоралғысы тағы бар. Олардың қолданылу аясы мен сөзжасамдық құрылымы мақалада көрсетілген. Қорыта келгенде, жұмысымызда аңшылыққа, саятшылыққа қатысты кейбір атаулар арнайы зерттелді. Аң аулап, құс салуда құсты баулап, баптаудың егжей-тегжейіне зер салып, соның сырын ашып түсіндіруге тырыстық. Тілімізде сирек кездесетін құсбегілік жайлы лингвистикалық материалдар ұтымды пайдаланылды. Мақалада жалпы халықтың орнитология саласындағы білімі мен ұғымдары жайлы, құстарды өсіру тәсілдері, оны ұстап алу амалдары және саятшылық кезіндегі әрекеттер баяндалды.

Әдебиеттер

- Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. (2009) Қырандар. – Алматы: Жазушы, 2009. – 224 б.
- Кенжеахметұлы С. (2007) Жетіқазына (төртінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2007. – 136 б.
- Кенжеахметұлы С. (2006) Жетіқазына (үшінші кітап). – Алматы: Ана тілі, 2006. – 136 б.
- Әлішерев Т. (1994) Ит жүгіртіп құс салған. – Алматы: Қайнар, 1994. – 192 б.
- Күркебаев К.Қ. (2013) Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 191 б.
- Кенжеахметұлы С. (2001) Жетіқазына (жиған-терген). – Алматы: Ана тілі, 2001. – 137 б.
- Қайдар Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Қайдар Ә. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. III том. Табиғат. – А., 2013. – 608 б.

Referenses

- Babalaquly Zh., Turdybaev A. (2009). Qyrandar [Eagles]. Almaty:Zhazuzhy (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2006). Zhetiқazyna [Seven treasures].Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Alisherov T. (1994). It zhugirtip qus salgan [It zhugirtip qus salgan]. Almaty: Qainar (in Kazakh)
- Kurkebaev K.Q. (2013). Qazaq tilinin ruhani zhane materialdyq leksikasy [Spiritual and material vocabulary of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq universiteti (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2001). Zhetiқazyna [Seven treasures]. Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly S. (2007). Zhetiқazyna [Seven treasures]. Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Qaidar Ä. (1998). Qazaq tilinin ozekti mäseleleri. [Actual problems of the Kazakh language] Almaty: Ana tili (in Kazakh)
- Qaidar Ä. (2013) Qazaqtar ana tili äleminde: etnolingvistikalıyq sözdık.[Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary] III tom. Tabıgat. A., 2013. 304 b. (in Kazakh)

Ж.К. Туймебаев¹ , К. Жанабаев¹ , Н.Ж. Шаймерденова^{1*} , У.А. Ислямова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: turkology.ri@gmail.com

РОЛЬ ФОРМУЛЬНОГО КОМПОНЕНТА В ОРГАНИЗАЦИИ СТИЛЯ И ЖАНРА ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII вв.

Аннотация. В настоящей статье впервые исследуется роль формульных единиц в организации стиля и жанра устной поэзии казахских жырау XV–XVIII веков. Основной целью статьи авторы считают изучение поэтической техники и формульности устной поэзии жырау, выявление и описание их связи с древними историко-генетическими истоками: с суггестией, магией и ритмизованными заклинаниями, а также – описание их прямой функции – организации стиля и жанра устного поэтического произведения. Формульно-стилевые единицы впервые изучены на материале героической поэзии жырау XV–XVIII веков. Впервые же применяется в научном исследовании и метод устной теории Пэрри-Лорда, придающий формулам и поэтической технике самое основное значение в организации текста. Используются историко-генетический и структурно-семантический методы исследования текста, которые позволили выявить закономерности возникновения, развития и функционирования искусства жырау XV–XVIII веков как традиционного, но доминирующего, виды и функции формул и формульных образований. Практическая ценность статьи заключается в дальнейшей разработке данного метода на материале уже других носителей устной поэтической культуры казахского народа, в написании монографии «Поэтическое слово в мифе, обряде и ритуале», посвященной устной поэтической культуре казахского народа и подготовленной к изданию в рамках Проекта МНВО РК «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной стилистики» и грамматики поэзии жырау XV–XVIII вв. Частотный словарь».

Ключевые слова: анафора, жырау, повтор, редиф, формула, стиль, жанр, поэзия.

Ж.К. Туймебаев¹, К. Жанабаев¹, Н.Ж.Шаймерденова^{1*}, У.А. Ислямова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: turkology.ri@gmail.com

XV-XVIII ғғ. ЖЫРАУ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАНРЫ МЕН СТИЛІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ФОРМУЛЬДЫҚ КОМПОНЕНТТІҢ РӨЛІ

Аннотация. Аталмыш мақалада алғаш рет XV–XVIII ғғ. қазақ жыраулар ауызша поэзиясының стилі мен жанрын ұйымдастырудағы формульдік бірліктерінің рөлі зерттеледі. Авторлар мақаланың негізгі мақсатын – жыраулар ауызша поэзиясының поэтикалық техникасы мен формульділігін зерттеу, олардың көне тарихи-генетикалық дереккөздермен (суггестиялық, магиялық және ырғақты үнмен жалбарыну, сондай-ақ олардың тікелей атқаратын қызметін сипаттау, ауызша поэзияның стилі мен жанрын ұйымдастыру) байланысын анықтау және сипаттау деп көрсетеді. Формульдік стиль бірліктері алғаш рет XV–XVIII ғғ. жыраулар батырлар поэзиясының материалдары негізінде зерттелді. Осы ғылыми зерттеуде поэтикалық мәтінді құрастырудың формуласы мен техникасын талдауда Парри-Лордтың ауызша теориясының әдісі қолданылады. XV–XVIII ғғ. жыраулық өнердің пайда болу, даму және функциональдық заңдылықтарын дәстүрлі формалары, олардың басым түрлері мен формульдік элементтерінің түзілу қызметтерін анықтауға мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық және құрылымдық-семантикалық әдістері қолданылды.

Мақаланың практикалық құндылығы осы әдісті басқа да қазақ халқының ауызша поэтикалық мәдениетін жырылайтын материалдарды талдауда және ҚР ҒЖБМ «XV–XVIII ғғ. жыраулар поэзиясының көркемдік-анықтаушы жүйесі, «формульдік стилистикасы» және грамматикасын зерттеу. Жилік сөздігі» гранттық жобаның аясында «Миф, ырым және ырымдағы поэтикалық сөз» монографиясын жазуда көрініс табады.

Тірек сөздер: анафора, жырау, қайталау, редиф, формула, стиль, жанр, поэзия.

Zh. K. Tuimebaev¹, K.Zhanabayev¹, N.Zh.Shaimerdenova^{1*}, U.A. Islyamova²

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: turkology.ri@gmail.com

THE ROLE OF THE FORMULA COMPONENT IN THE ORGANIZATION OF STYLE AND GENRE OF ZHYRAU POETRY XV-XVIII CENTURIES

Abstract. In this study, for the first time, the role of formula units in the organization of the style and genre of Kazakh *zhyrau* oral poetry of the XV–XVIII centuries is explored. The main goal of the paper is to study the poetic technique and formulary of *zhyrau* oral poetry, to identify and describe their connection with ancient historical and genetic sources: suggestion, magic and rhythmic incantations, as well as a description of their direct function – the organization of the style and genre of oral poetry. Formula-style units were studied for the first time on the material of the heroic poetry of *zhyrau* of the XV–XVIII centuries. For the first time in scholastic research, the Parry-Lord method of oral theory is also used, which attaches the most basic importance to formulas and poetic technique in the organization of the text. The historical-genetic and structural-semantic methods of studying the text were used, which made it possible to identify the patterns of emergence, development and functioning of the *zhyrau* art of the XV–XVIII centuries as traditional, but dominant, the types and functions of formulas and formula formations. The practical value of the paper lies in the further development of this method on the material of other carriers of the oral poetic culture of the Kazakh people, in writing the monograph “Poetic Word in Myth, Rite and Ritual”, dedicated to the oral poetic culture of the Kazakh people and prepared for publication within the Project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “The study of the artistic-defining system, “formal stylistics” and grammar of *zhyrau* poetry of the XV–XVIII centuries. Frequency Dictionary” (under the Program of Grant Financing of Scientific and Technical Projects for 2021–2023 by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan), [IPH AP09261377].

Keywords: anaphora, *zhyrau*, repetition, redif, formula, style, genre, poetry.

Введение

Организация художественного мира и художественного текста поэзии жырау XV–XVIII веков, их поэтического стиля – один из сложных и актуальных аспектов современной фольклористики и казахского эпосоведения. Актуальность заключается в том, что творчество жырау представляет собой узловую проблему казахской истории и литературы. Сегодня это необходимо связать с идеями государственности и независимости казахского народа (Жанабаев, 2021). Такую литературную эпоху в науке обозначили «героическим веком», ведь понятие «героический век» закрепилось не только за эпохой, породившей «Илиаду» и «Одиссею», но и за типологически родственными эпохами, вызвавшими к жизни эпосы индийцев и германцев, кельтов и славян, тюрков и иных народов.

Во-вторых, творчество жырау можно рассматривать как древнейшее, дошедшее до нас в чистой форме. Оно уходит своими традиционными истоками к архаической культуре первых ритуальных посредников (дәнекер), а затем – жаубырыншы и сыншы, о чем нам поведал Е.Д.Турсунов. Ученый обратил свое внимание на то важное обстоятельство, что жырау является создателем жанра героического эпоса, автором первых од (мадақ жыры, мадақтау), что его художественно-стилевые и мировоззренческие принципы шли параллельно с развитием культа аруаха – основного содержательного источника героического эпоса.

Последние два обстоятельства дают нам возможность исследовать самые основы древней словесной культуры, которые, по меткому наблюдению Ч. Ч. Валиханова, дошли до нас в *чистой* и *правильной* форме в силу многовековой традиции, не знавшей иных влияний, традиции (Валиханов, 1986: 400). То есть тут важен историко-генетический подход. Необходимо также учитывать, что перед нами *синкретическое* явление и древнего, и нового порядка, явление вековой традиции и вполне оригинальной, индивидуально-авторской поэзии, совершенно отличной не только от традиций других носителей поэтической культуры (акынов, салов, сэри и баксы), но и отличающей конкретным стилем каждого индивидуального автора (идиостилем) и каждого отдельного произведения.

Учитывая эти *основные* и другие обстоятельства, необходимо сделать вывод о влиянии исторической эпохи на язык и стиль автора, о стиле как особой системе отбора певцом художественных средств и приемов. Мы теперь говорим об индивидуально-авторской поэзии жырау, о том, что в каждом конкретном устном произведении того или иного жырау запечатлено его особенное, его оригинальное мирозерцание, его художественное своеобразие.

Разбирая современные теории эпоса, исследователь Е.М. Мелетинский обратил особое внимание на то, что эти авторы выводят «весь эпический стиль из поэтической техники устной поэзии» и на то, что формулы ими понимаются как носители «мифологического содержания».

Несмотря на критику со стороны разных национальных школ эпосоведения, о которой упоминает А. Лорд и переводчики его первого русского издания, мы посчитали вполне *обоснованным* для нашего исследования оба этих положения авторов устной теории и полагаем, что древняя казахская (тюркская) эпическая культура, сохранившая в силу традиционности свои «чистые» формы (Жаксылыков, 2017: 258) может в полной мере дать ответы на многие вопросы, поставленные авторами устной теории и привлечь интерес к наиболее перспективным и наименее исследованным аспектам древней устной поэзии казахского народа.

Этими обстоятельствами объясняется и *обоснованность* выбора темы: необходимость структурно-семантического анализа формульных единиц с целью выявления их сакрально-мифологических и функциональных признаков, ведущих к дальнейшей реконструкции древнего поэтического мышления, *начальных оснований* текста – обряда и ритуала.

Таким образом, *объектом* нашего исследования становятся формульные единицы, функционирующие в поэзии жырау XV-XVIII веков. По большей части они выступают как «строительный материал» (анафора, редиф, монорим и т. д.), и вместе с тем, как важнейшее средство организации языка и стиля устного произведения.

Например, в произведении певца XV века Казтугана жырау все художественно-образные и стилистико-синтаксические структуры действительности текста подчинены доминирующему образу – образу человека и формируют художественный образ этого человека. Он может наделен своими позитивными и негативными характеристиками – эпитетами, метафорами, сравнениями и гиперболами. Положительные его черты вполне традиционны: он – потомок достойных предков, хранитель родовой славы и чести, продолжатель их боевых доблестей:

1. Азамат ердің баласы	1. сын достойных героев
2. Жабыққанын білдірмес,	2. не выкажет волнений
3. Жамандар мазақ қылар деп!	3. от насмешек людей недостойных

Художественные принципы и поэтическая техника героических певцов сформировались в глубокой древности и наша задача – рассмотреть, какова роль формульно-стилевого компонента в организации художественного стиля и жанра жырау

Формульно-стилевые единицы составляют основной класс «строительной» техники, организующей семантику и структуру художественной формы. Такова выделенная нами эпическая анафора *Жа-Жа*. Основная ее функция в художественной речи – *заострить* внимание слушателя на теме, на основной, заключительной, идее произведения. Поэтому она и называется *тематической* анафорой, или идейно-тематической.

Вторая ее важная функция заключается в том, что, выступая древнейшим элементом формульной грамматики, она проливает свет на природу стиля и жанра данного устного высказывания певца. Это происходит за счет лексико-семантического содержания и поэтической формы жыра, интонации. Таким образом, заключительная мысль этого поэтического суждения представлена в виде эпической анафорической формулы, цель которой – обратить внимание «знающих» и «слышащих» на основной идее автора.

Материалы и методы

В ходе изучения функций формульно-стилевых единиц, организующих художественный мир и художественный текст поэзии жырау нами использованы известные печатные материалы, издания, проверенные временем и давно введенные в научный оборот. Это текстологические опыты М. Магауина «Бес ғасыр жырлайды», Е. Турсунова «Таза мінсіз асыл сөз», а также ценные исследования видных казахстанских и зарубежных фольклористов и литературоведов в сфере семантики и структуры устной поэзии С.Акатаева, Ж. Ж. Бектурова, Б. Ш. Абылкасимова, М.М. Ауэзова, З.А. Ахметов, Мауленов А.; О.А. Нурмагамбетовой, С. Негимова, А. Ж. Жаксылыкова, Е.Д. Турсунова, А. Кодара, К.Жанабаев и других известных исследователей казахской эпической культуры. К данному аспекту также обращались А.Мауленов, А.Ш.Турганбаева, А.М.Фазылжанова и др.

Основными методами исследования функций формульного компонента в организации художественного стиля и жанра выступают *структурно-семантический* метод (Ж.Ж. Бектуров), *семантико-стилистический* (Б.Ш. Абылкасимов), *историко-генетический* (Е. Д. Турсунов),

культурологический (М.М. Ауэзов), *историко-типологический* (О. А. Нурмагамбетова), метод целостного анализа (А. Кодар), а также использованы *методы диахронического и культурно-исторического подхода* в происхождении разнообразных текстов, (А.Н. Веселовский, Ж.К. Туймебаев, К. Жанабаев) т.д.

Обзор литературы

Теперь скажем о последователях и критиках устно-формульной теории, их методах, необходимых для нашей работы. Это фольклористы с мировыми именами – Margalit Finkelberg, Cyril Justin Selvaraj, Vansina Jan, Steve Reece, John M. Foley, David F. Elmer, Dmitry Nicolayev, Andrew Bannister, Tate A.P., Slavica Rancovic и другие авторы. Кратко рассмотрим их подходы.

Большое значение формульному компоненту уделяет Dmitry Nicolayev. Он изучает актуальную проблему – «оценка формульной плотности текста или группы текстов» в устной поэзии. Сильная сторона его метода – охват самых разных текстов, от «гомеровских эпосов и гимнов» (Edwards, 1988), среднеанглийской аллитерированной поэзии (Ward, 1986), доисламской арабской поэзии (Monroe, 1972) до русских былин (Uxov 1975; Arant 1990). В казахской устной поэзии эту проблему освещали Ш. Ибраев и Б.Ш. Абылкасимов (Абилкасимов, 1984: 71). Ученый заключает: использование компьютерных технологий, «обеспечивающих удобный поиск полнотекстовых корпусов, может привести к новому консенсусу в этой области» Он предлагает новый алгоритм исчисления, более гибкий и мощный, что имеет практическое значение для исследований формульного языка и стиля казахской поэзии, для составления «Словаря частотности формульных единиц языка жырау XV–XVIII веков» (Nicolayev, 2020). Исследователь Margalit Finkelberg вновь вернулась к пересмотру проблемы – считать ли «Илиаду» и «Одиссею» Гомера традиционной поэзией в собственном смысле этого слова? Эту проблему решал Милмэн Пэрри. Его формульно-стилистический метод показал устное происхождение «Илиады». Но Margalit Finkelberg замечает, что Гомер, часто ссылаясь на практику традиционной поэзии, умалчивает о собственной практике, которая заметно отличается от нее. Отсюда и ее сомнение в традиционном устном происхождении двух поэм (Margalit Finkelberg, 2020).

John M. Foley рассматривает спорные аспекты теории устной формулы Пэрри-Лорда. Автор предлагает три максимы, заключающие в себе фундаментальные вопросы устной традиции: 1. «сравнение всегда должно быть смягчено контрастом»; 2) «устные традиции работают как язык, только больше»; 3) «устная поэзия – это очень множественное число существительных» (Foley, 2005).

Известный специалист Аарон Филипп Тэйт подготовил перевод предисловия одного из выдающихся собирателей современности Луки Марьяновича к сборнику устных эпических и лирических песен. А. Лорд знал его как «лучшего хорватского собирателя устно-традиционного эпоса конца прошлого века», хотя и критиковал его редакторские методы. Матия Мурко высоко оценила введение Марьяновича за внимание к деталям, уделенное им в описании процесса сбора песен, за его настойчивость в подрыве романтических представлений о производстве и передаче устного эпоса (Tate, 2021).

Результаты и обсуждения

Наблюдения над функцией формульных единиц в устной поэзии жырау показали, что все эти единицы и повторы способствует наибольшей изобразительности и выразительности жанра. Отдельный класс эпического повтора составляют формально-стилевые единицы устной поэзии, организующие ее структурную организацию в виде однородных синтаксических и стилистических конструкций.

Вот произведение Доспамбета «Қоғалы кәлдер, қом сулар...». Это философские размышления певца о жизни и смерти. Из содержания песни мы видим, что певец обречен на мучительную смерть из-за тяжелой раны. Он поет о прошлой жизни, и его песни полны героико-романтического пафоса. Он не жалеет о том, как быстро прошла молодость: как он разбивал кочевья по берегам бурных рек; как, подобно льву, он грозно восседал на аргамаче; как он облачался в холодный, как лед, доспех; как обнимал красавиц, распушив их душистые, густые, как снежные потоки, волосы; или, как оседлав рыжего, со звездой во лбу коня, он спешил на той и упивался свежим кумысом. Эта первая часть его романтико-героического повествования. Она повествует о земных радостях героя.

Таблица 1 – Первая часть: тематическая функция анафоры

<i>Доспамбет жырау, XVI ғ</i>	<i>Перевод</i>	<i>Краткие комментарии</i>
1. Қоғалы көлдер, қом сулар 2. Қоныстарқонған өкінбес.	1. Вдоль озер с кугой, вдоль бурных рек 2. Разбивал стоянку – не жалею	1. Участие тематической анафоры <i>Қо-Қо</i> . Тема: кочевая жизнь певца; романтизация походов.
3. Арыстандай екі бұтын алшайтып, 4. Арғымақ мінген өкінбес.	3. Словно лев, свешивал ноги (с коня). 4. Седлал аргамака – не жалею.	2. Участие тематической анафоры <i>Ар-Ар</i> . Тема: внешнее описание героя, его физической мощи.
5. Кілең бұздай кілшейтіп, 6. Көбелер киген өкінбес.	5. Надевал холодный, как лед, 6. Боевой доспех – не жалею.	3. Участие тематической анафоры <i>К-К</i> . Тема: Описание военного быта героя, портрет героя
7. Жұпарын қардай боратып, 8. Арулар құшқан өкінбес.	7. Что распуская густые, как снег, вкусно пахнущие волосы красавиц, 8. Обнимал их – не жалею	4. Тут отсутствует анафора. Описание любовных увлечений молодого героя, эстетизация его чувств.
9. Торы төбел ат мініп, 10. Той тойлаған өкінбес.	9. Оседдав гнедого со звездой во лбу, 10. Участвовал на тоях – не жалею.	5. Участие тематической анафоры <i>К-К</i> . Тема: радость жизни, ее полноты и щедрости.
11. Құрама шапшақ көп қымыз 12. Құйып ішкен өкінбес.	1. Что часто пил шипящий кумыс 2. – не жалею	6. Участие тематической анафоры <i>Құ-Құ</i> . Тема: наслаждение жизнью, осознание своего счастья

Здесь анафора не только выступает зачином каждого стиха, начинающим ту или иную тему, но главным образом *заостряет* на этой теме внимание слушателей. Она присутствует в 10 стихах, кроме 7 и 8. И играет основную роль в организации формы поэтического произведения, формируя его жанрово-стилевые особенности. Анафора всех всех приведенных примерах – слоговая. Это отмечено в таблице.

Вторая часть толгау – трагична. Певец сообщает о том, что на его войско с двух сторон напали враги; что стрелы, как острые рыбы кости, пробивали его тело; что кровь его течет, подобно реке, заливая полынь; что он умирает в высоких травах Сары-Арки.

В звуковой организации большую роль играет глагольная рифма *өкінбес*. Она трехсложная. Использована автором 7 раз. Выполняет много функций: а) способствует четкости ритмической организации жыра; б) регулярно повторяясь в конце каждого двустишия, она завершает тему общим мотивом – *не жалею*, – придавая всей речи морально-философский пафос и приподнято-возвышенную интонацию; г) имея значение регулярного повтора во всех стихах, она выстраивает весь синтаксис и организует строфику данного поэтического произведения; д) вместе с анафорой глагольная рифма *формирует* жанр, стиль и весь героико-романтический пафос толгау. Рассмотрим теперь взаимодействие анафоры с редифом в художественном тексте. Заметим основное: анафора стремится к внешней изобразительности героя, в то время как глагольная рифма – *не жалею* – раскрывает внутренний мир героя, его состояние:

Таблица 2 – Вторая часть: заключительная

Доспамбет жырау, XVI ғ	Перевод	Краткие комментарии
1. Екі арыстап жау шапса,	1. Если с двух сторон нападут враги,	Певец «нарушил» симметрию звука, опустив анафору. Но это – знак для «знающих» и «слышащих» текст. Четкость ритмических рядов обеспечена здесь смежной глагольной рифмой. Основной мотив – певец не жалеет, что жил и погиб как герой, – передается сквозной глагольной рифмой <i>өкінбес</i> .
2. Оқ қылқандай шанышылса,	2. Если вонзится стрела, как игла.	
3. Қан жусандай егілсе,	3. Если кровь будет густа, как красная полынь.	
4. Аққан судай төгілсе,	4. И потечет сверкающей рекой,	
5. Бетегелі Сарыарканың бойында	5. То среди степей Сары-Арки	
6. Соғысып өлген өкінбес!	6. О погибшем в битве – не жалею!	

Как видим, роль формульно-стилевого компонента (эпической анафоры и глагольной рифмы) в организации художественного текста жырау очень велика. Она исходит из самой синкретической природы средств поэтической техники. И певец просто мастерски использует ее, как музыкант, извлекающий звуки из свирели. Важнейшим видом поэтической техники, кроме *распределительной*, следует считать прием *невывявления* какого-либо признака на фоне общих признаков (как в примере с анафорическими темами). Так певец *заостряет* внимание на той или иной теме или идее. Существует, напротив, прием *проявления* какого-либо признака, т.н. эффект ожидания. Это довольно частый технический прием.

Замечено: глагольная трехсложная рифма (*өкінбес*), охватывая в общей системе поэтического целого значимое пространство, выступает его общим звуковым и смысловым и идейно-композиционным мотивом: *өкінбес...*, *өкінбес...*, *өкінбес...*, *өкінбес*. «Прошивая» песнь звуковым повтором, сквозная монорифма способствует лирической выразительности линий, а в финальной части выступает аккордом, замыкающим весь структурно-композиционный, семантико-стилистический и лирико-медитативный строй поэтической речи Доспамбета.

В процессе наблюдения над организацией художественного текста и мира возникла необходимость говорить об анафоре и глагольной рифме не только как «строительном» материале, но и как о *формульном средстве*, решающем свою самостоятельную *художественную, идейно-тематическую* задачу. Так, осмысление анафорических рядов в разных текстах жырау привело нас к пониманию устного текста как «составленного» из ряда относительно свободных тематических блоков, каждый из которых вполне самостоятелен и несет оригинальную тему и идею. Но благодаря глагольной рифме, «прошивающей» текст, мы замечаем, как все эти, внешне самостоятельные, темы и идеи структурно-организационно подчинены одной центральной теме и одной основной мысли, например, той заключительной мысли автора, что *не стоит жалеть своей жизни* ради боевых походов. В третьем случае перед нами обращение певца XVI века, Шалкииза, к хану Арыку. Выступая регулярным звуковым повтором, глагольная двусложная рифма *етер* несет утверждающее значение – *будет, так сделает!*

Шалкиіз жырау, XVI ғ.

1. Арық хан!
2. Менім ием Темір іс *етсе*,
3. Айналаңды берік *етер*,
4. Жиған малың тәрік *етер*,
5. Атың, тоның бұлды *етер*,
6. Өз басыңды олжа *етер*,
7. Сенің емің қызыл шашпау ханларды
8. Қилы жүріп көргенмін,
9. Арбаға тайдай ителіп,
10. Алтынды Бақшасарай, Қырымға
11. Өзізленген сұлтан жаның шалт *етер!*

1. Арық хан!
2. Если мой правитель Темир пожелает,
3. то возьмет тебя в крепкое кольцо,
4. то разграбит твой скот,
5. то, отнимет у тебя коня и шубу,
6. то станешь ты весь, с головой, его добычей,
7. знал я ханов с красной лентой в волосах,
8. видел их тяжелую участь –
9. как, запрягая их в арбу вместо коней,
10. гнали их в Золотой Бахчисарай и Крым,
11. выбивая из них благородную султанскую душу

Это значение повторяется во 2-м, 3-м, 4-м, 5-м, 6-м и в заключительном 11 стихе, оно говорит о монолитности жанровой формы. Такая форма с убеждающей семантикой *етер* характеризует жанр как *предсказательный*. Этому отвечает и синтаксическая структура *жыра*: звуковой утверждающий повтор глагольной рифмы вызывает особое суггестивное состояние – неотъемлемый признак ритуально-магических текстов.

Глагольная двусложная рифма организует звуковой строй и идейно-композиционную структуру *жыра*. Она несет основной мотив и формирует жанрово-стилевую природу устного произведения. Многократно повторяясь, она способствует большей выразительности авторской идеи. Текст выступает грозным предсказанием правителю его дальнейшей безрадостной судьбы. Так глагольная рифма формирует жанр *болжау* (предсказания).

Поскольку глагольная двусложная рифма *етер* охватывает значительное число стихов, то предсказанием здесь выступает каждый стих, состоящий с ней в паре. Такие предсказания представляют собой отдельную тему. Так, темой 3-го стиха становится предсказание певца о том, как бий Темир возьмет хана Арыка в крепкое кольцо; темой 4-го стиха – предсказание о том, как будет разграблен его скот, а темой 5-го – как хан лишится своего коня и шубы и т.д.

В финальной выступает предсказание о смерти хана. И композиционно, и структурно глагольная рифма формирует жанр, стиль, тему и поэтическую строфику устного произведения.

В следующих стихах, где глагольная рифма не участвует (7-й, 8-й, 9-й и 10-й стихи), певец подробно описывает тяжелую участь ханов с красными лентами в волосах, каких ему приходилось видеть в своей жизни. Он говорит, как этих ханов, словно коней, запрягают в арбу и гонят на невольничий рынок в Золотой Бахчисарай и в Крым, подгоняя плетью и выбивая из них султанскую суть. Так прорицает певец хану Арыку.

После такого подробного рассмотрения функции реди́фа в устном тексте *жырау*, выведем его общее значение в организации жанра *қоштасу*:

1) как особая форма звукового повтора реди́ф несет выразительную функцию, усиливает впечатление слушателя, создает эмоционально-психологический фон устного произведения, передает слушателю состояние лирического героя;

2) как структурный элемент жанра *қоштасу* реди́ф, регулярно повторяясь из стиха в стих, подводит слушателя к основному мотиву, который находит свое окончательное завершение в заключительной части произведения;

3) вместе с анафорой и другими средствами художественной выразительности и образности реди́ф участвует в формировании стиля и жанра поэтического высказывания, в структурно-композиционной, строфической организации устного поэтического произведения.

Предложенная проблематика имеет дальнейшие перспективы и позволяет значительно расширить привлекаемые тексты (тюрко-монгольских народов), как это происходит в публикациях авторов и участников грантового проекта МНВО Республики Казахстан ИРН АР09261377.

Исследование устной поэзии *жырау* XV-XVIII вв. может быть также связано с изучением языковых контактов (тюркско-славянских, тюркско-германских, тюркско-монгольских и т.д.), и это позволяет расширить перспективы дальнейшего исследования в многоаспектном плане – например, в проведении всестороннего компаративно-контрастивного и историко-этимологического анализа. В этом случае теоретико-методологическая основа опирается на концепцию, касающуюся тюркско-монгольских лексических параллелей Ж.К. Туймебаева (Туймебаев, 2008). Такой подход позволит увидеть диапазон исторических и культурных факторов взаимодействия между этносами.

Заключение

Как показывают наблюдения, в поэтическом тексте используется множество различные приемов (анафора, реди́ф, эпифора), которые выполняют важную роль при выражении конкретных идей и эмоций. Они не просто передают содержание, а обогащают поэтический текст различными ритмическими и звуковыми качествами, придавая ему особую экспрессию. Результаты нашего исследования позволили прийти к следующим выводам:

1) стилистические особенности художественного мира и текста поэзии *жырау* раскрываются непосредственно через семантику и структуру художественных форм, их образительные и

выразительные средства. Корпус устно-стилевой техники певца составляют различные звуковые средства, такие как *анафора*, *монорим*, *редиф* и *глагольная рифма*;

2) наиболее распространенным средством организации художественного мира и художественного текста героического певца жырау является *глагольная рифма*. Регулярно повторяясь, она способствует монолитности, целостному движению мысли певца, его *этическому стилю*;

3) анафора не только выступает зачином каждого стиха, начинающим ту или иную тему. Главным образом она *заостряет* на этой теме внимание слушателей. Играет основную роль в организации формы поэтического произведения, формируя его жанрово-стилевые особенности;

4) анафора как важное «строительное» средство структурирует художественный мир и текст жырау, играет важную идейно-композиционную, стилеобразующую и жанрообразующую роль в структуре поэтического текста;

5) одним из распространенных средств организации устной поэзии является редиф. Как и анафора, он представляет собой особую форму звукового повтора. Он способствует формированию жанровой специфики текста. Завершая каждый стих и весь поэтический текст, редиф способствует звуковой выразительности текста, создает его эмоционально-психологический фон, углубляет психологическое состояние лирического героя. Он играет важную роль в композиции поэтического текста: развивает тему и основной мотив, усиливает выразительные и изобразительные возможности жанра, «аккомпанирует» основной художественной идее и заключает ее в финальной части;

6) в совокупности анафора с эпифорой составляют один целостный мир устного текста. Выступая особой формой звукового повтора, эти синтаксические средства выразительности представляются фиксаторами и индикаторами «норм и правил». Так, различные нарушения в звуковой и структурной организации устного текста являются знаком для «знающих» и «слышащих» текст. Четкость звуковых ритмических закономерностей обеспечивается ролью формульно-стилевых единиц, организующих художественный мир и текст устной поэзии жырау XV–XVIII веков.

Литература

- Абылкасимов Б.Ш. (1984) Жанр толгау в казахской устной поэзии. А: Наука, 1984. – 120 с.
 Валиханов Ч.Ч. (1986) Киргизское родословие. В кн.: Ч. Ч. Валиханов. Избранные произведения. М.: Главная редакция восточной литературы, 1986. – 414 с.
 Жаксылыков А.Ж. (2013) Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. А.: Қазақ университеті, 2013 г. – 362 с.
 Жанабаев К. (2021) Жырау веков – певцы казахской независимости. Журнал Научно-исследовательского института казаховедения «Қазақтану», №11 (47) 2021. 72 с.;
 Margalit Finkelberg (2020) Homer and Early Greek Epic: Collected Essays. Trends in Classics – Supplementary Volumes, 89. Berlin/Boston: De Gruyter, 2020. 402 pp. (ISBN: 9783110671421)
 John M. Foley (2005) Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind: University of Illinois Press – 2012, 312 p.
 A. Tate (2021) Oral History, Part of 'National Servicemen Digital Stories and Oral Histories' Collection. – 2021.
 Туймебаев, Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей: Дис. ... докт. филол. наук. Астана, 2008. – 280 с.

References

- Abylkasimov B.SH. Zhanr tolgau v kazahskoj ustnoj poezii. [Tolgau genre in Kazakh oral poetry] A: Nauka, 1984. – 120 s. (in Russian)
 Valihanov Ch.Ch. Kirgizskoerodoslovie. [Kyrgyz genealogy] V kn.: Ch.Ch. Valihanov. Izbrannye proizvedeniya. M.: Glavnayaredakciyavostochnojliteratury, 1986. – 414 s. (in Russian)
 Zhaksylykov A.Zh. Sravnitel'naya tipologiya obrazov i motivov s religioznoj sodержatel'nost'y u v proizvedeniyah kazahskoj literatury. Estetika, genezis. [Comparative typology of images and motifs with religious content in the works of Kazakh literature. Aesthetics, genesis] A.: Қазақ университеті, 2013 г. – 362 с.; (in Russian)
 Zhanabaev K. Zhyrau vekov – pevcykazahskojnezavisimosti. [Zhyrau centuries – singers of Kazakh independence] Zhurnal Nauchno-issledovatel'skogo institute kazahovedeniya «Kazaktanu», №11 (47) 2021. 72 s. (in Russian)
 Margalit Finkelberg (2020) Homer and Early Greek Epic: Collected Essays. Trends in Classics – Supplementary Volumes, 89. Berlin/Boston: De Gruyter, 2020. 402 pp. (ISBN: 9783110671421) (in English)
 John M. Foley (2005) Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind: University of Illinois Press – 2012, 312 p. (in English)

A. Tate (2021) Oral History, Part of 'National Servicemen Digital Stories and Oral Histories' Collection. – 2021. (in English)

Tuimebaev, Zh. K. Teoreticheskie printsipy i kriterii istoriko-geneticheskogo razgranicheniia tiurksko-mongol'skikh leksicheskikh parallelei [Theoretical principles and criteria for historical and genetic distinction of Turkic-Mongolian lexical parallels]: Dis. ... dokt. filol. nauk. Astana, 2008, 280 p. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Н. Абдикарим, О. Махсут, Б. Ысқақ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНТАКСИСТІК ТӘСІЛМЕН ЖАСАЛҒАН ТЕРМИНДІК ТІРКЕСТЕР (ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)	3
Sh.G.Abdirova, K.K.Sadirova CHARACTERISTICS OF KAZAKHSTAN IDEOLOGICAL DISCOURSE IN THE PANDEMIC.....	14
А. Алдаш ДЕРЕКСІЗ ЗАТ ЕСІМДЕР: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДА ЛЕКСИКАЛЫҚ МЕТАБЕЛГІЛЕНІМДІ АНЫҚТАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	22
А. Аманбаева, Ж. Жұмабаева АУЫЗША ПРОСОДИКАЛЫҚ КОРПУС: МӘТІННІҢ ФОНЕТИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ.....	32
А. Анарбек, Д.А. Әлкебаева, Ж.Б. Саткенова ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РАДИОСЫНЫҢ ПРАГМАЛИНГВИСТИКАСЫ	39
Ғ.М. Аязбаев, Н.М. Әшімбаева, А.З. Бисенғали, С.Қ. Құлманов, М. Нұрлан ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ПАРАЛЛЕЛЬ ШКОРПУСЫ: ӘЗІРЛЕМЕСІ, ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ	49
М. Әділов, Ш. Құрманбайұлы АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРЫС ТІЛІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУ МӘСЕЛЕСІ	62
А. Әмірбекова, Қ. Есенова, Ж. Ішпекбаев, Ф.Исмаилова 2020-2022 ЖЫЛДАРЫ COVID-19 ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ.....	74
А. Баймырза, С.Б. Белецкий, Қ. Дүйсен, А. Пиязбаева, А. Фазылжанова ЛИНГВОЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САНА ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ.....	82
В.Ф. Гасанова СЛГОВЫЕ МОДЕЛИ В СВЕТЕ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ).....	90
Р.Ө. Досымбекова, А.Р. Ибраимова «ЭТИКЕТТІҢ / 礼貌» ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МАҚАЛДАРЫНДАҒЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	97
Ә.Қ. Ебелекбаева, Г.Н. Смағұлова ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЧУВАШ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ЭТИКЕТ (АМАНДАСУ ҮЛГІЛЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)	107
Г.А. Ескермесова, А.С. Мурзинова, А.Ғ.Сембаева ВЕРБАЛДЫ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛДЫ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	117

Ж.А. Жақыпов, Қ.С. Кәрібай ДІН НЕГІЗДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР	127
Ш.К. Жаркынбекова, Б.Г. Смагулова ОБРАЗ СТРАНЫ В ПЕРСУАЗИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ДИСКУРСА СМИ	137
Ж.Б. Жауыншиева, Ж.Қ. Қиынова ҚАЗАҚ ЖҰМБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН САН ЕСІМДЕРДІҢ СИМВОЛИКАЛЫҚ МӘНІ	148
A. Zhussupova, N. Pyassova, A. Karshigayeva, K.N. Shokhayeva COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FUNCTION OF SPEECH IN BUSINESS COMMUNICATION	156
А.М. Куркимбаева «BLACK FRIDAY» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	164
А.А. Касымова, Э.М. Самекбаева СОТ ЛИНГВИСТИКАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕР МЕН ӘДІСТЕР ЖӘНЕ САРАПШЫ МІНДЕТТЕРІ	174
Zh. Manarbayeva THE USE OF PARALLEL CORPORA IN TEACHING LANGUAGES AND TRANSLATION PRACTICE	182
F. Orazbayeva, A. Sarbassova, M. Shegebayev THE USE OF MEDIA TEXTS IN THE BUSINESS KAZAKH LANGUAGE	190
Т. Рамазанов, А.М. Садық КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ДИАЛОГ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ	200
А.И. Сейтимова, Е.Е. Түйте ЖЫРТҚЫШ ҚҰСТАРДЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУДЕ ҚАЛЫПТАСҚАН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР	211
Ж.К. Түймебаев, К. Жанабаев, Н.Ж. Шаймерденова, У.А. Ислямова РОЛЬ ФОРМУЛЬНОГО КОМПОНЕНТА В ОРГАНИЗАЦИИ СТИЛЯ И ЖАНРА ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII ВВ.	221

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854
Теруге берілді 22.05.2023.
Басуға қол қойылды 15.06.2023.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А. Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е.Б. Бесиров

ИБ № 854
Сдан на набор 22.05.2023. подписано в печать 15.06.2023.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 22.05.2023. Signed to the press on 15.06.2023.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
A. Baitursynuly Institute of linguistics. KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61